

8/2135

N 23/46

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

5419. SZÁM

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

szá

NEGYVENHATODIK KÖTET

(112. 113. 114. SZÁM.)

GRSZ MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1886.

BUDAPESTI KÖNYVTÁR

ADAM SZÉCHÉNYI MEGYÉNY

ADAM SZÉCHÉNYI
MAGYARORSZÁG
KÖNYVTÁR

ADAM SZÉCHÉNYI

Dr. Lovóczy Károly
1895. 6. 1.

TARTALOM.

CXII. SZÁM.

A DEMOKRATIA JÖVŐJE. (I.) — Pulszky Ágosttól	1
DENSUSIAN MIKLÓS LEGUJABB MUNKÁI. — Hunfalvy Páltól ...	23
A NŐK KÖZÉPISKOLAI OKTATÁSA FRANCZIAORSZÁGBAN. — Széchy Károlytól	55
A SZESZMONOPOLIUM. — Fenyvessy Adolftól	86
HUSZÁROSAN. Beszély. — Degré Alajostól	108
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az én apám.</i> Burns után angolból, Lévay Józseftől. — <i>A Tatra tündére.</i> Fejes Istvántól	122
A MAGYAR ÁLLAMVASUTAK. (II.) — Heltai Ferencztől	127
AZ AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁSSÁGÁ- RÓL. — Fraknoi Vilmostól	150
CRESCIT EUNDO. — Herman Ottótól	167
NYILATKOZAT. — Ifj. Apáthy Istvántól	174

CXIII. SZÁM.

TÁRSADALMI PROBLÉMÁK AZ ÁLLAMREGÉNYEKBEK. (I.) — Medveczky Frigyesztől	177
A DEMOKRATIA JÖVŐJE. (II.) — Pulszky Ágosttól	202
ASSISII SZENT FERENCZ ÉS A FERENCZESEK MINT AZ UJKOR KEZDEMÉNYEZŐI. — Pulszky Ferencztől	224
KETTŐS TÉVEDES. Beszély. (I.) — Mérimée Prosper után, francziából. — Haraszi Gyulától	234
KÖLTEMÉNYEK: <i>Dalok.</i> (I—IV.) Gróf Zichy Gézától. — <i>Az eleusisi ünnep.</i> Schiller után, németből. Vargha Gyulától	264
A MAGYAR ÁLLAMVASUTAK. (III.) — Heltai Ferencztől	273
MÉG EGYSZER AZ AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁSSÁGÁRÓL. — k.	306
ÉRTESITŐ. Greguss Ágost: <i>A balladáról és egyéb tanulmányok.</i> d. — Két német munka Magyarországról: Bergner R.: <i>Siebenbürgen. Eine Darstellung des Landes und der Leute.</i> — Heksch A. T.: <i>Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung. Land und Leute des Donaugebietes.</i> Simonyi Jenőtől. — Montelius Osc.: <i>Die Cultur Schwedens in vorchristlichen Zeiten.</i> Lipp Vilmostól. — Henne am Rhyn Otto: <i>Kulturgeschichte des deutschen Volkes.</i> rf.	324

CXIV. SZAM.

HORVÁT ISTVÁN NAPLÓJÁBÓL. — Berkeszi Istvántól	...
TÁRSADALMI PROBLÉMÁK AZ ÁLLAMREGÉNYEKBEN. (II)	
Medveczky Frigyesztől	...
NÉHÁNY SZÓ BIRÁINK KÉPZÉSÉRŐL. — Csorba Ferencztől	
KETTŐS TÉVEDÉS. Beszély. (II). Mérimée Prosper után, francziából	
Haraszti Gyulától	...
KÖLTEMÉNYEK: <i>Léptek</i> . Szász Bétától. — <i>Kis Karin</i> . György Vilhm	
A LATIN NYELV KÉRDÉSE. — V.	...
A KÖZTÖRVÉNYHATÓSÁGOK RENDEZÉSÉRŐL. Kritikai vissz	
lantás a képviselőház vitáira. — Horváth Boldizsártól	...
MOZART VÉGPERCZEI. Festette Munkácsy Mihály. — Pasteiner Gyu	
ÉRTESÍTŐ: Vámbéry Ármin: <i>A török faj ethnologiai és ethnograp</i>	
<i>tekintetben.</i> —s. — Tucker W. J.: <i>Life and society in Eus</i>	
<i>Europe.</i> —y. — Gneist R.: <i>Das englische Parlament in taus</i>	
<i>jährigen Wandelungen vom IX. bis zum Ende des XIX. J</i>	
<i>hunderts.</i> L. B. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> Szilágyi Sándor	

A DEMOKRATIA JÖVŐJE. *)

Első közlemény.

I.

Maine ma kétségen kívül a legkiválóbb korunk angol, sőt mondhatjuk bátran, európai jogtudományi írói közt: *facile princeps*. Műve a jog őskoráról ezelőtt huszonöt évvel megindította a jogtörténeti bölcelet körül azon mozgalmat, a mely, a Darwin-féle fejlődési tannal kapcsolatosan, azóta a többi erkölcsi tudományok alakulását is irányozza, és a mely sokkal magasabb átnézettel, bővebb körrel és célzattal, ismétlése annak, a melyet a római és középkori continentalis jogra szorítkozva, bár a nemzetiségi eszmétől indítatva és áthatva, a század elején Savigny és társai a jogtörténeti iskolában juttattak érvényre. Valamint akkor, úgy ez újabb alkalmal is a teendő kettős volt: szétbontó, bíráló egyrésről, és alkotó másrésről. Savigny a régi észjogi iskola tanait volt kénytelen nyomozni a dívó eszmeáramlatokban, a melyekben, hol elismerten, hol lappangva rejtöztek, és csak azok teljes kiküszöbölése után foghatott a jogfogalmak constructionjának ama művéhez, a melyen azóta annyi romanista kérödzik. Maine célja volt, föltüntetni a természeti állapot Rousseau-fele és a fölvilágosúlt önérdék Bentham-féle eszméinek befolyását különböző átalakulásaikban, kimutatni a történetre való hamis alkalmazásukat, és csak e föladat megoldása

---

*) Sir Henry Sumner Maine: *Popular government*. London, 1885. Murray.

után fejthette meg a magánjogi eszmék alakulásának föladatát. Maine-en kívül első könyvének megjelenése óta számosan művelték e tért, mindamellett valahányszor új munkát bocsátott közsé, — és azóta három jelent meg: 1871-ben *A keleti és nyugati faluközösségek*, 1875-ben *Az intézmények ősi története* és 1883-ban *Értekezések az ősi jogról és szokásról* cím alatt — mindannyiszor a világosság özöne áradt addig kétes és vitatott kérdésekre, az ind, a kelta, a régi angol-szász intézmények kezdeteire és fejlődésök törvényeire. Az előttünk fekvő kötetben, a mely *A népuralom* címét viseli, e tanulmányait folytatja, csak hogy a nagy közönséget sokkal általánosabban érdeklő tárgyra vonatkozólag, tudniillik a demokratia fejlődése és jövője kérdésével igyekszik megbirkózni, színtén egyrészt az arról dívó köznapi fölfogás alapjának kikutatásával és megítélésével, másrészt az összetes történeti jelenségekre fektetni megkísérelt valószínűségi számítással. Az alkalmazott módszer és a fölfogás fölött uralkodó eszmék tehát azonosak itt is azokkal, a melyek régibb műveiből ismerőseink.

Az előszóban megjegyzi, hogy midőn *A jog őskorában* a kutatás történeti módszerét igyekezett az emberiség magánjogaira és intézményeire alkalmazni, ennek útját állta néhány a priori elmélet, mely a legtöbb embert teljesen kielégítette. A természet jogának és állapotának föltevése alapján a természetes állapot vélt lassankinti visszahódítását azonosnak tekintették az emberi intézmények fokozatos javításával. Ugyan e jelenséggel találkozik most, midőn a történeti módszert az emberek politikai intézményeire kívánja alkalmazni, kivált a demokrátiára vonatkozólag. A demokrátiát gyakran olyanak írják le, mint a mely benső fölénnyel bir a kormányzat minden más alakja fölött; föl szokták tenni, hogy ellenállhatatlan és hogy végzetszerűleg megállapított irányban halad; azt szokták hinni, hogy áldások özönét ígéri az emberiségnek; de még ha a legsúlyosabb bajok kísérik is gyümölcseit, nem tekintik elkárhóztatandónak. Mindezek oly elméletnek megszokott jelei, a mely a tapasztalattól való függetlenségre emel igényt azon czímen, hogy nem történeti és megfigyelés által nem igazolható aranykor megbízó levelének viselője. Az utolsó félszázad óta azonban épen a demokratikus alkotmányokat illetőleg az inductionnak igen bő anyaga gyűlt össze, a mely Bentham idejében még teljesen hiányzott, s a melynek segélye-

vel az általánosan elfogadott vélemények ellenőrizhetők és javíthatók.

Habár nem volna jóhiszemű eltagadni a jótéteményeket, a melyekkel az emberiség, súlyos bajok mellett, a népkormányzatnak tartozik, mindazonáltal néhány erre vonatkozólag közönségesen elfogadott tan okvetetlenül mellőzendő. Kiderül ugyanis, hogy a népkormányzat, a mióta a világon újra érvényesült, szerfölött törekeny; vannak továbbá okok, a melyek valószínűvé teszik, hogy azon szélső alakjában, a mely felé halad, a kormányzat minden alakjai között a legnehezebben kezelhető. Az örökös változás, a melyet a demokratia, a mint az újkorban föl szokták fogni, követelni látszik, aligha áll összhangban az emberi természet fölött uralkodó tényezők rendes működésével és ennél fogva könnyen vezethet kegyetlen csalódásra vagy komoly szerencsétlenségre. Mindazonáltal ismerünk oly tényeket is, a melyek gyaníttatják, hogy az emberi értelem képességeit nem haladja túl ama föladat, hogy a népkormányzat tökéletlenségei ellen óvszert találjon. Különösen az amerikai Egyesült-Államok alkotmányának története szolgál erre tanúlsággal. Vannak, a kik azt hiszik, hogy ez valamikor egyszerre szülemlett meg rendkívüli értelmi megerőltetés következtében, mint a bölcsesség istennője Jupiter fejéből; oly nézet, a mely igen sok tekintetben megegyezik azon képzetekkel, a melyek a demokratia eredetére vonatkozólag népszerűek. Valóban azonban rendes történeti előzményekből alakult az amerikai alkotmány, és összeköttetése a bölcseséggel azon ügyességben rejlik, a melylyel előrelátó férfiak oly intézményeket szőttek belé, a melyek valószínű bajait a legcsekélyebbre csökkenthették; sikere pedig nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a napi áramlatokat inkább alkalmas kellőleg fekeztetni, mint szabadjára hagyni.

E jelenségek vezetnek Mainet föladata kitzűzésére, a melynek megoldása szempontjából először a népkormányzat kilátásaival foglalkozik; majd áttér a demokratia természetének kérdésére; azután a haladás korszaka ismerveinek vizsgálatába bocsátkozik, különösen azon kérdést fejtegetve, hogy mennyiben és mily körülmények következtében haladólagos korunk, mennyiben valószínű, hogy a demokratianak hosszas áramlata megakasztja a polgáriasodást; végre az amerikai Egyesült-

Államok alkotmányának alakulásával kapcsolatosan az előre látható bajok óvszereiről értekezik.

Az egész könyv hangulatára két körülmény nagy befolyással volt; hiszen senki sem vonhatja ki magát azon kör behatása alól, a melynek levegőjét szívja. Az egyik abból áll, hogy e mű írása idején a választási jog tágítása körüli viták közben az angol felsőház intézményét heves támadásokkal illették; ez csak múltó befolyást gyakorol az eszmemenetre, a mennyiben néhol a conservatív irány erősebb hangsúlyozást nyert. A másik körülmény Maine egyéni sajátosságaihoz tartozik. Mielőtt történeti bölcsélettel foglalkozott volna, gyakorlati jogász volt, és midőn az elméleteket elemzi és alkotja, jogász marad minden ízében. Nem azon értelemben kell ezt venni, mint a múlt századok francia íróinál, a kik jogi elméleteket alkalmaztak a politika terére; Maine nem jogi elméletet, csak jogászi élt alkalmaz a meghatározásokban és következtetésekben a politikai mozzanatokra, a melyeknek megítélésében azonban nem előzetes, hanem történeti bizonyítékokat keres. Innen azonban egy kétségtelenül gyöngé oldala származik: nagyobb súlyt tulajdonít az intézményeknek akár siker, akár baleredmény tekintetében, mint a minő azokat talán valójában illeti, s határozottan a kellőnél kevesebbre veszi a hajlamokat és a lassan szerzett szinte ösztönszerű képességeket, mint a hogy a tapasztalat igazolja; az alakot, a melyben, a szervezetet, a mely által a politikai tényezők működnek, túlbecsüli szemben a hatalom azon valódi forrásaival, a melyek e működést megindítják és irányozzák. Mindazonáltal a történetírás mai korszakában, a melyben a legtöbb gondolkodó vagy providentialis egyéniségnek hajlandó túlsúlyt tulajdonítani, vagy fatalistikus megadással szemléli az eszmék áramlatát, e nézlet érdekesebb is, kevésbé veszedelmes is a rendszerinti fölfogásnál. És most, hogy ezekre utaltunk, kísérjük írónkat útján, a melyen elcsépeltnek látszó tárgyra nézve is társaságában nem egy új fölfedezésre jutunk.

II.

Azon megjegyzéssel kezd, hogy bár ma bámulatosnak véljük is az előjogokkal bíró osztályok vakságát a múlt században, a melynél fogva a forradalom előjeleit föl nem ismer-

ték, akkoriban igen természetesnek látszott a főnálló kormány állandósága, és teljesen kivételesnek mutatkozott Chesterfield véleménye, a ki 1753-ban megjegyzi, hogy mind ama jelek a melyekkel a történetben nagy változások előtt találkozunk, napjaiban csakugyan fölmerültek Franciaországban, és folyvást fokozódnak. Franciaország soha nem élvezett politikai szabadságot a régi gall idők óta; már a rómaiak alatt szigorú kormányzatú központosított tartomány volt. A német hódítások a szabadság csiráját nem vitték oda, hiszen a német király tulajdonképen csak római tábornok volt ott, barbár czímmel. Majd ennek helyét új királyság foglalta el, a mely a császári címet is elnyerte; utóbb pedig Capet dynastiájának trónra léptétől fogva nyolcz századon át a királyság szakadatlanul növekedett erőben, fényben, dicsőségben. Mindazonáltal az ezen előzményekből levont következtetés téves volt, a monarchia megdőlt; ma viszont, a XIX. században, új intézmények előtt állunk, de a melyeket, csekély kisebbség kivételével, mindenki ismét örökösöknek tartani hajlandó. A demokratikus elmélet hódítva indult meg útján, s kevesen hisznek visszaszorításában; kérdés, vajon okaink, a melyeknél fogva állandónak tartjuk, szilárdabbak-e a múlt század észlelőinek érvelésénél.

Nem tévesztendő szem elől, hogy a mi az európai kormány-rendszerekre nézve jellemző, nem annyira határozott uralmi alkatok megállapításában áll, hanem inkább egyetlen folyamatnak különböző gyorsasággal, de állandó irányban hömpölygésében. Két század óta megváltozott a vélemény az uralkodók állása felől. A régi nézet az volt, hogy az uralkodók általában természet szerint bölcssek és jók, jogos kormányzói és vezetői az egész népnek. A mai fölfogás ellenben az, hogy az uralkodó csakis közeg, illetőleg tisztviselő, és hogy tulajdonképen az alattvaló a valódi bölcs és jó úr, a ki kénytelen hatalmát az úgynevezett uralkodóra átruházni, mivel nem egyén, hanem tömeg, maga tehát közvetlenül avval nem élhet. Az orosz és a török császárságok ma az egyedüli kormányok, a melyek ez elméletet tényleg visszautasítják, hogy tudniillik a kormányhatalom a közönség által volna reájok ruházva, míg a többi államokban, hol nyíltan van elfogadva e fölfogás, hol visszautasítottatik ugyan szóval, de elismertetik tényleg, többé-kevésbé. Habár az angol alkotmány maga ez elméletet nem tartalmazza, kétségtelen, hogy annak eredete tisztán angol. Mi-

kor először fölmerült, léteztek ugyan köztársaságok Európában, de azok politikailag teljesen jelentéktelenek voltak, s csupán durva néphez illőknek tartattak. Angliában magában csak gyakorlatilag és észrevétlenül fejlődött a népuralmi tan; még a francia forradalom korában veszélyes lett volna ott annak nyílt kifejezést adni. A szárazföldön a múlt század közepe táján kezdett elterjedni, azon bámulat következtében, a melyet egyes francia gondolkozók az angol alkotmány iránt éreztek, ámbár megjegyzendő, hogy csodálatuk tárgya tulajdonképen nem az angol politikai szabadság volt, hanem az angol vallásos türelem, sőt az angol hitetlenség, a mely pedig Angliában magában a nemzeti gondolkodás igen mulólagos irányának bizonyult.

Lassankint azonban a politikai intézmények iránti érdeklődés mindinkább fölébredt egyrészt az amerikai alkotmány megállapítása következtében, a mely bebizonyította, hogy helytelen az államtudomány által régebben általában táplált ama nézet, mintha nagy területen köztársasági alkotmány állandóan fönn nem maradhatna, másrészt a francia forradalom folytán, a mely közvetlenül ugyan elriasztotta az elméket a népkormányzattól, de az 1815-diki eseményeket követő reakcióval szemben ismét az angol mintájú szabadság általános érvényesítésének kísérletére vezetett, elébb a nyugat, majd sokkal később Európa déli és keleti államaiban.

Az újkori népkormányzat elve különben először az angol forradalom által érvényesült, két századdal ezelőtt; ez elvnek gyakorlati alkalmazása pedig Anglián kívül nem egészen százados történettel bír. Azóta azonban Franciaországban háromszor megdöntötte a tömeg, háromszor a hadsereg, háromszor külellenség, úgy hogy Franciaországnak 80 év alatt egészben 44 esztendeje volt szabad alkotmány, és 35 dictatura alatt. És érdekes megjegyezni, hogy ez időszakok közül a régi Bourbonok alatt gyakorlatilag meglehetősen nagy mérvű politikai szabadságot élveztek, míg elvben a népkormányzat visszautasított, ellenben a Napoleonek azt nyíltan elfogadták ugyan, gyakorlatilag azonban rideg kényuralmat érvényesítettek. Spanyolország története, alkotmányos korszakán végig, szintén a szüntelen forradalmaké. Forradalmakkal megszakított a német és osztrák alkotmányos történet is. Egészben véve Európában a népkormányzatra nézve legsikeresebb kísérleteket vagy kis államokban

szemlélünk, a melyek háború viselésére gyöngék, mint a nők Belgium és Holland, vagy oly országokban, a melyek mint a skandináv államok és Magyarország, a politikai szabadság régi hagyományaival bírnak. Amerikában az Egyesült-Államok történetét egy nagy forradalmi belháború szakítja félbe; mindazonáltal ez állam viszonylagos állandósága a legnagyobb jelentőségű tünemény a demokratia történetében; ellenben a többi amerikai köztársaságok Mexikótól le a Magelláni szorosig mind folytonos politikai vonaglások alatt szenvednek. Ezt ugyan gyakran azzal magyarázzák, hogy ez államok népessége nagy részt indián származású, és a szabadságtól idegen katolikus vallású; ily érvek egyébiránt érthetők volnának, ha azok hoznák föl, a kik azt tartják, hogy rendkívül kivételes és magas fokú politikai nevelés szükséges a népkormányzat sikeres alkalmazásához, tényleg azonban épen azok szoktak ez okoskodással élni, a kik azt tartják, hogy a demokratikus intézmények jóságához kétely alig férhet; míg a mi a katholicismust illeti, nem tagadható, hogy ha a szabadságnak nem is, de az egyenlőségnek mindig nagy iskolája volt.

A tapasztalat tehát azt bizonyítja, hogy a népkormányzat rendkívül törekeny, és hogy föltünedezése óta az uralom bármínő alkat mellett sokkal bizonytalanabb, mint régente. Ezt azonban az emberek rendszerint nem szokták észrevenni, hiszen a demokrátiának szentségét a tények bizonyosságán fölül állónak tekintik. Egyébiránt a politikai egyensúly újkori folytonos veszélyeztetésének szükségeskép általános okai is vannak. Európa nemzeti társadalmaira a jelen század eleje óta két elv hatott, az imperialismus és a radicalismus. Minden nemzet tagjai kívánják, hogy hazájok mindenki által tiszteletben tartassék, másrészt általános a politikai hatalomban való részesedés követelése a tömegek számára. Az első czélra okvetetlenül szükségesek a nagy hadseregek, sőt az egyetemes védkötelezettség; pedig nem képzelhető két egymással ellentétesebb szervezet, mint egy tudományosan fegyelmezett és fölszerelt nagy hadseregé és egy demokratikus kormányzatú nemzeté. Folyománya az általános védkötelezettségnek, hogy a tömegek sem képeznek ma rendetlen csöcseléket, hanem fegyelmezettek; a mihez azon további jeleuség járul, hogy az új korban a kielégíthetetlenek és kérlelhetetlenek új osztálya

alakult, a kik sohasem készek véleményeket a kormány ítéletének alávetni, bármi széles demokratikus alapon nyugodjék is az; ezek számára pedig a tudomány haladása sajátlagos fegyvert teremtett meg a dinamitban. Így e kérlelhetetlenek a népkormányzatra nézve, a melynek számolni kell nézeteikkel, még sokkal veszélyesebbek, mint a régibb fajta kormányokra nézve, a melyek velök nyílt háborúban állanak. Ez kivált a nemzetiségi kérlelhetetlenekre nézve áll, a kik egész valójokban rendkívül hasonlítanak a történetben gyakran fölmerült új harcziás vallások vakbuzgó hiveihez. A demokrátiákat az ellenszegülő nemzetiség kifogása majd csaknem teljesen tehetetlenné teszi; nincsen a népuralom ellen veszélyesebb támadás annál, mint ha elismertetik elvileg a többség joga az uralomra, de tagadásba vétetik, hogy az a többség volna arra hivatva, a mely a kormányra a tényleges körülmények közt épen igényt emel.

Ezekon kívül még más belső nehézségek is származnak a demokratia természetéből. A politikai szabadság, a mint Hobbes megjegyezte, apróra örölt politikai hatalom. Nem érvényesülhet tehát, ha nem találkoznak egyének, a kik összegyűjtik és kezelik, és a kik az újkori politika színpadján mint drótránczígálók szerepelnek. Az egyes egyén politikai jogai oly csekélyek, hogy a tömegek, ha magokra hagyjuk őket, nem sokat gondolnak velök. Angliában a politikai jogokat nagyban áruba bocsátának, ha a törvény ezt megengedné; Amerikában és másutt is tényleg árulják a szavazatokat; ezen fölül pedig a szavazattól tartózkodók nagy tömege mindenütt mutatja, tulajdonosa rendszerint mi csekélyre becsüli az egyes szavazat értékét. De a drótránczígáló a politikai hatalom rongyait összeszedi és hasznosítja, s így hatalomra tesz szert, a mit az emberi természetben rejlő egyik legerőteljesebb érzés, a pártérdek tesz számára lehetővé. A pártérdek valószínűleg sokkal inkább maradványa az emberiség kezdetleges harcziás hajlamainak, sem mint öntudatos értelmi különbségek következménye; egyetemes mint az emberiség, ha nincsen kellő oka, minden alap s értelem nélkül nyilatkozik. Ausztráliában, Irországban, Indiában teljesen esetleges alkalmak párt-harczokat idéztek föl, a melyek országokat pusztítottak el. Ismeretes a konstantinápolyi kékek és zöldek harcza, valamint a középkori guelfeké és ghibellineké, akkor, a mikor ez

elnevezések valódi tartalma már régen megszűnt. Bizonyos idő múlva minden pártnak eltűnik sajátlagos különössége és a pártok a legnagyobb mértékben hasonlóká lesznek egymáshoz, valamint hogy minden párton belül mindinkább növekszik az egyöntetőség, nézetei mind kevésbé tükrözik vissza a vezér eszméit, és sokkal inkább azokat, a melyek a nagy többség előtt valószínűleg kedvező színben tűnnek föl. E mellett a drótránczigáló rendszer okvetetlenül a politikai jogok folytonos kiterjesztésére vezet, míg az általános szavazatjogot eredményezi. Ez általános szavazatjog következménye az, hogy a nagy tömeg átlagos nézete minden kormányzatnak és jognak alapjává és mértékévé válik. Ennek eredményeül ismét gyakran a radicalismus terjedését várják; csakugyan valóban legbiztosabban előrelátható következményei közé számítható a létező intézmények nagy részének teljes eltörlése; másrészt azonban valószínű az is, hogy a végeredmény a maradiság rendkívül makacs és gonosz alakja lesz, a mely a társadalmat végleges megállapodásra kárhozná. Az általános szavazat kétségen kívül eltiltotta volna a vasútat, a gázvilágítást; most is eltagadhatatlan ellentétben áll iránya a tudomány elméletével, például a társadalomra vonatkozólag a Malthus-, illetőleg Darwin-féle népesedési tannal. Ma mindinkább kitűnik, hogy a demokratikus közvélemény a túlnépesedés bajait nem hajlandó a kivándorlás előmozdítása által elhárítani, hanem oly tervek felé hajlik, a melyek azon föltevésből indulnak ki, hogy törvényhozási kísérletek által egy adott területen lehetséges kellő kényelemben akkora népet ellátni, a mekkora ott történeti okoknál fogva véletlenül él. Nem is valószínű, hogy a tudomány és a demokratia ez ellentéte megoldását egyhamar amannak fölénye által nyerje meg; mindinkább kitűnik, hogy a követők tömege türelmetlenné válik az úgynevezett vezérek haladásával szemben, és hogy a vitákat mindinkább rövidebbre hajlandó szabni, az eldöntést minél rögtönösebben magának követelni.

A ki azért nevezi magát a demokratia barátjának, mert azt hiszi, hogy az mindig bölcs vezetés alatt fog állani, az valósággal már nem barátja, hanem ellensége, hiszen a tapasztalat nem szolgáltat e reményre kellő alapot. A plebiscitum Franciaországban ismételve szolgált a kényuralomnak; azóta a Svájcban egy még demokratikusabb rendszabály lépett

életbe, a referendum; és Angliában is fölhangzottak már egyes nézetek, hogy a nép elfárad a viták áradatától, és hogy valamikor a választó kerületek közvetlen megkérdezésével fogja azokat helyettesíteni. Innen a népkormányzatok nagy tökeletlensége, tudniillik, hogy csak oly eljárás által érvényesülhetnek, a mely mellett a politikai hatalom még apróbb darabokra szakad szét, s így e kormányzatok iránya oda vezet, hogy a köznapi vélemény holt színvonala válik a törvényhozás és a politika mértékévé. Ez kétségkívül nagy veszély minden haladásra nézve, hiszen, a mint Strauss és Renan említik, a történet gyökeres aristokrata. Eddig az emberiség haladását az aristokrátiák keletkezése és bukása, egy aristokrátiának a másik kebelén belül való alakulása eszközölte; a demokrátiák pedig, melyek a polgárosodásnak szolgálatot tettek, csak egy-egy aristokrátiának voltak sajátos alakjai. A legérdekesebb kérdés tehát az, hogy a létező intézmények folytatólagos fölforgatása minő eredményeket ígér az emberiségnek. Annyi kétségtelen, hogy ha a közönséges munkás és a szegény, a kézműves és a paraszt lesznek a hatalom letéteményesei, és ha közegeket találnak, a kik által azt gyakorolják, csakis annak elérésére fogják fölhasználni, a mit a magok érdekében levőnek hisznek. Pedig számos jele mutatkozik annak, hogy általános még a tömegnél úgy mint vezetőinél azon hit, hogy a kormány határtalanul növelheti az emberi boldogságot, hogy tudniillik gyakorlatilag korlátlan mennyiségű a világban létező javak tömege, hogy úgyszólván nagy tárházba gyűjtethető össze, és hogy ma egyenlőtlen és méltánytalan arányokban osztatik ki. Már pedig bizonyos, hogy ha fölosztásra kerülne a sor, a termelés gyümölcsei lényegesen megcsökkennének. Nem szabad elfeledni, hogy a javak roppant túlnyomó tömegét folytonos munka által termelik, és hogy a meglevők összege elenyészőleg csekély a folyton alakulókkal és fogyasztás alá kerülőkkel szemben; a jövő rendelkezésére álló vagyon mennyisége tehát attól függ, minő indokok ösztönöznek a további termelésre. A vagyon majd csaknem teljesen elpusztulhat a termelők csökkenő erélye következtében. Példárá Törökország, példa volt rá Franciaország a rettegés uralma alatt; és ha azok szíve, a kik dolgozni és takarékoskodni készek, egyszer elkeseredik, akár a legdicséretesebb emberbaráti czélokra való túlságos adóztatás következtében is, még

megtörténhetik Európában újra, hogy a termelés aránya minden sejtelenen alúl marad; hiszen a takarékosak és szorgalmasak indokaira nézve a legkisebb különbség sem áll elő abból, vajon fiscalis elnyomójok keleti kényúr-e, hűbéri báró-e, avagy pedig demokratikus törvényhozás, s vajon egyén vagy társadalomnak nevezett testület számára vettetik-e ki az adó.

A demokratikus törvényhozás nagy kérdése tehát, hogy miként fog hatni az emberi indokokra, a munkára nézve mivel képes helyettesíteni a verseny rugóit. Az amerikai államokat méltán nevezik a föld kitagadottai hazájának. De ha azok, a kik egy éghajlat alatt a létért való küzdelemben elbuktak, a másokban nem vették volna föl újra e harczot, nem lehetne ma az óriás amerikai terület meghódításával dicsekedni. Ez eredmény valóban a legerősebb természeti kiválás által éretett el. Az Egyesült-Államokban a kormány kényszerítő beavatkozása a politikán kívül a lehető legcsekélyebb; az amerikaiak még mindig azon véleményben vannak, hogy az emberi boldogságért többet tehet az emberi erély, mint a törvényhozás; nevezetes különben, hogy az irek az Egyesült-Államokban más nézetűek. Egyáltalán csak kétféle indok létezik, a mely által az emberi lét és kényelem föntartására szolgáló javak tömeges termelésének biztosítása lehető. Az egyik a gazdasági verseny, a másik a teendőknél napszámra való szolgálai kiosztása, a mely talán igazságosan és jó lelekkel történhetik, de a melyet végre is csak börtön vagy ostor erőszakol ki. Mind-ebből tehát az következtethető, hogy a demokratikus kormányokban a gyöngeség számos forrása rejlik, és hogy csakis az újkori társadalmak rendkívül bonyodalmasságának megfelelő intézkedések mellett tarthatók fenn.

Soha sem szabad e mellett feledni, hogy bármennyire határozatlan és különféle értelmeben használják is a demokratia kifejezést, annak tulajdonképeni alapértelme csupán a kormányzat egy nemét jelzi: az állam kormányzata a sok által, ellentétben a kevés vagy az egy kormányzatával. Minthogy pedig a monarchia a leghatározottabban és legélesebben körülírt uralmi alkat, a demokraciát legkönnyebb úgy jellemezhetni, hogy az megfordított monarchia. E meghatározás nem csak pusztán fogalmát helyezi leghatározottabb világításba, hanem történetét is jellemzi. Villari kimutatta, Macchiavelliről írt művében, hogy az újkori állam nem a középkori köztársaságból,

hanem az olasz tyrannisokból fejlődött ki; ezek elveit és rendszereit, a melyeket Macchiavelli leírt, alkalmazták XIV. Lajos, illetőleg államférfiai Franciaországban, onnan terjedt széjjel a monarchia alkata azután az egész európai szárazföldön, s azóta elemei áthatottak minden államot. A francia köztársaság soha sem volt egyéb, mint a francia monarchia fölforditva sőt az amerikai alkotmány is teljesen érthetetlen arra nézve, a ki nem tudja, hogy abban a nép van ma király székebe ültetve, a ki az amerikaiak elődjei fölött meglehetősen kényúrilag uralkodott. A radicalis politikus, úgy látszik, azon benyomás alatt áll, hogy a demokratia lényegben különbözik a monarchiától; nem lehet ennél vastagabb és csalódásokban termékenyebb tévedés. A demokratia, — az állam uralma a közönség nagy számú de határozatlan része által, a mely a fejedelem helyét elfoglalta, — tökéletesen ugyanazon föltételeknek kénytelen megfelelni, mint a monarchia, ugyanazon teendői vannak, bár más szervekkel végezteti azokat, és a siker mértéke a kormány természetes és szükséges kötelességeinek elintézésére nézve ugyanaz mind a két alkatnál. Így első sorban, mint minden más kormánynak, a demokratiának is fönn kell tartania a nemzeti létet; az állam első szükséglete az, hogy állandó legyen. Továbbá, mint minden más kormánynak, úgy a demokratiának is kötelessége a nemzeti nagyságot és méltóságot megőrizni; elbukik, ha nem bír oly tulajdonokat kifejteni, a melyek a nemzeti tevékenység sikerére lényegesek. Hiszen, ha valóban választásra kerül a dolog a nemzetek különféle javai közt, és ha van valódi kapcsolat a demokratia és a szabadság közt, a nemzetek kétségen kívül inkább fognak akarni államok maradni, mint szabadoknak lenni.

A külteendőkthől a belügyekre áttérve, minden kormány első kötelessége a törvény iránti engedelmisséget kierőszoakolni. A köznapi fölfogás ma, úgy látszik, gyakran azt tartja, hogy a törvények magok érvényesítik magokat, de az igazság az, — és ezt a jogász jól tudja, — hogy mindig az állam a kikényszerítője az engedelmisségnek. Igaz, hogy az engedelmisséggel minden polgárosult társadalom tömege erőlködés nélkül és szinte öntudatlanúl szolgál; de ez csak azért történik, mivel számtalan kor folyamán az államok e fő kötelességének szigorú teljesítése oly szokásokat és érzületeket terjesz-

tett, a melyek a büntető közbelépés szükségességét mellőzhetővé teszik, mert csaknem mindenki osztozik bennök.

Ha így szem előtt tartjuk, hogy a demokratia tulajdonképen csak az államalkatok egy neme, és hogy végre is azon államalkat fog boldogulni, a mely átlag és hosszú korszakon át a kormányzat teendőinek leghelyesebb végzését teszi lehetővé, okvetetlenül némi csodálatot fog bennünk gerjeszteni amaz érzelmek heve, a melyet a demokratia uralmának valószínűsége az emberekben támaszt. Ennek oka azonban abban rejlik, hogy valahányszor az emberiség politikai ízlése, a mely a korszakok hosszú során át mindenféle irányban kalandozott, egy szigorúan meghatározott eredményre özpontosúl, mindannyiszor az ijedelem vagy lelkesedés kitörése támad.

A demokratia nagy érdeme némelyek szemében, büne másokeban az, hogy a kormány egy bizonyos teendőjének végzésében, tudniillik a törvény és szokás átalakításában tevékenyebbnek látszik, mint más kormányalkatok. Pedig ez a demokratiaéknak épen nem sajátja. Az emberi történetben a legnagyobb törvényhozási változásokat hatalmas monarchiák eszközölték. Ninive és Babylon, majd még sokkal nagyobb mértékben Róma törték porrá a régi szokásokat; mi magunk a római császárság e porában élünk, és az újkori jog legnagyobb része semmi egyéb, mint a római jogi átalakulások törmelékéből alakult üledék. A középkor nagy reformáló törvényhozója Nagy Károly volt; az új francia törvényhozásnak pedig, a mely diadalmasan végig vonúlt a polgárosult világon, gyakorlati érvényt a Bonaparték francia császársága szerzett. A történet tulajdonképen azt tanúsítja, hogy a kormányzat szélső alakjai, valahányszor teljességökben érvényesülnek, nagy mértékben elpusztítják a fönnálló rend föltételeit, az új uralom szigorúan követeli, hogy minden öszhangba hozassék rendszerének központi elvével. A keleti folyamok mentén alakult nagy monarchiák a vallási kizárólagosság és a törzsi önfejlőség ellen küzdtek, és e célra egész népeket mozdítottak ki lakhelyeikből, a melyeket elpusztítottak. Az újkori demokratia viszont az előjogok ellen küzdve, nem ismer nyugalmat, míg ezeket meg nem semmisíti. De az absolutismus törvényhozása akár demokratikus, akár monarchikus, mindig mulandó, bármily gyökeres is; a hosszas absolutismus szigorúan conservatívva lesz, a demokratikus köztársaság hosszas fönnállás után

nem hajlandó újabbi reformokra. A demokratia ez általános törvényhozási meddősége pedig állandó okokból származik; a nép előítéletei sokkal erősebbek, mint a kiváltságos osztályokéi, és sokkal alsóbb rendűek és veszedelmesebbek, mivel könnyebben jutnak ellentétbe a tudományos eredményekkel. Érdekes tanúságot szolgáltat erre nézve a svájci referendum intézménye is; a polgárok bizonyos számának kívánatára minden új törvény általános szavazat alá bocsáttatik, de a radikális vezérek nagy meglepetésére és rémületére az eredmény eddig az volt, hogy az általuk legfontosabbnak tekintett reformokat ez úton mind elvetették.

Eltagadhatatlan tény, hogy a demokratia ma rendkívüli, szinte érthetetlen lelkesedést kelt; épen oly bizonyos, hogy az egész történeten végig általában az ellenkező nézet uralkodott; törekenynek, veszedelmesnek vagy jelentéktelennek tartották. Ez volt az amerikai köztársaság alapítóinak is nézete, a kik ismételve kifejezték sajnálatukat, hogy az egyedüli kormányzat, a melyet megalapítaniok lehetséges volt, oly rövid tartamot ígérő. Ez volt, igen rövid tapasztalat után, nézete a francia reformereknek is; az új korban minden jelentékeny író tanúságára hivatkozhatni a tekintetben, hogy a gondolkodók a demokrátiát rossz államalkatnak tartották. Az ellenkező nézet két ténynek köszöni eredetét: a középosztályok törekvéseinek az 1815-ki reactio ellen, a melyeket a demokratia neve alá rejtettek, és az Egyesült-Államok kormányzata állandóságának és sikerességének. A demokratia ellenállhatatlanságának tana Tocqueville munkájában tűnik föl először, és azzal terjedt el, a demokratia dicsérete pedig majd csaknem mindenüvé Lamartine és Louis Blanc forradalmi történeteiből áradt szét, valamint az Amerikáról alakult képzetekből. E mellett természetes, hogy folytonossá lőn a demokratia dicsérete azok részéről, a kik attól féltökben azzal ki akarnak egyezkedni, vagy a kik fölhasználhatni remélik. Minden korban hízelegtek a hatalomnak, és minden kor hízelgése ízléstelennek tetszett a későbbiek előtt; a tudományos gondolkozás fejlődésével pedig a hízelgés, úgy látszik, még általánosabbá fog válni, a mire nézve tanulságos egy jeles író nézete, a ki megjegyzé Baconról, hogy a hatalmas emberek iránt úgy viselte magát, mint a természet irányában, a melylyel szemben az volt a jelszava: *parendo vinces*. Ez érzelemből rendkívül sokat találunk a radicalis-

mus értelmes és művelt vezéreiben, mikor a tömeghez szólnak. A városiak előtt azt hangoztatják, hogy a munkás mindent tud, mivel munkája egyhangú, és végzése közben gondolkodhatik; falusi tömeg előtt pedig azt beszélik, hogy a paraszt mindent tud, mivel munkája nagyon sokoldalú és tehetségei a szabad természetben nagyon kiképződnek. Ez ritkán nézete magának a szónoknak, hanem úgy véli, a tömeg elhiszi, és hogyan is cselekedhetnék ekkor ebben a hiszemben máskép, minthogy ama művelt embert használja föl szószólójául?

Alaptalanabb történeti általánosítás azonban nem képzelhető, mint az, hogy a korszakok örök áramlata a demokratia mellett szól. Az emberiség, azon történeti korszakában, a melybe szemeink, ha bizonytalanul is, behatolhatnak, a kormányzat mind a három alkotásának csiráival kezdte fejlődését; mindenütt egymás mellett mutatkozik a király és a nép tömege, az első mint némileg papi és bírói, de leginkább katonai egyén, az utóbbi rendszerint egy oligarchicus senatus vezetése alatt. A történet hajnalán az aristokratia nyer túlsúlyt a monarchiával, a demokratia az aristokratiával szemben, de a római birodalom megalakulásától fogva a királyság folyvást tovább fejlődik, igen csekély kivételes esetekben maradt épen a politikai szabadság magva, és hatalmas fejlődésnek csak egyetlenegy országban Angliában örvendett, a melynek méhében az amerikai Egyesült-Államok demokratikus alkotmánya, a demokratikus mozgalom előképe megszülemllett; ma pedig a demokratia ugyanazon határtalan magasztalását halljuk, a melyet valaha a monarchiára volt szokás pazarolni.

Kérdés, mennyire érdemli meg e tiszteletet? A nagy philosophiai írók közül Bentham volt róla legjobb véleménynyel, midőn a demokratia lényeges jellegével bíró kormányzatok mellett fölhozta, hogy sokkal mentebbek minden bal befolyástól, mint mások. Látva azon tömérdek visszaélést, a mely minden monarchikus és aristokratikus kormányzat fülkéiben biztosságban meghúzódik, Bentham, azon fő tétele alapján, hogy mindenki saját érdekét követi úgy a mint azt fölfogja, azt a meggyőződést fejezte ki, hogy a közönség azon része, a mely politikai hatalommal bír, ezt mindig a saját előnyére fogja értékesíteni. Ez ellen az egyedüli óvszer a politikai hatalomnak az egész közönségre való átvitelében áll; lehetetlen, hogy ez azzal visszaéljen, mert

az érdek, a melyet az egész közönség kíván, épen az összeség érdeke, és ugyancsak ez az, a melyet létesíteni a törvényhozás föladata.

E látszólag kifogástalan okoskodásra két megjegyzés teendő: először is, hogy ez előnyében a demokráciával osztozik a föltétlen monarchia, hiszen kétségtelen, hogy bármely absolut császár sokkal többet gondol alattvalói általános javával, mint egy szűk aristokratia; innen származott a királyok népszerűsége, midőn a hűbéri rendszert lerombolták. A második megjegyzést a tapasztalat szolgáltatja, s ez az, hogy a demokratia nem a közönség összes érdekét szolgálja, hanem csakis azt, a melyet sajátjának vél. Pedig a közvélemény többnyire vajmi távol esik a közönségnek, hogy úgy mondjuk, tudományosan kitzúzható érdekétől. Figyelemre méltó ez ötletből, hogy ma, midőn Bentham radikalís iskolája a politikai gépezetre vonatkozó eszméit nagyrészt megvalósította, a napi nézetek nagy tömege a törvényhozás anyagi czeljaira vonatkozólag majd csaknem kivétel nélkül a legélesebb ellentétben áll Bentham nezeiteivel, sokkal bensőbb rokonságot tüntet föl azon monarchikus sophismákkal, a melyeket a parlamentarís fallaciákkal egy sorban a mester oly kiméletlenül ostorozott. Gyakran megjegyzik, hogy Bentham igen csekély véleményt táplált az emberi természetről, pedig megfordítva, fő baja az volt, hogy a legfontosabb tekintetben messze túlbecsülte, sokkal értelmesebbnek tartván a tömeget, mint a milyen valóban, valamint hogy a történettel nem gondolva, nem győződhetett meg azon számtalan tévedésről, a melyeket a tömeg saját érdekeire nézve táplálni hajlandó.

Pedig épen ez oknál fogva oly bajos kormányalkat a demokratia. Minden állami cselekvény az államhatalom akarat-elhatározása; de milyen értelemben gyakorolhat egyáltalán akarat-elhatározást a tömeg? A felelet csak az lehet, hogy számos egyén számos kérdésre nézve azonos eredményre jut, és azonos cselekvésre kész. Ez azonban világosan csak a legegyszerűbb kérdésekre nézve létesülhet. A legkisebb nehézség hozzájárulása tetemesen csökkenti a megegyezés valószínűségét, és ha a nehézség nagy, azonos véleményre csupán kellő nevelésben részesült elmék juthatnak, szigorú bizonyítás útján. A politika bonyolult kérdéseire vonatkozólag, a melyek fölfogása tényleg a legelmosódottabb, és a melyek

föltevése ingadozó szokott lenni, sőt a melyeknek megoldását a leggyakorlottabb államférfiak is csupán esetről esetre szokták megkísérelni, a tömeg közös megállapodása teljesen chimærikus föltevés, és csak onnan származhatnak, hogy azon elmélet, a mely szerint a nép akarat-elhatározásra képes, föl szokott cseréltetni azon tenynyel, hogy képes egy vagy több egyén nézeteit elfogadni és azoknak súlyt kölcsönözni.

Hogy az, a mit a nép akaratának szokás nevezni, valóban nem áll többől, mint hogy egy vagy több egyén nézetét elfogadja a tömeg, azt a tapasztalat meggyőzően bizonyítja. A népkormányzat és a nép-igazságszolgáltatás eredetileg azonosak voltak; a régi demokrátiák a bírászkodásra sokkal több gondot fordítottak, mint a törvényhozásra, a népbírászkodásnak hosszabb is története, és az több figyelemben részesült. Hagymánya maiglan fönmaradt az esküdtszéki intézményben, bár igen sokban megváltozva, főleg azon szempontból, hogy a bírászkodás helyes eszközlése biztosittassék. Az esküdtszékek tagjai csekély számúak, nem tömegek; teendőjük egyszerűen abban áll, hogy a mindennapi élet ügyeleteire vonatkozó kérdésekben igennel vagy nemmel feleljenek. Hogy e föladatukat helyesen végezzék, rendkívül bonyolult és mesterséges szabályokhoz kell alkalmazkodniok; az elöttök való bizonyítás elmélete egész nagy irodalmat tölt be; az elnökséget és vezetést szakértő bíró intézi, e mellett eljárásukat szakértő magasabb bíróság megsemmisítheti. Ilyen a népbírászkodás a művelődés hosszú korszakai után, gyermekkorának képét pedig a legrégeb görög költő szolgáltatja. Az ősi törvényszék ülést tart, a kérdés az, bünös-e vagy nem bünös a vádlott; a közönség vénei egyenként véleményt mondanak, a bírászkodó demokratia körben áll és helyeslése dönt. Az ókori köztársaságok népbírászkodásában ugyancsak ily jellegű volt a döntés; az sem kétséges, hogy az elnöklő bíró szigorúan korlátozó tekintélye nélkül a modern esküdtszék is bizalmát a legtöbb esetben vakon az ügyesebben és ékeesebben szóló ügyvédnek ajándékozna. Már pedig az újkori kormányzó demokratia az ókori bírászkodó demokrátiának igen csekély változata. Az óvszert ellene a képviseleti rendszerben találták föl; de ez ellen az ellenszert ismét fölfedezték, a szigorúan kezelt országos párt-szervezetben. A szabad képviselő mindinkább utasítással ellátott küldötté változik át a demokratikus alkotmányú

országokban, s e mellett új baj gyanánt mutatkozik a demokratia kezelésére nézve az obstructió, a mi nem egyéb, mint a képviselő-testület eljárásának megakadása a teendők és kifejezésre törekvő nézetek fölhalmozódása következtében; sőt e baj mindenütt annyira fokozódik már, hogy lassankint alkotmányos forradalomra vezet, és a törvényhozás tanácskozó testeit törvényhozói tekintélyök legnagyobb részét a végrehajtó miniszterek tanácsának engedik át. Az újabb korban Anglián kívül kísérlet történt a demokrátiának a képviselő-testület intézményének mellözésével a közvetlen népszavazat intézménye által való érvényesítésére. Ez persze csak úgy volna lehető, ha a népszavazat alá kerülő kérdések egyszerűek volnának; azonban az, hogy császárság állapítassék-e meg vagy sem, avagy hogy egy vagy más országhoz tartozzék-e valamely terület, nem egyszerű, hanem rendkívül bonyolult kérdések, a melyekre igennel vagy nemmel felelni igen nehéz. Ugyancsak azonos elven alapszik a svájci referendum, a mely azonban a legradikálisabb és a népszerűségre leginkább számító törvényeket, miután a törvényhozó testületek által elfogadtattak, elvetette. Ez könnyen megérthető, hiszen izgatás és buzdítás által az átlagos polgárban könnyű azon benyomást kelteni, hogy valamely változást óhajt; de ha az izgalom elmúlt, ha a kérdés elcsépelletté vált, és ha az új törvény minden részében előtte fekszik, okvetetlenül sokat talál benne, a mi szokásait, eszméit, előítéleteit vagy érdekeit sérti, s ez esetben aztán minden javaslatra gyanús szemmel fog tekinteni, minden kérdésre nemmel válaszolni.

Nyilvánvaló ebből, hogy a demokratia, ha egyszer már lábbal taposott minden létezőt, többé nem haladólagos jellegű. Mindaz, a mi a nyugatot haladóvá tette, a mi a polgárosodást előmozdította, a mi Anglia hírét és vagyonát megteremtette, kisebbségek és néha igen csekély kisebbségek műve volt. A demokratikus kormányzatnak benső nehézségei ugyanis oly sokszerűek, és oly óriásiak, hogy a nagy és bonyolult újkori társadalmakban csak bizonyos tényezőkkel összeköttetésben állhat fönn és működhetik, a melyek ugyan nem kizárólag a demokráciával kapcsolatosak, de a melyeknek erélyét a demokratia nagy mértékben fokozza. Ezek első sorban a párt-szellem, azután a corruptio, végre harmadszor az általános politikai jelszavak.

A pártokat természetesen tartják, mivel megszoktuk, valamint hogy nem vesszük észre azt, hogy a levegőnek súlya van. Sok hasonlóságot tüntet föl a párt a vallással, hívei, **mint a** vallási tanéi, gyakran hajlandók a tényt, hogy abban születnek vagy abba bele botorkáltak, azon képzelődéssel helyettesíteni, hogy kellő meggondolás alapján fogadták el, de nem szeretnek vele szakítani, szégyennek tartják gyöngeségeiről szólni, kivéven párttársaik közt, és mikor bajban van, segélyére sietnek. Viszonyuk a párton kívül állókkal nagyon hasonlít a zsidó viszonyához a samaritanussal. Másrészt a legbensőbb hasonlóság áll fönn a pártfegyelem és a katonai fegyelem közt, sőt történetileg a párt nem is egyéb, mint az ember harcias hajlamának következménye és föléledése. A pártharczok eredetileg az aristokratiák foglalatossága, a kik azért üzték, mivel multságukat képezték; a demokrátiában azonban óriási erélyű hatalommá nőtt a párt es szervezete, a korteskedés és pártsajtó a politikai hatalom csekély töredékeit nagy tömegekbe olvasztván össze. E hatalmát azonban nagyban növeli egy másik tényező, a corruptio, a mely a múlt században Angliában általános volt, s a melyet még az amerikai forradalom vezérferfia is a szabad kormányzattól elválaszthatatlannak tekintettek. Ez is a legkülönbözőbb alakokat öltötte magára, milyen a szavazatok adás-vevése, a mely néhol még ma is fönnáll, a szerzett érdekek kímélete és fitogtatása, a mely a francia forradalmat követő időszakban volt általános, a jutalmak osztogatása, a mely Amerikában és Franciaországban a politikai küzdelmek elismert eredménye. Eddig egyedül Angliában történt komoly kísérlet a corruptio megszüntetésére, a kinevezések a kormány kezéből sok tekintetben kivétettek, a választási visszaélések ellen szigorú törvények hozattak. De nem szabad feledni, hogy a vesztegetesnek egyéb módjai is léteznek a hivatalok és jutalmak osztogatásán kívül, hiszen a mai napok jelenségei valószínűbbnek tüntetik föl a corruptio azon faját, hogy egy osztály vagyonát törvényhozásilag elkobozzák más osztály javára.

A párt és a corruptio, mint oly eszközök, a melyekkel az emberek tömegét polgári fegyelem alá juttathatni, különben ép oly régiek, mint a politikai élet kezdetei. De a legújabb korban mint harmadik segédeszköz hozzájuk járultak még a politikai jelszavakká váló általánosítások, a melyek, mint a

tapasztalat mutatja, a tiszta demokrátiára csodálatos befolyással bírnak, a minék az az eredménye, hogy így az egyöntetű közvélemény némi hamis látszata keletkezik. Könnyelmű és határozatlan belenyugvás mutatkozik egy bizonytalan tételbe, és ezt azután úgy szokták értelmezni, hogy a nép, a kinek szava Isten szava, e tételben jelentette ki akaratát.

Ha tehát a demokratia minden uralmi alkat közt a legnehezebben kezelhető, a fő tényezők pedig, a melyek nehezégeit eddigelé enyhítették, az uralkodó tömeg erkölcsiségére és értelmére károsak, annál fontosabb a kérdés: nem lehet-e oly intézményeket alkotni, a melyek e befolyásokat pótolják? Eddigelé azonban ilyenek alkotására csak egy helyütt történt sikeres kísérlet: az amerikai Egyesült-Államokban, oly eredménnyel, a mely a demokratia ősi rossz híret csaknem ellensúlyozta, és a melyből másrészt egy rendkívül fontos negatív következtetés vonható le. Ez az, hogy ha a kormányalkat demokratikus, nagyon veszélyes a közhatalmak gyakorlatát illető bárminő fontos kérdést nyitva hagyni. Ennek nagy példája a secessionalis háború, a mely túlnyomólag annak tulajdonítható, hogy az alkotmány megalapítói bizonyos alkotmányos kérdés megoldásához nyúlni nem kívántak, nehogy a rabszolgaság kérdését érintsék. Úgy látszik, hogy bölcs alkotmány által a demokrátiát majd csaknem oly nyugodttá lehet tenni, mint a vizet egy nagy mesterséges tóban, de ha van az egész alkatban gyöngye pont, a hatalmas erő, a melyet korlátoz, azon keresztül tör, és messze vidéket veszélylyel fenyeget. A mi Angliát illeti, ott a nagy alkotmánykérdések törvényesen megoldva nincsenek; elég a közhatalom fő leteteményeseinek törvényes állására és tényleges viszonyaira tekinteni, hogy szembe tűnjék, milyen változás lehető az alkotmányban a nélkül, hogy annak előmozdítására vagy meggátlására jelentőségeknek megfelelő eszközök fölhasználtatnának.

A közhatalom Angliában főleg négy tényezőben pontosul össze: a koronában, a minisztertanácsban, a lordok házában és az alsó házban. A koronának a törvényhozás tekintetében kétféle hatalma van: a veto joga, a mely hosszas nem használat következtében gyakorlatinak lenni valószínűleg megszűnt és a parlament föloszlatásának joga, mely a koronát gyakorlatilag csak annyiban illeti, a mennyiben miniszteriumot talál, a mely a föloszlatás felelősségét magára veszi. A minisz-

tertanács ellenben, a mely a törvényhozás fölötti királyi hatalmat ekként absorbeálta, ennél még sokkal nagyobb hatalmat is nyert a parlamenti hatalomkörből: megakaszthatja bármely törvény alkotását a törvényhozás bármely stadiumában; egyedüli forrásává vált minden fontos törvényhozási s ennelfogva egyszersemind minden alkotmány-változtatási kezdeménynek, sőt magának a törvényhozásnak különböző szakáiban teljesen a kabinetből függ a törvény részleteinek megállapítása. Különös, hogy míg a történetírók általában rendkívülinek és gyűlöletesnek tartják a titkos oligarchikus tanácsok hatalmát, ritkán veszik észre, hogy a minisztertanács titkos jellegű, sőt hogy hatalmának forrása legnagyobb részt épen e titkos voltában rejlik. A demokratia gyöngesége túlnyomólag a tárgyalás nyilvánvalóságából származik, és mindenki, a kinek valaha része volt közügyek vezetésében, észlelhette, hogy még csekély számú egyének között is a megegyezés valószínűsége majdnem szigorú arányban növekszik a titoktartás valószínűségével. Az egyetlen befolyás pedig, a mely demokráciában a minisztertanács hatalmát korlátozhatja, szintén nem olyan, a mely a nyilvánosságnak kedvez. Sok jele mutatkozik máris annak, hogy a minisztertanács tekintélye pártja fölött vajmi könnyen más bizottságra háramlik át, a mely azonban ismét a pártszervezet igényei, nem pedig a közügyek intézésének szempontjai szerint alakul.

A mi a lordok házáat illeti, joga van ugyan minden javaslatot elfogadni vagy visszautasítani, a mely eléje kerül, de gyakorlatilag nagy kérdés, hogy ezt mennyiben teheti. Pénzügyi törvényekre nézve jogáról tenyleg lemondott. A mi az alkotmány-törvényeket illeti, különböző nézetek forognak fönn, de leginkább azt tartják, hogy helytelenül cselekszik, ha oly törvényjavaslatot visszautasít, a melyet a választók testülete általános választás eredménye által helyeselt. Az alsóház hatalma ismét kétségkívül sok tekintetben csökkent a minisztertanácssal szemben; de ezenfölül úgy látszik, hogy a megbízás elmélete alapján másnemű korlátozása is bekövetkezik. A mandat imperatif szélső elmélete általában sehol sincsen elfogadva, de kétségtelen, hogy mindinkább és mind nyomatékosabban állítják, hogy fontos kérdéseknél a képviselőház intézkedéseinek jogosultsága attól függ, hogy előzetesen biztos legyen arról, hogy a választók tömege azokat

helyesli. Szabatos megállapodás arra nézve, hogy miként és minő körülmények közt nyerendő el e helyeslés, és miként kell annak eleget tenni, Angliában egyáltalában nincsen. Amerikában ellenben, az alkotmányos kérdéseket illetőleg, erre nézve igen részletes intézkedések állanak fön, a melyek minden alkotmányváltoztatást szabott többségekhez és azután vagy új választások útján való ismételt helyesléshez, vagy a közvetlen népszavazat hozzájárulásához kötnek, ilyenek pedig múlhatatlanul szükségesek minden demokratikus jellegű kormányzatban, mert különben elkerülhetetlen egy oly kormányalkat lassankinti érvényesülése, a mely eddig csak rémületes eseményekkel kapcsolatban merült föl a történetben: egy egyetlen gyűlés uralma, a mely elméletileg korlátlan hatalmú, de a melyet gyakorlatilag viszont korlátlan hatalmú titkos bizottság fog uralma alatt tartani, a miben esetleg csak a parlamentáris obstructio szolgál akadályául, míg ez ellen ismét a tényleges uralkodók ellenszert keresnek valami fajta erkölcsi nyaktilóban.

Egyébiránt bármi alakban érvényesüljön a demokratia, a főkérdés mindig az marad, mi lesz uralmának nem átmeneti, hanem maradandó jellege és hatása?

PULSZKY AGOST.

DENSUSIAN MIKLÓS LEGÚJABB MUNKÁI.

Némelyek emlékeznek talán a *Nemzetben* megjelent cikkeimre: *Hogy csinálódik némely história?* a melyekben Densusiannak e című munkáját ismertetem: *Revolutiunea lui Horia in Transilvania si Ungaria 1784—1785* (Horia fordalma Erdélyben és Magyarországon 1784—1785), melyet tavál adott ki. Ez idén két kisebb munkája jelent meg: *Note Critice asupra scrieri. D. lui A. D. Xénopol: Teoria lui Roesler* (Kritikai jegyzetek Xénopolnak «Roesler-féle theoria» című iratára) és *Monumente pentru Istoria tierrei Fagarasiului, culesc si adnotate* (a Fogaras földjének történeteit illető emlékek vagyis oklevelek).

a) A *Note Criticet* hozván elő, emlékeztetni kell a *Buda-pesti Szemle* olvasóit az 1885 júliusi, augusztusi és szeptemberi füzeteire, a melyekben a *Rumun történetírásról* cím alatt Xénopol e francziául írt munkáját: *Une énigme historique. Les Roumains au moyen-âge*. Paris, 1885 ismertettem. Ezt a munkát Xénopol vagy azonképen, vagy némi változtatással *Teoria lui Roesler* cím alatt oláhul is kiadta, s Densusian ezt méltatja kritikai jegyzeteivel. Tanulságos látnunk, mint bírálja meg egyik rumun író a másiknak munkáját; tanulságosak különösen a Densusian kritikai jegyzetei, mert ezek nyilván kifejezik, hogy mi a rumun történeti iskolának iránya és szelleme, azaz mit akar az történeti valóságnak elfogadni.

A *hogy csinálódik némely história* című cikkeimben Dicső-Sz.-Mártoni Major Péternek, kit a rumun történetírás Mózesének neveznek, *Istoria pentru inceputulu Romaniloru in Dacia* (a rumunok kezdetéről vagy eredetéről) című munkája

is meg van említve. Densusian is Majort a rumun történet-írás Mózesének tisztelven, kritikai jegyzetei elibe Majornak nézetét közli, hozzája mérendő Xénopol nézetét. Hogy mi annál jobban megismerkedjünk Majorral, mint történetiróval, előbeszédét közlöm, szóról szóra fordítva, mely imígy hangzik:

«Sok idegen íróban megfélekezhetetlen hajlandóság van, írotollából reáokádni a rumunokra, ama régi rómaiak unokáira (a vomii cu condeiu lu asupra Romaniloru stranepotiloru Romaniloru celoru vecchi), a mi csak akarózik azon szellemnek, mely leginkább haragra ösztönzi a barbárokat a rómaiak ellen, kik uraik voltak, s irigykedésre azokra, kik a világot bírták. Valahányszor, bár bizonyosság nélkül, fedeznek föl valamit, vagy akár világos hazudságot beszélnek is a rómaiak (rumunok) ellen, még azt is vélik, hogy köteles a világ elhinni. Régóta, mint egyik szemér a másikat rágesálja (pre cumu magariu pe magariu scarpina), úgy egyik író is a másiknak rágalmazását viszonzza, s minden vizsgálás nélkül, ha igaz-e, nem igaz, ismét nyomtatás alá adja. S a mennyivel inkább hallgatnak a románok, nem felelvén az igazságtalan rágalmazóknak. annál bátrabban kisebbitik őket s gúnyolják készakarva.

«Szándékom tehát nem az egész rumun históriát megszöni (nu întégra istoria Romaniloru a o tiese), hanem csak azt mutatni föl, a mit a rumunok kezdetéről Dákiában leginkább a régi írókról tudunk, hogy látván a rumunok, mi jeles törzstől származnak, őseiket igyekezzenek mind emberiségben, mind igazságban utánozni, azaz, hogy hívek legyenek az ausztriai császár iránt, alázatosak hazájok iránt (catra patri'a loru cu cuceria), szófogadók földesuraik iránt (catra domnii locuriloru cu ascultare), s mindenki iránt szeretettel viseltessenek; önmagokat pedig lelkök egész erejével művelni igyekezzenek, hogy a mint a jó anyától jó erkölcsben reszesültek, azonképen mindnyájan hazájok jó polgáraivá legyenek.

«Még azt akarom kijelenteni, hogy igen kevés időm van e história elkészítésére, mert körülményeim nem engedik, hogy vagy csak két órát is szakadatlanul fordítsak reája. Tehát nem biztathatom magamat avval, hogy egy-egy hiba nem csúszott beleje. Nem is tarthatom meg a dolgok valódi rendjét, hanem a hol mi eszembe jut, ott írom le. Azért minden jóakaró olvasóm jót teszen, ha, míg érkezésem leend az ege-

szet újra kidolgozni, megmutatja nekem a hibákat, melyekre olvasás közben akad, mert én azokat köszönettel ki fogom javítani.»

Ez előszóban a történetíráásra való eltökélés után, mi az íróra vonatkozik, intés is van, mely az olvasóknak szól, hogy legyenek derék emberek, a régi rómaiakhoz méltó utódokká, de legyenek hívek is az ausztriai császár iránt, alázatosak hazájok iránt és szófogadók földesuraik iránt. — Ezt Major 1812-ben írta. A rumun ifjuság, mely Major Péternek munkáit 1883-ban kiadta, szükségesnek találja a mostani olvasókat figyelmeztetni, hogy «ha a szerzőnek munkáiban imitt-amott kedvező nyilatkozatok fordulnak elő a hatalomban levőkre, azaz a magyarokra nézve, nekünk, úgymond, a sorok közt kell olvasnunk s igaz értékekre szállítani le azokat a nyilatkozatokat; nekünk látnunk kell, milyen bajok ellen küzdött Major; tudnunk kell, hogy akkor miképen vigyázott a censura a rumun írásokra, s hogy kevés híja volt, hogy ugyanazt ne mondja Majorra, a mit a halhatatlan Sinkaira mondott: «Opus igne, auctor patibulo dignus». — Az előszóban, mint látjuk, intés van. Más helyen Major az 1848 előtti állapotot így jellemzi: «A rumunok, a kik nemesek, épen olyanok, mint a magyar nemesek; viszontag a magyarok, kik nem nemesek, épen olyanok, mint a nem-nemes rumunok». — Íme az intés s eme hely azon nyilatkozatok, melyeket igaz értékekre le kell szállítania a rumun olvasónak. Azaz, tehát nem kell hinnie az igazságot, de hinnie kell a hazudságot. Ezt «Opus igne, auctor patibulo dignus», soha senki nem mondta, nem írta Sinkaira; de húsz éve, hogy hirdetik a rumun írók «urbi et orbi». De hogy a rumun olvasónak nem kell hinnie az igazságot, hanem csak a hazudságot; hogy annál kevésbé szabad rumun írónak igazság szerint írni meg a históriát, azt Densusian is mindjárt megmondja.

Ő előre bocsátja a rumun história Mózesének nézeteit, melyek is, rövidre vonva, a következők:

«A dákok ismételt becsapásaik, sőt olykori győzelmeik által annyira magokra haragították volt a rómaiakat, hogy Trajanus irtó háborút viselt ellenök. A mi kevés dák nem vezett el, az a szarmatákhoz meneküle; tehát Dákia (a mai Erdély) egészen lakos nélkül maradt.

Az üres városok és falvak megnépesítésére Trajanus

megszámlálhatatlan sokaságot telepítte Dákiába. Ez a román lakosság tehát nem vegyülhetett dákokkal, hisz dákok nem is maradtak meg ott.

Aurelianus kiköltöztetése csak a legiókra vonatkozik; a román lakosságnak legeslegnagyobb része ott maradt megszeretett új hazájában, nem csak a hegyek közt, hanem a síkságon is.

A gótok, húnok megkímélék ezt a nekik nagyon hasznos román lakosságot, mely egymaga a földet műveli és a mestersegeket gyakorolja vala. Sőt nagyon hihető, hogy a dákok-románok vitéz létökre, kik csak rövid ideig uralták volt Rómát, a barbárokkal szövetkezének, s velök együtt be-becsapának idegen földekre. Azért is megmaradhattak Dákiában. De ezekkel a barbárokkal sem vegyültek soha is; a rumun mai napig nem házasodik össze idegennel. Külön vált népnek maradtak tehát a románok Aurelianus idejéig. Külön válnak a barbárok idejében. Külön vált népnek találák a magyarok is.

Ezek nem is hódíták meg a románokat, kik Gelou eleste után szabad akarattal teszik Tuhutumot fejedelmökké. Azért a rumunok országa nem vált magyarrá, valamint Magyarország nem lett németté azért, hogy benne német nemzetség lett uralkodóvá. De a rumunok magyarokat is fogadának be, mert együtt könnyebben védelmezheték hazájokat. Ebből azonban nem következik, hogy a rumunok nagysága kisebbedett volna, sőt inkább avval eszességöket mutatták ki (neci o misciorare de aci nu urméza marierei Romaniloru, ci mai vertotu se vede intiepletiunea loru. Major 110. lapján.)

«Bizonyos tehát», úgy mond Major, «hogy azon rumunok, kik ma a Tiszától fogva a Fekete tengerig laknak, valóságos rómaiak, azon románok déd-dédunokái, kik Trajanus idejében, Dakiának meghódítása után, abba beköltöztek, s abban nemzedékről nemzedékre szakadatlanul laknak.» (Remane dar incheiatu, dice Petru Maioru, ca Romanii, cari suntu astadi din Tisa pana in marea Negra, sunta Romani adeverati si nepotii Romaniloru aceloru, cari in dilele lui Trajanu dupa concenirea Daciloru, desculecara in Dacia si vita de vita loru necurmatu au locuitu acolo. *Not. Cr.* 7. lap.)

Ez Majornak nézete a rumunok eredetéről és folytonosságáról Dakiában, ugymond Densusian, s a rumun történelmi tudomány dicsőségének tartja, hogy Majornak nézete a

dákok kiveszéséről, tehát arról, hogy a románok a dákokkal össze sem vegyülhettek, a világnak majdnem valamennyi tudósaitól el van fogadva, még azoktól is, a kik a római kor után való történetekre nézve Majornak és az összes rumun iskolának ellenei. (Au fostu aprópe pe deplinu aprobate de lumea invetiatorilor de astadi, si chiaru din partea acelora, cari in cestiunea post-romane au ramas inca adversarii lui Petru Maioru si ai integrei scole romane. A 7. lapon.)

Lássuk immár, folytatja Densusian, Xénopolnak nézetét. Azt meri Xénopol állítani, hogy a Trajanus hadviselése után jeles része maradt meg a dák népnek, mely azután elrománosodott. Íme, kiált föl Densusian, ezt Xénopol nem csak a rumun történelmi iskolának, hanem az összes történelmi és archæologiai tudományok ellenére állítja. — A mit Xénopol állít, az ugyan ellenkezik a rumun történelmi iskolának meséivel, de nem ellenkezik ám a történelmi tudománnyal, legkevésbé az archæológiával. A római történelmi tudományok jeles képviselőjét, Mommsent, talán Densusian is elismeri — hisz alig van ember Európában, a ki jobban tudná a rómaiak életét és reánk maradt emlékeit, mint Mommsen Tivadar. Ez pedig a *Róma történetének* tavaly megjelent V. kötetében azt írja: «Az ország legjobb részéből Trajanus kihajtá a bennszülött lakosságot. De némely vidéken megmaradt a régi lakosság, sőt nyelve is föntartotta magát. E dákok, valamint a római hódoltságon kívüliek azután is sok bajt okozának a rómaiaknak, például Commodus és Maximianus idejében. Mind a mellett előbbi erejük meg volt törve s lassanként elenyészének.»*) — Hogy dák segédesapatok a birodalom legtávolabbi provinciáiban szolgáltak, s hogy sok dák háznép a római élethez simúlt, tehát elrómaiásodott; számos föliratból tudjuk meg melyek összegyűjtése és megolvasása épen az archæológiának tiszte. Lehet, hogy Major, a rumun történelmi írásnak Mózese, 1812-ben a föliratokat nem ismerhette, de Densusianék kötelesek azokat ismerni, s nem volna szabad azok ellenére meséket hol folytatni, hol újra költeni.

Xénopol azt állítja, hogy Trajanus nem Itáliából, hanem a birodalom más-más részeiből elrómaiásodott lakosokat telepített Dákiába. Tehát, úgymond Densusian, az erdélyi lako-

*) *Römische Geschichte*. V. kötet 203., 204. lapjain.

sok Trajanus után legeleitől fogva sem valának tiszta római polgárok ivadéakai, hanem thrákok, dákok, géták és más meg más elrómaiásodott népek vegyületes származottjai. Ezt az állítást pedig a rumun történelmi iskola nem tűrheti el. — Avval ugyan, mit akar eltérni az oláh történelmi iskola, a valóságos történelmi egy cseppet sem gondol, s a fölírtos kövek tanúsága sem némúl el annak kedvéért. — Az idézett helyen Mommsen az új lakosokról azt írja: «A bányák számára Dalmatia hegyei közül vivének lakosokat, más helyekre kiváltképpen Kis-Ázsiából nemzetiség nélküli lakosságot telepítének». (Diese Striche wurden mit einer für die Bergwerke aus den Gebirgen Dalmatiens sonst überwiegend, wie es scheint, aus Kleinasien herangezogenen nationslosen Bevölkerung wieder besetzt.) S a 490. lapon ismét mondja Mommsen, hogy Trajanus Dákiát kisázsiai telepésekkel rómaiásította el (Trajan hat mit kleinasiatischen Colonisten Dakien romanisirt). Mommsen állításait pedig a fölírtos kövek is igazolják; mit egyébiránt a római császár-kor írói is följegyeztek volt. A tiszta római vérről, mely a fölírtos kövek állítóiban folyt volna, senki nem is álmodhaték Trajanus és Aurelianus közti időszakban.

Midőn Aurelianus Dakiát odaengedte a barbároknak, Xénopol állítása szerint a román városiak, sőt a gazdag dákok is, kik hozzá voltak a római élethez szokva, kiköltözének; csupán szegénye maradt meg, a kárpáti hegyek közé vonulván, s ott megtartván ugyan a román nyelvet, de minden egyebet elfelejtván, a mi a római élethez tartozott volt. S eme szegények a Kárpátokban pásztorokká lőnek a barbárok uralkodása alatt, valamint a Dunán túli elrómaiásodott nép is a Balkánba menekülván, pásztor-életre adta magát.

Ez, hogy a római legiók kivonulása után a lakosságnak csak szegénye maradt volna vissza, természetesen ellenkezik az oláh történelmi iskola tanításával, s azért Densusian igazán nagyon haragszik Xénopolra. Hisz az a hagy román műveltség, az egyházi hierarchia alatt virágzó keresztyenség, mely a barbárok idejében egész a IX. századig virágzott volna Erdélyben az oláh történelmi iskola bizonykodása szerint, mind mesévé válnék, ha Xénopol állítását elfogadnák. Ezt tehát csakugyan nem lehet eltérni.

S Xénopol hazafiatlansága még többre vetemedik. Azt

vakmerősködik állítani, hogy a kárpáti hegyekbe menekültek a szarmaták közé vegyülének, s minthogy ezek szlávok voltak, a rumunok mind nyelvökbe, mind vérökbe szláv elemet fogadának be. Ez, úgymond Xénopol, a rumun népnek első képeződése. Második képeződése az avarok idejében történik, midőn valódi szlávokkal egyesült a rumun nép. Harmadik képeződését a bolgárokkal való egyesülés okozá. Innen van az, hogy minden rumun intézet a szlávoktól van kölcsönözve, jelesen a keresztyénség formája, az egyházi nyelv, az írás, a politikai tisztségek nevei stb. stb.

Már itt Densusian nagyon-nagyon fölindúl. Xénopol előadása nem alapszik komoly tanulmányon, kiált föl. Látjuk azt a nyomorúságos képet, melyet Xénopol a román nép eredetéről rajzol! A szerint elrómaiásodott dák népségnek garmadája vagyunk; szegény osztály, mely csak a nyelvet tartotta meg a rómaiaktól, szóval nem vagyunk egyéb, mint dákok, szarmaták, szlovének, bolgárok, eloláhosodott magyarok összevegyült halmaza (ca suntemu gramada populatiunei dace romanisate, clasa sermana, care nu primise dela Romani decatu idiomulu, o aglomeratiune de Daci, Sarmati, Sloveni, Bulgari si Unguri romanisati. Az 56. lapon). Látjuk itt, folytatja Densusian, a román társadalom ősi elveinek lerontását, a nemzeti traditiók megsemmisítését, s helyökbe más traditiók betolását, a szlávágnak nemcsak a nyelvbe, hanem még a vérbe, intézetekbe, műveltségbe, jellembe való beszivároztatását; látjuk új fölzavarását eredetünknek és történeteinknek! Ez-e a román népnek históriája a középkorban? Ilyen veszedelmes eszméket tanítanak — a jaszii egyetemen!

De valóban az-e a román népnek középkori históriája? Korántsem, így felel Densusian. Ellenkezőt látunk mi. Látjuk azt a román népet, mely különös dicsőséggel állja ki a legiszonyatosabb catastrophákat, melyek Európát érték; látjuk megromolhatatlan személyiségét az egész középkoron által; látunk Erdélyben meg nem tört román legiókat egész a XIII. századig, sőt még a XVIII. századig; látunk egy katonás, harczias népet, nem pedig egy nyomorúlt csapatját szökevényeknek és bitangoknak. Az 57. lapon. — Xénopol a francziául írt munkájában egy oláh nemességről beszél, mely független lett volna a magyar koronajogtól. Erről a nemességről mondja Xénopol a rumunúl írt munkájában — mit a Densusian czá-

folatából veszek ki — hogy azt a magyar nemesség magába olvasztotta, evvel természetes védőitől fosztván meg a rumun népet, mely azért süllyedett abba az állapotba, melyben a XVI. és XVII. században találjuk. Viszontag állítja Xénopol, hogy a magyar paraszt eloláhosodott sok helyütt, s azért állana az oláhok garmada eloláhosodott magyarokból is, mit a román tiszta vért őrző Densusian nem fogad el. Pedig magyarok eloláhosodása oly bizonyos tény, hogy róla senki sem kételkedhetik.

Az önálló oláh nemességről sokat tud Densusian is a Horia-forradalomról írt munkájában; itt, mint olvassuk, újra «meg nem tört román legiókat lát Erdélyben a XIII., sőt a XVIII. századig; lát szóval egy katonás, harcziás népet». Ez a független, önálló oláh nemesség, ha nem csalatkozom, az oláh történelmi iskolának legújabb fölfedezése; legalább én a tavál és ez idén megjelent rumun könyvekben találom meg először — de lehet, hogy előbb és más könyvekben is, melyeket nem ismerek, szerepel már. E nemesség történelmi létét Densusian következő munkája is meg akarja bizonyítani:

b) *Monumente pentru istoria tierei Fagarasiului culese si adnotate* (emlékek a Fogaras földjének történeteiből össze gyűjtve és jegyzetekkel ellátva. Bukarest, 1885).

Fogaras földje legnyomósabb szerepű az úgynevezett rumun nemzeti szó-hagyományban. Az azon oláh Trója, melyből, úgy hiszik, származnak Oláhország alapítói s mely azután is sokáig oláh herczegség maradt. Densusian írta meg az alapító epost, mely a szó-hagyomány szerint így kezdődhetnék:

Arma virumque cano, Alutae qui primus ab oris
Munteniam victor Dimbovia litora venit.

Munteniának híják ugyan is Oláhországot, a «Transalpina»-ból csak Alpinát tartván meg, mint általában a történetekből is csak azt tartják meg, a mit nekik valónak hisznek. Densusian eposát nem ismerem, szebb lehet bár az *Aeneis*nél, de bátran félrehagyom, mert nem világosíthatja föl a múltat. Ámde az idézett munkát, a *Monumente pentru istoria tierei Fagarasului*t annál inkább számba veszem, mert avval az oláh nemesség önálló voltát Erdélyben meg akarja bizonyítani. Hogy pedig mind ennek, mind a Fogarasra vonatkozó hagyó-

mánynak történeti alapjáról igaz fogalmunk legyen, Fogarasnak rövidre vont rajzát az oklevelekből terjesztem elő.

Fogaras földje a Barczaság (brassói kerület) és a nagyszzebeni szék közt az Olt déli partján terjed. Nagysága 21 és háromnegyed négyszög földrajzi mérföld volt; helységeinek száma 63, melyek közt Fogaras a legjelesebb, már váránál fogva is, s mert az igazgatásnak széke volt mindig. Négy járásra volt osztva az újabb rendezés beálltaig, úgy mint: Porumbáki járásra, mely a nagyszzebeni szék határait éri, fogarasira, mundraira és veneczeire, mely a brassói kerületet éri.

II. Géza alatt (1141—1161) flandriaiak, azaz németek, telepedének meg s építék a szebeni várat, vagy várféjét, mely Hermann villának, Hermanstadtnak (Nagy-Szebennek) lön kezdete. III. Béla alatt a szebeni prépostság alakult, mely között és az erdélyi püspök között peres kérdés támadt az iránt, hogy mi tartozzék a püspök s mi a prépost alá. A prépost azt állítá, hogy általában minden flandriai az ő egyházi hatósága alá tartozik (generaliter diceret, omnes Flandrenses ecclesie sue fuisse subjectos); a püspök ellenben azt bizonyítá, hogy csak azon flandriaiak tartoznak a prépost alá, a kik akkor (a prépostság fölállításakor) a pusztá helyen, melyet Géza a flandriaiaknak adott volt, laknak vala (qui tunc erant in illo solo deserto, quod gloriosæ memoriæ rex G. Flandrensibus concessit, et qui in eodem tantum modo deserto erant habitantes). A pápai követ III. Béla királylyal egyetértve, a püspöknek állítását ítélé igaznak. Ez 1192—1196 között történék.

II. András 1211-ben, tehát alig másfél tized év múlva, a német keresztes uraknak (Cruciferis de Hospitali S. Mariæ) a Barczaságot ajándékozá, mely lakos nélkül pusztá vala (desertam et inhabitatam), hogy megnépesítsék és oltalmazzák a kúnok becsapásai ellen. A Barczaság a későbbi brassói kerület.

A szebeni vidék, úgy mint a brassai is, tehát az oklevelek szerint, a német lakosok és lovagok letelepedése előtt puszták, üresek, legalább számot tevő lakosság hiányával valának. Képzeltetni-e, hogy a két vidék közötti nem nagy területet valami sűrű lakosság bírta volna akkor?

Két év múlva, 1213-ban az erdélyi püspök a lovagoknak

odaengedé a tizedet, mely neki a telepedő lakosaiktól járna, de nem a már honos, akár magyar, akár székeli lakosoktól, a kik a lovagok földjére költöznének. (Eo tamen excepto, quodsi Hungaros vel Siculos ad dictam terram transire contigerit, nobis et ecclesæ nostræ in decimis teneantur respondere.) Ezt az átengedést Honorius pápa 1218-ban megerősíté.

Az erdélyi püspök, mint ezekből látjuk, egész Erdélynek földművelő lakosságától igényli vala a tizedet. Abban az 1213-dik oklevélben és a pápai megerősítésben a szekelielieknek legelső megemlítését találjuk.

A lovagok Földvárt (Marienburg), Rosnyó várát, Törcsvárt stb. építék, biztosítván nyert földjüket az ellenségtől, és megnyerik a királynak tetszését. Ez tehát 1222-ben megerősíti és nagyobbítja előbbi adományát, azt a Boza folyó mentében a Dunáig terjesztvén ki, tehát Kúnországnak keleti részét is hozzácsatolván. A későbbi Oláhország e részere nem most nyújtá ki először kezét a magyar király; már III. Béla alatt kezdődött a magyar foglalás; már akkor támadt volt az «Ultra montes nivium» (Havas-el-föld) elnevezés. A pápai census könyvében 1192-ből olvassuk, hogy a németek új háza a Havas-el-földön a pápai kamarának egy arany márkát fizet,*) s hogy ez a német telepedés az erdélyi püspök alá tartozott. Tehát II. András csak folytatá, a mi már atyja alatt kezdődött volt. Az ő új adományát a pápa ugyanazon 1222-iki évben megerősíté. Mind a királyi, mind a pápai oklevél először említik meg az oláhokat, a mikor elmondják, hogy a lovagok és embereik szabadon, azaz vámfizetés nélkül, járhatnak ki-be akár a székelieliek, akár az oláhok földjén keresztül. (Per terram Siculorum aut per terram Blacorum -- a pápai oklevélben: per terram Siculorum aut Valachorum.) A «terra Blacorum-Valachorum» tehát Erdélyországon kívül Cumaniában, a későbbi Oláhországban vala, mert ott is a vámjövedelem a királyé.

II. András király Brodник birtokot**) (terram Borotnik),

---

*) Excerpta e libro Censuum Romanae Sedis. Fejér *Cod. Dipl.* II. pag. 282. «In Episcopatu Ultrasilvano Nova domus Teutonicorum in Borsá ultra montes nivium pro censu unam marcám auri.»

**) Brodник szláv szó, révész jelent. A révész-birtokot nyilván az Olt mellett kell keresni, a szebeni székben.

a szebeni prépostnak Kis-Disznódért (Michelsberg, Mons S. Michaélis — most is hegyi várral) adta volt; ezt a Kis-Disznódot a király Gocelin papjának, ez meg a kertzi monostornak ajándékozta, mely adományt a király 1223-ban megerősít és megbővíti. «Megerősítjük azt az oláhoktól ment birtokot is, melyet az előtt a monostornak adtunk volt» (item eciam confirmamus in presenti privilegio terram quam prius eidem monasterio contuleramus exemtam de Blacis), így szól az oklevél; s a határvonalok megnevezésében Egörpatak, Nagybik (fagi qui dicuntur nagy bikk), Árpás vize (rivulus qui dicitur Árpás) fordulnak elő. Ez az Árpás vize most a Fogaras földjének porumbáki járásában van, Alsó-Árpás, Felső-Árpás nevű helységekkel. A magyar helynevek bizonyosan nem oláh lakosságtól, mely ott már 1223 előtt állandó és nagyszámú lett volna, hanem csak magyartól eredhettek, ellenben «az oláhoktól ment föld = terra exemta de Blacis» kifejezés mozgó nem állandó, s ennél fogva olyan lakosságot jelent, mely inkább terhére mintsem javára van a földnek.

A keresztes urak, mint a Bárczaság birtokosai, túlkapásaik által veszték el a királyi kegyet, s II. András 1224-ben megsemmisíté a nekik tett adományait. Talán a kikötés ellenére — melynél fogva a királyi birtokokról lakosokat nem vala szabad elfogadniok, annál kevésbbé magokhoz csábítaniok — a szász lakosság kiváltságait is sértegették volt: a király tehát ugyan azon 1224-dik évben a szászok, vagy mint akkor nevezik vala, a teutonok biztosítására a híres privilegiumot kiadá. Ebben van a sokat emlegetett hely: «A mondottakon kívül adtuk a Blakok és Bissenusok erdejét is a vizeivel együtt, hogy közösen használják a nevezett blakok- és bissenusokkal (Preter ea supradicta silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes exercendo cum predictis scilicet Blacis et Bissenis eidem contulimus). Ez az erdő, úgy látszik a szászok földjén kívül, de királyi adomány alá eshető volt, melyben eddig csak oláhok és besenyők vadászgattak, halászgattak, s a melyben ezentúl a teutonok lesznek adományos birtokosok, kik ott meghagyják az eddigi vadászokat és halászokat.

Eddig magában Erdélyben csak a kertzi birtokról elmozdított és a teutonokkal együtt vadászó, halászó oláhokat találtuk.

Most következik egy nyomós egyesség, mely 1231-ben az erdélyi káptalan előtt történék. Gallus, a bordi Vid fia, Trulnak, Choru fiának a Boja földet, mely Szombathelynek — most Szombatfalva — határosa s jelenben az oláhok földjén van, visszaengedi, melyet ő Bujul Stoja fiától vett s bírt volt ugyan, de minthogy Trul, soknak tanúságával megbizonyítja, hogy ősei a Boja földet már azon időben bírták, mikor az oláhok földje, mint mondják, még bolgároké s Fogarashoz tartozott (ad ipsam terram Fugros tenta fuerit) volt, azért engedi vissza, az érte fizetett pénzét megkapván.

Itt először említetik Fogaras, s róla mondatik, hogy a hozzá tartozó földjén előbb bolgárok, azután oláhok laktak. Ebből világos, hogy bár milyen, de alávetett viszonyban álltak Fogarashoz előbb bolgárok s 1231 tájban oláhok. Világos tehát, hogy a bolgárok után következének az oláhok, mint újabb lakosok. Az egészből pedig az világos, hogy Fogaras mind előbb, mind 1231 tájban Erdely uráé, azaz a magyar királyé vala, a kinek meghatalmazásából ad ki jogérvényes oklevelet az erdélyi káptalan. A Szombathely (most Szombatfalva) itt is magyar helynév, valamint e bordi Vid (Vitus) és Gallus katolikus egyházbeli személynevek. De Trul, Choru, Bujul, Stoja, bolgár vagy oláh nevek.

Időközben a kúnok, kik ellen a keresztes urak Erdélyt védelmezni tartoztak volt, tetemes számmal a keresztyén hitre tértek, miért is 1228-ban, az esztergomi prímás, mint pápai legatus, a kún püspökséget állítá föl Erdélynek keleti határán túl, a Szeret folyó mellett. De 1241—42-ben a tatárjárás fogyasztá a lakosságot. IV. Béla Lőrincz vajdát kiküldi 1243-ban, hogy szedje össze az elszéledett lakosokat (ut populos nostros colligeret). Négy év mulva pedig, azaz 1247-ben Béla «longo prahabito tractatu cum principibus et baronibus regni nostri», Rembaldnak, a jeruzsálemi ispotály-rend nagy mestérének, s általa a rendnek Szörénységet (totam terram de Sevrino) és Kúnországot (Cumamian) egész a Fekete-tengerig, megnépesítés és oltalmazás végett, adományozá. A Szörénységben három oláh kenézséget nevez meg a király, Joané, Farkasé, meg a Lytvai vajdának kenézségeit; ezek közül az utóbbit az oláhoknak hagyja meg, a mint eddig bírták (Olcis relinquimus prout iudem hactenus tenuerunt). Hasonlóképen Kúnországban (Oláhországban) Szeneszlav vajda kenézségét említi

meg, melyet mint a Lytvai vajdáét, az oláhoknak hágy meg. Ezek a kenézségek a király alattvalói valának és maradtak is. Oláh kenézségeket itt és most említenek meg először a mi okleveleink.

A Jánosvitézek, vagyis a jeruzsálemi ispotály-rendbeliek, nem sokáig tartják az adományozott földeket. A Szörénységben, valamint 1233-tól fogva 1247-ig magyar bánok voltak, úgy 1255 óta ismét bánokat találunk abban; de Kúnországban az oláh vajdák vitték a király nevében a kormányt s szolgáltatták be a királyi jövedelmet. III. (IV.) László kiskorúságában Lythen vajda és öcsesei elszakadási hajlamot mutatának (cum nos in ætate puerili regnare cepissemus, Lythen Voyvoda una cum fratribus suis per suam infidelitatem aliquam partem de regno nostro ultra Alpes existenta pro se occuparat et proventus illius partis nobis pertinentes nullis admonitionibus reddere curabat — Katona, *Hist. Crit.* Tom. VI. 913.). Sóvári Soós György megöle Lythent, öcsese Barbátot fogva vivé el, s helyreállítá a rendet. Ez 1272—1275 közt történék. Az oklevélben, mely 1282-ben készült, nem nevezetik többé Kúnország, hanem Havas-elföld (ultra Alpes existens); a bysantinus írók azon időtájban pedig Ungrovlachiának kezdik nevezni.

III. András 1291-ben Gyula-Fejérváratt (apud Albam Julæ) törvényszéket ülven, Ugrin mester elpanaszlá, hogy az Olt mellett fekvő Fogaras és Szombathely birtokai tőle ok és jog nélkül vetettek el (quasdam possessiones suas Fogros et Zumbathely vocatas juxta fluvium Olth existentes a se indēbite alienatas), azért azoknak visszaadását kéri. A jelenlévők mind nemesek, mind szászok, mind székelyek, mind oláhok azt tanusítván, hogy a nevezett birtokok csakugyan Ugrin mesterei, valamint ősei is birták azokat, a király visszaadja neki. — Állapodjunk meg egy keveset.

* * *

Az oláh szó-hagyomány szerint Fogaras földjéről szállott le népestül valami Radu Negru, vagy Fekete Rudolf, elfoglalá a havasokon túli földeket, maga alá veté a krajovai bánt, városokat építe s ekképen alapítá Oláhországot, megtartván a fogarasi herczegséget is. Ez a nagy történet

pedig 1220—1290 között esett volna — a szó-hagyomány az időt nem határozza meg, hanem szabad tért nyit az oláh «történetíróknak», kik azon délcegen is nyargalóznak.

Fogarasról először 1231-ben hallunk, midőn az mondatik, hogy a hozzátartozó Boján hajdan bolgárok ültek, most meg oláhok ülnek; de akkor Szombathely is megemléttetik. Ez magyar nevű helység, mert nemcsak a hely szó magyar, hanem a szláv szombat is magyar köntösben tűnik elő. Fogaras helynévről nem tudom, mi nyelvűnek tartsam; Beregben is van egy Fogaras. Annyit látok, hogy nem oláh helynév. Bizonyos ugyan, hogy már 1231 tájban oláhok vannak Fogaras vidékén. — Boja helységet Trul veszi által, a ki oláhnak látszik, mint Stoja, Choru, Bujul is; de Fogaras királyi birtok, a melyhez Boja tartozik. Trul tehát bizonyosan alávetettségi viszonyban áll Fogarashoz, jóllehet nincs megmondva, miféle szolgálattal tartozik. Ámde oláh herczeg-féle, a ki népestül föltámadhatott volna, bizonyosán 1231 tájban se Fogarason, se Fogarasban nem élt. De 1231 előtt — midőn az oklevél szerint bolgároké volt a föld, azaz bolgárok laktak azon, a kik helyett 1231 tájban oláhok valának — még kevésbé vala olynemű oláh vitéz, mint Fogaras ura. S ha megemlékezünk arra, hogy a pápa IV. Bélát 1238-ban arra ösztönözte, hogy inditson háborút Dunán túl II. Aszán, oláh-bolgár fejedelem ellen, a ki neki pedig sógora vala, hogy reakényszerítse a római egyházzal való unióra:*) képzelnünk is lehetetlen azon időben olyan elszakadást, melyet a szó-hagyomány mesél, s mely IV. Bélának orra előtt történt volna.

Ennek a Bélának 1247-dik évbéli adománya kiadásakor mind a szörényi bánságban az Olton innen, mind Kumániában az Olton túl oláh kenézeket és vajdákat találunk ugyan, de ezek mind a királynak adózói, egyik sem Fogaras földjének ura, vagy épen új országnak alapítója; krajovai (azaz szörényi) oláh bánról sem lehet vala szó, hisz a János-vitézek lettek a Szörénységnek is urai. De ezek előtt magyar bánok voltak ott s utánok megint magyar bánok parancsoltak abban.

Ámde az adózó kenézek csakugyan mozognak, s III. (IV.) László kiskorúságában Lythen vajda és testvérei meg-

---

*) Lásd *Budapesti Szemle* 1885-ik évbéli XLIII. kötetének 18. lapját.

tagadják az adót, sőt elszakadási hajlamot is mutatnak, mint láttuk. De Sósvári Soós György hamar rendet csinál; Lythent megöli, öcsesét, Barbátot, pedig fogva viszi el. Ez 1272—1275 között történt; az oklevél pedig 1282-ben adatik ki, megjutalmazván Soósvári Soóst. Tehát Kún László idejében sem eshetett meg a szó-hagyományos országalapítás.

Végre 1291-ben, III. András idejében, Ugrin mester sok tanuval bizonyítja, hogy már elődjei is bírták Fogarast és Szombathelyet, minél fogva a király odaítéli neki az ősi birtokot. Íme tehát 1290-ben sem szállhata onnan oláh herceg a Dimbovicza mellékeire.

Minden történeti alap híjával van hát az oláh szó-hagyomány a Fogarásról vagy Fogarásból eredő oláh Aeneasról. Pedig ahhoz ragaszkodik a rumun történeti iskola, sőt épen az neki dicsősége, hogy ahhoz ragaszkodik, a mint Densusian híreszteli. Ezt az oláh dicsőséget, mely csak tudatlanok számára írja, a mit ír, megbámúljuk ugyan, de szó nélkül nem hagyjuk, mert a tudatlanok számát kevesebbíteni akarnók.

* * *

III. András halála után (1301) Magyarország hanyatlik; a királyi méltóság és jog bitangnak tetszik. Róbert Károly (1309—1342) helyre akarván állítani a királyi méltóságot, Bazarád Ivánko, havasalföldi vajda ellen, a ki 1323-ban, bolgárok segítségével a Szörénységet elfoglalta volt,*) s a királyi adót is megtagadta, háborút indít 1330-ban, s visszaveszi a Szörénységet. A vajda követséget küld a királyhoz, a költség megtérítésére ajánkozik, s kéri, hogy a király elégedjék meg a visszavett földdel; ő az adót ezentúl híven beszolgáltatja, de ha beljebb vonúl a király, rosszúl fog járni. A haragos király azt felelé a követségnek: Mondjátok meg Bazarádnak, hogy ő csak juhaimnak juhásza, szakállánál fogva húzom ki majd rejtékéből. (Sic dicite Bazarad: ipse est pastor ovium mearum; de suis latibulis per barbas suas extraham.) Nyilván ez az izenet az adó-fajra vonatkozik, mely juhoktól járt. De a király csakugyan veszedelembé viszi járatlan földre seregét, mint tudjuk. A krónika, mely azt elbeszéli, huszonnyolcz év-

*) Jirecek: *Geschichte der Bulgaren*. A 290. lapon.

vel azután (1358-ban) íraték, tehát lehető hitelesnek tarthatjuk. De a hadi szerencsétlenség nem szüntette meg a Havaselföldnek, vagy a mint a byzantinusok helyesen nevezik vala, Ungrovlachiának, függését a magyar koronától, mert 1359-ben Sándor vajda Lajos királyunkat természetes urának (regem et dominum suum naturalem) ismeré el, miután már 1343-ban meghódolt volt.

Chalcocondylas, byzantinus író, ki Zsigmond király idejében élt, Havaselföldnek akkori állapotját nem nagyon rendesnek (ὁ πᾶν τὸ εὐνομούμενον = nem helyes törvényűnek) tudja, mert lakosai többnyire még nomádok, pásztoréletet folytatók (πρὸς τὸ νομαδικώτερον τετραμμένον*). Ez is Róbert Károly haragos izenetével: «ipse est pastor ovium mearum» megegyez.

Lajos király a havaselföldi vajdákat alattvalóinak tartván, őket adományokkal is kitünteté. Valamint például 1360-ban Munkács várával a litván Keriatovichot megajándékozta, a ki is magát «dux de Munkács» nevezte, úgy a havaselföldi vajdát is a szörényi bánsággal és Fogaras várával ajándékozta meg. Ezt különösen egy 1372-ben kelt oklevélből tudjuk, melyben Lajko (László) vajda így nevezi magát: «Uladislaus vaivoda Transalpinus, banus de Zeurino et dux novæ plantationis terræ Fogaras». Ez a vajda, László mesternek, ki neki rokona (noster consanguineus dilectus), azért, mert Lajos királynak s neki magának is sok szolgálatot tett volt, a Fogaras földjén «forum dictum Schenkhangen prope Alt cum suis pertinentiis; item villam dictam Venecze, villam Koczalad, villam quæ vocatur Calidæ aquæ, villam Dosbka cum omnibus suis juribus» adományozza, s kéri Lajos királyt, hogy hagyja helybe az adományt. (Quare supplicamus serenissimo Domino nostro Ludovico regi Ungariæ, Domino nostro naturali, eiusque successoribus, quatenus literas nostras præsentis in vigore suo confirmet et corroborent.)**)

A megnevezett helységekre meg kell jegyezni, hogy Schenkhangen helyett bizonyosan Scherkhangent kell olvasni, melyet ma németül Schirkanennek neveznek, magyarul Sár-

*) Chalcocondylas, libr. II. pag. 77., 78.

***) Fridvalszy de Fridvald: *Reges Ungariæ Mariani*. Viennæ, 1775. Pag. 80 stb.

kány, «ein sächsischer Ort, mit einer freien evangelischen Pfarre» (Marienburg: *Geographie des Grossfürstenth. Siebenbürgens*, II. a 142. lapon). Mind Schirkanen, mind Venecze es Koczalad, Kuczulad, a Fogarasföldnek veneczei járásában voltak; villa Calidæ aquæ, ma Héviz, es Dosebka, másképen Datka, Dáka is, Felső-Fejér megyének pálosi járásában voltak. Fogaras vidékét általában a XVII., XVIII. században Fejérmegyének része gyanánt tekintik vala; s Héviz meg Dosebka, Datka kelet-éjszaki végében vannak, Fogaras vidékéhez közel.

Mint az idézett oklevélből látjuk, Lajko (Ulászló) oláh vajda Lajos királynak donatarius, s mint ilyen viseli a szörényi bán és a «Novæ plantationis dux terræ Fogaras» czímet. Nyilván elpusztult helyekre új lakosokat, kik csak bolgárok vagy oláhok lehettek, telepített volt adományára, azért czíme: «Új lakosítás hercege». Ez az új lakosítás Lajos király idejében másutt is megtörtént, példáulú Hátaszeg vidékén, a hol 1360-ban Koszta és Muszana Reketya helységről állitják, hogy új lakosítás módjával szállottak meg azon (novæ plantationis modo condescendentis).*) Hogy azonban annak Lajko oláh vajda magát nem felséges urának nézi vala, bizonyos, hisz saját adományának megerősítését, jóváhagyását Lajos királytól, természetes urától, kéri. Lám ebből, hogy az oláh vajdák egyszer-másszor a magyar királytól Fogaras földén adományt nyertek, s szörényi bánokká lettek, az oláh írók azt eszelték ki, hogy azon vajdák Szörénynek és Fogarasnak fölséges urai voltak; s a mit az írók egymásután és egymástól le-leírtak, azt «nemzeti rumun szó-hagyománynak» nevezik, melyhez dicsősége a rumun történeti iskolának ragaszkodnia.

A mi okból Lajko vajda, azon Mirese vajda (1383—1419) is a szörényi bán és fogarasi herceg czímét viselé, tudniillik a magyar király adományából.

A ki előtt különösnek látszik, hogy a magyar királyok oláh vajdáknak adományokat adtak Erdélyben — mert az elferdített és költött történetek a magyar iskolai könyvekben is mint való történetek, úgy vannak előadva — azt Apati Mihály erdélyi fejedelemnek 1678-ban kiadott oklevelére figyelmez-

---

*) Lásd *Die Rumänen und ihre Ansprüche* czímű munkám 104., 105. lapját.

tetem, melyben Apafi a Brankováni Basaraba Konstantin oláh vajdának, ki a római birodalom grófja is vala (Valachiæ Transalpinæ vajvodæ et in nostro principatu S. R. i. comiti), mint jó szomszédjának, a felső szombatfalvai mind magyar, mind oláh parasztokat, a nevezett helységhez tartozó földdel, erdővel együtt adományozza (jobagiones totius et integræ possessionis nostræ Felső-Szombatfalva, in districtu nostro Terræ Fogaras, in comitatu Albensi Transylvaniae existente) s tiszteit kötelezi, hogy adják ki a szökevény jobbágyokat új földesuroknak.*) — Térjünk vissza.

Mircse fiától, Juon Mihálytól, Engel egy nevezetes oklevelet közöl 1418-ból, tehát még Mircse életében költet, pedig Mircséről mint boldogúltról (domini et patris nostri piæ memoriæ) szól, miért is Engel gyanúsnak tartja azt. Az oklevél szerint nagydisznódi emberek Juon Mihályt kéri, hogy erősítse meg az atyjától kiadott kiváltságot, melynél fogva az ottani oláhok és más lakosok (Valachi aut alii cujuscunque sint aut fuerint conditionis) marháikat és juhaikat az ő havasain legeltessenek. Azt Juon Mihály megerősítvén, azt is ígéri, hogy ha háború keletkeznék közte és Erdélyország között, javaikat nem fogja pusztíttatni, sőt egy nyilas bárójával oltalmaztatni (si contigerit nos cum tota terra Transilvana habere querelas aut lites, vobiscum volumus observare pacem et treugam firmam, et quod magis est, unum e' baronibus nostris nostra cum sagitta vobis assignabimus tempore belli, qui Vos et oppidum vestrum tuebitur et custodiet a bellorum incuribus, promittimus vobis bona nostra fide mediante).*) Akár a keletben, akár a névben van is hiba: de az oklevél tartalma igaz — mint a következőkben látni fogjuk, — hogy Mircse, úgy mint Lajko vajda, adományokat adott Fogarasban; s hogy Mircse a Fogaras földjén kívül lakó oláhoknak és nem oláhoknak saját birtokán is haszonvételeket engedett. Mircse után még csak Vlad 1431 tájban viselé a szövényi bán és fogarasi herczeg czímét. — Mátyás király az erdélyi szászoknak engedé át Fogarast, de az már 1508-ban visszajutott volt a koronára.

---

*) A *Monumente XV.* oklevele.

**) Engel: *Geschichte der Moldau und Walachey.* Halle, 1804. A 164., 165. lapjain.

Azon évben tudniillik Tomori Pál a fogarasi várnak udvarbírája (castellanus) látván a vár földjein és a fogarasi kerületben lakó boéroknek és más oláhoknak sérelmeit, melyeket a bírságok és homagiumok behajtása miatt szenvednek, Bornemisza, a budai vár udvarbírája, jóváhagyásával, a boérokkel és többi oláhhokkal együtt új rendezést alkota, melynek szabályai a homagiumok és bírságok nagyságát, az örökségek után járó tartozást, és a várnak teendő szolgálatot meghatározzák. Jelesen minden fej után évenként két szekér fát tartoznak a várba vinni. — Azelőtt a boér elhaltával, az udvarbírónak egy nyerges lovat és egy dárdát kellett adniok, s a kinek lova nem volt, azt vennie kellett: ezentúl a boér egy-egy forinttal válthatja meg a lovat.

Legnevezetesebb ez: Ha a boérok, a magok törvénye és szokása szerint, feleségeiket elüzik, nem akarván többé velök élni, az udvarbírónak, vagy tisztjének bírságul egy forintot fizetnek; az oláh paraszt pedig ilyenkor a maga boérjának bírságul kilencz oszporát fizet.*) Ez az oláh törvény vagy szokás, természetesen a Havas-el-földről származott, melyet azután az erdélyi törvények annyira mennyire megszorítának.

---

*) V. ö. *Approbatæ Constitut. Tit. VIII. Articulus IV.* — Az oláh szokást az írók így tudatják velünk: Verantius, a ki az 1527-ben moldvai vajda-székre ültetett Rares Pétert személyesen ismerte, azt írta az oláhokról: «Licet omnibus communiter et duas et tres uxores habere, nobilibus et potioribus etiam plures, vaivodis vero, quot volunt, liberum est». — Gratianus: *De Joanne Heraclide despota, Valachorum principe, 1505 tájban* írta: «Matrimonia viri vel minimis de causis saepe solvunt, remisso uxori nuncio pensisque Fisco duodecim denariis». — Forgács Ferencz a commentárjaiban írja 1561-ről: «Est in consuetudine gentis, ut princeps libere coëat cum filiabus nobilium, quae cum filios peperint, nota quadam tanquam signo inuruntur». — A rómaiaskodás annyira megyen a rumun íróknál, hogy ezt a szertelenséget is, szinte dicsőség gyanánt, a rómaiaktól származtatják. Így például Hasdeu, a Jon vajda történetében, a hősnek törvényes születését azért nem határozhatja meg, «mert Trajanus idejében a házasságnak csak «per usum» vala érvénye. A mit magának a köz rumun is, büszke lévén a római eredetre megengedett, azt a rumun úr tízszer, százszor engedé meg magának. Minden rumun paraszt elhajthatá feleségét, ha a fiskusnak tizenkét denárt fizetett. Mit nem tehettek hát a rumun vajdák! Azért törvényes, törvénytelen fiaik között különbség nem lehet vala». — Joan-Voda *Cellu complitu. Bucuresci, 1865. A 3., 4. lapján.*

Lássuk immár a Densusian kiadta okleveleket (*Monumente pentru istoria terei Fogarasiului*), melyekkel a magyar királytól nem eredő, tehát önálló oláh nemesség létét bizonyossá akarja tenni. Az első oklevél Tomori Páltól van kiadva 1511-ben, melynek eleje így szól:

«Nos Paulus de Thomor Castellanus et Capitaneus Castri terracque Fogaras. Memorie commendamus præsentibus, significantes quibus expedit universis. Quod Agiles Raduly — következik több név — nostram venientes in præsentiam retulerunt isto modo, quomodo ipsi, scilicet olim quondam Kosta avus ipsorum ab antiquo ex donatione quondam magnifici domini Mirce, vojvodæ partium regni Transalpinarum et bani Züriensium officia Boeronatum totalium possessionum Alsó-Vist et Felső-Vist, item directe et æqualis medietatis possessionis Alsó-Árpás cum omnibus utilitatibus ad eadem pertinentibus, scilicet decem et septem ciganos tentoriatos inferius nominatim specificatos hucusque pacifice possedisent, possiderentque etiam in præsentibus.» De minthogy a török becsapáskor okleveleik elvesztek, jogaik új levéllel biztosítását kérik, mit Tomori «ex auctoritate ipsius magnifici domini nostri Generosi Domini Joannis Bornemisza gubernatoris liberorum Serenissimi Domini regis Ladislai concessa» meg is teszen.

Mirce adományait Alsó- és Felső-Vistben meg Alsó-Árpásban (a Fogaras földjének volt porumbáki járásában) Tomori megújítván, megerősíti. Az adományosokat «agiles» megszólítással illeti meg; azokat tehát Tomori és az ő környezete nem-nemeseknek tudja. Az «agilis» megszólítás a «libertinus»-okat illeti vala, a kik nem tartozván földesúri adóval, munkával stb. nagyon különböztek a földesúri alattvalóktól. Az adomány «officium boeronatus»-nak neveztetik. Az *officium* szó maga is tartozást jelent.

Tomori az 1508-ik évbéli rendezést és az 1511-dikbéli oklevelet, mint a Fogaras várának udvarbírája, a Fogaras urának, Bornemisza Jánosnak helybenhagyása mellett adta ki. Bornemisza a budai várnak udvarbírája, egyszersmind Ulászló gyermekeinek nevelő fölügyelője (gubernator), Fogaras várát és a hozzátartozó kerületet Ulászló királytól adományba vette volt. Fogaras azután Erdélylyel együtt Zápolya János birtokába kerülván, ez 1532-ben Nádasdi Tamásnak

adományozá, ki meg hugának, Nádasdi Annának, engedé által. Attól fogva és azért a Nádasdiak «Fogaras földé örökös grófja» czimet viseltek.

Nádasdi Anna 1556 június 16-dikán törvényszéket ülven tizenkét eskütt boeraival Retse, Russor, Herzseny helységek megnevezett tizenhat lakosa előadák, hogy a Retse birtok fél boárságát (medietatem boeronatus nostræ possessionis Retse) es Lucza prædium havasainak felét, végre egész Bucsumot a megnevezett czigányaival együtt boárságúl bírják, de a várnak előbbi uraitól vett okleveleik a harmincz évvel azelőtt pusztított tűzvesz alkalmával elvesztek. Azért okleveleik megújítását kéri, mit a birtokos asszony meg is tétet.

Fogaras azután a fiskusé, de többnyire a fejedelemszszonyok birtokává lön. Azért a boéri oklevelek nemcsak a fejedelmektől, úgy mint: I. és II. Rákóczi Györgytől, I. és II. Apafi Mihálytól, hanem szinte nagyobb számmal a fejedelemszszonyoktól valók. Jelesen Brandenburgi Katalin és udvarbirája, Alvinczi Deák Márton, Lorántfi Zsuzsánna, Bornemisza Anna az adományozók, vagy is az Exemptionalis oklevelek kiadói «pro parte agilis» vagy «agilium N. N.», mint a jegyzökönyvek mondják.

Brandenburgi Katalin (Bethlen Gábor fejedelem «meghagyott» özvegye) 1630 május 17-dikén Posoriczai Andrást, ki Szárazai Mátyásnak, az időben a fejedelemnő jószágai igazgatójának hűséges szolgálja vala, meg atyját, Niagreje Algyét, ismét és újra a boerok számába fölveszi (denuo et ex novo de speciali gratia ac potestatis nostræ principalis plenitudine in cœtum et numerum verorum et indubitatorum istius Terræ nostræ Fogaras Boëronum nobilium annumerandos, aggregandos, cooptandos et adscribendos duximus), még pedig Posoriczán és Brázán lévő boeros birtokaira nézve, azokban minden netalán rejlő királyi jogot nekik engedvén, természet szerint «salvo jure alieno».

De Brandenburgi Katalin ugyanazon 1630-ik év augusztus 11-dikén Nagy Megyeri Keresztesy Pál tanácsosának egész Posoriczát, mely eddig a fogarasi várhoz tartozott volt, három ezer magyar forintért visszaválthatólag zálogba veti (totalem et integram possessionem nostram Posorita nominatam, in districtu terræ Fogaras ac Comitatu Albensi Transilvaniæ existentem habitam, hactenus ad arcem nostram

Fogarasiensem tentam et possessam, simul cum cunctis suis utilitatibus . . . titulo pignoris jureque redemptibili, dandam, donandam, impignorandam duximus).

Tehát Posoriczán, Brandenburgi Katalin birtokán, örökös boárságok is valának, melyek jogai és kötelességei nem változnak a zálogba vetés által. S a mint a boárság a földesúri jog alá tartozott, azonképen a boérnak is alattvalói valának, kiket vecsinyéknak híttak.

Katalinnak fogarasi udvarbirája, Felvinczi Márton Deák, 1630 október 29-dikén törvényszéket ül tizenkét eskütt boéraival, kik Alsó-Vist, Alsó-Ucza, Alsó-Árpás, Besembák, Ludisor, Hüresz, Illyén, Mardcsina, Ohába helységekbe valók. «Compareálának itt», úgy mond az oklevél, «Fogaras földén lakó Posoricza falubeli boérok — meg vannak nevezve — mint actorok egyfelől, másfelől Brázavi Radul Banczi, brázai bíró, harmadmagával, mind az egész falu képében. A posoriczaiak mi előttünk panaszolkodának azon, hogy a brázaiak az ő havasukat, erdejöket és falubeli malmukat és malomhelyöket potentiose occupálták volna, ő nékiek nagy károokra, holott ők készek volnának száz vagy két száz emberrel is megbizonyítani, hogy Bráza mind az egész falu a posoriczai boárságon vagyon és nekik vecsinyéjük, kiről jöllehet levelök is volt, de az sok disturbiumokban boárságokról való levelöket elveszítették volna. Könyörgének ez okáért azon, hogy jó igazságukat megértvén, ne engednök azoknak birni az ő ösöktől maradt boárságokat, hanem a vidéknek régi törvénye szerint birhatnák ők is az ős boárságukat, melyet nékiek levelünkkel megerősítenénk jövődöbeli magok oltalmára.»

«A brázaiak azt hallván, nem tagadhaták azt, hogy ők a posoriczaiak boárságukon nem lagnának, és vecsinyék is nem volnának, de mitől fogva öket az vártól elszakasztották és donatáriusoknak adták, attól fogva az ő urok nem engedte meg nekik, hogy mint vecsinyék boéroknak szoktak szolgálni, klakában úgy szolgáljanak, mert ők attól meg nem vonnák magokat. Hogy pedig az boéroknak molnát, malomhelyét elfoglalták, az is nem ő vétkök, hanem ha az urok elvette vagy elfoglalta, ők arról nem tehetnek, ők azért nem is pörölnek, hanem pöröljön az urok, ha neki kell s ha mi igazságát praetendálja mind malomhoz, havashoz, erdőhöz, ő lássa. Mikoron mi mind két félnek propositiójokat meghallottuk volna, kivált-

képen a posoriczai boéroknek méltó könyörgésöket is előnkbe vettük volna, noha azt magunk is mind egész boérságúl tudjuk bizonyosan, hogy mind az egész falu Bráza vecsinyék az posoriczaiaknak és az ő boérságokon vagyon mind az egész falu, kit magok sem tagadhatnak, mindazonáltal nagyobb igazságnak okáért egész székül ítélok azt, hogy a posoriczai boérok esküdjenek meg ötvened magokkal vidékünkbeli ember-séges boérokkal, hogy egész Bráza az ő boérságokon vagyon építve, és ő nekiek vecsinyék mind; erdejök, havasok, folyó-vizek, malmok (sic), malom-helyök mind övék és az ő boérságokon vagyon, levelök is volt róla, de a disturbiumokban vesztették volt el levelöket. — Mikoron ismét ugyan itt Fogaras várában törvények disactiálására leültünk volna, akkoron . . . a posoriczaiak nem ötven, hanem száz boérral is készek valának az hitre.»

Densusian ötvennél több oklevelet közöl a Fogaras földének boérságairól, meg akarván mutatni és bizonyítani, hogy a boérság nem magyar, hanem idegen intézet, s az eredeti rumun nemességnek maradványa, mely a XVIII. századig tartotta volna fönn magát, mert az utolsó oklevél 1732 június 17-dikéről való. Lássuk tehát bővebben az oklevelekből, micsoda ez a boérság.

1651 februárius 20-dikán Lórántfi Zsuzsánna fejedelem-asszony idősb Radocsa Radulyt és fiait: Salomont és Algyét, meg ifjabb Radocsa Radulyt és fiait: Jonaszkot és Stojkát «libertinali et boëronali prærogativa gaudentes», azaz kik libertinus és boéri előnyben vannak, de arról nincsen oklevelek, ismét és újra a fogarasi kerületbeli boérok számába fölveszi, de úgy, hogy mind ők, mind férfiú örököseik minden boéri terhet és szolgálatot, mint a többi boérok, Fogaras várához viselni és teljesíteni tartozzanak (ita tamen ut iidem et hæredes eorum masculini generis omnia onera et servitia boëronalia, instar reliquorum boëronum, ad arcem nostram debentia, semper et ubique obire ac ea exequi omnibus modis debeant et teneantur). «Mind a mellett bucsumi házaikat s az azokhoz tartozó földeket, réteket, vizeket, erdőt minden, akár rendes, akár rendkívüli adótól, minden paraszti munkától az urasági földeken, továbbá a tized-, kilenczed- és kepeadástól fölmentjük» (ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinariarum quam extraordinariarum

solutione, servitiorum quorumlibet plebeorum et civilium exhibitione, seminaturas item allodiaturas et agricolationes, ac alias quaslibet hæreditates ipsorum ad easdem domos juste et legitime tentas et possessas, a decimarum, nonarum et capietiarum ac aliarum quarumlibet datiarum pensione eximendas supportandas et boëronandas duximus; administranda videlicet et præstanda, quæ ad arcem nostram prædictam Fogarasiensem de jure et ab antiqua consuetudine recepta, ab ipsis hæredibus et posteritatibus ipsorum ac colonis in boëronatu eorum . . . prout eximimus supportamus et boëronamus per præsentem).

1664 június 17-dikén Bornemisza Anna fejedelemszszony oklevelet ad ki, melyben magyarul így szól: «Vitézlő Udvarhelyi György meghitt hívünket több melleje rendeltetett hiveinkkel «edgyütt» Fogaras földére küldöttük a végre, hogy az ott való boërságot szorgalmatosan fölczirkálván, az kik mind személyökre és értékökre nézve alkalmasoknak ítéltetnek az boërságra és arról való igazságok is megvilágosodnak, tehát mi is őket abban meghagynók. Melyek közül valónak ítéltetvén Mardsinai Sandru Pandré is Sztansullal és Sztójkával maga egytestvér öcscseivel, járulván ehhez megirt hiveinknek alázatos törekedésök, őket magok személyökben boërokká tettük és ugyan Mardsinán harmadrész boërságnak több atyjok fiaival edgyütt túllük mind addig békességesen biratott, hatod részét Ona Jánosné és Jonás Grántsa házáinak szomszedságában lévő házával edgyütt és hozzá tartozó minden mívelt és míveletlen szántóföldeivel, mezeivel,*) kaszáló réteivel, erdeivel, folyó és halászó vizeivel, hegyeivel, völgyeivel, berkeivel, havasaival, malmaival és azoknak helyeivel, valamelyek eleitől fogva igaz úton ahhoz bírattanak azon boërságban meghagyjuk, és újolag mindén adózás, dezmadás és egyéb szedestül-vedéstül üressé tettük és megnemesítettük, az mint hogy boërrá teszszük és megirt örökségit szabadságában meghagyjuk, újolag megnemesítjük és kezünk írása és függő pecsetünkkel megerősítjük levelünk által, melyet adtunk megemlített Sandru Pandrének, Sztansulnak és Stojkának edgytestvér öcscseivel együtt és nékiek minden

*) Mező legelőt, pascuumot jelent. Nálunk is e kifejezés «nincs mező» azt teszi, nincs legelő a tarlón.

fiúi ágon lévő maradékjoknak megmásolhatatlanul, úgy mind az által, hogy ők is az régi szokás szerint Fogaras várunkhoz tartozandó szolgáltojokat jó köntösökkel, paripával és fegyverekkel föl lévén ruháztatva nekünk, maradékinknak és Fogaras várának következő urainak tartozzanak præstálni.»

II. Apafi Mihály 1696 márczius 27-dikén kiadott oklevelében a boéri köteleiséget így írja le: «Ita tamen ut equis armis vestimentoque optime instructi nobis successoribusque nostris ad arcem Fogaras exhibenda, alioque in loco præstanda quælibet servitia supportare, notanter literas nostras et officialium nostrorum circumferre, equos ducere; ubicunque simus et successores nostri prope adesse omniaque mandata, excepta coloniali servitute, exequi debeant et teneantur».

Ezekből világosnál világosabb, hogy a Fogaras földjének boérjai a Fogaras várához tartozó fegyveresek, kik a Fogaras urának postai s egyéb szolgálatra kötelesek. A fogarasi boérok tehát hasonló állapotúak, mint a hunyadmegyei királyi várakhoz vagy akár a munkácsi várhoz tartozott kenézek. A boérok, mint a kenézek is, a többi várbeli alattvalókhöz képest előkelők valának; nemeseknek is nevezik a többi várbeli alattvalókra nézve; de országos nemesek nem valának, mert ezt a nemességet csak a király s Erdélyben a fejedelem adhatta meg, nem magánbirtokos, akár mennyi várnak lett volna is ura. Így például Zápolya János, mint magánbirtokos örökös kenézségeket osztogathata híveinek akár mennyit s akár milyen előjogokkal és haszonvételekkel is ruházhatta fel őket, de valódi nemességet csak mint király adhatta. Így Nádasdi Anna, mint Fogaras várának és kerületének birtokosa, boérságokat adományozhatott, akár régiek megerősítésével, akár újak kinevezésével, de valódi nemeseket nem teremthete.

Bizonyos földnek, mezőnek, rétnek, vizeknek, erdőknek használatáért fegyveres szolgálatra lévén kötelesek a boérok, Fogaras urai olykor-olykor «fölczirkálást», latinul «armilustriumot» rendelének, hogy megtudassék, ki jogos boer s ki arra való, hogy boérrá lehessen, azaz képes, a boéri szolgálat tételére, mely minden esetre alkalmas ruhát, paripát, fegyvert kívánt meg. Ilyen «armilustriumot» tartá Bethlen Gábor 1628 április 20-dikán. Az oklevél így szól: «Cum nos statum et conditionem universorum et singulorum boëronum et liber-

tinorum nostrorum districtus terræ Fogaras cognoscere volentes ipsis Armilustrum Fogarasinum induxissemus, tunc frequenti numero eo convenientes inter alios strenui quoque Dumitru Komanicz, alias Salamon et Sztojka Salamon de Alsó-Venetia coram Serenitate nostra comparuerunt stb. Bethlen ezeket igaz boéroknek ismervén el «totales quoque et integras portiones ipsorum possessionarias boëronales aviticas in possessionibus Alsó-Venetia et Kutzulata nuncupatis in præallegato districtu Terræ Fogaras existentes habitas, in quarum quieto et pacifico dominio tam progenitores ipsorum quam etiam ipsi ab antiquo perstitisse et nunc quoque persistere, literas solummodo nostras superinde concessas sibi ipsis dari perhibetur, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, vicinis nempe et ciganis, terrisque arabilibus cultis, incultis stb. stb. novæ nostræ donationis titulo gratiose dedimus, donavimus et contulimus — salvo jure alieno. A Bornemisza Anna 1664 június 17-dikén tartott fölcirkálást föntebb láttuk.

Hogy ilyen armilustrum vagy fölcirkálás alkalmával a bitorolt boérság kitöröltetett a jogos boérságok közül, valamint a köteles szolgálatra nem alkalmas személy is kihagyatott a boérok számából, magától érthető. Ilyesmi történt a székeleknél is, valamikor ilyen armilustrum — most szemlének nevezzük — tartatott.

* * *

Densusian a *Horia forradalma* című munkájában az oláh kenézeket, vajdákat különös rumun hivatalosoknak tartja, kik a fegyveres rumunok hadi vezetői valának. «A hol a rumunság a nemzeti felsőséget elvesztette, mint például Magyarországon és Erdélyben, ott a vajdák hatásköre mind szűkebbé vált, míg végre a castrensések hadnagyaivá lettek. (A 45-dik lapon.) — Mi az oláh kenézek es vajdák egész más eredetét és foglalatosságát tudjuk az oklevelekből, ezekről tehát itt nem is szólok, mert másutt meglehetősen kimerítően szóltam, például a *Századok* XIII. kötetében *Az oláh incolatus Erdélyben* cím alatt, azután a *Rumunok és igényeik* (Die Rumänen und ihre Ansprüche) című németül írt könyvemben.

Az említett munkája 49. lapján azt írja Densusian, hogy

a rumun vagy román boérság nem a feudális eredménye, mert régi időben a feudális értelemben való nemesség nem volt a románok között. A középkorban a rumun boérság egy katonai osztályt tesz vala, a szónak teljes értelmében, mely a boérnak nevét, előjogait és örökös birtokait a folytonos hadi szolgálat által szerzé magának. A boérok a régi időben valóságos legionariusok valának (boerimea romana nu se nascuse din feudalitate, caci nobilime in sensu feudale la romani in epoca vechia n'a esistata. Din contra in evulu de mijlocu boerimea romana reprezenta o clasa militara in tota forta cu-ventului, clasa, care si castigase numele di boerii, prerogativele si mosiile, findu ca avea sa presteze necurmata serviciu de resbelu. Boerii in epoca vechia erau adeverati ostasi legionari).

Nevetséges magában is a rumun vagy román boérság. Az egész rumun történelmi költemény, a román szónak amphiboliáján épül, mely szó, a különböző kiejtés szerint, hol rumunt, hol román, sőt rómaikat is jelenthet, mely azonban csak 1746 után keletkezett s különösen Major Péter és Sinkai által lett hazafias elnevezés. Az előtt az oláh, a vlak, valachus nevezet divatozott volt, s addig, míg az divatozott, a román szónak amphiboliája ismeretlen is vala.

Mint a kenéz, vajda, vladika szláv szók, úgy a boér szó is szláv, különösen bolgár: ezek nem keletkezvén a román népek közt, nem is fejezhetnek ki román institutumokat, hanem csak szlávokat. Az oláhok is a szlávoktól vették azokat; a boér szót pedig különösen a bolgároktól s a szóval együtt a boérsággal járó tisztet is, mely azonban Erdélyben az ottani jogi állapothoz kénytelen volt alkalmazkodni. Mint az oklevelekből látjuk, a Fogaras vár udvarbírájának, ki a birtokost, akár magánember, mint Bornemisza János, Nádasdi Tamás es Anna, akár erdélyi fejedelem vagy fejedelem-asszony volt is az, képviselte, annak az udvarbírónak törvényhatósága alá tartoztak; az erdélyi, azaz a Fogaras földjének boérjai (mert másutt sehol nem találunk boérokat), a Fogaras várának urától kaptak használat végett birtok-részeket azon föltétellel, hogy a meghatározott terhet viseljék és szolgálatot tegyék. Ennek okvetetlen az vala másik vége, hogy a ki a föltételt akarva nem teljesítette, vagy akarva bár, nem teljesíthette — a mi az armilustrium vagy fölczirkálás alkalmával tűnt ki — az el

is veszté a boérságot. Sőt tetszés szerint is visszavehette azt az adományozó. I. Rákóczi György 1632 szeptember 18-dikán Monya Salamont és atyja fiait (fratres carnales) Mányt, Oprát, Stantsot és Monya fiait Oprát, Bukurt és Mihályt boérokká teszi, hogy a boéri előnyökkel élhessenek, «usque ad beneplacitum nostrum». A boérság nem rumun intézmény, hanem bolgár, mely Erdélyben az ott divatozó jogi állapothoz alkalmazkodott, s csakugyan feudalis természetűvé vált. Ennek az intézménynek teremtésében az oláh geniusnak oly kevés része volt, mint akár a holdbeli hárfásnak.

De Densusian a román szó amphiboliájától annyira nem lát helyesen, hogy még az erdélyi homagiumot is rumun eredetűnek tartja. A fogarasi törvényszék, mely, mint láttuk, az udvarbíró előlülése mellett tizenkét eskütt boérból állott, 1690 július 20-dikán határvillongásban tesz ítéletet, így szólván: «Ha valamelyik fél ez deliberatiókat violálni akarná és ehhez nem akarná magát tartani, ez három atyafiak közül úgy mint Radul Comsa, Popa Bukur és Sztancsul Comsa fiai közül, maradjon in hungar. fl. 66, melynek fele ez controversiát eligazító bíraké és arbitereké, fele pedig az meghalló feleké legyen, melyet csak egy szolgabíró által is exequáltathassanak az bírak és az meghalló felek az meg nem álló félen».*) Ehhez Densusian jegyzetet csatol, melyben elmondja, hogy Verbőczy szerint a magyar nemesnek homagiuma 200 for. «Transilvanienses autem sexaginta et sex florenis eorum homagia compensare solent (Pars III. tit. 3. §. 1).» De mint-hogy a székeliek homagiuma 25 frt, a szászoké pedig 40 frt volt, azt kérdi Densusian: micsoda erdélyiekről van ott szó? S azt feleli: Csak az erdélyi kerületekről és megyékről; ámde ezeket oláhok lakták; következésképen a 66 forintnyi homagium a különleges rumun szokásos jogból származik. S ezt avval is meg akarja erősíteni, hogy a magyar jogbeli homagium két részben a bíraké, s csak egy részben a nyertes féle lett, holott a fogarasi szék ítélete szerint csak a homagium fele a bíraké, másik fele pedig a meghalló (nyertes) féle volt; tehát a rumun szokásos jogbeli homagium a magyar jogbeli homagiumtól különböző vala.

---

*) Lehető helyes kifejezések: meghalló fél, ki a bíró ítéletét elfogadja; meg nem álló fél, ki a bíró ítéletére nem hajt.

A ki Verböczit olvasván, a Verböczi értelmét akarja megtudni, nem valami mást, az a Pars III. titulus 3-nak kezdetéhez: «*Sciendum itaque est, quod nobiles regnorum Sclavoniæ et Transylvaniæ pluribus in articulis peculiari consuetudine gaudent et utuntur, maxime vero homagiorum solutione*» hozzá csatolja, a mint van is: «§. 1. Quoniam Sclavonienses centum, Transylvanienses autem sexaginta et sex florenis eorum homagia compensare solent». Verböczi tehát erdélyi nemesekről szól, nem erdélyi oláhokról, vagy akár Fogaras földjének boérjairól. Különben is a homagiumról magok a Fogaras földjének boérai másképp gondolkodtak, mint Densusian. Tomori Pál udvarbíró 1508-ban a boérok közegyezésével azt rendelé, hogy ezentúl a mely esetekben a homagium bírságáról van szó, hatvanhat forint helyett csak harminczhárom követeltessék, sőt ennél is kevesebb, ha egyezés történt iránta, azonképen az oláh parasztok az illető esetekben ne harminczhárom, hanem csak huszonöt forintot fizessenek, vagy ha egyezés történik, ennél is kevesebbet. A miből látjuk, hogy a hatvanhat forintos homagium inkább csak a nemesi homagium utánozása, hogysem külön rumun jogbeli volt. Hisz a fogarasi boérok nem is valának nemesek, mit Densusian mindenütt és mindenkor állítgat. Példa reá a következő is.

Báthori Zsigmond 1596 augusztus 8-dikán Alsó-Árpási Bogdánt nemessé teszi. «*Attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis . . . eundem Bogdan Alsó-Árpási ex statu et conditione plebea et ignobili, in quo natus est et hactenus perstitit, eximendum, ac in coetum et numerum verorum et indubitatorum regni Transylvaniæ et Hungariæ nobilium adnumerandum, cooptandum et ascribendum duximus.*»

Báthori Zsigmond, jegyzi meg ahhoz Densusian, nem akarván a rumun boérságnak törvényes voltát elismerni, azért adja cserében Bogdánnak a magyar nemességet (ne voindu sa recunosca legalitatea boerici romane, confere lui Bogdanu in schimbu titulu de nobilu ungurescu). S folytatja Densusian: a Bogdánok nem is éltek a magyar nemességgel, mert íme 1634-ben Bogdán Pál és Bogdán István nem mint nemesek, hanem mint boérok írták magokat alá. — Ez megtörténhetett, de korántsem a magyar nemesség megutálásából, hanem körülbelül olyan okból, a melyből például gróf Széchenyi Ist-

ván, Pest városának lévén választó polgára, magát a város ügyét illető oklevél alá a grófi cím elhagyásával «Pest városa választó polgárja»-képeben írhatta alá. Legalább én eddig sehol az oláhok részéről protestatiót a magyar nemesség elnyerése ellen nem találtam; a Densusian közölte oklevelekben is számos boérnak megnevesítése fordul elő.

Ez a kérdés támad még: miért találunk előbb és több helyütt is oláh kenézeket, de boérokat csak később s egyedül Fogaras földén? A kérdés megfejtését abban találjuk meg, hogy mielőtt Lajos királyunk s utána Zsigmond királyunk a havas-elföldi vajdákat, Lajkót és Mirsét, Fogaras földjével megadományozták, már oláh beszivárgásokat veszünk észre nem csak Erdélynek déli vidékein és különösen a Hátszegen, vagy is tágabb jelentésben, Hunyadmegyében, meg a határos Biharban, hanem Máramarosban is. A beköltöző oláhokat kenézek és vajdák hozák királyi birtokokra, különösen királyi várak földjeire. A szláv kenéz és vajda szók jelentései oly különbözők, mint a latin comes szónak jelentése a középkorban. Emlékezzünk, hogy a fő kanászt is comes-nek nevezik vala; emlékezzünk arra, hogy a cigányoknak is vajdájok vala, kit királyi oklevél is tüntetett ki.

A mint tudjuk, az első oláh kenézeket és vajdákat IV. Bélának oklevelében találjuk 1247-ben, midőn a király a Szörénységet és Kúnországot (vagyis az Olton inneni és Olton túli Oláhországot az ispotályos vitézeknek adományozá. Ezeknek rövid ideig tartó birtoklása után a magyar király ismét közvetlen urok marada eme tartományoknak. De a magyar királyi jog már III. András alatt hanyatlak, ennek halála után pedig a kapdosók prédájává lesz. Az oláh vajdák Havas-elföldön, vagyis Ungro-Vlachiában mind önállóbbakká lesznek, le-le is rázzák a koronai uraságot, de egészen függetlenekké attól mégsem válnak. A legtevékenyebb vajdák is a magyar királyt «természetes» uroknak ismerik el. Kormányukat azonban, udvarukat, igazgatásukat a bolgárok után idomítják, valamint kormányzási nyelvök is bolgár vagy délszláv vala. A bolgároktól veszik által a boérságot is, azaz a hivatalnál és vagyonnál fogva előkelőket boéroknak nevezik.

A magyar királyok Fogaras földével ajándékozzák meg a havaselföldi vajdákat, mint alattvalókat. Az adományosok új lakosokat is telepítenek abba, s így támad rövid időre a

«dux novæ plantationis terræ Fogaras» cím; és 1431 tájáig marad fön­n a «dux terræ de Fogaras». Ezek az adományosok, a magyar királynak helybenhagyásával, magok érdemeseinek azt a címet is adják a részbirtokok mellé, mely Havas-el-földön már divatozott, tudniillik a boér címet, minél fogva az ilyen részbirtokokat boérságoknak nevezték el. A boérságok természetesen szolgálattal, teherrel jártak, mint láttuk. Mint örökölt hivatalokat vagy szolgálatokat a Fogaras későbbi urai meg-megerősíték a boérságokat, újakat is teremtének, mint az oklevelekből láttuk.

A boérok pedig nyert részbirtokaikat az által tevék haszonhajtókká, hogy földmivelőket szereztek rájuk. Ezeknek neve is Bolgárországból, vagyis a Balkán-félszigetről jutott Havas-el-földre s innen Fogaras földjére, s ez a név a latin vicinus, melyet az oláhok vecsin-nek ejtenek vala. Densusian a nyugati románoknál keresi és találja meg a vicinus, vicinitas latin szók középkori jelentését, mely szolgálatot*) teszen. De nyilván az a Balkán-félsziget ellatinosodott korából, a melyből az oláhok erednek, jutott ezekhez. Mert valamint a falusi paganus a Balkán-félszigeten is a «pogány» jelentéssel lett honossá: úgy a szomszéd-vicinus, szomszédság-vicinitas is «szolga», «szolgálat» jelentésüvé válhatott; hisz a zsellér mindenütt a főbirtoknak szomszédja. Igazán is mi a vicinus szónak abbeli jelentését legjobban a nálunk ismeretes zsellér szláv szóval fejezhetjük ki.

Az 1630, október 19-ről való magyar oklevél azt a latin-os-oláh szót vecsinyének írja, midőn a brázaiak megvallják, hogy falujok a posoriczaiak boérságán épült, s hogy ők a posoriczaiak vecsinyéik, azaz zselléreik, tehát mint vecsinyék boéroknak szoktak szolgálni klakában (kalákában), ők attól nem is vonják meg magokat». Bethlen Gábor 1628, április 20-dikán az armilustrium végett kiadott oklevelében az ott megnevezett emberek boérságát megerősítvén, az appertinen-

---

*) Densusian Oska spanyol városabeli 1247-iki oklevélből idézi: «Vidua omnem vicinitatem faciat, excepto exercitu» = az özvegy minden szolgálatra köteles, a hadi szolgálaton kívül. S Alfonz királynak 1164-ik évbéli oklevélből: «Undecunqve venerint illi homines . . . nulli alio domino serviant . . . nec faciant vicinitatem in alio loco». Idézi még Ducange «mediae et infinae latinitatis» s Littré francia szótárait is.

tiák közzé a vecsinyéket és cigányokat is megnevezi (cum . . . pertinentiis quibuslibet, vicinis nempe et ciganis). Ezekből azt is látjuk, hogy a boérok vecsinyei vagy zsellérei kalákával, azaz ingyenes munkával, tartoztak szolgálni.

*   *   *

Fogarasból soha sem szállott, nem is szállhatott valami oláh Aeneas Havas-el-földre, állam-alapítás végett: hanem havas-elföldi vajdák, mint a magyar királyok hűbéresei adományt kaptak Fogaras földjén. Az itt keletkező oláh boérok a hűbéresek al-hűbéresei valának, míg Fogaras adományosai a havas-elföldi vajdák voltak; ezekután a Fogaras várához lekötelezett castrensesek valának, nem egyéb.

HUNFALVY PÁL.

A NŐK KÖZÉPISKOLAI OKTATÁSA FRANCZIA-ORSZÁGBAN.*)

A francia nemzet nem hiába csüng büszke önérzettel a nagy forradalmon; nem hiába beszél róla kegyeletes hálával. Zúgó zivatarja sok áldozatot kívánt ugyan, mert végig söpört az ó-világ összes alkotásain, s az intézmények, elvek, emberek előítéleteikkel és kiváltságaikkal összeomlottak: de legalább megújhdott az idő és szelleme új rendet alkotott. Az ember agyában a gondolat, szívében a lelkiismeret szabadságával, ajkán a szabad szóval, csakhamar visszavívta és törvénybe írta a magok egyszerű fönségében az örök emberi jogokat. Minden ember szabad s a törvény előtt egyenlő lett. S a nagy nemzetgyűlések, hogy Franciaország méltó legyen a forradalomra, a polgárok méltok a szabadságra, magasra törő számításukban a legfontosabb politikai és társadalmi, szellemi és erkölcsi kérdések sorába felölték a közoktatást is, és többször tüzetesen és behatólag foglalkoztak vele. Mind az elemi, mind a középiskolai tanítást úgy óhajtották szervezni, hogy abban minden gyermek részesüljön, fiú és leány egyaránt.

Addigelő hallatlan törekvés. Mert a királyság az egész közoktatást, de különösen a nőnevelést teljesen elhanyagolta. Az állam helyett az egyház gondoskodott róla. S boldog Isten,

---

*) *Lycées et colleges de jeunes filles*. Documents, rapports et discours a la chambre des députés et au sénat. Decrets, arrêtés, circulaires, etc. Relatifs a la loi sur l'enseignement secondaire des jeunes filles. Avec carte figurative. Préface par M. Camille Sée, conseiller d'Etat. Paris, 1884.

minő gondoskodás volt az! Nem lehet ugyan állítani, hogy a zárdák kezében néhány jó iskola ne működött volna, de bizony nagyon kevésre ment számuk: a legtöbb főnnállott azért, mert javadalmakon alapult s e javadalmak élvezésére ember, akár a zárdai főnök, akár a tanítók személyében, mindig vállalkozott. Azonban a tanítás tisztével s a növendékek fejlesztésével nem igen törődtek. Párisban például volt egy collegium, melynek osztályai több éven át meg sem nyitak. Mindössze arra szolgált, hogy néhányan megéljenek az alapítványjaiból. A női zárdáknak pedig alig volt egyéb hivatása, minthogy menedéket és rejteket adjanak a nemesi leányoknak a végett, hogy fiútestvéreiknek nagyobb örökség maradhasson. Az újoncz apácák leginkább közülük kerültek ki, a zárdák általok népesedtek. Ha e vallásos házak, melyekben a tudatlanság és babona köde elnyomott minden világosságot, egyszersmind nevelőintézetek is voltak, tanításuk rendesen nem terjedett többre: mint a kötésre és varrásra, még legfőlebb néha-néha írás és olvasásra, de már az orthographiáig, vagy a legvázlatosabb históriáig el nem jutottak. Találkoztak mégis minden időben, így a XVII-dik és XVIII-dik században is kitünő francia nők, kik szellemökkel, műveltségökkel s befolyásukkal mélyen hatottak az irodalomra, társadalomra, vagy politikára: mint Scudéry kisasszony, Maintenon, Dacier, Sévigné, Chatelet, Geoffrin, Staël és Rolland asszonyok, csakhogy ezek a ragyogó tünemények nagyon kivételesen mutatkoznak. Nemők maga a műveltség legalacsonyabb színvonalán állott, a nép és polgárság leányainak nevelése még akkor kérdésbe sem jött, a mikor a nemesi leányok is alig kaptak valami képzést. Legalább Scudéry kisasszony *Cyrusában* élesen megrója vastag tudatlanságukat. Szerinte semmire sem tanítják őket, a mi szellemöket foglalkoztathatná s erényöket biztosíthatná. Bizonyára nem fogunk rajta csodálkozni, ha tudjuk, hogy a kor legjelesebb embereinek elve az volt, hogy kevés ismeretet kell a nőknek gyűjteni. Fleury apát például, XV. Lajos gyóntatója a kormányzóság alatt, a tanulmányok módszeréről szólóban azt írja: Kétségtelenül nincs nagyobb paradoxon, mint azt mondani, hogy a nőknek egyebet is kell tanulni, mint a katechismust, varrást s apró csecsebecse munkát, aztán énekelni, táncolni, divatosan csevegni, illemesen viselkedni s udvariasan beszélni, mert hiszen ez, a miben megállapodnak,

rendszerint, minden nevelésük. Fénelon pedig, a burgundi herceg nevelője és *Telemaque* híres írója, a leányok neveléséről értekezve azt jegyzi meg, hogy a leányoknak nem kell tudósoknak lenni, a tudás vágya hiúkká és nyeglékké teszi őket, elég nekik, ha a napi háztartást vezetni s férjeiknek okoskodás nélkül engedelmeskedni tudnak.

E kicsinyes fölfogáson csak a nagy forradalom változtatott. E világra kiható válság az eszmék forradalma lévén, vezetői minden irányban eszményi utakat akartak követni. A forradalomnak egyszerre úgy tetszett, hogy első kötelessége a független népből a maga egyetemében művelt nepet teremteni, a közoktatást széles és komoly alapon kifejteni, elemi és közép iskolákat fölállítani, a tanítás tudományos és lelkiismeretes módszeréről gondoskodni, kellő javadalmazással jobb tanárokat és tanítókat szerezni s a leányokat ép oly képzésben részesíteni, mint a minőnek áldásaiban az állam a fiúkat érészesíti. E magasztos eszme csak a forradalomnak szempontja lehetett, mert neki mindenek fölött öntudatos és önérzetes hazaflakra és honleányokra kellett támaszkodnia. A császárságnak nem ilyen polgárookra, csak katonákra volt szüksége. Az új királyság pedig azt hitte, hogy eleget tett, ha a békét biztosítja s a templomokat újra megnyitja. Hogy a nők is oly oktatást nyerjenek, mint a férfiak, az a császárság alatt forradalminak s az új királyság alatt keresztyén-ellenesnek látszott. Ellenben a forradalom a nevelés tekintetében mindjárt a nemi egyenlőséget vallotta, noha eleinte inkább csak elvileg, később a gyakorlati kivitel számára is. Az 1789-diki alkotmányozó gyűlés már az «alkotmány» első fejezetében kimondotta, hogy oly közoktatás fog teremtetni és szerveztetni, mely minden polgárnak közös, ingyenes és kötelező. S a mikor a szervezést és rendezést napi rendre tűzte ki, Talleyrand, mint előadó 1791 szeptemberében nyomatékkal kiemelte, hogy a nőket ugyanazon jogok illetik meg, mint a férfiakat, de sokkal jobban alatta állott még a régi rendszeres papi állása befolyásának, semhogy ez elvből végig le merte vagy le kívánta volna vonni a következtetést, és szíves jó akarrattal sietett utána tenni, hogy nem áll érdekekben, mikép azokat használatba vegyék. Ez okoskodás következtében az alkotmányozó gyűlés kizárta őket minden politikai jogból és minden nyilvános szereplésből, de kárpótlásul megígérte nekik,

hogy megerősíteni és növelni fogja magán jogait. Talleyrand jelentése pedig akkép gondoskodott rólok, hogy javaslatot terjesztett elő minden kerületben, a nőknek megfelelő ipari szakiskola fölállítására végett. S a népoktatásról szólva, azt tervezte, hogy a leányok nyolcz éves korukig a fiúkkal együtt tanuljanak; aztán pedig a megfelelő külön iskolába menjenek. De miféle iskolák legyenek ezek? Körül nem írja. Sem ez intézetek költségéről, sem programjáról, sem tanáraik vagy tanítónők ellátásáról s kinevezésök módjáról, sem a fölügyelet gyakorlásáról egy árva szóval meg nem emlékszik. A mi annál gyanusabb, mert élesen hangoztatja: «Mi a nőknek a házi nevelést ajánljuk, mely erényeik kifejtésére legalkalmasabb». Persze, így nem szükséges se a szakiskola, se a meghatározása.

Az alkotmányozó gyűlés néhány nap múlva eloszlott s helyet adott a törvényhozó gyűlésnek, mely már nem mutatott annyi fogékonyt a philosophiai eszmék és magas szempontok iránt. Előadója, Condorcet, október 20-dikán nyújtotta be jelentését a közoktatás általános szervezéséről. Hozzája méltó munka volt. Eszméi közül némelyek pár esztendő múlva, az egyetem szervezésekor, megvalósultak, mások szinte egy századig vártak, míg elfogadásra találtak. Condorcet nem utasítja a nőnevelést, mint Talleyrand, a család körébe; egyszerűen elnapolja, mint fölötte fontos tárgyat.

A kérdést a nemzeti gyülekezet, mely 1792 szeptemberének 21-dikén ült először össze, vette föl újra. Az előadó Lakanal, kinek jelentése 1793 június 26-ról kelt.

Lakanal nem volt mély politikus, mint Talleyrand, sem lánghész, mint Condorcet; még kevésbé philosoph és államférfi; de meg volt velök szemben az az előnye, hogy a pusztá elméleti fejtegetést elhagyva, a gyakorlati tere lépett s jobban megfigyelte azon átalakulásokat, melyek következményeik a közoktatásnak is át kellett alakulnia. Helyesebben fogta föl a leány-nevelést, mint Talleyrand s ép oly sürgősnek tekintette, mint a fiúkét, a mire Condorcet nem gondolt. Népoktatása terveben három kitünő eszme volt. Kétféle iskolát tervezett: az egyiket apróbb, a másikat nagyobb gyermekek számára; amabba, egy tanítónő igazgatása alatt, fiúk és leányok közösen jártak volna, emebbe külön-külön, nem szerint. Lakanal tehát nem felt sem a közös iskolától, sem a női

igazgatástól; s ez az első érdeme. Az akkori általános fölfogás a szétválasztást tartotta helyesnek, azért a nagyobb gyermekeket ő is elkülönítette, de legalább ugyanazon alapra helyezte az oktatást, minden különbség nélkül; belátva, hogy ugyanaz a joguk s ugyanaz a társadalmi érdekek, s ez a második érdeme. «Legalább egy tanító s egy tanítónő fog működni ott, mondja a hol a lakosok száma 1000 lélek.» A méltányos és helyes javaslat így mindenkép meg akarta szüntetni a két nem között fönnálló társadalmi egyenlőtlenségét. Programja igénytelen, de nem elítélni való. A jelentés harmadik igen egészséges eszméje volt: az elméleti tanok mellett gyakorlati szakok fölvétele; a fiúknál fegyvergyakorlat, műhelylátogatás és valamely mesterség elsajátítása; a leányoknál női kézimunka. A varrást Guizot 1833-ban kötelezővé tette, a fegyvergyakorlat azonban ma is csak kivételes, daczára Jules Simon törekvéseinek, daczára Svájc és Anglia példáinak.

Lakanal jelentése nem terjeszkedett ki a leányok középiskolai oktatására, nem általában a fiúkéra sem; szerzője a közép és felsőbb tanítást nem szándékozott szervezni, a mit a kor uralkodó eszméi magyaráznak ugyan, de nem igazolnak, annak legfőlebb segítséget ígért; megérintette ugyanis, hogy a nemzet a vagyontalanabb gyermekeknek, kik a tudományban vagy művészetekre hivatással bírnak, különös segílyt fog nyújtani a végett, hogy a magasabb ismereteket megszerezhessek s tehetségöket a szakiskolákban kifejthessék a szabad professorok mellett. Neki elégségesnek látszott, ha az elemi oktatást rendezí. A nemzeti gyülekezet 1795 október 25-diki törvénye, melyet Lakanal javaslatára fogadott el, kimondotta, hogy:

1. §. Minden iskola két részre oszlik, az egyik a fiúk, másik a leányok számára. Következésképen egy tanító és egy tanítónő fog benne működni.

2. §. A leányok tanulnak írást, olvasást, számolást s köztársasági erkölctan elemeit. Azonkívül különféle hasznos és közös női kézi munkákban fognak hépeztetni.

Mind e szép törekvés meghiúsult. Mert a forradalmi nemzetgyüléseket sokkal inkább izgatta az egymásba csapzó s érdekfeszítő politikai események láza, semhogy bármelyik is nyugodt türelemmel és következetes munkával feködhetett volna a közoktatás egész rendszere kidolgozásának és megvalósításának

Az alkotmányozó gyűlés meghatározhatatlan reményekkel eltelve a jövő iránt, eleinte elfogódottan ingadozott, majd maga is meglepetve a saját szerepének fontosságától és föllépésének mérészségétől, aggódva az udvari és főrendi párt ármánya s annak eshető végzetes diadalra jutása miatt, jó ideig a végletek között hánykolódott, előbb zsibbadtan várakozott, majd rohamos tevékenységbe kapott. Egymásután következtek megdöböntő változatossággal: a lapdaházi eskü, a királyi ülésen XVI. Lajos utasítása, a De Brezè főudvarmester küldetése és visszautasítása, Versaillesban az ezredek összevonása, Párisban a Bastille lerombolása, a király látogatása a nemzetgyűlésben és fővárosában, a kölcsönös kibekülés öröme és megnyugvása; majd a kiváltságokban gyökerező régi rend eltörlése, a versaillesi katonaság lakomázása, Maillard alatt a párisi népsöpredék Versaillesbe vonulása, a gyűlésteremben dühöngése, a királyi kastélyban féktelenkedése, a királyi család s a nemzetgyűlés Párisba költözése s a kiengesztelődés ujjongó mámorá; végre a sansculottismus örökös nyugtalankodása, a clubbok szenvedélyes izgatása, a nemzetgyűlés rohamos és gyökeres javítása, XVI. Lajos megszökése és csúfos visszahozatala, a kierőszakolt eskü és színlett megadás; mind egytől egyig a fölzaklatott érzések egész erejével csapkodta a nemzetgyűlést. A törvényhozó gyűlést pedig a pártok ádáz mérközése, a külháború megindítása, a külvárosok föl-fölkelése, a szövetséges hadsereg betörése, a braunschweigi herczeg kiáltványa, a szeptemberi öldöklések iszonya, a király és családjának elzáratása nőttön növő és egyre megrázóbb izgalmakba sodrotta. Végre a nemzeti gyülekezet fölött a harag és düh, a vérengzés és kétségbeesés örületes vihara tombolt: a király-gyilkosság póre, a girondiak kiirtása, az új idő megalapítása, a vallás és Isten eltörlése, a Vendée lázadása és leverése, az ellenség kiűzése a rémuralom bukása, a köztársasági hadak diadalmenete, öröm-éneke, mindig betöltötte az egész legkört, a szívekkel és elmékkal együtt. Bizony, ily időben, minő ez a hat eszteendő: 1789-től 1795-ig, lehetetlenség vala a közoktatás nagy rendszerének megalkotása, sok türelemmel, hosszú idővel és lassú munkával járó végrehajtása. Magasztos eszmék e forradalmi nemzetgyűlések alatt nyugodtabb napokon sokszor hangzottak, de elhangzottak fogamat nélkül, testet nem öltöttek.

II.

Következett a consularatus és a császárság kora. Bonaparte se mint első consul, se mint császár nem alapított leányiskolákat, mert a saint-denis-i és econeni intézetet nem a nőnevelés érdekében teremtette, hanem inkább a Becsületrend kiegészítéseként, katonatisztek árvái számára, s velök ugyanannak a gondolatnak hódolt, a melyiknek XIV. Lajos a saint-cyri iskola alapításakor. Uralkodása alatt a közoktatás oly gyöngye volt, hogy Párisban 1804-ben csak 24 elemi iskola működött összesen s mellettök még néhány középiskola, kettő magán vállalkozók kezében tengett-lengett s teljes igazsággal el lehet mondani, nemcsak a leány-, hanem a fiú-oktatásra is, hogy uralkodása végeig sőt a júliusi forradalomig úgy szólva semmi volt, a miből megérthető, hogy a forradalom idejében a népnek több, mint fele nem tudott írni. Ez állapot jobbra csak 1833-ban fordult. Guizot törvénye már lényeges haladást jelez s több, mint 20,000 iskolát alkotott. A dohos lyukakat egészséges helyiségekkel cserélte föl, jó fölszereléssel látta el, a tudatlan és méltatlan tanítókat oklevelekkel váltotta föl s a szegény gyermekeknek az ingyenességet biztosította; szóval a nemzeti gyülekezet eszméi közül többet megvalósított, de a közben lezajlott négy évtized fejlődésének daczára sem teljesítette minden ígéretét, mert az első köztársaság az ingyenes tanítást általánosnak mondotta ki. Guizot törvényében pedig az ingyenesség csak alamizsna volt, melylyel a hatóságilag kimutatott szegények élhettek, mert a Lakanal javaslata kötelező népoktatásról beszélt s azt a nemzeti gyülekezet ismételten 1793 december 19-dikén, 1794 november 17-dikén s 1795 október 25-dikén elhatározta, míg a Guizot törvénye hallgatott róla; sőt azt sem hangoztatta, a mit e gyülekezet oly nyomatékkal kiemelt, hogy előnyös az erkölcstanak elválasztása a vallástól; mert a nemzeti gyülekezet a tanítói fizetés minimumát 1200 francban állapította meg, a Guizot törvénye ellenben a szállásban és 200 francban szabta ki, mivel a szerencsétlen tanítókat nyomorúságra, szinte koldulásra kárhóztatta. A nemzeti gyülekezet törvénye azonkívül külön fiú- és leányiskolákat rendelt mindenütt, hol legalább

1000 lélek lakik, egy tanítóval és egy tanítónővel. A Guizot törvénye? No hisz annak a javaslata is külön czim alatt intézkedett a leányiskolákról, melyek iránt a miniszter hajlandóságot érzett. V. Cousin, a jeles tudós, ez időtájban hosszabb utazást tévén Hollandiában és Poroszországban, figyelmesen tanulmányozta és leírta az ottani leányiskolákat, lelkesedéssel emlékezve meg azok üdvös hatásáról s élénk kifejezést adva abbeli reménységének, hogy Franciaországban is ép oly jótekonny hatásúak lennének. E tanulmány hatása alatt Guizot fölvette javaslatába tervezetöket. De a pénzügyi nehézségek következtében és az ellenzék miatt, mely heves támadásra készült, politikai barátainak tanácsára Guizot javaslata e részét visszavonta, hogy a többit megmenthesse. S javaslata így ment keresztül. A szükségét négy évvel később, 1836 június 26-dikán, egy királyi rendelet pótolta, mely a leányiskolák facultativ föllállítását, az állam minden segélye nélkül, a községekre bízta.

Ez minden, a mit a júliusi kormány a növevelésért tett. A februári forradalom után egyszerre élénkebb érdeklődés és magasb fölfogás mutatkozott. Carnot, mint közoktatásügyi miniszter, meg 1848-ban javaslatot terjesztett a törvényhozás elé, mely már a leányoktatást nem napolta el. E javaslat kedvező fogadtatásra talált mind az osztályokban, mind a bizottságban, mely Barthélemy Saint-Hilairet választotta előadónak. A javaslat szerint minden községnek, melynek lakossága a 800 lelket meghaladta, legalább egy leányiskolát kellett föllállítani és tartani; azon községekben pedig, melyek kevesebb lakossággal bírtak, a fiúk és leányok közös iskolába járhattak. Az oktatás mind a két nemre kötelező volt. Mind a fiú- mind a leányiskolák két csoportra oszoltak: elemi és fölsőbb iskolákra. A fölsőbb iskolák programja magában foglalta: a vallást és erkölctant, a helyes olvasást és írást, a művelt nyelvtant, a közéleti írásművek szabályait, a közönséges számítás törvényeit, a könyvvezetést, a vonalazó és diszítő rajzot, a physika és természettudományok gyakorlati életre alkalmas ismeretét, a történelem és földrajz elemeit, a háztartástant, Franciaország történetét és földrajzát, a finomabb női kézi munkát, éneket és testgyakorlatot, tehát körülbelül majdnem ugyanazt a tananyagot, melyet a női középiskolák mai nap felöllelnek. Barthelemy Saint-Hilaire jelentése

elkészült s a ház elibe került, de mielőtt ez tárgyalhatta volna, a hatalom a reactio birtokába jutott s a kormány visszavonta a törvényjavaslatot. Hasonló sorsot ért az oktatás szerves törvénye is, melyről J. Simon adott jelentést. S a következő oktatás elve, melyet Carnot miniszter tervezett s a két előadó ajánlott, hosszabb időre megint elbukott. Az 1856-diki törvényben teljesen más szellem érvényesült.

A második császárság alatt a népoktatás elég nagyot haladt. Az elemi iskolák kötelező tárgyai közé fölvettek Franciaország történetének és földrajzának vázlatát is. S a tanítók és tanítónők fizetését fölemelték pár száz frankkal. Gyökeres javulást azonban csak az 1867-ki aprilisi törvény keltett. E törvény intézkedett először kötelezőleg, hogy a leányok kivétel nélkül elsajátíthassák az elemi iskolákban az olvasást, helyesírást, számolást, a történet és földrajz elemeit s azonkívül egy kis kézi munkát, a nagyobb városokban többet, kötelezett minden községet, melynek 500 lelken fölülmenő lakossága volt, külön leányiskola tartására. A tanítói fizetéseket megjavította és pedig az I-ső osztályú tanítóknak és tanítónőknek javadalmasítását 500 frankban, a másod osztályúakét. 400-ban, végre a segéd-tanítók és tanítónők fizetését 350 frankban állapította meg.

A törvény lényeges fogyatkozása volt, hogy csak az elemi oktatásra terjeszkedett ki. E fogyatkozáson kívánt segíteni még ugyanez évben Duruy október 30-diki híres körrendelete, melylyel fölszólította a rectorokat, hogy az irodalmak, nyelvek, természettudományok és rajz köréből a nők számára tanfolyamokat rendezzenek, az előadások tartására a collegiumi és lyceumi, valamint a szakiskolákbeli (facultási) tanárokat kérve föl. E körrendeletet Franciaország fölvilágosodott sajtója és közveleménye nagy ujjongással fogadta, mert eddigelő a nők az elemnél valamivel magasabb ismereteket csak a rendi házak és magán-intézetek iskoláiban nyertek; de az egyház annál nagyobb fölháborosodásával zúdult ellene, mert rögtön észrevette, hogy monopoliuma, mely a nőnevelés szinte kizáró birtokában állott, s melylyel a leányok és anyák lelkén uralkodott, komoly veszedelemben forog. Éles harcot indított meg e tanfolyamok ellen. A harcz vezére Dupanloup, az orleansi hírneves püspök, levelet intézett egyik főpapi társához, mely valamennyinek szólott, fölszólítva őt, hogy e tan-

folyamokat, melyek úgy sem életrevalók, minden módon akadályozni és ellensúlyozni törekedjenek. S Dupanloup, a ki még 1867. április 25-dikén a *Correspondant* egyik cikkében maga állította, hogy a nevelés, melyet a nőknek általában adnak, könnyelmű, léha, fölületes, csaknem hamis, megtagadva önmagát, hangosan hirdette, hogy a nők a magánintézetekben és rendi tanító-házakban, melyek legalább kétszer akkora számmal vannak, mint Franciaország 80 lyceuma és 260 collegiuma, kitünő középiskolákat bírnak s bennök az értelmi nevelés nemcsak abban, a mi a tananyagot és módszert illeti, de minden tekintetben jobb, alaposabb, magasabb, nemesebb s maradandó eredményeiben sokkal gazdagabb, mint a fiú-középiskolákban. A könnyelmű, léha, fölületes, csaknem hamis nevelés most egyszerre, mint valami csodára, rövid fél esztendő alatt kitünő és virágzó lett. Az egyház izgatva szóval és írással, a nőkre gyakorolt befolyása által hatalmában tartva a családot, csakugyan minden vonalon benitotta és csökkentette a Duruy hatását, noha a buzgó miniszter mindent elkövetett, legalább Párisban, e tanfolyamok sikereért. A leányok középiskolai tanítása czéljából társaságot alakított, mely a Sorbonne-ban nyitott tanfolyamot, programja körébe foglalva: a francia nyelvet és irodalmat történetet, földrajzot, háztartást, egészségtant, természet-tudományokat és szépművészeteket. Az előadásokra magok a Sorbonne tanárai vállalkoztak. Két dolog eléggé bizonyítja, hogy e tanfolyam eleinte milyen szokatlannak tetszett, Az egyik az, hogy a Sorbonne ifjúsága az intézet előtt, hová a nők addig be nem léptek, sorfalat képezett, a fiatal hölgyeket éles füttyökkel fogadta; a másik az, hogy a tanárok minduntalan megfeledeztek hallgatóságukról s uraknak szólították a hölgyeket. Ezek pedig lelkesedtek, tapsoltak és számban egyre fogytak; így 1879-ben az egész Parisból csak 128 hallgató akadt. Duruyt kívül, Páris némely kerületében Hippéau fáradozásainak sikerült tanfolyamot nyitni, de ezek csak két évig, 1868 és 1869-ben állhattak fönn. A vidéken még hamarabb megszűntek, 1867-ben vagy 24 helyütt nyílt tanfolyam; de hármat Agen, Perigneux és Pau városaiban még ugyanazon évben be kellett zárni. Hét város: Troyes, Lyon, Chalon-Sur-Saone, Vigom, Chartres, Angouleme Chateauroux, tanfolyama 1868-ban oszlott föl; három: Lons-le-Saunier,

Nancy, Limoges 1869-ben fejezte be; öt: Besançon, St-Quentin, Valenciennes, Bourges és Versailles 1870-ben szüntette meg, Orleans 1872-ben, Montpellier 1878-ban hagyta abba. 1868-ban tizennégy város nyitott tanfolyamot, ezek közül Marseilles, Vesoul, Dieppe, Clamecy, Tours, Toulouse, Neufchateau, St-Michiel. 1869-ben Toulon, Rouen, Nimes, Reims, Toul, Luneville 1870-ben már bezárta. Három város: Oran, Le-Havre és Nice 1869-ben szervezte tanfolyamát, Le-Havre már 1869-ben, Nice 1872-ben berekesztette. Lille 1870-ben rendezett tanfolyamot. Mind e tanfolyamok közül 1880-ig csak a Sorbonne-beli, meg a bordeauxi, auxerre-i, St-Etiennei, erani és lillei működött. Hozzájuk számítandó még néhány tanfolyam, melyet újabban nyitottak, nevezetesen a nantesi 1873-tól, az algeri és amiensi 1875-től, a lillei és limogesi 1877-től, a poitiersi 1878-tól, a constantinei, roubaixi és castelneaudery-i 1879-től fogva.

Ez a gyarló eredmény, jó lesz ismételve fölemlítenünk, főképen az egyház izgatásának következménye volt; de ell kell ismernünk azt is, hogy a szervezet lazasága szintén sokat ártott. E tanfolyamok a parisi Sorbonne-én kívül majdnem teljesen magokra hagyva, segély nélkül, igazgatás nélkül, vergődtek; az egész mozgalom rámutatott az egető szükségre, de nem kapott módot annak kielégítésére. Minden város a maga belátása és hajlandósága szerint járt el. Úgy rendezte be a tanfolyamot, a hogy tudta, vagy a hogy akarta. Néhol inkább elemi tanítás, másutt pedig egyszerű társalkodás, míg sok helyütt valóságos szakoktatás, vagy egyetemi előadás folyt. S a mikor e tanfolyamok a megjelölt tárgyakkal nem boldogulhattak, nem egy városon csak 2—3 tudományágra szorítkoztak, tetszésök szerint; az egyikben irodalmat, történelmet, földrajzot, a másokban idegen nyelveket, vagy természettudományokat, harmadik helyen megint egyéb csoportot tanítottak. Az élő jog ismerete nem fordult elő csak a lyoni programmban; a háztartástan nem talált művelésre, csak Clamecyban, az egészségtan sehol, tudniillik a Sorbonne kivételével. Vajon Lyon vagy Clamecy taníttatta-e, a mit programjok felölelt? Nagy kérdés, mert tanfolyamuk mindössze pár hétig élt. E lazaság onnan keletkezett, hogy a cursusoknak nem voltak saját tanáraik, nem saját növendékeik. A tanárokat a lyceumok és collegiumok testületeiből alkal-

mazták, a növendékek pedig csak úgy gyűltek össze, időről-időre mások, mint a hogy a közönség a fölolvadásokra, vagy látványosságokra gyűlni szokott. Nem kívántak tőlök sem bizonyos kort, sem bizonyos képzettséget, epen azért a tanár nem ismerte a hallgatóságot, melynek előadott s teljességgel nem alkalmazkodott ahhoz; nem kérdezte s nem hagyott semmi föladatot neki. Talán a Sorbonne tanfolyamai voltak egyedül, melyeknek hallgatói némi munkásságot tanusithattak, a mennyiben, ha tetszett, a kérdések és feleletek fejében leg-alább jegyezgettek s a mennyiben jegyzeteiket, ha tetszett, a tanárok mellett segédül szolgáló tanítónőknek kijavítás végett benyújthatták. S mégis, maga a Sorbonne tanítása, miként egy illetékes bíró állítja, alig volt egyéb, mint luxus; a vidéki folyamok pedig még kevesebbet értek s hasznukat és hatásukat nem igen érezhették tovább, mint csupán ott, a hol épen fönnálltak.

III.

Bizonytalanság a tanfolyamokban, önkény és szeszély, meg tarkaság a kolostori iskolák és magán intézetek programjaiban, ez a mi mindenütt nyilatkozott, úgy hogy rendes és alapos oktatásban a nők nem részesültek s általánosságban még az előkelő körök tagjairól is el lehetett mondani, hogy hivatásukról, kötelességeikről s a közelet nemesebb lük-tetéseiről nem tudtak semmit, épen semmit. Maga Dupanloup utolsó művében, melyet a leánynevelésről írt (*Lettres sur l'éducation des filles*, 1875), kénytelen ezt beismerni, egy nagyvilági hölgy vallomására való hivatkozás alakjában. E vallomás szerint a nagyvilági nő ismer minden színészt és minden paripát, tudja könyv nélkül az Opera vagy Variétés egész személyzetét, avatottan beszél a különböző évek különböző divatairól, lófuttatásairól, teljes méltányolással hozzászólni képes a Langrange gróf, Morny herczeg, vagy Delamarre istálóihoz; ha azonban a társalkodás a történelemre, vagy földrajzra téved, ha a középkorról és kimagasló alakjairól, vagy eseményeiről kell beszélni, Nagy Károly intézményeiről, a kereszties hadakról, vagy Szent Lajos királyról, ha irodalmi párhuzamot kell vonni Corneille és Racine, Bossuet vagy

Fénelon között, ha. Camoens, Dante, Royer-Collard, vagy Montalembert neve kerül szóba : akkor a szegény asszony egyszerre megnemul. Nem tud mulatni, csak a fiatal asszonyokkal és udvarlókkal; képtelen csevegni akár a művészeztől, akár a tudományról, akár a politikáról, vagy közgazdaságról; nem lehet szórakoztató társa se férjének, se apósának, se plébánosának, mert nem képes megérteni és követni egyiket is. E kínos, alantas helyzetéből a nőt csak oly nevelés emelheti ki, mely egy színvonalon mozog a férfiaknak legalább középiskolai képzésével, mely az eszmények, eszmék és érzések ugyanazon világába vezeti őket; csak hogy e nevelést nem teljesíthetik töredékes tanfolyamok, vallási, vagy nagyon is világi érdekeket hajszoló kolostori és magán intézetek, hanem kizárólag az állam iskolái. Ezt a célt egyedül az állam írhatja lobogójára, egyedül ő érheti el. Mert a mint a hírneves Brocca mondja a senatus ele terjesztett jelentésében, egyedül az állam képes a programba egységet önteni, a tanítás színvonalát föntartani, az intézetek állandóságát biztosítani s kellő módon képeztett és javadalmazott tanári kart toborzani. S a mi okból bele avatkozik a fiúk középiskolai tanításába, ugyanaz irányadó a leányokéra is. Az állam jogai és kötelességei mind a két esetben ugyanazok.

E fölfogásnak hódol a leányok középiskolai oktatásáról szóló, 1880 december 21-diki törvény, melynek indítványozója s a képviselőházban előadója Sée Kamil volt. E törvény szerint az állam, a kerületek és községek segítségével (1. §.) a fiatal leányok középiskolai oktatására szolgáló intézeteket alapít. Ez intézetek (2. §.) externatusok; a községi tanácsok kívánságára azonban internatusok is csatolhatók hozzájuk; de előbb a kormánynyal való megállapodás szükséges. Ugyanazon főigazgatás alatt állanak, mint a községi collegiumok. Az állam a kerületekkel és községekkel egyetértve (3. §.) a belakók és benn étkezők érdekeben ösztöndíjakat szervez, melyek száma mindig az illetékes kerületi, vagy községi tanács s a közoktatási miniszter megegyezése útján határozandó meg. A program tárgyai (4. §.) a következők: 1. az erkölctan, 2. a francia nyelv, olvasás főnhangon s legalább egy idegen nyelv, 3. a régi és új irodalmak; 4. a geographia és cosmographia; 5. a nemzeti történet s a világtörténelem vázlatja; 6. a számtan, mértan, vegytan, természettan és természet-

rajz elemei; 7. az egészségtan; 8. a háztartástan; 9. női kézi munka; 10. az élő jog ismerete; 11. a rajz; 12. zene és 13. testgyakorlat. A vallást (5. §.) a szülők kívánságára, a különböző vallások lelkészei tanítják az intézet helyiségében, az osztályok óráin kívül. A lelkészeket a közoktatásügyi miniszter alkalmazza: ők az intézetben nem lakhatnak. Ez iskolákhoz (6. §.) pædagogiai tanfolyamok is köthetők. Egyetlen növendék (7. §.) sem vehető föl a nélkül, hogy vizsgálatot ne tenne annak megállapítása végett, hogy a tanfolyamot mikép bírja követni. A vizsgálat kiállta után bizonyítványt kap, hogy a középiskolai tanfolyam követésére képes. Az egész intézet női igazgató alatt áll s benne szabályszerű oklevéllel ellátott tanárok és tanítónők működnek.

E törvény szenvedélyes vitát keltett mind a két ház bizottságában, mind magában a kamarában és a senatusban. A köztársasági pártok Franciaország megújhodása biztosítékának s a fiatal köztársaság életereje csirájának tekintették; míg a jobboldali pártok, az értelmi központosítás igen fontos tényének, a lelkiismereti szabadság erőszakos megsértésének, az uralkodó kormány igen hatalmas kortes-eszközének, az Isten és vallás megtámadásának s a női tanításból és női szívekből való kiüzésének vették. S Franciaország legnagyobb parlamenti szónokai és legjelesebb szakértői: Bert, Bardoux, Ferry, Keller, Sée, Chalemet; Brocca, Martin Simon, Ferouillat, Richemont-Desbassayes, Chesnelong és Broglie herczeg mérköztek össze, hogy elveiknek a diadalt megszerezzék. Különösen négy pont: a vallási oktatás es erkölcstanítás, az internatus és ösztöndíjak, de legfőképen a két első kérdése, volt az a mind megannyi erős bástya, mely ellen a támadások egyre és fokozott szenvedélylyel megújultak. Nem maradt használatlanúl a szellemes élcz, a maró gúny, a főnhéjázó megvetés, a háborgó fölindulás s komoly érvelés egyetlen fegyvere sem, hogy az a négy bástya fönmaradhasson, vagy leomoljon.

Az ellenzék, a royalismus, imperialismus és clericalismus táborából egyesült és bár különböző érdekből, különböző czélért küzdött, e törvény megbuktatására mindenik egyenlő kitartással törekedett. Az ostromlók előtt már maga a nőnevelés középiskolai szervezése, szerencsétlen és fölösleges gondolatnak, a vallási és erköcsi tanítás szétválasztása pedig végzetesnek és kárhozatosnak látszott, mert szerintök a

keresztyénség és Isten ellen irányult. Kifakadtak ellene, hogy az állam központosító hatalma még a nőnevelést sem hagyja meg családi, vagy egyházi szentélynek, de világias rendeltetése eszközének veszi s az ősi vallás helyett egy új állami vallás, a szabadgondolkozók felekezete az egész közoktatás fölött monopoliუმot gyakorol. Megbotránkoztak benne, hogy az előadó Sée jelentése csak a francia nők tudatlanságáról beszél, erkölcsi és értelmi alantasságokat emlegeti, annyival inkább, mert igaz, hogy a nők vezetik az erkölcsöket, az erkölcsök pedig sokkal inkább, mint a törvények, teszik a népeket s kegyeletök és szervezetök érzékenységének fölzúdulásával, büszke tüntetések között hivatkoztak anyjokra és feleségökre, a kik iránt hálával és hódolattal vannak. A keresztyén nők a világ első nemzetévé tették a francziát. Mivé teszik a szabadgondolkozók? Az utolsóvá! Elkeserednek miatta, hogy a törvényjavaslat az erkölcstanítástól a vallástaniást elválasztja, mert az ethika önálló nem lehet, ez csak a keresztyénséget öli meg; annyival biztosabban, mert a vallást tananyagból kizárva, a lelkészek nem vihetik a lánykákat a templomba tanítás végett, hanem az intézet helyiségében kell tanítaniok, egy tanítónő fölügyelete alatt, ki valószínűleg azért van ott, hogy a lecke után rögtön lerombolhassa, a mit a lelkészek építettek. Mi ez, ha nem egyéb, mint az 1793 jacobinismusa? De ha már ennyire hódolnak a jakobinismusnak, miért nem maradnak hozzája egészen következetesek? Lakanal, kinek a kamara előadója olyan elismeréssel adózik, eltörölte az egyházi ünnepeket, helyettök az iskolás gyermekek által megülni kívánta a kizöldülés, a gyümölcsözés, az aratás és szüret ünnepeit, énekel és táncczal. Miért nem követik Lakanalt? A nemzeti gyülekezet segíteni kívánt a népen, melynek nevelését a régi kormány elhanyagolta, azért elrendelte, hogy minden községben színházat kell építeni, hol a férfiak és nők tánczolni tanuljanak. Miért nem rendelik el azt? Vegyék programjokba a kötelező tánczot, küldjenek száz lányt minden lyceumba és collegiumba s aztán a haza meg lesz mentve! Különben, hogy hova vezet a nők állami felsőbb oktatása, kiáltott föl a képviselőházi ellenzék egyik szónoka, arra megtanít egy könyv, mely 1879-ben került ki a sajtó alól, s a melynek czíme: *Oroszország a háború előtt és után.* Oroszországban 1856 körül,

a mint a szónok idézte, egyszerre a nők tudatlanságával kezdetek foglalkozni, gymnasiumokat alapítottak nekik, hogy a nemzet hasznosabb tagjai legyenek; tanították őket anatómiára, embryológiára stb. Mi lett belőle? Az egyetemi tanfolyamokat előzönlötték a kíváncsi lányok s tanáraiktól mohón megtanulták a realista és demokrata elveket. — Öltözködtek, lovagoltak, mint a férfiak s arcuk kifejezése cynicussá vált. 1873-ban már vagy ötszázan iratkoztak be az orvosi és klinikai tanfolyamokra. A többi egyetem követte a példát. Se a képesség a munkára, se az értelmesség nem hiányzott ez emancipáltakban, de elvonatván természetes hivatásuktól, csakhamar bolondságokba tévedtek. Nagy számmal bele vegyültek a nihilista összeesküvésekbe és gyilkosságokba. Több százat Sziberiába küldöttek közülök. Ezek a szörnyűségek kikerülhetetlen következményei annak a szörnyűségnek, a mit papok nélkül való tanításnak hívnak? Az ellenzék tagjai más hatást ijedelmőkben, vagy elfogultságukban nem láttak, mint az elsülyedt keresztyénségben az elsülyedt nőt s elbúsultak rajta, annál mélyebben és fájdalmasabban, mert a mint egyikök a senatusban föllendülő hévvel fejtegette, a keresztyénség bizonyára a világon a legszebb és legnagyobb dolgokat szülte ugyan: újra fölemelte az emberi méltóságot, betöltötte kegyelemmel az igazságot, a kötelesség kiirthatatlan alapjára helyezte a jogot, teremtett szabad lelkeket, tisztességes tűzhelyeket és tiszteletre méltó társaságokat; de nemesebbet, tisztábbat s a társadalomra áldásosabbat nem teremtett, mint a keresztyén nőt. S visszautasították a törvényjavaslatot, mert a szerintök egyetlen sanctuariumot, mely még épen áll, megakarták érintetlenül őrizni, mert a nők nevelése Franciaországban, a nők kezében szabad, hivatásszerű és keresztyén vala, mert a nők lelkének csak e rettenetes dilemma létezik: christianismns vagy nihilismus.

A törvényjavaslat védői válaszoltak minden egyes ellenvetésre. Kifejtették bőven és bizonyították részletesen, mennyire szükséges az állami női középiskolák föllállítására. A magánintézetek a hasznot keresik, a rendi házak a vakbuzgóságot növelik; e szervezendő nemzeti tanításnak az lesz mindenek előtt a célja, hogy a nőknek megadja a megfelelő műveltséget es szívekben megerősítse a fölvilágosodott hazafiságot. Nem állították, hogy nem volna bennök honszeretet; mert

bizonyára lelkökre kötik nekik, hogy mentsetek meg Franciaországot, de csak úgy, hogy mentsetek meg Franciaország előtt Rómát! Épen ezért a zárdai tanítás veszedelmesebb és rosszabb, mint a nem tanítás, mert annak az eszménye idegen; pedig Franciaországnak önmagában kell bírnia eszményét és irányát s nem lehet eszköze oly eszméknek, melyek nem az övéi! Azonkívül a leány a zárdában valami mysticus életre szokik, a világi dolgok felől teljesen tájékozatlan marad, férjhez menve családi életébe csak a tudatlanságot és babonáságot viszi. S az anya beszél gyermekeinek a tudatlanság és babonáság vakbuzgó nyelvén, az apa a fölvilágosodás és tudomány szavaival, s a szegény gyermekek nem tudnak kiokosodni, hogy mi az igaz, kinek higynek? S így meghasonlás támad lelkökben, meghasonlás a családban, meghasonlás az országban. A zárdai nevelés következtében két francia nemzet létezik, egyesíteni kell Franciaországot, egyesíteni a családot, mert az állami nagyságot szabadságán kívül nem biztosíthatja egyéb, mint a gondolkodás és érzés öszhangja s a közszellem megerősödése a családi körben. Ha nincs öszhang a családban, hogyan legyen az országban? A nő nem arra született, hogy a zárdában eljen s természet fölött járó szemlélődéssel emészsze magát, hanem arra született, hogy feleség és anya legyen. Mint feleségnek férjével közös élte van, érdeklődnie kell annak dolgai iránt, bátorítania és lelkesítenie kell csüggedései közt, osztoznia jó és balszerencséjében. E szép és nemes hivatást azonban csak akkor teljesíthetik, ha megértik férjüket, ha eszméik és érzéseik közösek, ugyanazok, mint azonosak tehetségeik és jogaik is. S az államnak nemcsak joga, de egyzersmind kötelessége megtanítani a maga polgárait rendeltetésökre és kötelességökre. Hogy ne érdeklődnék tehát azok nevelése iránt, a kik a polgárok anyjai lesznek? Egyesek és testületek iskolákat állíthatnak, csak magának az államnak ne volna szabad a nők középiskolai oktatásáról gondoskodni? Szabad is, kell is, mert az állam legmagasabb érdeke kívánja, hogy a lányok nevelése a fiúk tanításának színvonalára emelkedjék. Ezért szervezi számukra középiskoláit. Mind a mellett az állam nem akar kizárólag tanítani, hanem tanítani akar ő is; nem nyomja el a magán intézeteket, nem zárja be a zárdai iskolákat, mindössze megnyitja a magáéit, a nélkül, hogy kötelezőkké tenné azokat; följánlja és elfogadja a versenyt:

tanítása által nem izen hadat se a keresztyénségnek, se az Istennek, se általában a vallásnak; csak azt teszi, a mi a modern állam kötelessége. A modern állam se nem vallásos se nem vallástalan; ma már nincs az államnak vallása, egyszerűen közönyös a vallások iránt. Az etikát elvlasztja a religiótól s maga taníttatja a maga embereivel azokat az erkölcsi örök igazságokat, melyek természeti érzéseinkben gyökereznek s minden emberre irányadók; a religiót pedig rábizza a különböző felekezetek lelkészeire, a kik nemcsak a legilletékesebbek és leghivatottabbak azt tanítani, de egyedül jogosultak is; ekképen míg egyfelől az ethicát visszahelyezi a philosophia körébe, melynek egyik része mint a psychologia vagy metaphysica, addig másfelől a vallástanításnak sokkal szabadabb és függetlenebb helyzetet biztosít, mint eddigelő volt. Az állam nem akar vallástalanságot teremteni és terjesztetni, csak máskép rendezi a vallástanítást, úgy a mint az a fiúlyceumok- és collegiumokban folyik; nem követi vakon sem az 1793-iki jacobinismust, sem a nemzeti gyülekezetet, sem Lakanalt, hanem mint a nagy forradalomnak és eszméinek örököse megvalósítja, a mi ezek közül életre való. Lakanal jelentése érdemes munka, bár egyben-másban tévedhetett, a mint tévedett Szent Jeromos is. Szent Jeromost bizonyynyal nagyra becsülik az ellenzek szónokai az egyházatyák között, de mégis alig növelnék az ő elvei szerint leányaikat. Szent Jeromos, példának okáért kárhooztatja a zenét, következesképen a tánczot is: azt kívánja, hogy a fiatal leányok tartózkodjanak a hústól és bortól, csak főzelekkal táplálkozzanak s úgy egyenek, hogy mindig éhesek maradjanak; ez az egyetlen élvezet, a mit megenged nekik. Szent Jeromos még sok mindent elkárhoztat, így megtiltja a fiatal leányoknak az olvasást és eltiltja a fördést. Úgy látszik, hogy a tisztaság az ő szemeiben nem tartozott a keresztyén erények közé . . . . Az állam a maga tanítása által arra törekszik, hogy a nőnevelést fölemelje, hogy a nőket önmagok és a férfiak, valamint az állam és társadalom érdekében kötelességeik fölfogására és betöltésére képesebbekké tegye, mint a zárdák teszik. A zárdák nevelése annál vészesebb és végzetesebb, mert egyre terjed, már-már szinte egyeduralkodóvá vált, a mint a statisztika bizonyítja.

A statisztika adatai szerint húsz esztendő változása a következő:

1854-ben volt 825 világi intézet 42,462 növendékkel s volt 256 zárdai iskola 21,195 tanulóval. Két évtized alatt, 1876-ig a világi magánnevelő intézetek száma 825-ről 494-re, a növendékek száma 42,462-ről 31,249-re esett; a zárdai iskolák száma ellenben 256-ról 309-re s tanulóinak száma 21,195-ről 46,816-ra emelkedett, kik közül csak 13,724 járt be és 33,092 lakott ben.

Természetes, hogy a klerikalizmus ez áradata ellen, mely a nőnevelést elboritással fenyegeti, mely a köztársaságnak megrontására s alattomban aláásására esküszik, az államnak védenie kell magát s ez új iskolákkal erősítenie lételet. A köztársasági pártok, melyek mind a képviselőházban, mind a senatusban egyenlő hévvel szeretik Franciaországot és a köztársaságot, ez intézetek alapításával hódolnak a közművelődés követelésének s bennök az erkölcsi és vallási tanítás függetlenítése által a fölvilágosodás és hazafiság kívánalmának.

Nagy többség támogatta a kormányt és fogadta el javaslatát. Az érdekes és szenvedélyes vita, melynek ez eredménye volt, mindvégig magas színvonalon maradt, nem hiába küzdött az állam és egyház legfontosabb érdekeiért. A másik két pont, a benlakás szervezése és ösztöndíjak adományozása, már szintelenebb tárgyalást vont maga után; egyfelől tárgyasb, másfelől szakszerűbb körben mozgott. Gyanúsították ugyan a miniszteriumot, hogy a benlakások, illetőleg ösztöndíjak által biztosítani kívánja magának a többséget, hatalma alatt tartva a gyermekeket és szülőket, megvásárolja a lelkeket; de ez a gyanúsítás minden nagyobb hatás nélküli hangzott el. A vitatkozás rátért csakhamar a kérdések érdemére: Vajon kell-e internatus és ki állítsa föl? S vajon kell-e ösztöndíj és minő legyen az adományozásnak módja? A mi az internatust illeti, mindenki belátta es élénken hangoztatta azokat az erkölcsi és egészségi káros következményeket, melyek a kaszárnyaszerű rendszer következtében szinte elkerülhetetlenül kifejlenek; de el kellett ismerni azt is, hogy a benlakás meg benn étkezés intézménye szükséges. Páris kiterjedése sokkal nagyobb s az egyes városnegyedek sokkal távolabb esnek egymástól, semhogy valamennyi növendék hazajárhatna napközben; meg a mellett a szülők közül igen sokat műtermők, irodájok, kereskedésök s üzletök sokkal inkább leköt, semhogy reájok gondosan fölügyelhetnének s munkájok elké-

sztítésében őket segíthetnék és ellenőrizhetnék; azért egyfelől a czélszerűség, másfelől a kénytelenség egész napra az iskolában való maradást hozza magával. S ez az állapot Párison kívül az ország minden nagy városában megvan, tehát számításba kell venni. A vidéki szülők pedig, ha leányaikat egyáltalában neveltetni és taníttatni iparkodnak, kénytelenek azokat a kerületi székhelyeken fönnálló intézetekbe küldeni. S hova helyezték el? A fiú bármily idegen családba könnyen beadható, azonban a leány sokkal gondosabb fölügyeletet, sokkal lelkiismeretesebb megbízhatóságot igényel, s a legtöbb szülő vonakodik magánháza szállásolni el. Az intézet elfogadhatóbb biztosítékot és megnyugtatóbb oltalmat ad; csak hogy az állami internatus és pensionatus rendszere oly nyomasztólag nehezedik a kincstárra, hogy ez nem bírja meg. Azért a törvényhozás a kérdést úgy oldotta meg, hogy kimondotta, mikép az externatus — czél, az internatus eszköz; a községek vagy kerületek az állammal egyetértve, gondoskodnak fölállításukról s a községi vagy kerületi tanácsok viselik a fölügyeletet és felelőséget. Az állam maga csak a végső szükségben veszi kezébe a szervezést, ellenben az ösztöndíjakkal ő a példaadó. Az állami ösztöndíjak elve ugyanis, bár lehetnek községi és kerületiek, szintén Franciaországban régóta meggyökeredzett. A fiú közép- és szakiskolákra már az 1862 május 1-jei törvény 6400 ösztöndíjjal alapított és pedig 2400-at a katonák és állami tisztviselők gyermekeinek számára, 4000-et a kerületeknek a népesség arányában. Inkább tehát az vala eldöntendő, hogy a díjakat mi módon ítélik oda. Némelyek pályázatot, mások egyszerű vizsgálatot ajánlottak. A pályázat azok szerint a legigazságosabb módja az adományozásnak, mert a legtehetségesebb és legerdemesebb növendékek győznek rendszeresen; a vizsgálat külön e célra összeállított bizottság előtt, ezek szerint a legmértányosabb mértéke a kiosztásnak, mert a szegénységre is tekintettel lehet, míg a pályázat a vagyonság előnyére és vagyontalanok hátrányára íthet ki; már pedig az államnak érdeke az, hogy ezek részesüljenek főképp jótétemenyeiben, mert azok úgy is megszerezhetik magoknak a magasabb növevelést. A törvényhozás a vizsgálatot fogadta el s utasításúl adta a miniszternek, hogy a növendékek között a verseny fölkelte végett ne utalványozza az egész ösztöndíjat; egyelőre csak fele vagy negyede adandó meg; az egész

csak akkor, ha a tanuló szorgalmánál vagy viseleténél fogva megérdemli azt; végre kimondotta azt, hogy a miniszter megszüntetheti az ösztöndíjat, ha a növendék érdemtelenné lett reá, vagy szülői oly helyzetbe jutottak, hogy többé nem szorúltak állami segítségre.

A javaslat többi pontja nem igen került kritikai rostára. A senatus mindössze három rövidebb módosítással toldotta meg, mihez a képviselőház hozzájárult s így az egész deczember 21-dikén törvénynyé lett.

IV.

Hátra volt a végrehajtás, a mitől a legtöbb függött, mert e törvény csak a legfontosabb elveket foglalta magában s ezenkívül a parlament nem gondoskodott másról, mint hogy egyfelől az 1881 július 29-iki törvény által fölhatalmazást adott a közoktatási miniszternek a női középiskolákba szükséges tanítónők képzésére szolgáló sèvres-i intézet föllállítására, másfelől az 1881 augusztus 2-iki törvényvel húsz millió frankot, tehát majdnem másfélszer oly összeget, mint a mennyibe körülbelül Magyarország egész állami közoktatása szokott évenként kerülni, bocsátott rendelkezése alá, fele részben állami segélyül s fele részben állami kölcsönül a nőlyceumok és collegiumok föllállításának és beruházásának első költségeire. S rendeleti úton kellett végezni minden egyéb intézkedést, a mi a női középiskolák fajára és helyére, a városok és kerületek kötelezettségére, a tananyag meghatározására és a tanidő beosztására, a növendékek fizetésére, az igazgató és tantestület alkalmazására, javadalmazására és kötelességére stb. vonatkozik. S ha a törvény végrehajtása oly férfiú kezébe jut, ki nem lelkesedik a nőnevelés nyilvánosságáért és fölemeléseért, kinek nem magas és elengedhetetlen törekvése a nemzeti közszellem megerősítése, a lelki és szívbéli egység megalapítása a családi körben és Franciaországban, ki nem rajong a köztársaság állami nagysága és biztosságáért, a legegészségebb elveket is megnyomorítja s a végrehajtásban megbuktatja. Nem kellett volna mást tennie, csak akadekoskodni a városokkal és kerületekkel, megnehezíteni a benlakást és bent étkezést, fősvénykedni az ösztöndíjakkal, megfelekedezni a tanárok

és tanítónők erkölcsi érdekeiről, szűkmarkúskodni anyagi javadalmazásukban, kiforgatni a programot lenyegéből vagy bármilyen módon kezére játszani a papságnak s az egész siker kockáira esett volna. A papság úgy is nagy fölindulásban volt. Miután nem tudta megakadályozni a törvényt se a képviselőházban, se a senatusban, mindent elkövetett, hogy megbénítsa végrehajtásában. Újra fennen hirdette a vallásbeli elfogultságra és gyűlölségre számítva, hogy a december 21-iki törvény sérti a lelkiismereti szabadságot. Miért? Egyedül azért, hogy a vallást, illetőleg a katolikus vallást a rendes tárgyak között, valamennyi tanulónak, felekezeti különbség nélkül, nem taníttatja az állam. Épen a papság, melynek emberei a törvényhozásban méltatlankodva zúgolódtak, hogy a kormány néhány százezernyi protestáns és zsidó érdekének Franciaországot kiszolgáltatja, holott csak az igazságnak és egyenlőségnek hódolt, midőn a hitoktatást a felekezetek lelkészeire bízta, igen, épen a papság akarta megsérteni a lelkiismeretet. S ő állt elő e váddal. Azonban az egymásután következő közoktatási miniszterek: Ferry, Bert és Fallières oly férfiak voltak, kik nagy hivatásuknak teljesen megfeleltek, kiknek tehetsége és egyenessége az ország elfogulatlan többségénél sokkal erősebb bizalomra talált, semhogy a törvény czélszerűsége és méltányosságára iránt az a papság izgatására érezhetőbben megingott volna. 1881 július 28-dikán kelt az első szabályrendelet, mely az intézetek fölállításának feltételeit állapítja meg. S augusztus 25-dikén küldötte azt szét Ferry körlevele kíséretében a főigazgatókhoz, tehát alig 7—8 hónapra a törvény kihirdetése után indultak meg az első lépések a végrehajtás tekintetéből s már időközben, sőt még a javaslat tárgyalásakor egész csomó jelentkezés történt a népesebb városok köréből, hogy női középiskolát szeretnének alapítani; e jelentkezések míg egy részről czáfolatot képeztek a senatusi ellenzék abbéli ellenvetésére, hogy a nők középiskolai tanításának eszmeje még meg nem érett, mert se a sajtó, se a közvélemény, se az illetékes testületek nem foglalkoztak eléggé vele, addig más részről örvendetes jelül szolgáltak a közönség remélhető rokonszenvére nézve, mely valóban melegséggel karolta föl a nemes ügyet. Még csak három év telt el s eredménye már is meglepő.

E rohamos fejlődést csak a francia nemzet könnyű

elragadtatása és dús gazdagsága magyarázza meg. Nála az eszme és megvalósítása kevés tépelődést és kevés halogatást okoz; a mit kigondol, van módja megalkotni s abban röviden ír, gyorsan cselekszik.

Íme, az első szabályrendelet is, melyet fönnebb említettünk, csak a legszükségesebb kijelentésekre szorítkozik. Minden pontja alig pár soros, de elvi jelentőséggel bír s elégséges alapot képezett az építésre.

E szabályrendelet értelmében a női középiskolák kétfélék: állami lyceumok és közsegi collegiumok.

Ama városok, melyek női lyceumot akarnak állítani, tartoznak az építési és beruházási költségeket hordozni, a tanításra szükséges gyűjteményeket megszerezni, az épületek főtartásáról és javításáról gondoskodni. Pensionatus szervezése esetében kötelesek a lyceum mellett alkalmas helyiséget berendezni, bebútorozni s a kerület segítségével vagy a nélkül a miniszterrel egyetértve, bizonyos számú ösztöndíjat alapítani tíz évre. A tíz év elteltével a városok és kerületek megszüntethetik az ösztöndíjakat, az ösztöndíjasok már megszerzett jogának tiszteletben tartásával.

S ama városok, melyek női collegiumot kívánnak állítani, a következő föltételek alatt tehetik: gondoskodnak alkalmas helyiségről és főtartásáról, a szükséges bebútorozásról, mind a tanfolyamok, mind a pensionatus számára, ha tudniillik benlakók is lesznek az intézetben. Azonkívül kezességet vállalnak bizonyos időszakra, legalább tíz esztendőre a tanító és kezelő személyzet fizetéseért. E fizetések a községi költségvetésben mint kötelezők fordulnak elő azon esetben, ha az intézetnek elégséges jövedelme nem lenne.

Az állam és a kerületek segítséget adhatnak meghatározott összeg erejéig a lyceumok és collegiumok első beruházásának költségeire. Az épületek, melyek az állam és kerületek támogatása mellett emelkednek, a városok tulajdonába mennek át, de eredeti rendeltetésökhöz képest csak a közoktatás érdekében használhatók. Ha valamely város e föltételt nem teljesíti, vissza fogja téríteni az államnak vagy kerületnek a segítséget, a melyet kapott.

Ferry e szabályrendelet szétküldése alkalmával fölszólitotta a főigazgatókat, hogy hassanak oda, mikép a városok és kerületek női középiskolákat alkossanak azon fölha-

talmazással együtt, hogy állami segélyül a beruházási költségek felét megígérhetik, a törvényhozás által megszavazott s a miniszter rendelkezése alá bocsátott húsz millió frank terhére. Kesőbb Bert 1882 január 14-iki köriratában részletesebben kifejtette, hogy hová szervezendők ez új intézetek. Az állami lyceumok és községi collegiumok a kormány terve szerint rendszeren oda helyezendők, honnan az egész kerületre vagy vidékre világosságot árasztthassanak; leginkább oly városokba, melyek vagy népességöknél, vagy fekvésöknél fogva központot képeznek. Az elv az, hogy minden kerületben emelkedjék egy lyceum vagy collegium; a mely kerület azonban népesebb, ott 2—3 intézet is állítható föl, a mely pedig néptelenebb, az másod- s harmadmagával szövetkezhetik egy felsőbb leányiskola fölállítására. Az ily intézet lehet egyszerűen externatus és lehet felügyelettel, vagy felpensionatussal vagy internatussal összekötött; az egyszerű externatusba a növendékek az előadások meghallgatására csak bejárnak, a felügyelettel összekötött externatusban ott maradnak s a felügyelőnök vagy segédtanítónök vezetése mellett végzik leczkéljüket s csak étkezés végett mennek haza; míg a felpensionatusban vagy internatusban fél vagy egész ellátást kapnak és rendes előkészítésben részesülnek. Minő legyen szervezetére nézve egyik vagy másik lyceum és collegium, azt mindig a helyi szükség határozza meg, melyet a kerületi vagy községi tanács előterjesztésére a kormány minden nehézkesség nélkül fogad el. A nemzeti gazdagságon és föllángoláson kívül e jóakarát jelentékenyen előmozdította azt a sikert, mely alig pár év alatt mutatkozott. (Állami lyceumot szerveztek externatussal: Rouen, Besançon, Lyon, le Havre, Amiens, Nantes, Nice, Bourg, Paris; s internatussal összekötve: Montpellier, Gueret, Roanne, Châleville, Moulins, Saint-Etienne, Bordeaux, Montauban és Toulouse, Reims és Tournon; collegiumot állítottak pedig internatus kapesában: Saumur, Louhaus, La Fère, Lille, Abbeville, Armantierès, Cambrai, Vitri-le-François, Montauban, Vic-Bigorre, Sedan és Oran; természetes, hogy a nagy városok externatusai felügyeletet és fél ellátást is nyújtanak, mert úgy a társadalmi viszonyok, mint a távol eső lakások leginkább ott követelik meg.)

1884 márczius haváig létesült összesen húsz lyceum és tizenkét collegium, vagyis harminczket női középiskola, mely-

hez kiegészítéskép járult a sèvres-i «*ecole normale destinée a préparer des professeurs-femmes pour les écoles secondaires de jeunes filles*». Mindezek támogatására a tíz milliónyi segély-alap elégtelennek bizonyult s azért az 1884-ik évi január 30-iki törvény egyelőre még 1.666,666 frankot bocsátott a miniszter rendelkezésére. E hatalmas segélyezés mindenütt a városok és kerületek szükségletéhez alkalmazkodott, néhol pár ezerre, másutt százezrekre ment, úgy azonban, hogy az összes kiadások felét sohasem haladhatta meg.

E nagy összeg a nők középiskolai oktatására fordított áldozatokat még korántsem foglalja magában, mert teljesen hiányzott belőle a városok és kerületek járuléka, a mi az ingatlanok fölszámítása nélkül 7.810,910.43 frankra rúg, így a két összeg szinte tizenkilenc millió frankra emelkedik. Pedig ez csupán bevezetése a nemzeti nagy műnek; igaz, hogy mint ilyen fölséges; de a voltaképeni munka csak most kezdődik. Az 1885-ik év márczius havában, a meddig e kimutatás terjed, már negyvenhat más várossal folytak vagy megindultak a tárgyalások s 1885 elejéig a francia női középiskolák száma és költségvetése valószínűleg még egyszer meghaladja a mostani összeget.

A tanítás mind a lyceumok-, mint a collegiumokban öt évre nyúlik és pedig két szakaszban; az első szakasz három esztendőből áll s osztályok szerint halad, a második két esztendőből és tanfolyamokra oszlik. Az első szakasz tárgyai mindenkire kötelezők, a második szakasznak mind a két éve éve egy kötelező és egy nem kötelező tanfolyamot foglal magában. A növendékek, a mikor belépnek, fölvételi vizsgálatot tesznek, hogy vajon elég erősek-e a középiskolai oktatásra s minden iskolai év végével zárvizsgálatot, hogy vajon képesek-e a további haladásra. Az első szakasz befejezése után bizonyítványt kapnak középiskolai tanulmányaikról, a második szakasz után oklevelet középiskolai tanulmányaik bevégzéséről, a minnek megszerzése végett külön vizsgálatot állanak a két utolsó esztendő kötelező tárgyaiból s az általok kijelölt nem kötelezőkből. Ez oklevél különben nemcsak magán gyönyörűségre szolgál, hanem komoly jelentősége is van, mert egyenlő értékű a baccalaureatusi oklevéllel, vagy a felsőbb elemi képesítővel s a női középiskolai oktatásra fölhatalmazó bizonyítvány elnyerésére jogosít.

Látszólag a tananyag nem valami terhes, mert az elméleti tanítás az első szakasz egyik osztályában sem több 15—16 óránál, ennyivel pedig a 12—15 éves lányok ereje könnyen megbirkózhatik; a mi fölülesik: pár óra rajz, vagy női kézimunka ének vagy testgyakorlat, nem meríti ki se a testet, se a szellemet. A második szakaszban a kötelező órák száma még kevesebb, csak tizenkettő, a mihez a nem kötelező tárgyakból még néhány óra járul, de mennyiségök alig emelkedik húszra. A közoktatási főtanács ugyanis a nem kötelező tárgyakat csoportosította, különválasztva az irodalmi és külön a természet-tudományi szakokat, hogy így egyrészt a túlterhelést, másrészt a bifurcatiót elkerülhesse. A növendéknek teljes szabadságában áll, hajlandósága szerint, vagy az egyikre, vagy a másikra iratkozni be; ez által nem kényszerül olyan tudományokkal kinlódni, a melyekhez se kedve, se tehetsége, melyek testi és szellemi fejlődésében egyre akadályozzák. A választáskor folyamodhatik ugyan a tanár, vagy tanítónő tanácsához, de mellőzheti is azt; egyedül az a kötelessége, hogy a választott csoportot megtartsa és szorgalmasan végezze. Így felel meg egymásnak a jog és kötelesség. A tanítás-idő beosztása szintén kényelmes. A hét hét napja közül az iskola csak ötöt foglal le, a csütörtököt és vasárnapot egészen a családnak hagyja; gazdasszonykodásra, látogatásra, szórakozásra és épülésre; a gyermekek egészségére annyira ügyel, hogy két elméleti óránál többet se délelőtt, se délután nem ad, hetenkint háromszor váltogatva a délelőttökön, mintegy ráadással folyik a torna és női kézimunka.

És mégis e program nem olyan könnyű, mint a minőnek látszik, bár minden esetre könnyebb, mint a mi felsőbb leányiskoláink programja. A közoktatási főtanács a kivitelben tudniillik jóval megnehezítette. Mind Sée, a kamara előadója, mind Brocca a senatusi jelentés készítője, nyomatékosan kiemelte, hogy a női középiskolákban a lányok körül-belül oly műveltséget kapnak, mint a fiúk a lyceumok- és collegiumokban; s körül-belül addig járnak, mint azok, tíz éves koruktól a tizennyolczadik esztendőig. A közoktatási főtanács, mely a kormány számára a programot megállapította, a törvényhozás mind a két háza által helyeselt eme fölfogástól lényegesen eltért, a mikor először majdnem csak a fiúk középiskolai tananyagát másolta le, nem véve

tekintetbe, hogy a fiúk a katonai, technikai, bányászati, jogi vagy egyéb szakintézetekre készülnek elő, a leányok pedig egyedül családi és társadalmi hivatásukra; a férfiak közül a jogászoknak szükséges ugyan ismerni a bírói szervezetet, a polgári és büntető igazságszolgáltatást, a kereskedelmi és közgazgatási törvényszékeket, az illetékesség mindennemű kérdésével együtt, de a nőknek bizony igazán fölösleges; így tanulmányaik programjából kimaradhatott volna; a mikor másodszor a tanulási időt nyolcz esztendőről ötre szállította le, s lehetséges ugyan, hogy öt év alatt mindazt átvehetik, a mit nyolcz alatt tanultak volna, de mindenesetre vázlatosabban és kevesebb alapossggal, vagy egész terjedelmében, de sokkal nagyobb részletekben; így vagy elegendő módjok, vagy elegendő alkalmok és idejök nem marad mindennek megértésére és megemésztésére. Vezetésök oly rohamosan halad előre, hogy emlékezetökben egymásra torlódnak és elmosódnak az ismeretek, s egészen úgy járnak, mint a mai utazók, kik robogó vonattal száguldnak át a vidékeken, csak a megkapóbb, csak a szebb részek benyomásait, a futó képek élesebb vonalait őrzi meg lelkök.

A ketes siker e kockázata annál könnyebben bekövetkezhetik, mert a leányok a legkülönbözőbb képzettséggel lépnek a középiskolába: némelyek zárdában, vagy világi magánintézetben, mások otthon, vagy nyilvános népiskolában tanulnak tizenkét éves korukig s legfőlebb a házi nevelés készítheti őket helyesen elő, ha ugyan megteszi, a collegium vagy lyceumra való tekintettel. A vallásos és világi magánházak ugyanis természetesen a saját rendjükhöz és beosztásukhoz alkalmazkodnak, a népiskolák pedig önálló, önmagában egységes programot szolgálnak. Így hézag mutatkozik a nők elemi és középkutatása közt, mi a kormánynak kezdetől fogva szemébe ötlött, mert már első szabályrendelete tizennegyedik pontjában gondoskodott betöltéséről, megengedve a városoknak és kerületeknek, hogy a lyceumok- és collegiumokhoz előkészítő osztályokat is csatolhassanak; és csakugyan szinte mindenik hatóság, maga az állam is Párisban intézkedett az előkészítésről, csupán a közoktatási főtanács nem méltatta az ügyet kellő figyelmére.

A közoktatási főtanács azonban még súlyosabb hibát követett el akkor, a mikor a fiúk számára kötelező középis-

kolai programmot elég gonddal és kellő tapintattal nem dolgozta át, a nők egyéni természetének és hivatásának megfelelőleg, mert e mulasztásából túlterhelés származott. Sée csakhamar fölismerte a bajt és helyrehozására kiadta a jelszót: *Il faut féminiser, l'histoire par exemple!* Ez a jelszó egyszerre éles vitát keltett. Hát mi legyen ez a nőiesítés? S mi lehet a történelem nőiesítése? Vajon a tanár a regényes, a csillogó leírásra, a szép előadásra törekedjék-e főképen s csak melleleg a hűségre és igazságra? Vagy pedig mindenütt az lebegjen szemei előtt: hogy a nők szerepét, befolyását tüntesse ki, hogy a női nemnek kiválóbb alakjaiban rajzolja a világtörténet egyes nagy mozzanatait. Például a Szent Bertalan éjet Medici Katalin életében, Franciaország fénykorát XIV-dik Lajos alatt Maintenon asszony jellemzésében, a nemzeti sülyedést XV-dik Lajos idejében Pompadour és Du Barry személyében s a nagy forradalmat Roland asszony, Corday Sarolta, Theroigne kisasszony, Momorau asszony és Candeille kisasszony meg Tallien asszony leírásában adja elő? Még Legouvé se tudott eligazodni a jelszón s elítéli azt, mint barbarismust, mely obscurantismusra visz.

Sée kitünő előszava, mely gyűjteményének élén áll, megadja a kellő fölvilágosítást. A jelszó alatt nem ért egyebet, mint hogy a történet tanára beható fejtegetéssel mutassa ki, hogy időről-időre minő volt a nő állása a különböző népeknél; úgy a mint azt az olasz felsőbb leányiskolákban teszik. Példának okáért a turini felsőbb leányiskola történeti tananyagában ilyen tételek fordulnak elő:

«A család és a nő a barbár népeknél . . . . A család és a nő a rómaiaknál és keresztényeknél . . . . A család és a nő sülyedése a XV. században . . . . A család és a nő helyzete a XVI. század alatt . . . . Az irodalom és művészet hanyatlása Itáliában. A család hanyatlása. Az olasz jellem megromlása . . . A nő és a család Franciaországban a XVIII-dik század végén . . . . Miképen lehet és kell a nőnek a maga részéről közrehatni, mint családanyának és nevelőnőnek, a haza hivatásának betöltésében? A nők nagyszerű részvétele a XIX-dik század jótékonyosságában?»

A milánói felsőbb leányiskola programja meg ily pontokat foglal magában:

A nő szerepének kimutatása a népek nevelésében és

nemzetek jövőjében . . . A nő bátoritása a jóra; az eseményekben való közreműködésének hatása . . . »

Egyebiránt a jövőre tartozik, hogy mi lesz a tollharcz következménye: változik-e a francia női középiskolák programja vagy sem? Mi pedig most ez intézetek jelenjével foglalkozunk; s még csak az van hátra, hogy megírjuk, mikép az előadott föltételek között föllállított s az ismertetet programmal szervezett lyceumok- és collegiumokban mi a tanítványok kötelezettsége, illetőleg évdíja s mi a tanító-személyzet fizetése, illetőleg minő általában helyzete?

A tanítványok kötelezettsége nagyon váltakozó. Mind a tanítás, mind a fölügyelet és tartás díja teljesen a helyi viszonyokhoz van szabva; nagyobb városban, hol az élet drágább, többet fizetnek, kisebb községekben kevesebbet. Azonkívül még az is irányadó és különbséget tevő, hogy melyik szakaszba járnak: az elemi osztályok díja a legalacsonyabb, a cursusok ára a legmagasabb, a mi természetes dolog, mert a lányok minél idősbek, annál nagyobb fölügyeletet, annál képesebb tanszemélyzetet követelnek, általában annál magasabb igényekkel bírnak. Azért átlagos összeget adnunk lehetetlen, de tájékoztatásúl szolgálhat néhány példa.

Így a fizetés:

	egyszerű bejárá-sért	fölügye- lettel	fél ellá- tással
	frank	frank	frank
Rouenban	az elemi osztályokban	80	475
	a középiskola I. osztályában	100	525
	a középiskola II. „	125	575
Besançon- ban	az elemi osztályokban	80	425
	a középiskola I. osztályában	100	475
	a középiskola II. „	125	525
Lyonban	az elemi osztályokban	100	500
	a középiskola I. osztályában	120	550
	a középiskola II. „	140	600
Párisban	az elemi osztályokban	150	550
	a középiskola I. osztályában	200	625
	a középiskola II. „	250	700

A tanszemélyzet helyzete, bárha nem fényes, igen tisztességes. Kiváló gond irányúl arra, hogy minél állandóbb legyen, mert alig jár valami nagyobb kockázattal az iskolára nézve, mint az, ha tanárai gyakorta változnak. Minden embernek más a tehetsége, más a képzettsége, az eljárása és

szokása és új viszonyok közé jutva, eleinte valamennyi experimentál. Bizony időbe kerül, míg ő az igazgatóhoz, a növedékek meg hozzá alkalmazkodnak, míg az iskola szervezetének épen beillő tagja lesz. Azért a francia kormány meghagyja, hogy a kinevezettek fizetése azonnal a polgári nyugdíj-törvény alá vonandó, rendeletileg kimondja, hogy se a lyceumok, se a collegiumok között semminemű különbség nincsen, a kinevezettek mindenütt ugyanazon erkölcsi és anyagi előléptetésre számíthatnak; hogy mind az igazgató, mind a tanári kar a főigazgató ajánlatára az illető helyi hatóság beleegyezésével nevezhető ki a miniszter által, hogy így a személyzet ne lehessen bolygó tábor, mely a közoktatási miniszter szeszélye szerint éjszak felől délre s keletről nyugatra vándorol. Az állandóság e biztosítéka egyaránt előnyére válik iskolának és tanárnak, ki mint ember legottan megnyugthatik s mint városi polgár meggyökerezhetik.

Az igazgató, a fölügyeletre és benlakásra való tekintettel, rendszerint — nő. Elvileg csak olyanok nevezhetők ki igazgatókúl, kik oklevéllel vagy legalább a felsőbb elemi tanításra képesítéssel bírnak; mind a mellett gyakorlatilag kivétel történhetik. Nevezetesen az olyan nők kinevezésének, kik a női középiskola igazgatására és a siker biztosítására akár a magántanításban szerzett tekintélyöknél, akár személyes befolyásuknál fogva különösen alkalmasak, a diploma hiánya akadályúl nem szolgál. Később a miniszter czímet és képesítést adhat nekik.

A fizetésben négy fokozat van; de az egyes fokozatok minden lyceumban egyenlők, a collegiumokban hasonlókép. Csak Páris képez kivételt, a mennyiben itt a tanárok 500 frank helyi pótlékot kapnak; e helyi tekintet még a helyettesítésnél is figyelembe jő, a mennyiben Párisban heti egy óráért, a mit a tanár a rendes tizenöt, illetőleg tizenhat órán fölül ad, 200 frank jár; vidéken lyceumokban 150, collegiumokban 125 frank tíz részletben.

Az egyes fokozatok a következők:

A) *Lyceumokban :*

		I. fok.	II. fok.	III. fok.	IV. fok.
Igazgatónő díja	Directrices agrégées *)	6500	6000	5500	5000
	középiskolára vagy élő nyelvre képesítéssel	6000	5500	5000	4500
	elemi képesítéssel	5500	5000	4500	4000
Tanár díja	---	4200	3800	3400	3000
Tanítónő díja	---	3400	3100	2800	2500
Elemi tanítónőé	---	2700	2400	2100	1800
Felügyelőnőé	---	2400	2100	1800	1500

B) *Collegiumokban :*

Igazgatónő díja	---	4000	3500	3000	2600
Tanár díja	---	3400	3100	2800	2500
Tanítónőé	---	2700	2400	2100	1800
Elemi tanítónőé	---	2400	2000	1800	1600

A főfelügyelőnek fizetésének minimuma : 1400 frank.

Az előleptetés egyik fokozatból a másikba csak év végével, a főigazgató ajánlatára történik ; de az alantasabb fokon legalább öt évig kellett szolgálni.

Az egész személyzet az igazgatónő alatt áll, ki mellett egy főfelügyelő bizottság működik, melynek tagjai fele részben nők ; a tagokat a miniszter nevezi ki három évre.

SZÉCHY KÁROLY.

---

*) Kétféle agregation van 1852 április 10-dike óta: irodalmi és természettudományi agregék lehetnek azok, kik a huszonöt évet betöltötték s már öt évig tanítottak, ha a licencet megszerezték vagy három évig az *École normale*ban voltak.

A SZESZMONOLIUM.

A német birodalmi gyűlés három napi heves vita után — a mi magyar parlamenti mérték szerint fölé három heti vitával — elhatározta, hogy a szeszmonopol behozataláról előterjesztett javaslat megbírálás végett bizottsághoz utasítassék. A német birodalmi gyűlés gyakorlata szerint, a mi országgyűlési eljárásunktól eltérőleg, megtagadható kormányi előterjesztésektől is a bizottsági előzetes tárgyalás és elvethető a javaslat mindjárt az első olvasás alkalmával. Abból azonban, hogy a szeszmonopol javaslata bizottsághoz utasított, nem lehet következtetni, hogy az többé-kevésbé módosítva, alapjában el fog fogadtatni. A birodalmi gyűlés pártjai, az egy conservatív kivételével, mind ellene nyilatkoztak a monopol rendszerének. Bizottsághoz utaltatott a terv először azért, mert Bismarck herezeg betegség által akadályozva lévén a nyilvános tárgyalásokban részt venni, alkalmat adadni kért tervének képviselőjére a bizottság előtt; de volt egy másik érdemleges ok is a bizottsági előkészítésre. A birodalmi gyűlés összes pártjai egyetértének abban, hogy a szeszt úgy pénzügyi, mint közegészségi tekintetből az eddiginél sokkal magasabb mértékben kell megadóztatni. És bár negatív irányban, hogy tudniillik az egyedárúság mellőzendő, legtöbben egyetértének: pozitív tekintetben, hogy milyen adórendszer alapján érhető el az erkölcsi, a mezőgazdasági, ipari s külkereskedelmi érdekek kímélete mellett a legnagyobb pénzügyi eredmény, sokfelé elágaznak a nézetek.

A szesznek Németországon monopol útján tervezett megadóztatása hazánkat szerfölött érdekli. Mi tevék leszünk, ha Németországon csakugyan életbe lép a szeszmonopol? Ez

a kérdés tolúlt mindenki elé, a ki csak sejti, mily nagy gazdasági s pénzügyi szerepe van nálunk is a szesztermelésnek, és a ki tapasztalatból tudja, hogy Bismarck herczeg eszméi mily hódító, néha romboló erővel bírnak az európai kontinensen. Mert a német szeszmonopol terve nem olyan eszme, melyet utánozhatunk vagy sem, a szerint, a mint az sajátos viszonyaink közt a mostani adóztatáshoz képest haladást jelent, hanem olyan adópolitikai rendszabály, a melylyel szemben akarva, nem akarva positiv intézkedéseket kell tennünk. Éjszak-Németországon a kis- és középbirtok öröklése körül többrendbeli módosításokat léptetnek most életbe; Ausztria követni kezdi e nyomokat, azonban Ausztria nem kénytelen ez útra lépni, hanem ha teszi, akkor hasonló körülmények főforgása miatt önkényt hasonló rendszabályokat honosít meg. De a német szeszmonopol életbelépése esetén mi a szeszexport érdekében vedekezésre lennénk utalva s úgy, mint a vám- és a vasúti politika terén, ellenható eszközökhöz kellene folyamodnunk.

Mi vezette Bismarck herczegét a szeszmonopol javaslatára? Az első indító ok ugyanaz, a mely őt 1878 végén a vámügyben új fordulatra s később a dohánymonopolium indítványozására bírta: pénzügyileg erősíteni s az egyes államoktól függetlenné tenni a birodalmat. Azelőtt a birodalmi közös kiadásokra az aránylag csekély vám-, fogyasztási adó-, postas távirda-bevételek, mint a birodalom saját jövedelmei szolgáltak fedezetül; a szükségletnek többi, igen tetemes részét az egyes államoktól a népesség arányában járó, s az egyes törvényhozások által mindannyiszor megszavazandó matrikuláris járulékok — quoták — fődőztek. E járulékoktól csak úgy válhatik függetlenné a birodalom háztartása, ha ennek saját bevételei fokoztatnak. E finantz- es alkotmány-politikai, nem pedig védelmi czélzat indította először a német birodalmi kancellárt azon gazdasági politikára, melynek további fejlődésében beállott túlhajtásait annyira megsínli Magyarország mezőgazdasága. Most már odáig haladt e pénzügyi irány, hogy nem a birodalom kap az államoktól, hanem megfordítva, az egyes országok várnak a birodalmi kincstártól a fölemelt vámilletek és indirekt adóbevételekből és még inkább a szeszmonopol vagy a szesz egyéb magas megadóztatásának tömeges jövedelméből oly dotatiót, a melylyel azok az egyenes adókat leszállítani s a községi folyton öregbedő terheket rész-

ben az ország vállaira venni képesekké válhatnak. A birodalom és az államok háztartása tetemes új bevételekre szorulnak. Csak legközelebb határozottat el az Éjszaki s Keleti tengernek oly csatornával összekötése, mely hadi hajóknak is bő átjárást nyit. E csatorna 156 millió márkába kerül, a miből a birodalomra 106, Poroszországra 50 millió esik. Poroszországot az alkotmány arra kötelezi, hogy a népoktatást ingyenesé tegye. Eddig e követelménynek pénzügyi okokból nem birt eleget tenni; most egyre sürgetik, de erre évenként 11 millió márka kívántatik. Az állami hivatalnokok jobb fizetése s nyugdíjazása elutasíthatatlan igénynek van elismerve, de erre is évenként vagy 10 millió szükséges. Ezen és hasonló szükségletek fedezésére az egyenes adók többre igénybe nem vehetők, hanem igenis a kellően föl nem használt, de a birodalmi törvényhozásnak kiszolgáltatott közvetett adók, jövedékek és egyedárúságok.

A monopol-javaslat indokolása szerint — és ez általában el van ismervé — a pálinka igen alkalmas czikk magas megadóztatásra. A német birodalom a múlt évben mindössze 53 millió márka jövedelmet húzott a szeszadóból, míg például Nagy-Britanniának sokkal kisebb lakosság mellett 300 millió márka bevétele volt e czímen. A mostani jövedelemnél sokkal magasabbat azonban, a javaslat szerint, czélszerűen el nem érhetni semmifele adórendszer alapján. A czezfrezür szerinti megadóztatás Poroszországban és az éjszaksnémet szeszadóegyesület többi országában évtizedek óta áll fönn; életben van ez egyesületen kívül Württembergben, részben Bajorországban, azután Belgiumban és Dániában s a szeszipart magas fejlődési fokra emelte a rendszerben rejlő azon inger következtében, hogy lehető kicsi czeffretartalomból, minél rövidebb idő alatt, minél nagyobb szesznyeredék éressek el. A czeffredények ilyen fölhasználására legjobb nyersanyag a burgonya; ez adórendszer tehát előmozdította a burgonyatermelést, mely a porosz keleti tartományok homoktalajára a legalkalmasb termény. A szeszfőzés viszont nagyobb állattartást tett lehetővé s ez bő trágyát szolgáltatott a különben sovány földeknek. Így vált ez adórendszer Németország igen nagy részében a földművelés és állattenyésztés egyik fő tényezőjévé.

A czeffrező edények ürtartalma szerinti megadóztatásnak azonban vannak nevezetes hátrányai. Az által, hogy ugyan-

azon czefretartalomból nagyon különböző mennyiségű szeszt termelnek, a főzdek berendezése s az anyag minősége szerint: az adó nagysága is fölötte különböző. A szesznyeredék három és fél s tizenegy százalék közt változik és ennyit változik a szeszt terhelő adó is. A tökéletlenebb berendezésű kisebb főzdek ennél fogva hátrányban vannak a nagy gyárakkal szemben. Mutatja ezt a Poroszország hét keleti tartományában tapasztalt eredmény. A szeszadó 1845 óta mostanig 13.527,000 márkáról 44.803,000 márkára emelkedett. Az évenként 150 márkánál kevesebb adót fizető főzdek száma leszállott 591-ről 50-re, a 150—1500 márkát fizető főzdek száma leszállott 2185-ről 393-ra s az 1500—15,000 márkát fizetők száma 1887-ről 1699-re. Csak a 15,000 márkánál többet adózó főzdek száma emelkedett és pedig 115-ről 1209-re. A szesztermelésre utalt e tartományokban tehát 1427 kisebb főzde szűnt meg és az összes adóbevétel igen nagy (31.300,000 márkával) szaporodása mellett a mezőgazdasági szeszfőzdek adója 593.217 márkáról leszállott 386.331 márkára. E kis szeszfőzdek tehát, a nekik nyújtott kedvezmények daczára, ki nem bírták a nagy szeszgyárak versenyét.

De a czefreür szerinti adózás gazdaságilag is annyiban hátrányos, hogy lehető nagy szesznyeredék gyors elérése végett sűrű czefrézést igényel, a mi anyagpazarlással, a moslékban szesznek visszamaradásával jár. Ez a veszteség milliókra megy. E mellett az adó-restituciónál nagy visszasságok állanak fön. Miután a törvény által föltételezett szesznyeredéknél némely főzdek csak valamivel, mások ellenben sokkal nagyobbat érnek el, a visszatérített adó mellett amazok majd semmit, ezek pedig a kincstár rovására sokat nyernek. Mindezen hátrányok az adótétel fokozásával elviselhetetlen mérvben öregbednének.

Hasonló körülmények és okok voltak nálunk is irányadók 1884-ben, midőn 1878-diki szeszadó-törvényünk revisió alá vétetett és az iparszerű főzdek általában, a gazdaságiak közül pedig a nagyobbakra a terményadó kötelezőleg behozatott. Hogy miért ne térjen át a német törvényhozás a terményadó rendszerére, mely a lehető legigazságosabbnak el van ismerve, a termelésnél szabadabb mozgást enged, és, mint több ország példája mutatja, pénzügyi eredmény tekintetében magasra fokozható: arról a monopolizált kezdeményező

porosz kormány a szövetségi tanács elé terjesztett javaslat indokolásában hallgatott. Pedig mindazok, kik a szeszadó pénzügyi fogyatékoságát és a szesz túltermelését hibáztatják, évek óta a terményadó behozatalát sürgették. Csak a szövetségi tanács tárgyalása után pótoltatott a birodalmi gyűlés elé terjesztett indokolásban az a tétel, hogy miért mellőzendő a terményadó?

Szerencsésnek ez az indokolás nem mondható. A szövetségi tanács azt tartja, hogy a terményadó, ha nagy jövedelem elérése végett tetemesen fokoztatik, még károsabb a czefrézési ürméret szerinti átalányozásnál. A kész szesznek, a nyers anyagra való minden tekintet nélkül, egyenlő megadóztatása a németországi talajviszonyok mellett elfogadhatatlan. A burgonyából való szeszfőzésre, mely az eddigi rendszer mellett előnyös, megszűnnek az inger és répából állítanának elő szeszt, valahányszor előnyösebb a répát szeszfőzésre mint czukorgyártásra használni, a mi Franciaországban sokszor előfordul. Ekkor a burgonyát földolgozó földék megszorítanak az üzemet a burgonya ára nagy csökkenésnek lenne kitéve, termelése kisebb tért foglalna el és a televényben szegény, homok-talajnak ez eltetője mindinkább apadna, és a szeszfőzés csökkenésével az állattartás is mindinkább megnehezülne. E gazdasági zavarokat csak úgy lehetne elkerülni, ha csupán a főnálló földék tartatnának meg és jövőben csak engedély mellett lehetne új földéket nyitni, még pedig bizonyos természetes anyagra való korlátozással. De különben is, ha a most tényleg 14—16 (névleg 26·20) márka adó az óhajtott pénzügyi eredmény végett nyolczszorososan fölemeltetnék és az érintett korlátozások az új földékre nézve foganatba vétetnék is: a gazdasági szeszföldék legnagyobb része mindamellert bezáratnék, mert tulajdonosaik ily nagy adót előre nem fizethetnének. Az adóegyesületen kívüli Bajorország, Württemberg és Baden ezer meg ezer igen kis burgonyaföldéi mind megszűnnének, a mezőgazdaság kárára és a nagy szeszgyárosok előnyére. Hasonló fordulat állana be a kis és nagy szeszkereskedőkre nézve. És vegre a szesz megdrágulna még nagyobb mérvben, mint a monopol útján, de nem a kincstár javára.

A monopol további előnye, hogy a szesz megdrágítása és a pálinkamérő helyek számbeli csökkentése által a pálinka-ivást korlátozná s hogy a szesz kincstári finomítása és az

egyedárúság állami kezelése által biztosságot nyújtana arról, hogy a pálinka azon káros elemektől, a melyek, mint a kozmaloj, a legnagyobb mértékben a burgonyaszeszben találtnak, megtisztítva kerülne fogyasztásra. A nép testi-lelki épségét rontó iszákosság korlátozása azonban jól megferne a javaslat szerint tervezett pénzügyi föladattal, mely 300 millió márka tiszta jövedelemre czéloz.

Az 1888 október elsején életbelépő birodalmi monopol szerint, mely az eddigi adóegyesületen kívül álló Bajorországra. Würtembergre s Badenre is kiterjed, de Hamburgot és Brémát kívül hagyja, a szeszfőzés a magániparnál megmarad; de a termelt nyers szesz mind átadandó a monopol számára, a melynek föladata a finomítás, a pálinka és más alkoholos italok elkészítése és kicsinyben-nagyban eladása a birodalmi kincstár számlájára. A nagyban való eladásra a birodalmi monopolhivatal ügynököket, a kicsinyben való eladásra az államok elárúsítókat neveznek ki. Az 1885 október elsején fönállott szeszfőzdek több évi átlagos termelésök határai közt továbbra is fönmaradnak; a mely főzdek az említett időben épültek, de meg üzemben nem voltak, azoknak jövendő termelési nagyságát vegyes bizottság fogja megállapítani. Azontúl csak a mezőgazdasági érdek figyelemben tartása mellett lesz új főzde engedélyezhető. Az összes szeszfőzdeknek különben kivételes esetekben a megállapított mennyiségnél nagyobb szesztermelés is engedélyezhető.

A kis üsttel többnyire gyümölcsből, borseprőből, de lisztes anyagokból is legfőlebb hat hektoliter czefreür mellett, egető házi főzdek tulajdonosai visszatarthatják részben vagy egészben a magok használatára a termelt pálinkát, a monopoláraknál kisebb díj lefizetése mellett. Ha valamely főzde tulajdonosa a szeszmérőkészülék s egyéb hivatalos megállapítás szerint előállított szeszmenyiségnél kevesebbet szolgáltat be az egyedárúságnak és a fogyatkozást nem képes kellően igazolni: akkor a tulajdonos a hiányzó mennyiség eladási monopolárának négyszeresét tartozik bünteteskép lefizetni s egyébként büntető eljárás indítható ellene.

A javaslat legfontosabb intézkedése a nyers szesz átvételi s a tisztított pálinka eladási árára vonatkozik. Az átvételi ár hosszabb időre előzetesen állapittatik meg, hogy a szeszfőzők — mint az indokolás mondja — a termelési idény kez-

dete előtt tájékozva lehessenek. Az ár a burgonyaszeszre, mint a legelterjedtebb fajtára nézve állapíttatik meg, a többi a minőség szerint változik. A javaslat nem a mostani alacsony árat, hanem az utóbbi tíz év átlagát veszi alapúl, a mely szerint a 100 fokú alkohol hektoliterének középára 51·39 márka, s ha ebből a 16·39 márka valóságos adó levonatik, akkor egy hektoliter tiszta alkohol középára 35 márkára tehető. Ennél fogva a javaslat a burgonyaszesz átvételi árának minimumát 30, maximumát 40 márkában állapítja meg, a szövetségi tanácsra bízván, hogy időről-időre a valóságos árt e határokon belül, úgy szinte a többi pálinkanemek árát megszabja. A legfőbb tíz és fél hektoliternyi czefreedényeket használó földékből származó burgonyaszeszért, tekintve e mezőgazdaságilag fontos földék kedvezőtlen üzemi viszonyát, hektoliterenkint két márkával nagyobb átviteli árt engedélyezhet a szövetségi tanács. Ha a termelni engedett szeszmenyiség-nél több szolgáltatik be az egyedárúságnak, akkor a többlet számításán kívül marad; a tiltott anyagból készült vagy az a pálinka, mely finomítás útján sem élvezhető, minden kárpót-lás nélkül megsemmisíttetik.

Az eladási ár a belföldön úgy állapíttatik meg, hogy a közönséges pálinka litere legalább 2, és legfellegb 3 márka legyen. Egy liter tiszta alkohol detail-ára most a porosz tartományokban átlag 2·45 márka a kicsinyben való kimérés-nél; üvegekben árusítva pedig 1·32 márka. Ilyen különbseg az egyedárúságnál nem fog előfordúlni, hanem az árudákban csak egy ár lesz. Ha 2·50 márka vétetik egy liter tiszta alkohol árúúl és a közönséges pálinka foktartalma 33 és egy harmad százalék, akkor 83 fillér, ha pedig 40 fokú, akkor egy márka lenne az ára. A legtöbb porosz tartományra nézve ez némi drágítást jelent, másutt meg olcsóbb lenne a pálinka, mint eddig. Ennek megelőzése végett azonban azt ajánlja a javaslat, hogy a községek éljenek a számokra föntartott azon joggal, hogy a területökön eladandó szesz után a monopol-árhoz 50 százalékig terjedő községi pótlékot csatoljanak. Olcsóbb tehát nem lesz a pálinka ama vidékeken sem és így a drágulás a kimérő helyek csökkentésével együtt, a mértektelen pálinka-ivás megszorítására minden esetre közre fog hatni.

A monopol tiszta jövedelmét — mint emlitém — egyelőre 303 millió márkára teszi a javaslat, és pedig a következő

számítás alapján. Az egész német birodalom szesztermelése, az 1881—82-diki gazdag idény szerint, 4.200,000 hektoliter tiszta alkohol, a melynek 35 márkával történő átvétele 147 millió márkába kerül. A burgonyaszesznél jobb minőségű, úgy mint a gabonából, borból, gyümölcsből stb. termelt pálinka 65—600 márkával váltatik be 100 fokú hektoliterenkint. Azon kívül a külföldről mintegy hat millió értékű különféle szesz ezentúl is be fog hozatni. Ez mindössze 165·7 millió márka. Egy- és mindenkori kiadása lenne a monopolnak 540 millió márka, a megszűnő finomító gyárak és raktárakért, a szeszfinomítással, liqueur-készítéssel, a szeszkereskedéssel nagyban és kicsinyben foglalkozók kártalanításáért és segélyezéséért; azután további 180·5 millió az átveendő gyárakért, felszereléséért, az építendő rakárakért stb. Az egyszeri kiadás tehát 720·5 millió. Ez kölcsön útján lenne beszerzendő a minek kamatja s törlesztése évenként 24·3 millióra megy. Az évi kiadások tesznek tehát: szeszvásárlás összesen 165·7, a szeszfőzdek ellenőrzése 11·7, gyárak, raktárak, felszerelés 10·7, üzleti kiadások 153·9, összesen 366 millió márka. A bevétel a különféle pálinkanemekből 632·9 millió. Ehhez járul az exportra és ipari czelokra a belföldön eladott szeszből 35·7, együttvéve 668·6 millió márka, úgy, hogy a tiszta főlőslég 303, illetőleg, ha a 720·5 millió adósság törlesztve lesz, 335 millió márkára emelkedhetik.

Az ipari czelokra szolgáló szesz jóval olcsóbban adatik, mint az ivó pálinka. A külföldre exportálandó szesz árát a javaslat természetesen nem állapítja meg; minthogy ott nem a monopol akarata, hanem a piaczi conjunctura irányadó. Az eredeti javaslat szerint az export-üzlet a regie ügynökeire volt bízandó; a szövetségi tanács megállapodása szerint azonban a kivitel megmarad a magánüzletnél és a monopol által összevásárolt szeszből a kivitelre bocsátandó rész nyilvános árverés útján adatik el. Az exportra szánt nyers szesz finomítására, valamint más alkoholos italok készítésére, a módosított javaslat szerint, magán telepek is szolgálhatnak. A belföldön külön hivatalos árudákban, lesz a helyi szükségnek megfelelő minden nemű tisztított pálinka, sőt a regie által a külföldről behozott szesz ital is kapható. Ez árudák az italt kizárólag a monopol által szolgáltatott eredeti üvegekben és megszabott áron adják. Az elárusításért az eladott mennyi-

ség után jutalékban részesülnek. Vendéglősök, korcsmárosok, kávéosok, czukrárszok, stb. engedély mellett ugyancsak az egyed-árúságnál beszerzett szesz italokat mérhetnek és pedig a monopol-áraknál drágábban is.

A szeszmonopol tiszta jövedelme az ahhoz tartozó államok közt — Hamburg és Brema kívül marad Bajorországnak, Württembergnek és Badennek pedig, mint a melyek eddig az éjszakkémet adóegyesületen kívül állanak, fön van tartva a belépés — a tényleges népesség arányában vagyis azon matrikuláris kulcs szerint fog fölosztatni, a mely szerint az egyes államok a birodalom közös költségeihez járulnak.

Ez rövid foglalatja a német szeszmonopolról szóló javaslatnak és indokolásának. A javaslat megjelenését nagy izgalom követte mindenek fölött Németországon; de fölvetetett a monopol behozatalának kérdése a belga, franczia, osztrák és magyar törvényhozás előtt. Franciaországban különben is Alglave tanár vindikálhatja magának a szeszegyedárúság eszméjének újabb fölvetését, és mondják, hogy Bismarck herczeg a német birodalom párisi nagykövete által kikérte Alglave véleményét javaslatának megtétele előtt. Mondom: újabb fölvetését, mert hisz a szeszmonopol Oroszországon századokon át fönállott, mig a kimérés bérbeadásából származott óriási visszaélések, testi-lelki pusztítások következtében, rengeteg jövedelme daczára, 1861 január 1-jén eltöröltetett és ital-adó által váltatot föl. Alglave rendszere különben sok tekintetben elüt a német szeszmonopol javaslatától.

Élénk mozgalom keletkezett Németországon, nagy érdekbarcz fejlődött a monopol körül. Természetes, hogy azon gazdasági s politikai argumentumok, melyek minden egyedárúság ellen harcznak, itt is sorompóba vitettek. Az egyedárúság megfoszt 200,000 német polgárt: szeszfőzőket, finomítókat, exportőröket, kis- és nagykereskedőket megszokott keresetöktől, és mert fölötte csekély kártalanításban részesülnek, aláásatik egész létök és a máskülönb is túlságosan ellepett kereseti ágak felé tereltetnek. A családtagokkal együtt egy millió ember léte forog szóban. Azok pedig, kik az egyedárúságnál alkalmazást kapnak, vagy attól kedvezést várhatnak, sok ezerrel fogják szaporítani az államosított üzemeknél alkalmazott és a kormánytól függő más egyéneket. Az által, hogy a kormánynak egy és mindenkorra évi 300 millió

rendelkezésre bocsáttatik, a törvényhozás költség-megszavazási joga lényeges csorbát szenved. Főkép a radikális Richter Jenő, a német birodalmi gyűlés és a képviselőház tagja, Bismarck herceg leghatalmasabb parlamenti ellenfele, nagy izgatást indított a szeszmonopol ellen. A javaslat nyilvánosságra jutása s a birodalmi gyűlésen tárgyalása közti rövid idő alatt 5000 kérvény intéztetett a törvényhozáshoz a monopol ellen, míg mellette csak hét adatott be.

A birodalmi gyűlés márczius 4-én, 5-én és 6-án folyt vitában a monopol-javaslat védelmének terhes föladata, mint-hogy Bismarck herceg beteg volt, egyedül Scholz, porosz pénzügyminiszterre nehezedett. Egy-két conservatívparti szónok támogatta, különben valamennyien ostromolták a javaslatot vagy tartózkodólag nyilatkoztak irányában. A nevezett pénzügyminiszter bővebben kifejtette úgy a birodalom, mint az egyes államok pénzbeli nagy szükségleteit; előadta, hogy Németország nem érheti be ötven millió márka jövedelemmel a szeszfogyasztásból, mikor Franciaország 190, Anglia 300, Oroszország 500, az Egyesült-Államok 360 millió márkát húznak ez adóforrásból. Hasonló nagy jövedelem a németországi különféle szesztermelési viszonyok közt, sem az átalányozás, sem a termény szerinti, sem a kimérésnél való megadóztatás, hanem egyedül a birodalmi monopol útján érhető el. E mellett a szeszfőzés szabad marad, hanem a kész terményt az egyedárúságnak kell előre megszabott áron átadni, mely az ivópálinka előállításával és eladásával, úgy szintén az ipari czélokra szükséges, valamint az exportra fönmaradó szesz kiszolgáltatásával foglalkozik.

Politikai tekintetben tagadja a pénzügyminiszter a monopol behozatalának veszélyes voltát. Az egyedárúságnál alkalmazandó egyének nem szaporítanak lényegesen az állami szolgálatban, a postánál, vasútaknál, állami erdészetnél, bányászatnál eddig is alkalmazottak létszámát; és mindenki kénytelen elismerni, hogy a magánszolgálatban vagy üzletben alkalmazottak érzékenyebb függésben állanak, mint a közhivatalban levők. A 300 millió márka külön megszavazás nélküli bevétel a birodalmi kormány hatalmát semmikép sem teszi a törvényhozástól függetlenebbé, minthogy az a bevétel nem a birodalmi kincstáré, hanem föl fog osztatni az államok közt. A birodalmi egység érdekében pedig haladás a szeszmonopol

behozatala; mert belevonná a szeszadó tekintetében külön álló déli statusokat és valószínű, hogy azután a söradó-közösségbe is belelépnének. Bajorországnak, Württembergnek és Badennek ugyanis, ha a népesség arányában részesül a szeszmonopol jövedelméből, miután ez országokban a pálinkafogyasztás évenként és fejenként négy, az éjszakai államokban pedig kilencz liter, 29 millióval többet nyernek, mint őket megilletné. Ezt se a pénzügyminiszter, se a javaslat indoklása ki nem mondja; de ettől a kedvezménytől várták leginkább, hogy az a nevezett három országot reservált jogának föladására fogja bírni.

A szeszegyedárúság javaslata ellen megindított izgatásban hathatós érvelést hozatott föl az, hogy a szesznek magas áron átvétele útján mindenké előtt 3000 nagybirtokos az összes, különösen a szegényebb adózók zsebéből ajándékot kap. A pénzügyminiszter ezzel szemben állítja, hogy sok ezer meg ezer, a szeszipar körül érdekelt kisbirtokos és üzleti emberről van itt szó, a kik természetellenes alacsony áron kénytelenek a szeszt eladni, mivel más államok magas kiviteli præmium által segélyezett szesz-exporttal mesterségesen lenyomják az árt. Nem méltányos-e akkor, hogy a kincstár által átveendő és a fogyasztásnak átadandó szesz illően megfizetessék? Ezt nem lehet a szesztermelőknek a fogyasztók részéről adott ajándéknak mondani. Ha az idegen machinatiók által lenyomott és nem a termelési költségekből eredő árt fizetné a monopol a szeszfőző gazdáknak, akkor tönkre menne a szeszfőzés, a mi nagy csapás lenne a mezőgazdaságra.

Tagadhatatlan, hogy sok ember kiszorítottatik mostani keresetéből a monopol által; de egyrészt kártérítést kapnak, számosan alkalmazást nyernek az egyedárúságnál és végre, ha a szesz más módon magasan megadóztatik vagy a mostani válság nem enyhíttetik, ezren meg ezren tönkre mennek, elvesztik vagyonukat, kenyeröket és pedig minden kárpótlás nélkül. És csakugyan nem rég Milanóban a magas terményadó behozatala következtében két nagy gyár megszüntette üzletét és számos munkást bocsátott el. — Az egyedárúság lehetőleg a mostani pálinka-mérőket fogja alkalmazni; e szempontból tehát nem lehet olyannyira existenciák megsemmisítéséről szólni s ha a más existenciák megóvására gondol a kormány, a kik a nagyon olcsó s rossz pálinka könnyű kína-

lata mellett elpusztulnak, akkor monopol nélkül szükséges lesz megszorítani a pálinkaméréseket, de ez esetben kártérítés nélkül. Erkölcsi s közegészségi tekintetben a kincstári kezelés minden esetre több biztosítékot ad a magániparnál és a monopolok és állami kezelés ellen fölhozni szokott kifogásokat legnagyobb részt megdöntötte az állami kezelésben levő vasúti, posta- s bányauzem, mely a birodalmi s állami törvényhozás és kormány ellenőrzése alatt áll.

A pénzügyi eredményt 300 millióval a miniszter mérsékeltén számítottának mondja; a pálinka-ivás csökkenése húsz százalékkal van fölvéve. Ha nagyobb lesz a csökkenés és kisebb a jövedelem, akkor annál nagyobb lesz az erkölcsi, egészségügyi nyereség. Úgy van ez, mint a vámokkal: vagy védik a beltermelést, akkor keveset jövedelmeznek, vagy nem védelmi természetűek, akkor megvan a pénzügyi eredményök. Erős érv a szeszmonopol behozatala mellett, a porosz pénzügyminiszter szerint, az, hogy Ausztriában — hozzátéhetette volna: s még inkább Magyarországon — nagyon aggódnak miatta s hön óhajtják megbuktatását a birodalmi gyűlésben.

Nyomban a pénzügyminiszter előadása után a clericális centrum, a legerősebb pártok egyikének szónoka kijelentette, hogy egyhangúlag elvetik a monopolt, de oly annyira figyelemre méltónak tartják a javaslatot, hogy bizottsági tárgyalását óhajtják. Megjegyezte, hogy véleményét különben nem akarja előre lekötöni. Természetesen, épen ekkor katolikus egyház-politikai fordulat állott be.

Éles kritika alá vonta a javaslatot Richter Jenő. A tervezet szerint ugyan is az egyedárúság átlagosan 35 márkán veszi át a burgonyaszesz (100 fokra számított) hektoliterét. Ez idő szerint a piaczi ár 38 márka, ebből a tényleges adót, legfőlebb 16, rendszerint 14 márkával, leszámítva, a tulajdonképi ár 22 márka; minél fogva a monopol a szeszfőzőknek 30 márka minimális átvételi ár mellett nyolcz, a maximális 40 márka átvételi ár mellett 18 márka præmiumot adna. Ezenkívül a javaslat azt rendeli, hogy a kedvezőtlenebb viszonyok közt termelő kis főzdéknek a rendes átvételi áron túl még két márka fizethető. Richter azt állítja, hogy a pálinkamérés államosítása által számtalan kisebb ember keresete elvonatik, hogy gazdagok dotatiójára fordíttassék, az ez utóbbiak által termelt szesz túldrága beváltása útján. Ezt ő szent

Crispin megfordított eljárásának mondja ; a kormány a szegényektől lopja el a bört, hogy a gazdagok lábbelit ingyen juttasson. A számítás szerinte így áll : 160 millió márka fog kiadatni nyers szesz vásárlására, a minek természetes ára csak 100 millió, hozzá adnak még 60 milliót a szesztermelőknek ajándékol. Ez legtöbbszörre a burgonyaszeszt főzők javára esik. Ha 3 millió hektoliter ilyen szesz átlag 35 márkán beváltatik és a világpiaczi ár 20 márka, akkor az a mennyiség, mely a belföldön el nem kel, a külföldre eladva 15 márka veszteséget okoz hektoliterenkint. Ehhez hozzáadva a földéből a szesz gyűjtő táraiba való szállítás monopol-költségét, nincs sokra számítva a 60 millió veszteség.

És ez az ajándék, mely állítólag a mezőgazdaság javára szolgál, legnagyobb részt nagybirtokos szeszfőzőkre csak a keleti porosz tartományokban, kis gazdákra vagy 3 százalék jut. Egy conservatív képviselőnek, ki a monopol mellett kardoskodik, választó kerülete egy részében 37 főzde van, a melyből nyolcz a szász királyé, kettő a koronahercegé, öt néhány grófé, egy az illető képviselőé s több nemesi társaié. Ugyanazon választókerület más részében a kurlandi Biron hercegnek van négy főzdeje. Sziléziában nyolcz főzde a szász királyé, kettő a meiningeni s braunschweigi hercegé, hat hitbizományokhoz tartozik, tíz államjóságokon van, negy uralkodó házbéli, tizenhét más hercegeké, hetvenhat grófoké, húsz báróké, ezek közt egy Rothschildé, száz nemesi s százötvenhárom polgári nevű tulajdonosoké. És ez utóbbiak közt nincsen szegény birtokos. Ezeknek adassék tehát évenként a hatvan millió præmium? A legtöbb közülök most is 12—30,000 szeszdót fizet. Ha az ezeknek adandó jutalom 3 és fél százalékkal tőkésítették, akkor a 3000 nagybirtok 1 és két harmad milliárd márkával emelkedik értékében. És kilenczvenhét nagy főzde van Posenben épen olyan lengyel nemesi birtokon, a mely Bismarck herceg terve szerint összevásárlandó, a mely birtok pedig az említett ajándék következtében értékében száz millióval emelkedni fog. Így azután érthető lenne, ha a lengyelek, minden politikai oppositio daczára, nem elleneznék a szeszegyedárúságot.

Az alkoholizmus korlátozását Richter nem reméli az egyedárúságtól. 1881-től 1885-ig a közintézetekben fölvetett idült alkoholizmusban szenvedők száma megkétszerezedett;

ezentúl attól lehet tartani, hogy a Bismarck herceg által «legitim korty»-nak elismert, a munkásnak szükséges, pálinka-ital drágulni s apadni fog, de nem a részegesség. Mert az üvegben eladott pálinka, mit a kőműves az építőhelyre, a bányász a bányába, a mezei munkás a mezőre magával visz, ép oly drágán fog méretni, mint pohárka szerint az árudában. Számos vidéken viszont, különösen nyugaton fél akkora ára lesz a monopol alatt pohárka szerint a pálinkának, mint eddig. A mértékletességi egyletek vezetői nem várnak a monopol behozatalától semmi hatást.

E fölfogástól lényegesen eltér számos nyilatkozat, mely a parlamentben és sajtóban kifejezésre jutott és azt vallja, hogy a szesz tetemes megdrágulása s a kimérő helyek ritkulása következtében a pálinka-ivás nem 20 százalékkal, mint a hogy a kormány számításba veszi, hanem jóval nagyobb mértékben fog csökkenni. Mondják ezt azok, kik a monopol várható pénzügyi eredményét — Richter 100 milliót sem concedál — ez oldalról is kisebbíteni akarják. Ez a kérdés közelről érdekel bennünket is; minthogy annál több németországi szesz maradna kivitelre s versenyezne a mienkkel a külföldön, a mennyivel kevesebb fogyna el Németországon a monopol alatt. A fogyasztás apadását sokféleképp becslik. Idézem itt Buhl, a birodalmi gyűlés egyik national-liberalis vezértagjának számítását. Szerinte a világpiacra a korábbi években, mikor legnagyobb volt a kereslet, 150 millió liter abszolút alkohol került; ebből 100 milliót Németország, 30-at Oroszország és 20-at Ausztria-Magyarország szolgáltatott. Újabban Spanyolország szeszbeli szükséglete a francia törvényhozás rendszabályai következtében tetemesen csökkent; más országok meg fokozták a magok szesztermelését. Az utóbbi években a világpiacnak csak mintegy 120 millió literre volt szüksége, ebből Németország 78, Ausztria-Magyarország és Oroszország 42 milliót látott el. A kormány javaslata szerint ezentúl Németországnak 178 millió liter abszolút alkohol marad ipari célokra s kivitelre. Ha az első szükséglet 18 millióra vétetik, akkor marad exportra 160; a világpiacnak összes szükséglete pedig 120 millió liter abszolút alkohol. Egy másik számítás*)

---

*) *Das Branntweinmonopol*. Gutachten, abgegeben von Dr. Wolfgang Eras, Handelskammer-Syndikus in Breslau.

szerint az 1880—81-től 1884—85-ig terjedő öt év átlaga szerint a termelés volt 371 millió liter, a kivitel 81, az ipari használat 10·5, minél fogva belfogyasztásra maradt 279 millió liter abszolút alkohol. Ha már most a kivitelre addig kereszamban 80, belfogyasztásra 280 millió liter fölvétele mellett a fogyasztás egy harmad részszel csökkenni találna, akkor exportra maradna 80 helyett 173 millió liter; a minék külföldre juttatása s illetőleg értékesítése a német monopolra nézve nagy veszteséget járna, de a többi versenyző országból exportra jutó szesznek súlyos árcsökkenését vonná maga után. A német szeszmonopol elviselhetné ama veszteséget, mert pótolná ezt az összes belföldi szeszfogyasztók nagy megadóztatásából származó jövedelem. És Scholz pénzügyminiszter Buhl azon kérdésére: vajon tovább is fönn fogja-e tartani a kincstár a szeszfőzőknek ígert magas beváltási árakat, ha a világpiaczi árak mélyebbre is szállnak? határozottan kijelentette, hogy igenis, ez az egész rendszer alapeszméje. A kincstár meg akarja fizetni a szeszfőződeknek a szesz előállításí árát; ezt a mezőgazdasági érdek követeli, akármi legyen a külpiacon az ár vagyis akármennyit veszítsen a regie a kivitelre eladandó szesznél.

Gyakorlatilag ez annyit tesz, mint hogy a német birodalom akkora kiviteli præmiumot ad a szesz-kivitelnek, a meny nyi esetről-esetre szükséges, hogy a német árúnak más országok terményével szemben biztos kelete legyen. Ekként mélyen leszállhat az árban és legyőzheti mindig a magyar szeszt a külpiacon; mert a magyar vagy más alkohol részesülhet ugyan kisebb-nagyobb kiviteli præmiumban, de ez egy fix tétel, mely mellett az önköltségen alúl is eladhatja a termelő árúját, azonban mégis csak bizonyos alsó színvonalign lemenve, holott a monopol nincs alsó határhoz kötve. Így azután a kiviteli jutalom monarchiánk részéről hatástalan és a versenyt a német monopoliummal végre is másként mint monopol által nem lehetne a külföldön megállanunk. Már pedig ha mezőgazdaságunk és iparunk érdekében a szesz-export föntartására az összes fogyasztók zsebéből áldozni akarunk és áldoznunk kell, jobb akkor, hogy ha nem az egyes gyárosok és kereskedők esetleges gazdagodására, mire pedig hazánkban is szembetűnő példák vannak, szolgál a præmium, hanem

igen is a belfogyasztásból fönmaradt szesznek az összességre nézve lehető előnyös eladására fordítatik.

Midön e sorokat írom, a német birodalmi gyűlés bizottsága, melyhez a kormány javaslata utasított, nagy többséggel elvetette a monopol eszméjét magában foglaló szakaszokat. El van-e ezzel tetetve a szeszmonopol vagy sem? Ez még mindig nyílt kérdés. Nem tudjuk még, hogy milyen adónemet, mely az eddiginél sokkal magasabb jövedelmet eredményezne, bír meg a német szesztermelés. Mert hogy jóval nagyobb bevételt követel majd minden állam a szeszfogyasztásból, mint eddig, azt a legközelebbi tények is igazolják. Nem szólok Alglave párisi tanár már érintett monopol-tervéről, mely egyszerűbb kezelés és az üzlet nagyobb szabadsága mellett mint a német javaslat szerint és azon fölül a pálínkáknak a kis kimérésben nem is lényeges megdrágításával ezer millió frank jövedelmet ígér; hanem utalok egyszerűen arra, hogy a pénzügyminiszter a hektoliterenként 156 frank adót 215-re kívánja emeltetni. És fölhozhatom, hogy Svájc szövetségi tanácsa részint pénzügyi, részint közegészségi okokból a szesznek monopolszerű kezelését tervezi. S a mi nem utolsó érv: nálunk és Ausztriában is erős áramlat van mezőgazdák és szesziparosok közt a monopol behozatala mellett. Az utóbbiak előtt a főindok alighanem a szeszipar válságos helyzete, a melyből a kincstártól várt jó beváltási árak következtében kimenekülhetnének.

Mert a szesztermelésnél is túlproductió állott be s a nagy árhanyatlás, mely a czukornál évek óta számos vállalatnak bukását és később az üzemnek megszorítását okozta, most a szeszüzletet sújtja. Itt is a kiviteli jutalmak túlhaltott termelést, nagy gyári befektetéseket vontak magok után; az államok vetekedtek egymással nyílt vagy takart kiviteli kedvezmények adásában, míg végre, mint föntebb láttuk, akkora a belfogyasztásból megmaradó s a külpiacokra törekvő német, orosz, magyar szesz, hogy messze túlhaladja a más országok szükségletét. Túlhaladja annyival inkább, mert ez utóbbiak saját fogyasztásukat lehetőleg nemzeti termeléssel igyekeznek fedezni, mire a törvényhozások szintén adtak kedvezményeket. Ily túltermelés következtében, kivált miután a pálínkaivás a productióval épen nem tarthat lépést, nem maradhatt el az, a mi nem rég monarchiánkban bekövetkezett, hogy

az üzletöket veszteséggel folytató iparszerű nagy szeszfőzdek 30 százalékkal reducálták az üzemet. Ez utóbbi gyárak különben is az 1884-diki szeszadóreform alatt érzékenyen szenvednek. Rájok a terményadó alkalmaztatott, melynél fogva a szeszmérő óra által ellenőrzött valósággal termelt szesz egész mennyisége után fizetik az adót, bár az a kedvezmény még mindig kijut nekik, hogy az a mennyiség hetvenöt fokúnak számítatik, holott tényleg 93 és magasabb fokú szeszt is producálnak. De ez új adózási mód szerint a 100 foku szesz hektolitere után mintegy kilencz forintot fizetnek tizenegy helyett, holott előbb ötöt sem fizettek, és így míg előbb a tizenegy forint adóvisszatérítésnél hat forint kiviteli nyereség volt, most a calo kárpótlásáért számított tiz százalékkal együtt vagy három forint tíz krajczár a præmium, a mi más országok nyújtotta kiviteli bonificatiókkal és különösen az előbbi nagyobb nyereség okozta túltermeléssel szemben elégtelen támogatást nyújt. Eléhez járul még, hogy a marhahízalás sem jutalmaz annyira, mint évek előtt. A nagy szeszgyárak itt is túlságba mentek; a hús olecsóbb lett. A pozsonyi marhavásár nyitása, a bécsi piacznak újabb időben nyugati hizott marhával való bővebb ellátása lenyomta az árt. Leszállította a hízalás rentabilitását a faggyú árának folytonos csökkenése, az amerikai termék versenyzése következtében. Így nem csoda, hogy több nagyobb szeszgyár Magyarországon a bukás szélén áll és az utóbbi időben néhány meg is bukott.

A gazdasági szeszfőzdek jobban kibírják a válságot azért, mert többnyire átalányozás szerint adóznak, a mi nem több mint négy és fél egész öt forint hektoliterenként. A 30 százalékos üzemi reductióban ők nem vesznek részt. A túltermeléshez most már ezek is bőven hozzájárulnak, az új törvény nyújtotta kedvezményeket busásan fölhasználják a csehországi s galicziai gazdasági főzdek, úgy hogy nagy arányokban növelik a termelést, és a magyar gyári productióval szemben, melynek Ausztriába eddig tetemes importja volt, oly fokra emelkednek, hogy a mi bevitelünk kiszorúl az osztrák tartományokból. Az 1884-iki szeszadóreform használt ugyan a magyar gazdasági szeszfőzésnek, de sokkal inkább az ausztriainak, viszont nagy kárára volt a gyáraknak főképen Magyarországon, de részben Ausztrában is.

A monarchia belfogyasztását meghaladó 200—250,000

hektoliternek ki kell vitetnie, mindenek előtt azért, mert nyersterményeinknek legalább egy része, mely esetleg itt rekedne, szesz alakjában exportáltatik; de kívánatos azért is, mert különben a szesz ára a belföldön még sokkal lejjebb szállna mint a világpiaczon. A míg a túltermelés helyes mederbe nem tereltetik, szükséges kiviteli díjak vagy a monopol segítségével az előbb említett fölös szeszmenntiség exportját előmozdítani. Felelősség terheli a törvényhozást a túltermelésért; nem hagyhatja cserben ez ipart, mialatt a crisisből kibontakozik. E hó 16-dikán enquete ül egybe a szeszipar bajainak és az orvosszerek megbeszélése végett. Ott elő fog terjesztetni az az indítvány, hogy a mostani 11 forintos adóhoz üttessék 10 százalék, a mi tenne az egész monarchia 22 millió adóbevétele után 2,200.000 forintot. E bevétel használtassék föl az exportált szesz után hektoliterenként adandó 7 forint præmiumra, a mi az előbb említett három forint vagy valamivel nagyobb visszatérítési haszonnal együtt körülbelül fölérne a rumániai kormány által nyújtott 25 frankra menő kiviteli jutalommal. E præmium következtében az oláh szesz a magyar árúnak romboló versenyt támaszt azon keleti s déli piacokon, a hol eddig a magyar szeszt otthonosnak tekintettük. Ez a rendszabály átmeneti lehetne csak; de rendkívüli természetű, nemzetközileg kihívó, szerződésekre ütköző s itthon is ellenséges magyarázatra vezető. Mert azok a szeszfőzők is fizetnek, kik egyáltalán nem exportra termelnek és kérdés, hogy átháríthatják-e a fogyasztókra. S ha viselik az összes szeszfogyasztók azt az újabb adóterhet, mégis úgy tűnik föl, mintha a szesziparosoknak csak egy része kedvéért vettetik reájok magasabb adó. Ez az utóbbi kifogás legalább nem alapos; mert ha a kivitel előmozdítatik, akkor valamennyi szeszfőző terménye jobb árt ér el. Mindenesetre kérdéses, hogy a monarchia két törvényhozása ily rendszabályt e meztelenségében jóváhagy; monopol útján keresztülvilhető az külön intézkedések nélkül.

De a monarchia pénzügyi viszonyai közt, ha a két állam jövedelmeit tetemesen szaporítani s az egyenes adók terhét enyhíteni kívánja, akkor a szesz monopolszerű fölhasználásra a legalkalmasabb czikk. Sehol sem terheli e nem első szükségletű fogyasztási cikket kisebb adó, mint nálunk. A névleges adó hektoliterenként 11 forint, holott — mint már lát-

tuk — Németországban közel 16, Olaszországban 60, Franciaországban 62, Oroszországban 191 forint. Ha lényegesen fokozott jövedelmet várunk a szeszből, a legbiztosabb mód az egyedárúság. Vámszövetség mellett, természetesen, mindkét államban lenne monopol. — Magyarország szesztermelése 1.400,000 hektoliter abszolút alkohol, kivitele Ausztriába s a külföldre 260.000, marad a belfogyasztásra több mint 1.100,000 hektoliter.*) Ha egy hektoliter szeszt a monopol, a német javaslat nyomán, 25 forintjával váltana be s csak 100 forintjával mérné ki, mi nem sokkal több mint a német javaslat szerinti megdrágítás fele és 20 százalék számíttatik kezelési kiadásokra, még mindig 50·5 millió marad. És ha ebből a mostani szeszfogyasztási adó netto maradványa 8·5 millióval levonatik, az eredmény 42·5 millió.

Már pedig a pálinkának csakis ilyen áron való kimérése, a mikor a 30 fokú pálinka litere 30 krajczáron méretnék ki negyed literes üvegekben, a lehető legvisszásabb eljárás volna; mert a pálinka így tetemesen olcsóbb lenne, mint a hogy országszerte mérik. Mert a tapasztalat úgy nálunk, mint a külföldön azt mutatja, hogy a kicsinyben való kimerésnél a pálinka ára a nagyban vásárolt szesz árának 10—12-szeresét teszi. Bátran lehetne tehát a kimérésnél az abszolút alkohol literét két forintra venni, a mikor a 30 fokú pálinka 60, a 40 fokú 80 krajczárba kerülne, a mi még mindig távolról sem olyan ár, hogy a fogyasztásra csökkentő hatással lenne s az előbb kiszámított jövedelmet 85 millió forintnál alább szállítaná. Az a hatása minden esetre lenne az egyedárúságnak így is, hogy a kimért pálinka mindenféle mérges, bódító vegyülettől ment volna; további rendszabályok és az ital még nagyobb drágítása volnának hivatva az iszákosságot megfékezni. Mert ezt a közegészségi, közerkölesi hivatást a monopol kezelése biztosabban teljesíthetné nálunk, mint a nagyon fogyatékos egészségügyi ellenőrzés; a társadalmi actiótól pedig, minő a mértékletességi mozgalom más országokban — fájdalom — nálunk nagyon kevés sikert remélhetni. S azt a physikai, erkölcsi s vagyoni rombolást, mely a pálinkamérgezéssel hazánk

---

*) Lásd: *Magyar szesztermelők lapja*. 1886. 2. szám. *Szesziparunk helyzetének javításához*.

számos vidékein együtt jár, valahára meg kellene akasztani biztosan ható rendszabályokkal.

Csak melleleg említem, hogy Mudrony Pál számítása a *Nemzetgazdasági Szemlében*,*) mely 20 millió többletet eredményez a szeszmonopolból, alapján hibás. Azt állítja, hogy Magyarország szesztermelése évenként 700,000 hektoliter, a kivitel 250,000, marad belfogyasztásra 450,000. A kétszeresenél is több a belfogyasztás. Tévedése onnan ered, hogy ő a befizetett adó alapján kiszámított szesztermelést a valósággal termelt mennyiségnek tekinti. Így az 1883-iki kimutatás szerint a szesztermelés, a 7.500,000 forint adó mellett 681.000 hektoliter. De a ki tekintetbe veszi, hogy e 68 millió literfokból csak hat millió adózott a szeszmérő készülék ellenőrzése alapján; a ki tudja, hogy a többi pedig átalányozás és egyezkedés útján adóz, a hol pedig — és ez a törvény szándéka — két annyi termeltetik, mint adó alá esik: az belátja, hogy ez évben 1.200,000 hektoliternél is több szesz termeltetett Magyarországon és egy millió lehetett a belfogyasztás. De a folyó év azon egy adata, hogy 11 millió van bruttó szeszadó bevétel előírányozva: 11 forintjával, egy millió hektoliter abszolút alkohol adó alá kerülését föltételezi. Már pedig a terményadó szerint fizető földéknél a szesz 75 fokúnak számítatik, holott valósággal 93—94 fokú; az átalányozás szerint adózó főzdek a különböző kedvezmények következtében nem 11, hanem öt egész öt és fél forintot fizetnek. E szerint nem egy millió, hanem mintegy másfél millió hektoliter termelését jelenti a 11 millió adó s így az említett kivitel után jóval több mint egy millió hektoliter abszolút alkohol marad hazánkban belfogyasztásra. És ez nem is nagy szám, ha tekintetbe vesszük, hogy ez nem sokkal több mint fejenkénti hat liter évi fogyasztás, mikor éjszaki Németországban ez a fogyasztás 9 liternél is nagyobb. Minden esetre úgy állnak az adatok, hogy a *Nemzetgazdasági Szemle* hibás számítása ellenében az előbb részletezett jövedelmi számítás alappal bír.

Kihagytam azonban számításomból egy kiadást, tudniillik azon kölcsönnek évi kamatját és törlesztését, a mely kölcsön fölveendő lenne a monopol behozatalakor adandó szemelyi s reál-kártérítések kifizetésére s az első berendezések

---

*) *Nemzetgazdasági Szemle*. 1886. II. füzet 125. lap.

költségeire. Ezzel szemben viszont kihagytam egy, ha nem is akkora, de mindenesetre számba vehető bevételt is.

Úgyanis, ha a vámszövetség a monarchia két állama közt továbbra is fönmarad, akkor a szeszmonopolium, ha az egyik államban életbe lép, okvetetlenül a másikban is meghonosítandó. Ez esetben Magyarország elesnék azon körülbelül 1.200,000 forintnyi adótól, melyet a magyar kincstár a tőlünk Ausztriába vitt és ott elfogyasztott szesz után elvez és a mely igen csekély compensatio a nálunk fogyasztott osztrák czukor és sör után az osztrák kincstárba folyó 3—4 millióért. Ausztria talán ezen túl is a magyar szeszből lenne kénytelen fogyasztási szükségletét pótolni; mert a prohibitiv magasságú vám külföldi szesz behozatalát lehetetlenné teszi. Csakhogy ha a monopol mellett a magyar kincstártól veszi az osztrák pénzügyminiszter a szeszt, akkor nem kaphatja úgy, mint eddig a magyar dohányt a regie önköltségén, a kezelési kiadás megtérítésével együtt; hanem akkor vagy némi monopol-nyereséget tartozik az osztrák kincstár a magyarnak nyújtani vagy pedig gyökeres kiegyenlítés alá kellend venni a fogyasztási adókból reánk háruló föntebb említett nagy károsodást.

Ez a kérdés egyébiránt más fordulatot is vehet. Az 1884-ki szeszadó-törvény által a gazdasági földdeknek nyújtott jelentékeny kedvezmények — mint láttuk — az osztrák, különösen gács-, cseh- és morvaországi földdeknek váltak nagy hasznára, míg nálunk a gazdák ama kedvezményeket csak igen kis mértékben tudták értékesíteni. A Lajthán túl mindig nagy számmal voltak a közép nagyságú, meglehetősen műszaki tökélyvel működő gazdasági szeszfölddek, melyek a most kínálkozó előnyöket bőven kihasználják. Nálunk az iparszerű nagy gyárakban fekszik a szesztermelés súlya s eddigi túlnyomósága; de ezeknek hátrányára szolgált az új adótörvény által reájok kötelezőleg kimondott terményadó. A gazdasági földdek ellenben nálunk se lényegesen nem szaporodtak, se termelő erejükben nem fokozódtak, úgy hogy ha e viszony állandó marad, akkor nem hogy Magyarországból fognak Ausztriába, hanem megfordítva onnan fognak hozzánk jövőben szeszt importálni. Ez esetben, akár lesz monopolium, akár nem, Magyarországnak még messzebb terjedő igénye támad, hogy az Ausztriában termelt és nálunk fogyasztott

czukor, sör és esetleg szesz adójáért elegendő kárpótlást nyerjünk.

Végre döntő hatása lehetne a szeszmonopol behozatalának a regále megváltására. Ha egyszer a pálinka kimérése a kincstár kezére száll át, akkor elvétellett a mostani tulajdonosoktól az italmérési jog legértékesebb része. De ekkor a kártérítés a kincstárra tartoznék és így megdőlné az a megváltási mód, melyet a kormány eddigelé tervez, hogy tudniillik a községek váltsák meg a mostani jogosultaktól az italmérési regálét és gyakorolják ezt mindaddig, míg azon adósság, mely a jelenlegi regáletulajdonosok kielégítése végett föl fog vétetni, törlesztve lesz. E szerint a községek lépnének, a hol még nem bírják, az italmérési jog birtokába s ezek kénytelenek lennének azt kizsákmányolni, hogy az elvállalt adósságot kamatoztassák és törleszszék. A regále káros hatása tehát fönmaradna, ha talán itt-ott enyhítve is, még 25—30 esztendőig, míg az adósság megszűnván, a törvényhozás szabaddá, illetőleg kincstári forrássá tehetné az italmérést.

Ezzel szemben sokkal előnyösebb lenne, ha az állam váltaná meg közvetlenül a regále-jogot s fedezné a szeszmonopol jövedelméből az ezen egyedárúság behozatala alkalmával fölveendő s a regáletulajdonosok kártalanítására is kiterjesztendő kölcsön kamatját és, ha czélszerűnek látszanék, törlesztési járulékat is. Az italmérési jog ilyen rendezése mellett a bor kimérése esetleg szabaddá volna tehető s egyszeriben eltörölhető mindaz a kereskedelmi s erkölcsi rossz hatás, mely az italmérési jog eddigi kihasználásával együtt jár. A községi háztartás még azért húzhatna hasznot a kincstári szeszkimérésből. A német monopol-javaslat legalább azt tervezte, hogy a községek a területükön kimért pálinka monopol-árához 50 százalékig terjedhető pótlékot csatolhatnak.

Az olvasó talán mosolyogni fog, ha végig követte mind ezt az elmékedést, mely egy Berlinben már eltemetett, némelek szerint halva született terv alkalmából keletkezett. Nem tehetek róla, én az eszmét egészségesnek tartom és a magyar szesztermelők múlt hó 16—17-dikén tartott értekezlete azt szintén megfontolandónak tartotta.*)

FENYVESSY ADOLF.

---

*) Olvastatott a Gazdakörben márczius 6-dikán és kibővítettet az e hó közepéig fölmerült eseményekhez képest.

HUSZÁROSAN.

Beszély.

Nem tehetek róla, de akaratom ellenére is képek merülni föl emlékemben abból a dicső korból, mikor eszmékért lelkesültek, elvekért harczoltak s meggyőződésért föláldozták magokat kor- és osztály-különbség nélkül a haza hívei.

Más idők! Más emberek! Más erkölcsök!!

Események, melyek őszbe borúlt férfiakat megindítanak, a mai nemzedéket sokszor hidegen hagyják; nem értik, mert azt át kellett élni, átérezni, hogy méltányolhassuk.

Rajzom abból a korból szól, mikor a levegőben volt az áramlat, mely az embereket a köznapiságból kiragadta.

B*** mezővároska nagy vendéglőjében vigadtak az ott állomásozó huszártisztek; folyt a pezsgő, szikrázott az élcz, s nekihevüléstől villogtak a szemek. Csak egy ifjú kapitány ült nyugodtan, érintetlenül hagyván gyöngyöző poharát.

A gazda, báró Rummy, másodkapitány, megszólalt:

— Bajtársak! Tudjátok-e, mit ünneplünk ma?

— Talán jegyet váltottál a szép grófnéval? — incselkedett szomszédja.

— Még nem.

Erre az ifjú kapitány, a kit társai Dézsynek szólítottak, úgy tolt el maga elöl poharát, hogy annak tartalma az abroszon habzott szét.

— Tékozló! — jegyzé meg átellenese — nem tudod, hogy minden csöppért kár!

— Hogy ne szenvedj rövidséget, kárpótollak. Pinczér! Öt üveg pezsgőt a javából!

— Ebből csinos mulatság fog kinőni — jegyzék meg
többen, csak Rumy báró harapott ajkiba.

— Elkezdted mondani — figyelmeztette az egyik tiszt —
de nem végezted be. Hát mit is ünneplünk most?

— Azt — felelt Rumy — hogy Fatime megérkezett.

— Ki ő?

— Mit mond hozzá a grófné?

— Szőke-e vagy barna?

És más hasonló kérdésekkel ostromolták egyszerre.

— Se nem szőke, se nem barna — felelt Rumy — ha-
nem szürke.

— Akkor hát ne feltsd tőlünk — nevettek karban.

— Még is minnyájakokat el fog bájolni.

— Tehát tündér?

— Szürke arabs — mond büszkén Rumy — melyet
Guerra lovarművész idomított be.

— Mulatságos lesz — szólalt meg most Dézsy — ha
majd a rohamban elkezdi polkát tánczolni.

— Azért még is meg fogok vele szégyeníteni minden
lókupeczet — felelt Rumy.

Úgy pillantottak össze, mintha két villám találko-
zott volna.

E két ifju volt az ezred szemefénye, s e két ifju halálo-
san gyűlölte egymást.

Báró Rumy deli, jószívű, elmés, gazdag és bátor ifju,
roppant összegeket költött lovakra s halálosan sértette, hogy
meg is örökké csak Dézsy lovairól beszéltek s Dézsy lovaglá-
sát magasztalták. E gondolat elrabolta álmát, megzavarta
mulatságait, s elkeserítette állását. Rendkívül bántotta, hogy
őt, ki vakmerő lovas, s egy vagyont elkölt lovakra, Dézsynek
e téren meg csak vetélytársául sem emlegetik.

Dézsy alaposan képzett tiszt; a lovaglásban elméletileg
s gyakorlatilag oly tekintély, hogy sok esetben még idegen
ezredeknel is kikérték véleményét vagy tanácsát. Istállójából
az általa idomított vagy lovagolt paripák mesés áron keltek
el, s ez tette lehetővé, hogy ő, a vagyontalan ifju, minden
kedvtelésben s fényűzési kiadásban lépést tartson a leggazda-
gabb tisztekkel. Mindenkivel a legbarátságosb viszonyban élt,
az egy Rumyt kivéve, mert úgy látta s úgy tapasztalta, hogy
Sándorffy grófné Rumyt jobban szíveli, vele inkább mulat,

meg aztán előkelő helyzeténél fogva a szép özvegy körül szabadabban mozoghat, mint ő, kinek csak tudománya, kardja s egy kis szerencséje van. Persze, ez bőségesen elég volna egy embernek s neki is, ha történetesen szíve nem lángolna egy grófnéért, kinek a deli, gazdag báró udvarol.

Ezért került Rummy bárót.

Szép márcziusi idő volt, azon kora tavaszi napok egyike, midőn az ég derült és szélcsend uralkodik; midőn a természetben minden megmozdul, a pázsit zöldelni kezd, a fák megdagadt rügyei föl pattognak, a kihajtott bokrokban madárkák zengedeznek, s a szántóföldeken béresek durrogatják ostromaikat.

Sándorffy grófné emeletes kastélya a díszkert közepén büszkélkedett. Az emeleten nagy terrasz volt, melynek két oldalán széles márványlépcső vezetett a kertbe.

A terraszon előkelő kis társaság ült, a hölgyek lovaglő öltözetben úgy látszik a paripák elővezetését várták, hogy elvágassanak ki a szabadba, élvezni a bűbajos napot. Élénk beszélgetésben voltak, a mint a grófné egyszerre fölkiáltott:

— Érkeznek a leventék!

E pillanatban négy huszártiszt ugratott a kertbe, egyenest a terrasz elé tartva. Báró Rummy szürkéje csodálatos szép állat volt; lábait, mintha esztergályos remekbe faragta volna oly finom szárazak, s csak térden fölül duzzadnak ki az izmok; erei a szürkéségen átkékellenek, feje kicsiny, száraz, szemei tüzet szórnak s rózsaszín orrlyukai idegesen rángatóznak. Járása, ha szabad e szót alkalmaznom, kecses.

Ez volt Fatime. Két-három nyújtott ugrással a terrasz előtt termett, hol két lábra ágaskodva, helyben megfordult.

A terraszról elragadtatással nézték.

Az ezredes udvariasan hajolva a grófnéhoz, mondá:

— E szürkének a grófné adta a sarkantyút.

Sándorffyné, mintha nem értené a célzást, válasz nélkül hagyta, míg a korláton kihajolva, Rummyhoz leszólt:

— Ugyan hol vette? Gyönyörű, felséges!

— Megmutatom közelebről — felelt a báró.

És hajmeresztő jelenetet rögtönzött.

Rummy a terrasz lépcsőjére ugratott; a márvány szikrákat hányt. Megállapodás nélkül fokról fokra haladt fölfelé. Saját-ságos érzés volt azt látni, hogyan küzdé magát előre a szegény

pára; hátsó lábait megfeszíté, hogy az izmok rángatózva domborúltak ki, s az erek megdagadtak, míg első lábai csaknem térdelve kapaszkodtak a csuszamlós kőbe. Az ember idegeit átjárta az a csikorgó hang, melyet a patkó súlyos surlódása a kemény kövel — előidézett.

A nézők felve lesték, mikor csúszik el a ló lába s urával együtt homlok-hanyatt zuhan le. De ez nem történt, s Rummy egyszerre csak a terrasz közepén volt; lova mind a négy lábára remegett.

Lovast s lovat dicsérték, csodálták, s a szép állatot finom női kezek czirógatták.

Most következett a még nyaktörőbb vállalkozás; Rummy a terrasz másik lépcsőjén lelovagolt. Ez Istenkísértés! Mily bizonytalansággal keresi a ló lábával a helyet, hol azokat megvesse; hátulsó lábai összezsugoródnak, mint a macskáé, mikor nagy ugrásra készül, aztán csak lassan csúsztatva ereszti lejobb-lejobb.

Mindenki visszafojtotta lelegzetét s félni látszott a következő pillanattól. Végre szerencsésen leért. A nézők örömyilatkozatokban törtek ki.

A paripa, a mint biztos talajt érzett lábai alatt, büszkén fölütötte fejét s jókedvűen ágaskodott.

Rummy pajtásaihoz lovagolván, Dézsy előtt megállt e szókkal:

— Tedd meg ezt, ha van hozzá lovad és bátorságod.

Dézsy némán bölintott fejével, megveregette lova nyakát s végig símogatta sörényét.

A ló, mintha csak értene ura szándékát, fejével vagy kétszer szügye felé vágott s lábával kaparni kezdett.

Dézsy föl- es lelovagolt a lépcsőkön ugyanott, a hol Rummy, a nélkül, hogy egyetlen arcizma megmozdult volna.

A nézők viharos éljenbe törtek ki.

Az ezredes elragadtatással kiáltott:

— Ez huszárosan volt! — Aztán a grófnéhez fordúlva, folytatá: — ezredünknek ilyen tisztjei vannak.

— Valóban — felelt a grófné — az ezred büszke lehet.

Ezalatt Dézsy nyugodtan Rummyhoz lovagolt, megállt előtte s így nyilatkozott:

— Ez nem volt egyenlő mérkőzés, mert ha lovad kitöri lábát, agyonlövöted s vége; ha az enyém megy tönkre, a sű-

lyos veszteséget nem bírom elviselni; ha magadat törőd össze, ötven szolga ápolhat, világhírű orvosok állnak rendelkezésre s fürdőről fürdőre járhatsz gyógyulást keresni, en ellenben elhagyatottságban sinlődhetem, s nyomorék maradhatok egész életemen át.

— Megható ily érzékeny szónoklat egy huszár szájában! — nevetett Rummy.

E gúny Dézsy arczába kergette a vért, s ingerült hangon folytató:

— Akár rossz szív, akár főnhéjazó pajkosság indított arra, hogy engem erkölcsileg kényszeríts a veszélybe — lovgiatlanul cselekedtél. — Ezzel a terraszra felköszönt s ellovagolt.

Rummy lángvörös lett, katonásan üdvözölte a társaságot s más irányban elvágtatott.

Ez a kis surlódás a jelenlevőket megdöbentette; darabig senkisé tudott szólani.

Nagy sokára Sándorffyné szakítá meg a csöndet, ki az ezredeshez fordulva, kérte:

— Mi lesz ebből?

— Óhajtom és remélem — tréfált az ezredes — pezsgőzés.

A tervezett nagy lovaglásból kis séta lön. Lehangolt s kedvetlen volt a társaság.

Senkisé maradt a grófné vendégszerető házánál, hogy mint máskor, vigan töltsék el ott az estét.

A grófné magára maradv, nem birt idegességével; himzett, olvasott, zongorázott — — mindent abba kellett hagnia, mert a tű reszketett kezében, a betűk tánczoltak szemei előtt s a billentyűkre úgy ránehezültek újjai, hogy képtelen volt egy futam eljátszására is.

Izgatottan csöngetett a komornának.

— Küldje Pétert báró Rummy kapitány úrhoz; mondja, hogy keretem egy szóra, de azonnal jöjjön.

Gróf Sándorffyné igéző özvegy; szép, fiatal és gazdag. Kastelya a vidék előkelőségének — mondhatni — mulatóhelye. Sohasem fogy ki az ünnepelyekből, hangversenyek- s estélyekből. A grófné szereti a művészetet, irodalmat, de még inkább a társaságot. A huszárokkal lovagol, a művészekkel enekel, a hivatalnokokkal tánczol s az írókkal műkedvelő

előadásokat rendez. -- Mindenhez ért, minden iránt lelkesül.

Nyílt udvarlója báró Rummy; titkos imádója sok, s ezek közt első helyen Dézsy kapitány.

Mindenkivel oly szeretetreméltó tudott lenni, hogy Dézsy szentül hitte, ha Rummy nem volna útjában, a szép grófné egész hajlamát megnyerné, s akkor ő volna a föld legboldogabb embere.

Az inas megérkezett azzal a hírrel, hogy báró Rummy elkocsizott falura, de cselédei nem tudják hova.

— Menjen hát — parancsolta a grófné — Dézsy kapitány úrhoz, mondja, kéretem nagyon sürgős ügyben fáradjon hozzám, de késedelem nélkül.

Itt sem volt szerencsésebb. Dézsy ellovagolt valahová, s csak holnap este tér haza.

— Holnap este! — kiáltott föl Sándorffyné — addig százszor is megölhetik egymást.

A grófné férje halála óta most tölti legkínosabb perczeit; elzárkózott, sirt, tördelte gondozott kezeit s rémkepeket látott. Mikor aztán belefáradt a kesergésbe, el kezdett okoskodni, hogy tulajdonkép miért is kesereg annyira? Dézsy nagyon tiszteletre méltó úr, igen jeles katona, előzékeny lovag s fölálodozó barát, de mindez maradhat fél füllel is. Végre hát nem oly szerencsétlenség, ha az egyiket levágják. Hát ha Rummy elveszti egyik szemét? Jaj Istenem! Az borzasztó volna! Vagy az orrát? Hallatlan szerencsétlenség! Azt a büszke sasortt? Kegyelem az égben! Dézsy vetélytársa, biztos vagyok, hogy egyenesen az orrát fogja keresni, mert így teheti csúffá. Oh, az alávaló!

De miért izgatom föl annyira magamat? Mit érdekel az ő orra? . . . Mit? . . . Mert gyönyörködöm benne, a nélkül nem tudnám látni, pedig szeretem őt, most érzem igazán, s e válságos pillanatban meg merem vallani magamnak.

A rémgondolattól nem bírt szabadúlni; elcsigázta nappal, s gyötörte éjjel. Álmában látta, hogy Rummy orrahegye le van csipve . . . iszonyú! De még nem a legnagyobb szerencsétlenség, idővel meg lehet szokni. De aztán látta, hogy eszménye orrát tövében lecsapták, s a mint az a földre hullt, egy nagy kandur elkapta. Erre aztán elájult, persze csak álmában. Másnap is a gondolatok hosszú láncolatát mindig ez az eshe-

tőség képezte, s úgy beleélte magát, hogy mikor déltájt báró Rumyt jelentették, fölkiáltott:

— Meg van az orra?

— Az orrom is, az óram is — nevetett a belépő kapitány — nem tudom, melyik érdekli?

— Minő gyermek voltam — sóhajtott a grófné s érezte, hogy szíve nagy nyomástól szabadult meg. — Oly bohó álmod volt, hogy önnek levágták az orrát.

— Ez azt jelenti, hogy ajkam szerelemre nyílhatik ott, hol eddig csak szívdobbanásaim árulhatták el érzelmeimet.

— Ez azt jelenti, hogy önök rosszul viselték magokat. Most üljön ide s gyónjon meg mindent.

Rumy engedelmeskedett.

Dézsy ezalatt bajtársait biráskodásra hívta össze. Az eset a következő volt:

A verekedő felek, Rumy és Dézsy, a legközelebbi faluban egy urasági üres pajtában kiálltak.

Az első összecsapás eredménytelen volt.

A második heves ütközésnél Dézsy kardja tövében eltört, úgy, hogy csak a markolat maradt a kezében.

Rumy ellenfele mellének szegezve kardját, így szólt:

— Kezemben vagy!

— Szúrj! — kiált rá Dézsy.

— Adósommá teszek egy étellel — mond Rumy s eldobva kardját, kirohant.

Dézsy megsemmisülve nézett maga elé, hol az eltört penge hevert. Egyszerre megrázkódott, tűzben forgó szemeit segédeire szegezte e szókkal:

— És ti ezt engeditek?

— A véletlen döntött.

— Úgy, mert egy kontár fegyvergyáros hitvány kardot készített, az én becsületem tőrjön csorbát? E bajnívás nem lehet eldöntve.

— Életed kezében volt.

— Miért nem ölt meg? Ez nem maradhat ennyiben, döntsön bíróság, az egész tisztkart fogom bíróul fölkérni. Köszönöm a szolgálatot. Menjünk.

A tisztkar csakugyan összeült s a vélemények megoszlottak, ez Rumynak diadal volt, s Dézsyt annyira elkésértette, hogy még az nap megírta lemondását.

A mint ennek hire elterjedt az ezredben, a legénység Rummyval szemben fenyegető állást vőn, s a tisztek elsőtől utolsóig Dézsy pártjára tértek. Többé nem volt véleménykülönbség.

Ezt látva Rummy, azonnal áthelyezését kérte egy vértes ezredbe. Megtörtént, még pedig előléptetéssel. Akkor már igen jó neven vették, sőt kapva kaptak rajta, ha magyar ezredéből tisztek magokat osztrák ezredékbe áttették.

Rummy e néhány szóval vett búcsút bajtársitól:

— Ket kard egy hüvelyben meg nem fér, én tehát távozzom. Néha gondolatok rám, részemről sohasem foglak titeket feledni. Isten veletek!

Dézsyt rábírták, hogy lemondását be ne nyújtsa.

Sándorffyné szívere az esemény érzékeny csapást mért. Azt hitte, összeroskad alatta. Sohasem képzelte, hogy ennyire szereti Rummyt.

Az elválás pillanatában kitárta előtte szívét; megvallotta, hogy mindig boldog volt, ha látta, s most e boldogságtól meg lesz fosztva, talán örökre.

— Mit, örökre? Esküszöm, rövid idő múlva itt leszek, hogy lábainál vegyem parancsait. Érzem, ön nélkül nem elhettek; mihelyt a zavarok lecsillapúlnak s a katona becsülettel válhatik meg pályájától, eljövök, hogy többé el se menjek.

— Én hiszek önnek.

— Azt könnyen teheti, mert ismeri saját becsét, de vajon én nem leszek-e feledve, mikoron itt meg fogok jelenni, hogy boldogságomat elfogadjam? A grófné oly szép, oly angyali! Képes meghódítani az egész férfivilágot, majd a mi kevés előnyt talált rajtam, el fog mosódni, s a sok között, kik törni fogják magokat önért, akad egy, nálamnál minden tekintetben kiválóbb, tökéletesb, szeretetreméltóbb, kinek csak fényoldalait látja, míg nálam a hátrányokra emlékszik . . . és . . . és . . .

— És . . . és nem érdemli, hogy annyira szeretem, ha így ítél rólam.

— Oh bocsánat, de ha valaki nagyon szeret, még a képzeleti dolgoktól is félti imádottját.

— Ne féltsen engem, hisz lélek nélkül szeretni lehetetlen, lelkemet pedig ön magával viszi.

Sok ömlengés után az érzékeny búcsú megtörtént, s Rummy elutazott.

Sándorffyné elzárkózott s úgy sírt, a mint csak szenvedélyes szép asszony sírhat elvesztett édené után. Nem fogadott senkit, napokig nem mutatta magát, s még házi cselédei sem látták. Olyan csend volt a kastélyban, minőre évek óta nem emlékeztek, mintha csak kedves halott feküdnék ott a ravatalon. A nőcselédek suttogva beszéltek, a szolgák lábújjhegyen ögyelegtek s a látogató az ajtóból fordult vissza.

Híre futott, hogy a grófné nagy beteg; senki sem tudta, mi baja; de tudta Dézsy, s ez kedélyére annyira hatott, hogy társai alig ismertek rá. Ha valamelyik kérdezte:

— Mi lelt?

— Sajnálom — szokta volt felelni — hogy az a boldog ember le nem szűrt.

Szerencséjére az ezred rendeletet kapott, hogy negyvennyolcz óra alatt az ország déli vidékere vonuljon, hol a lázongók megfékezésére már katonai rendszabályokhoz kellett nyúlni. Ez fölviillanyozta Dézsyt s remélte, hogy a harezi tevékenység szórakoztatni fogja.

Egész B** városa talpon volt; a huszárok indulásra készen fölállítvák. Minden huszár mellén háromszín csokor, s nyeregkapájában virágbokréta díszlett.

Végre a vezényszó elhangzott, a Rákóczi-induló rázendült s a huszárok a sokaság dörgő éljenei közt elindultak.

Midőn a Sándorffy-kastély előtt elvonultak, Dézsy hosszasan s epedve nézett végig az ablakokon. Nem látott senkit — semmit, mire mérgesen szemébe nyomta csákóját s mormogott:

— Csak már hallanám füttyülni magam körül azokat a golyókat!

Pedig a grófné fülkéje ablakában megvonva, könnyes szemekkel nézett a távozók után. De a könny egyikőjüket sem illette, képzeletében ott látta köztök — mint azelőtt — Rummy daliás alakját.

Mennyi szép nap emléket viszik magokkal!

Sándorffyné szoborszerű mozdulatlanságban nézett utánok, sokáig, sokáig, mígnem porfelhő nyelte el a fényes csapatot. Úgy érezte magát, mintha a világ körülötte kihalt volna.

Három hétig csak komornáját eresztette magához, ez alatt sírt és sóhajtozott. Egyszer a tükörbe pillantott s visszariadt; úgy nézett ki, mintha súlyos betegségből lábba-
doznék.

— Tönkre teszem magamat! Pedig ez nem szabad, ha viszontlátom őt, szép akarok lenni. Szórakozás kell minden áron. Persze, már kissé enyhült a bánat, vagy mert kezdte megszokni a fájdalmat; elég az hozzá, elég erősnek érezte már magát, hogy társaságokban részt vegyen, leginkább azért is, hogy megmutassa magát, nehogy mindenféle találgatásokra s mende-mondákra okot adjon.

Hét hét után telt, de látogató nem jött. Elszoktak a hosszú kimaradás következtében, vagy nehezteltek az el nem fogadtatásokért, nem tudhatni, de elég az hozzá, hogy a kastély hónapokig elszigetelten maradt.

— Ezen változtatni kell — mondogatá többször a grófné, s aztán határozott.

Meghívókat küldött szét a városba s vidékre. Fényes tánczestélyt akart adni.

Mekkora volt meglepetése, midőn az összes fiatalság s ifjabb férfiak meghívói egy szálig visszaérkeztek. Mi történhetett?

Hamar megkapta rá a fölvilágosítást: valamennyi elment honvédnek.

— Istenem! — sóhajtott föl a grófné — hisz most ezek a szegény leányok mind megöszülnek!

Az estélyt azért mégis megtartotta, de az olyan volt, mint valamely zárda-növeldeben a multság, hogy a lányok s a menyecskék egymással tánczoltak.

Eredetisege miatt a grófné ezt az estélyt igen multságosnak találta, s föl is kérte a társaságot, hogy hetenkint kétszer jöjjön össze nála. Ezek az összejövetelek aztán igen hasznossá váltak, mert Sándorffyné az egész környéken drága pénzért minden ócska vászonneműt megvásárolván, az egész társaság tépést fosztott. Itt aztán mindenik fölolvasta a táborból vagy harczterről kapott levelét; egyik bátyjától, a másik jegyesétől, a harmadik fiatal férjétől.

Ez esték oly kedvesekké s érdekesekké váltak, hogy a kitűzött összejövetelei órákat úgy a grófné, valamint vendégei mindenkor izgatottsággal várták.

Az idő ősze felé járt; a magyar sereg Párndorfnál táborozott.

Nyirkos, ködös idő volt; Dézsy egy szakasz vitézzel kémszemlére indult Bruck felé.

Hosszas ide-odalovaglás után, egyszerre mozgó tömeget pillantott meg. «Előre!» vezényelt, s a tömeg is lépésről lépésre közeledett, mígnem egy fehér lovagesapatot láttak a ködből kibontakozni.

Ellenség!

— Utánam, vitéz bajtársak! — biztatta Dézsy a szakaszt.

— Majd kiporoljuk azokat a lisztes zsákokat — mondogatták a huszárok.

Talán ötven lépésnyire lehettek egymástól, mikor mindkét oldalról a vezénylő tiszt fölkiáltott:

— Hah! Te vagy, Rummy?

— Megtaláltalak, Dézsy?

Mindkettő «állj»-t vezényelt kis csapatának. Azután szelvésként vágatott egymásra a két tiszt . . . Halálos csapásra emelték kardjaikat . . . Dézsy gyors mozdulattal olyat ütött Rummy kezcsuklyójára, hogy ez a kardot kiejtette, s kezét zsidbadtan eresztette le.

Dézsy ellenfele mellének szegezte a kard hegyét, s rákiáltott:

— Kezemben vagy! — Majd kardját leeresztve, folytatá: — Most lefizettem tartozásomat. Vigyázz, hogy többé ne találkozzunk soha, de soha! — Megfordult, büszkén lovagolt vissza huszáraihoz, s hamar eltűnt a sűrű ködben.

Rummy pedig megszegyenülve vonult el verteseivel.

A szabadságharcz már folyamatban volt. Az események rohamosan követték egymást.

Megjött a tavasz, mely hervadhatatlan babérokat termelt a magyar hadseregnek.

A mint diadalról diadalra haladtak a honvédek, egy dandár B** mezővárosra irányozta műveleteit. A városkát és vidékét erősen megszállva tartotta az ellenség.

Annyi vereség után az osztrák katona már a huszár hírértől is megfutamodott. Hiába bátorították a tiszték, hiába mondták, hogy alig egy maroknyi a támadók tömege s nedves ronggyal is elkergethetik, megfutottak, mihelyt a panyókára vetett mentét repülni látták.

Váratlanul rohanták meg B** városkát a huszárok, s a vértések eszeveszetten futamodtak meg előlük, hátra hagyva podgyászaiikat, az ezred irományait s pénztárát, betegeiket s számtalan lovat.

A lakosság újjongva üdvözlé régi ismerőseit, az egy év előtt itt állomásozott huszárokat. A viszontlátás lelkesült volt.

Azt mondják, mai napság nincsenek csodák. Mi hát az, a mit B** város lakossága ezúttal fölmutatott. Huzamosb idő óta — még a vagyonosb osztály is — szükségét szenvedett, száraz kenyéren tengődtek, mert a hadjárat kiélte őket. Az osztrák katonaság majd megveszett éhen és szomjan köztök. Erőhatalommal is beszerezték volna az élelmet, de nem volt honnan.

És most, hogy a huszárok bevonultak, alig egy óra múlva folyt a bor, mint a Duna, s mindenfelé gőzölgött az izletes pecsenye. Honnan vették? Miként került elő? Hol volt mindez elrejtve? Oly titok, melyet kénytelenek vagyunk csodának hinni.

Volt lakoma, multság s még cigány is került elő valahonnan a föld gyomrából.

Dézszy sietett gróf Sándorffynénál tisztelni.

Ez a rettenthetetlen hős, ki úgy nézett az ágyú torkába, mintha távcső volna, ki a feje körül füttyülő golyókat csak olybá vette, mintha csiripelő madárkák röpködnének ott, kinek a legválságosb pillanatokban soha egyetlen arcizma sem rándult meg, most, midőn e kastély lépcsőin fölhaladt, tagjait remegni érezte s szíve erősebben dobogott.

Az inas jelentette:

— Dézszy ezredes úr!

Dézszy örömsikoltást hallott.

A grófné, az inasnak parancsot adni feledve, maga rohant az ajtóhoz, s két kezét elragadtatással nyújtva a látogató elé, megindultan mondá:

— Isten hozta!

Dézszy annyira meg volt lepetve, hogy szólni sem tudott.

Ott állt a grófné előtt, két érdemjellel a mellén s egy sebforradással a homlokán.

— Mint megváltozott! — kezdte a grófné — az a forradás a homlokán oly tiszteletet követelő!

— Oh grófné!

Sándorffyné karját kecsesen Dézsy karjába fűzve, a terembe vezette.

Helyet foglaltak.

— És már ezredes! — folytatta a grófné — meg az a két érdemjel! . . . Ön valóban egy év alatt tíz évi pályát futott meg . . . Mit tíz év? Hány nem érheti ezt el egy egész életem át?

Dézsyvel forgott a világ, égett alatta a föld.

— De meg is érdemelte — kezdte újra a grófné — olvastam hős tetteit Szolnoknál, a kápolnai csatában. Figyelemmel kísértem az eseményeket, s mindig kerestem s ott találtam az ön nevét.

— Oly kegyes lett volna a grófné?

— Oh, én mindent tudok, még azt is, hogy az ellenségtől hány köszönheti önnek életét, a kiket nagylelkűen megmentett.

— Emberi kötelesség.

— Ezredes úr! — susogá a grófné olvadékony hangon s kezét Dézsy kezére tette.

Dézsynek már minden csepp vére hevült, s midőn az a finom kéz kezét érinté, lángra lobbant. Többé nem volt ura se eszének, se akaratának.

— Tudom — mond a grófné — hogy ön jó barátom.

— A világon a legjobb.

— És értem áldozatot is hozna.

— A legnagyobbat, a mit csak ember hozhat.

— Hallja tehát, a zúr-zavar, mely itt ma előfordult, egy német tisztet fogságomba ejtett.

— Nem az első, kit a grófné rabjává tön.

— Nem én tettem azzá, de a körülmények. Ő kastélyomban szorult, és én megmentését öntől várom.

— A grófné óhajtja, s ő becsületszavamra meg lesz mentve.

— Az ezredes úr nem csak mint katona, de mint ember is nagy.

— Tessek podgyászomat s lovaimat a kastélyba rendelni.

Erre a grófné a parancsot azonnal kiadta, s a mint az teljesítve lőn, Dézsy meghagyta, hogy az illető tiszt vegyen magára az ő huszár öltözeteiből egyet. Két lovat is azonnal fölnyergeltetett.

— Majd kilovaglok vele, túl viszem az őrszemeken, aztán Isten hírével!

Negyed óra múlva belép a megszojtetendő tiszt huszár egyenruhában. A mint Dézsyvel meglátják egymást, mindkettő kardjához kap.

— Mit mondtam? — dörgé Dézsy.

— Lövess agyon — felelt Rummy — hatalmadban vagyok.

Sándorffyné könnybe lábadt szemekkel s összetett kezekkel lépett közéjük.

— Igen-igen — mond szomorúan Dézsy — a grófné megzavarta volt fejemet, de azért emlékszem ígéretemre. Ezzel Rummyhoz fordulva, folytatta: — Megmentelek, kövess.

Néhány lépést tettek. Rummy hirtelen megállt e szókkal:

— Egy tappottat sem tovább. Nem méltó hozzám, álöltözetben megszökni. Köztetek, régi pajtásimmal akarok maradni. Legyen sorsotok az enyém is. Érzem, huszár-dolmányban másképp dobog a szív, mint vaspánczél alatt. Ellened vétettem, bocsáss meg. Siessünk, mutass be régi bajtársimnak mint megtértet. Jer!

— Most meg én mondom, egy tappottat sem! — — Tudod-e, mivel tartozol e ház becsületének?

— Véremmel, életemmel! — kiáltott föl Rummy.

— És neveddel — tette hozzá Dézsy. Te a grófné házában rejtőztel, innen csak is mint férje léphetsz ki.

— Ezer örömmel.

— Azonnal határozz, Rummy, még egy tanút s papot hozok.

A grófné félig örömmel, félig csodálkozva kérte:

— Hogyan?

— Huszárosan — felelt Dézsy — háborús időkben gyorsan köttetnek a házasságok. Nincs sok idő a kelengye készítéséhez.

— Harczunk be van fejezve — mond Rummy — te győztel.

— Hejh! — sóhajtott Dézsy — még is én húztam a rövidebbet!

AZ ÉN APÁM.

Az én apám szántóvető
Volt egy szép skót vidéken ;
Gonddal nevelt : erkölcsöt és
Jó rendet szabva nékem.
Mehagyta, hogy szilárd legyek,
— Pedig beh gyöngé voltam ! —
Mert férfi, a ki nem szilárd,
Csak semmiség valóban.

Aztán nyakamba vettem én
Nagy bátran a világot ;
Szívem nem gazdagságra tört,
De jó hír-névre vágyott.
Volt bennem egy kis elme-el,
Volt egy kevés ügyesség,
S javítani végre sorsomat
Ösztönzött a reménység.

Egy úton is, más úton is
Zaklattam a szerencsét :
Hol egy, hol más jött közbe, míg
Tervem hiún foszolt szét.
Most ellenim gyürtek le, majd
Elhagyott jó barátom ;
Reményem bármi fent repült,
Rosszabb sors lőn sajátom.

Igy a szerencse játékán
Fáradtan, elgyötörten,
Ott hagyva csalfa álmomat,
Ily gondolatra jöttem :
Multam rossz volt, jövőm titok,
Az is, ki tudja, mit hoz ?
Csak a jelen percz az enyim,
Azt szoritom magamhoz.

Segély, remény nem inte rám,
Egy lélek sem kedvellett :
Igy létemért csak küzdeni,
Csak vívni, tűrni kellett :
Apám ekét, sarlót, kaszát
Forgatni megtanított,
Ha dolgos vagy, mond, dolgodat
Mindig eligazítod.

Homályban, ismeretlenül,
Igy kell bolyongni, látom,
Mig fáradt fejemet örök
Álomra nem bocsátom.
Gondom csak arra van, hogy itt
Gond, fájdalom ne érjen,
S a mát örömmel élvezön,
A holnapot ne kérdjem.

Nálam vigabban, nem tudom,
Hogy egy király is él-e ?
Bár egyre üldöz és tipor
Sorsom gonosz szeszélye . . .
Naponkint egy darab kenyér !
Többet ne adjon Isten ;
S minthogy nekem csak annyi kell,
Sok gondom arra sincsen.

Ha munkámmal egy-egy kevés
Pénzmagra szert tehettem,
Véletlenül valami baj
Mindjárt meggyült felettem.

Mulasztás, vétség, vagy hiba,
 Vagy könnyü, balga vérem . . .
 De bármi jöjjön, éltemet
 Én búval mégsem élem.

Ti, kik örök hévvel csupán
 Rangot, vagyont vadásztok,
 S minél többet elértetek,
 Annál többet kívántok :
 Birnátok bár Potosi dús
 Kincsét s imádna a nép,
 Értetek egy becsületes
 Vidám ficzkót nem adnék !

BURNS *után, angolból*

LÉVAY JÓZSEF.

A TÁTRA TÜNDÉRE.

Volt egy király, nem mostani,
 Hatalmasabb mint a mai,
 És mint a kor, mesés, csodás,
 Ember ha volt, de óriás.
 S volt egy leány, nem égi lény,
 De bájosabb a földinél ;
 Gyöngyök között, habokba' kelt,
 Tündér nevet azért viselt.

Szólott az óriáskirály :
 «Enyim a föld ez egy híján ;
 Enyim a tenger és a lég,
 Tündérleány te is a légy !»
 Felelte a tündérleány :
 «Minden tied, de egy híján ;
 Fürtömbe hozz egy csillagot,
 S tied leszek, rabod vagyok.»

Mond a király: «A csillag ott
Szemed tündér egén ragyog;
Egyéb, a mit megbír karom,
Szerelmedért oda adom».

Mond a leány: «A szerelem,
Ha hű s igaz, úgy végtelen;
Ha birom ennek zálogát,
Az ajkam akkor csókot ál».

Szólt a király: «Országomon
A nap se szállt le még sohol;
Kincsével ez tied legyen,
Váramba csak siess velem,
Az útja van ezüsthabon,
Bejárata aranyhídon;
Maga csupa gyémánttükör,
A csillag úgy nem tündököl».

Szólt a leány: «Mind nem elég,
Ha nem lehet enyem az ég;
A mit a föld s tenger terem,
Mind elmuló, nem végtelen,
Országodat, szép váradat
Elrontja a vízáradat;
A nap tüze feliszsza ezt,
Szerelmem így csak elepeszt».

Ment szomorún a nagy király,
Ki mindent bírt ez egy hiján;
S lelkét gyötörve érte gond,
Parancsa szól, parancsa mond:
«Fel talpra, népek, emberek!
Mozduljanak meg a hegyek;
Rakjátok össze, míg felér
Az égig egy szép csillagér'!»

Holott a szép leány lakik,
A munka foly ezer napig;
S már túl a felhőn szikla áll,
S felül az óriáskirály.

Csillog, ragyog a lány szeme,
 Kinyúl a király keze,
 De fenn az ég megdördül és
 Lesujtja a villámütés . . .

A Táttra fenn ezóta áll,
 S csúcsán az óriáskirály,
 Lomnicz nevét viselve rég,
 Ott csügg, a hol megnyílt az ég.
 A szép leány nem hagyja el,
 Szűz keble hő vágyat lehel,
 S száll mint király a hab felett,
 Csókolva az üres leget.

Ha kék egen a nap mosolyg,
 A Lomniczon bús köd gomolyg,
 Mert a leány mellette ül,
 S gyászos palástja ráterül.
 Ha száll az éj, ő ott viraszt,
 Fürtje sötét, szétszórja azt;
 De hajnalig mind hófehér,
 Dérrel borítja minden éj.

Tükörbe néz a szép leány,
 S örült kaczag kél ajakán;
 Kaczaja, mint zugó vihar,
 A fenyves erdőn átrivall.
 Majd búja bösz sírásba csap,
 Könnyét viszi a Tarpatak,
 S a hab habon míg hömpölyög,
 A Táttra zúg, sivít, dörög . . .

Most Lomnicz újra talpra áll,
 Karját kinyujtva harcza száll,
 S a csillagot szakítaná,
 De újra villám sujt alá.
 Felcsillan a leány szemén
 Ismét az az örök remény,
 Az is hiú köd, semmi más,
 És mégis oly szép, oly csodás!

A MAGYAR ÁLLAMVASÚTAK.

Második közlemény. *)

V.

A gazdálkodó egyénre nézve kétségtelenül a legolcsóbb tarifa a legjobb és a legmegfelelőbb, mert a szállítási költség minden tekintetben improductiv kiadás, teher úgy a termelésre, mint a fogyasztásra nézve. A fuvarozó és a szállító, mint két ellentétes érdek képviselője áll egymással szemben; az ellentétes érdek daczára azonban találkozniok kell egy pontnál, a mely mind két fél érdekét megóvjja, különben a szállítás és így a fuvarozó üzlete lehetetlenné válik.

Az a kérdés, melyik az a pont, a melynél a fuvarozó és a szállító érdeke kiegyenlítődik. A szabad verseny tanát az egész közgazdaságra nézve föltétlenül alkalmazó közgazdasági iskolá erre a kérdésre minden habozás nélkül azt feleli, hogy a szabad verseny mellett az ellentétes érdekek kiegyenlítődése önkényt megtörténik. Ha a gyakorlati életben léteznék az a szabad verseny, melynek föltevése mellett az elméleti tételek föllállítottak, akkor azt a tételt alig lehetne kifogásolni; az a szabad verseny azonban, a melynek föltevéséből az elmélet kiindúl, a vasúti fuvarozás tekintetében csak a legritkább esetben létezik és így ezen a téren a szabad versenyre való utalás nincs helyén. Minden vasúti vonal többé kevésbé monopoliumot ad azon vállalkozónak, ki a vasúti vonalat, illetőleg annak üzemét kezeli; e monopolium birtokosára nézve

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 111. számában.

pedig más nem lehet a czél, mint hogy minél nagyobb haszonnal járjon az üzlet. A véghatár, a meddig a monopolium birtokosának is el kell mennie a szállító ellentétes érdeke tekintetbe vételénél az, hogy a szállítás egyáltalában lehetséges maradjon, mert különben a szállítások elmaradásával a vasúti üzlet megszűnnék. E határig azonban annál kevésbé megy el a vasúti üzlet tulajdonosa, minél kisebb a verseny, a melynek nyomása alatt áll, minél inkább monopol jellegű a vállalata. S e monopol jellege minden vasútnak megvan, nagyobb vagy kisebb mértékben, a szerint, a mint versenyvonalakkal van körülvéve és a mint a vízi út használata ki van zárva.

Hogy a magánvasútak engedélyezése monopoliumot teremt, azzal a magyar kormányhatóságok és a magyar törvényhozás már az első vasút engedélyezésénél tisztában voltak és kerestek is az ellen óvszereket. Említettük már, hogy ez óvszert az úgy nevezett maximalis tarifák kikötésében vélték föltalálni. A központi kormány ugyanígy járt el, a midőn az állam tulajdonát képező vonalokat magánosoknak engedte át és az önálló magyar kormány követte előde nyomdokait. Így a szabadalmazott osztrák államvasút engedélyokiratában, illetőleg annak függelékében a közönséges teherárúra nézve maximalis díjtételként, 100 kilogramm és mérföldenként az I. kocsiosztályban 3·12 krajczár, a II. osztályban 4·68 krajczár, a III. kocsiosztályban 6·26 krajczár állapítattik meg, a mi oly magasan van megállapítva, hogy addig a társaság tarifái el sem mennek. A magyar kormány épen így állapította meg az általa engedélyezett vonalak maximalis tarifáit, de még is annyi óvatossággal, hogy kikötötte, miszerint ha későbbi törvények a vasútak menet- és vitelbéreit szabályoznák, azok az engedélyezett pályákra is érvényesek lesznek.

A maximalis tarifa nem óvszer a vasút monopolszerű jellege ellen és más eszköz ma nincs az államhatalom kezében, hogy a szállítók jogos érdekeit védje a fuvarozó ellenében, ki a monopoliumot tetszése szerint használhatja föl. Sajátságos, hogy míg az államhatalom az egész újabb időben kerüli azt, hogy más, monopol jelleggel bíró üzleteket magánosoknak engedjen át, addig a vasutaknak magánosok kezébe való bocsátását legújabb időig egészen rendén valónak talál-

ták még nemzetgazdák is, kik a leghatározottabban elleneznék, hogy akármely czikk előállítására és forgalomba hozatalára valamely magán személy kiváltságot nyerjen, de még azt sem találnák megengedhetőnek, hogy az állam valamely állami jövedék kihasználását bérbe adja. S ugyanezen iskolához tartozó nemzetgazdák helyeselték a magán vasúti rendszert, sőt még a kamatbiztosítás melletti magán vasúttakat is, a melynek képtelenségén az utókor nem fog eléggé bámulhatni.

Elmeletileg igen könnyű megjelölni azon különbségeket, a melyek a díjszabásokra vonatkozólag, a magán és állami vasúttak eltérő jellegéből folynak. A magánvasút kereseti jellegű vállalat, melynek az a törekvése, hogy fuvarozási üzletéből a befektetett tőkét minél jobban gyümölcsöztesse, és e czél elérésére természetéből kifolyólag mindig az elérhető legmagasabb tarifát fogja alkalmazni. Az államvasút közintézmény, melynek nem rendeltetése jövedelmet hajtani; czélja a gazdasági érdekeket a lehető legolcsóbb fuvarozás által előmozdítani. Elmeletileg ezt a különbséget nem nehéz megállapítani, de kérdés, hogy e különbség megállapításának van-e gyakorlati értéke, hogy az «elérhető legmagasabb tarifa és a «lehető legolcsóbb tarifa» a gyakorlatban nem azonos-e?

Ha Magyarországon a vasúti üzlet olyan jövedelmező volna, hogy a vasúti vállalatok 7—8 vagy akár csak hat százalékos kamatot is fizetnének az üzlet tulajdonosainak, a részvényeseknek, akkor ez a különbség kétségtelenül nagy gyakorlati értékkel is bírna. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az összes magyar vasúttak között csupán az osztrák-magyar államvasút képes részvényeseinek hat százalékot fizetni kamat és osztalek gyanánt, a többi csak is az állami kamatbiztosítás segélyével felelhet meg részvényesei iránti kötelezettségének. A fuvarozási monopolium túlságos fölhasználásáról tehát alig lehet szó.

Az állam a vasúttakat nem építette saját erejéből, sem nálunk sem másutt, kivéve a rendkívül kedvező helyzetben levő Szászországot, a hol újabb időben az államvasúttak jövedelmi fölöslegeiből is építenek új vonalakat. Az állam a vasúttakat csak az adóból befolyó összegekből vagy pedig kölcsönökből építheti; a kölcsönök után pedig kamatot, sőt törlesztési hányadot is kell fizetnie. Az államvasúttak által nyújtott előnyt, különösen vegyes vasúti rendszer mellett, még köz-

vetve sem élvezheti az ország összes adózó polgársága és az állami igazságossággal ellentétben áll az, hogy egyeseknek vagy nagy tömegeknek nyújtott előnyökért olyanok is megterheltesenek, kik azon előnyökből semmit sem élveznek. Az állami vasútak kezelésénél sem szabad ezek szerint a jövedelmezőség szempontját figyelmen kívül hagyni, az állami vasútnál is arra kell törekedni, hogy a fuvarozási üzletekből lehetőleg födöztessék a kezelési költségeken túl a vasútakba fektetett tőke, illetőleg az ennek beszerzésére szükséges kölcsönök kamata, ha a törlesztési hányadot az államnál, mint örök életűnél nem is tekintjük. Ha az állami vasútak a befektetett tőke után fizetett kamatnál kevesebb jövedelmet hoznak, akkor az így előálló különbséget az adókból kell födőzni, a mi bizonyos mérvben igazságtalan és jogosulatlan megterheletés. És ez igazságtalanság érzetét az általános közgazdasági előnyökre való utalással annál kevésbé lehet elnyomni, minél nagyobb azon vidékek száma, a melyek az állami vasútnak sem közvetlen, sem közvetett előnyeit nem élvezik, mert hogy a közvetett előnyöket az adózók összesége élvezné, azt nem állíthatni.

A magyar államvasútak 1884-ik évi mérlege szerint a vasút üzleti fölöslege 8,900,070 forint volt, míg a vasútakba és a központi főműhelybe befektetett tőkét az ugyanazon évi mérleg 384,786,001 forinttal mutatja ki. E mérleg szerint a vasútüzlet a befektetett tőkét 2·3 százalékkal gyümölcsöztette, holott azon kölcsönök után, a melyekből az állam a vasúti vonalokat építette vagy vette, az állam mérsékelt számítással is legalább hat százalék kamatot fizet, a mi 23,087,160 forintot képvisel, úgy hogy az államvasúti üzemre az államnak más jövedelmi forrásaiból 1884-ben kerekszámban 15 millió frtot kellett áldoznia. E tizenöt millió forintot — közel annyi mint az államháztartás hiánya — az államnak adó útján kellett beszereznie és az erre szolgáló adók terhet egyaránt kell viselniök az állam összes polgárainak.

Ha az állami vasútak üzeme évi tizenöt millió forint áldozattal jár, akkor itt szükségszerűleg másként alakúlnak a viszonyok, mint Poroszországban, a hol az állami vasútak 5·2 százalék kamatot hoztak 1882—1883-ban, többet, mint a mennyi a vasúti adósság törlesztésére szükséges volt. Ha

ugyanezen vasútak magánvasútak lennének, akkor ezeket az inséges vasútak közé kellene soroznunk, így az adózók földözik a közgazdaság és közművelődés érdekében a vasútak kezeléséből az államra háramló terheket. Tisztában kell tehát azzal lennünk, hogy a főforgó viszonyok között a magyar államvasútak föladata sem lehet a «lehető legolcsóbb tarifa», mert a magyar államvasútak minden tarifa-leszállítása csak fokozza az állam megterbeltetését és az adózók összeségének bevonása az államvasút terheinek viselésébe, elvitázhatatlan igazságtalanság marad mindaddig, a míg vannak olyan adózók, kik annak előnyeit nem vehetik igénybe. Sűrű államvasúti hálózat mellett ez igazságtalanság csökken, de akkor sem enyészik el, megmarad annyiban, hogy bizonyos osztályok, a termelés bizonyos ágai az államvasútak által nyújtott előnyöket nagyobb mérvben veszik igénybe, mint mások.

Ilyen viszonyok között a magyar államvasútak vezetésének sem lehet más a célja, mint a közgazdasági érdekek kockáztatása nélkül a lehető legnagyobb jövedelem elérésére való törekvés. Ezt nem lehet eléggé erősen hangsúlyozni, mert a vasútak állami jellegéből a termelés széles rétegei azon következtetést vonják le, hogy az derűre borúra engedélyezhet vitelbér-mérsékléseket, holott kétségtelen, hogy a viteldijmérséklés azon esetek kivételével, a melyekben ennek megtagadása a termelés vagy pedig a kivitel megszűnését vonja maga után, azonos a magánérdek túlsúlyra emelkedésével a közérdek fölött. Attól tartunk, hogy még így is túlságos tág kört jelöltünk ki a viteldij-mérséklésekre, hogy a jelenlegi viszonyok között a magyar államvasútakra nézve sem lehet más elv irányadó, mint hogy viteldij-mérséklés csak az esetben engedélyezhető, ha a nélkül — természetesen az önköltség határán jóval túl kell maradnia még ez esetekben is — a szállítás elmarad és ez közgazdaságilag hátrányos, vagy pedig a vasút saját érdekében nem kívánatos. S nem állithatni, hogy a magyar államvasútak — kereskedelmi vezetésének általánosan elismert kitűnő volta mellett is — ezt mindenkor szem előtt tartották volna; hogy e helyes elv helyett sokszor nem a nepszerűsködés által vezetették magokat, holott az államvasútaknál, ha az igazgatás háta mögött nem állanak is az osztalék megcsorbítása miatt zúgolódó részvényesek — az igazgatóságnak gondos figyelemmel kell lennie az állam

pénzügyi érdekeire, mert akár mennyire sikerült is az izgatásnak ezt a szót gyűlöletessé tenni, az mindig az adózók érdeke marad.

A mi gyakorlati viszonyaink között csak elméleti értéke van az úgynevezett közgazdasági tarifának, a mely alatt a tarifa-tudományban azt a tarifát értik, a mely mellett a vasút fődözi a kezelési költségen túl a befektetett tőke kamatait. Más, intenzív forgalmú államokban, a hol a vasútak a befektetett tőke után az országos kamatlábat meghaladó jövedelmet hoznak, a magánvasúttal szemben a közgazdaság érdekében állónak találják e tarifa behozatalának sürgetését, mert ott ez haladás lenne, de nálunk még gondolni sem lehet ilyen tarifára, mert a mi viszonyaink között az ilyen tarifa megsemmisítené a forgalmat. De ha erre nem is gondolhatni, ép oly kevésé lehet a tarifa leszállításáról beszélni, sőt az államvasútak jövedelmezősége érdekében, a mi egyenlő az adóteher igazságosabb megosztásával alighanem azon kérdést kell megfontolás tárgyává tenni, nem lenne-e a közgazdaság sérelme nélkül a magyar államvasútak tarifája emelhető.

A magyar államvasútnál mutatkozó és legalább tizenöt millió forintra tehető kamat-különbözethez járulnak azon összegek, melyeket az állam 1884-ben kamatbiztosításként kifizetett, ezek kerek számban túlzás nélkül tehetőek kilencz millió forintra. Ez összeg nem lenne sokkal kisebb, ha valamennyi kamatbiztosításban részesülő vasút államosítatnék is. Így összesen 24 millió forint az, a mit a magyar állam a vasútak üzemben tartására évenként áldoz, tehát közel annyi, mint a tiszta földadó. Szükséges volt ezt a két számot így egymás mellé állítanunk, hogy kitüntessük, miszerint a vasúti tarifák leszállításáról beszélni egyenesen lehetetlen és hogy nem oly vétkes törekvés a vasútak és ezek között első sorban a magyar államvasút bevételeinek emeléséről gondoskodni, mint azt a közvéleménnyel elhitetni szeretnék. Tagadhatatlan, hogy az idő erre most nem alkalmas, mert a gazdasági depressio idején ez csak növelhetné a bajokat, de hangsúlyoznunk kell, hogy a gazdasági viszonyok jobbra fordultával a kormány tiszte lesz, megfontolni azon kérdést, vajon a magyar államvasút bevételei a tarifák emelésével nem lennének-e a közgazdaság minden sérelme nélkül fokozhatók. Addig pedig azon kérdést kell megvitatni,

mennyiben nélkülözhetetlenek közgazdaságilag azon viteldij-mérséklések, a melyeket a magyar államvasútak rendszerint engedélyeznek. Mennyit képviselnek e viteldij-mérséklések, arról nincs statisztika, holott ez rendkívül érdekes volna, mert csak ennek összeállítása után lehetne látni, hogy a díj-mérséklések útján mennyi jövedelmet veszít el a vasút, a melynek elvesztése talán nincs is minden esetben indokolva. Mi meg vagyunk győződve, hogy ez az összeg igen jelentékeny.

Az államgazdasági és a közgazdasági tarifa-politika között így eltérés jelentkezik, de ha valahol úgy nálunk mondhatni azt el, hogy a vasútak a közgazdaság érdekeit a lehetőség határáig tekintetbe vették a tarifák megszabásánál, a mivel azonban korántsem akarjuk azt állítani, hogy egyes vasutaknak különösen helyi díjszabása nem túlságos magas és hogy azok a pénzügyi érdekek sérelme nélkül is nem volnának módosíthatók. Ebben a tekintetben vannak anomáliák. Így például anomália az, hogy a magyar államvasútak által kezelt és állami kamatbiztosításban részesülő arad-temesvári vasút helyi díjszabása jóval magasabb, mint a magyar államvasútaké, a melynek helyességét az e vasút mentén lakó szállító közönség annál kevésbé képes fölfogni, mert tudja, hogy e vasút jövedelmi hiányát épen úgy a magyar állam fődözi, mint a magyar államvasút hiányát. Ebben az irányban tehát van tenni való, mert ha az állam kamatbiztosításban részesít vasútakat, tehát az adózók által fődözteti a hiányt, akkor ugyanazon adózók az osztó igazság elvénél fogva megkövetelhetik azt, hogy ne részesüljenek kedvezőtlenebb elbánásban, mint azok, kik a magyar államvasúton szállítanak. Ha az összes, állami kamatbiztosításban részesülő vasútakat nem lehet államosítani, akkor arra kell törekedni, hogy ezek a magyar államvasútakéval azonos tarifákat állapítsanak meg, mert e tarifák eltérésére nincs semmi elfogadható ok annál kevésbé, mert a helyi díjszabások mérsékléséből eredő nem jelentékeny, időleges bevételi csökkenést, csakhamar kiegyenlítené, mint a tapasztalat mutatta, a szállítmányok fokozódása.

A tarifák egységessé tételét legegyszerűbben e vasútak államosítása által érhetni el, de a nélkül is elérhető ez, mert az állami kamatbiztosításban részesülő vasútnaknál a törvény szerencsére nyitva hagyta az állam befolyásának útját. Ez véleményünk szerint a közel jövő föladata lesz, a mit nagyobb

nehézség nélkül teljesíthetni is. Nem oly könnyű, sőt a tarifajog egyik legnehezebb kérdése a differentialis tarifák és a díjkedvezmények szabályozása. A differentialis tarifák kérdését sokat vitatták hazánkban is; addig a míg versenyvonalak lesznek, a differentialis tarifák aligha nem mindig fönn fognak állani, bár az újabb időben a saját tapasztalataikon okúlt és a közönség kárára kiegyezett vállalatok cartellek kötése által igyekeztek a versenyt kizárni és így a differentialis tarifáknak elejét venni. A vízi út versenye is differentialis tarifák föllállítására vezeti a vasútat, nemcsak a teher-, de még a személyszállítás terén is, a minek legnyilvánvalóbb példája a magyar államvasútak magatartása a budapest-zimonyi vasút Duna-melléki állomásaival szemben, szabad és zárt hajózás idejében. A differentialis tarifákban egyenlőtlen elbánás jut kifejezésre és ezt a vasútnak, különösen az állami vasútnak kerülniök kell. A magyar állami vasút és az osztrák-magyar államvasút közötti versenyt a cartell kizárja; a magyar államvasút és a déli vasút közötti versenynek is elejét vették a különböző forgalom-megosztási egyezmények, a garantirozott vasútnak különben sem versenyezhetnek, úgy, hogy a belföldi forgalomban a differentialis tarifák eltiltása csak a tényleges állapotot szentesítené. Mi ezért a tarifák egységesítésével egy időben kívánatosnak tartanók a differentialis tarifák törvényhozási szabályozását, mert a jogérzettel ellenkezik, hogy a vasútnak különböző elbánásban részesítsék egyes állomásaik szállítóit. A belföldi forgalomban a differentialis tarifáknak csak a hajózással szemben van jelentősége, de azon czél elérésére, hogy ezzel meghódolásra kényszerítsük a Duna-gőzhajózási társaságot, a differentialis tarifa nem kielégítő fegyver, mert akár mily alacsonyra megy is le a vasút a díjtételeivel, ha csak önköltségen alúl nem akar szállítani, a hajózással nem versenyezhet. Mi ezért a belföldi forgalomban a differentialis tarifák eltiltását óhajtjuk.

Másként alakúl a kérdés a külföldi forgalom tekintetében, a hol a közgazdasági versenyviszonyok játszanak nagy szerepet. Ebben a tekintetben különbözően kell eljárni a forgalom természetete szerint; ehhez képest különböző megítélés alá esnek a behozatali, a kiviteli és az átviteli tarifák. Jelentékenyebb szerepet eddig az átviteli és a behozatali tarifák játszottak és mindkettő tekintetében a magyar állam tarifa-politikája jelentékeny sikereket ért el. A közmunka és közlekedési miniszteriumot

ebben a tekintetben föltétlen elismerés illeti meg. A behozatali és átviteli tarifák a Romániával való forgalomban érzékenyen károsíták a magyar közgazdasági érdekeket, a mennyiben e forgalomra az osztrák államvasút alacsonyabb egységtételeket alkalmazott, mint a belföldi forgalomban; az osztrák-magyar államvasút ezt már nem teszi többé, a mi tagadhatatlanul a vasút jelentékeny károsodásával jár. A Duna-gőzhajózási társasággal szemben ezt még nem lehetett kivívni és nagyon nehéz vagy talán lehetetlen lesz elérni, addig pedig az a közgazdasági hátrány, a mi ebből származott, mérvére nézve alig csökkenve fog fönnállani, az országnak nem sok haszna van az osztrák-magyar államvasút magatartásából, mert végeredményében tökéletesen közönyös, hogy a román gabona az osztrák-magyar államvasúton és a Duna-gőzhajózási társaság hajóin hozatik-e be az országba és vitetik azon át, vagy pedig kizárólag a Duna-gőzhajózási társaság hajóin.

Az átvitelben is a Romániával való forgalomban szerepelt a differentiális tarifák kérdése. A magyarországi vasútak a nyugatról Romániába irányított szállítmányuk után alacsonyabb egységtételeket engedélyeztek, mint ugyanazon nemű küldemények után a magyar állomásokról. Ez megnehezíté a magyar iparcikkek kivitelét és mindenki helyeselni fogja, hogy a közmunka és közlekedési miniszterium ennek ellenszegült, a minnek az lett az eredménye, hogy ezen anomália megszűnt. A vasútak jelentősége az állam közgazdasági politikája tekintetében az átviteli tarifákban jut kifejezésre és még élénk emlékezetben lesz, hogy Bismarck herczeg a külföldi termelés elleni harczot azzal indította meg, hogy megtiltotta a porosz államvasútnak a Németországon való átvitelben a helyi díjszabáshoz képest mérsékelt tarifák engedélyezését. Ezzel a vasútak eszközeivé váltak az állam közgazdasági politikájának, még pedig bizonyos esetekben rendkívül hatékony eszközökké.

Azt véljük, hogy a behozatali és átviteli tarifákat nem lehet minden esetben ugyanazon szempontok szerint megbírálni. A behozatali tarifák mérséklése a belföldi tarifákhoz képest az esetek nagy többségében ellentétben áll a közgazdasági érdekekkel, a nélkül azonban, hogy ezt a közgazdasági érdeket, a mint az osztrák-magyar államvasút román gabonaforgalma mutatja, az alacsonyabb tarifák eltiltásával meg lehetne óvni. Hogy a behozatal a külföldről mérsékeltébb tarifák mellett szál-

littassék, mint a belföldi állomásokról ugyanazon rendeltetési helyekre való szállítás, azt a nemzetközi viszonyosság igényeinek indokával sem követelhetni. Másként áll az ügy az átviteli forgalomban. Nemzetközi szállítási jog ugyan még nincs — bár a jövő ezt is meg fogja hozni, a mint a múlt meghozta a világpostaegyületet és a nemzetközi távíró-egyezményt — de ennek daczára követelhetik a barátságos viszonyban álló államok egymástól, hogy az átviteli forgalomban az országon átmenő, idegen államtól idegen államokba irányított küldemények után ugyanazon egységtételek engedélyeztessenek, mint a milyen egységtételek mellett az ugyanazon külföldi állomásokra rendelt belföldi küldemények szállíttatnak. Ez meggyőződésünk szerint egyik alapelve a nemzetközi szállítási jognak, mely ha codificálva nincs is, kifejlődött a vasútak gyakorlatából és egyaránt megfelel a nemzetközi és a nemzeti érdekeknek. Ettől az elvtől csak közgazdasági harc esetén lehet és szabad eltérni, ha egyik állam a másikra vámpolitikája érdekében nyomást akar gyakorolni. Az idegen küldemények kedvezőtlenebb elbánása ekkor sem cél, hanem csak eszköz bizonyos cél elérésére és ha ez megtörtént, akkor a harci fegyvert el kell dobni.

Hazánkban az átviteli tarifáknak Romániával és Szerbiával szemben van fontosságuk. Az átviteli tarifákban a belföldi termelésre nézve rejlő méltánytalanságot a kormány közbelépése már megszüntette, és ezt mindenki jogosúlnak fogja találni. Nem lehet azonban jogosúlnak nevezni azt, a mit a budapesti kereskedők egy utóbb tartott szakértekezleten követeltek, hogy a magyar kivitel számára (a concret esetben Szerbiába irányuló kivitelről volt szó) az államvasútak mérsékeltebb egységtételeket engedélyezzenek, mint az átviteli forgalom számára. Ez közgazdaságilag legkevésbé sem indokolható, mert ha még a külfölddel való versenyről van is szó, akkor a földrajzi helyzet a versenyben elegendő előnyt nyújt a belföldi termelésre nézve; ha pedig ez az előny nem elég, akkor azt nem pótolhatni a tarifával. Közgazdaságilag ez a követelés nem indokolt; a vasútak érdekét a legnagyobb mértékben károsítja, a nélkül, hogy abból a közgazdaságra nézve a legkisebb haszon is háromolnék, egyedül a Duna-gőzhajózási társaságnak van haszna, mert az megnyeri azon szállítmányokat, a melyeket a vasútak elutasítottak magoktól. A nemzetközi viszonyosság azonban egyenesen tiltja ezt az eljárást, a mely

retorsiókra, még pedig jogos retorsiókra vezet és nem szenved kétséget, hogy ez esetben a magyar közgazdaság érdekei sokkal nagyobb mértékben csorbúlnának, mint a mennyi hasznot a belföldi kivitelnek kedvező eljárás valaha hajthat.

A díjkezdvezmények kérdése egyik nyílt sebe a tarifaügynek és a magyar államvasút csekély jövedelmezőségének, mint már említettük, egyik oka ebben keresendő. A díjkezdvezmények megadása vagy meg nem adása a vasútigazgatóságok tetszésére van bízva, a mi, ha nem vezet is, mint örömmel ismerjük el, egyéni indokok tekintetbe vételére, még is gyakran ellentétbe hozza a vasútigazgatást az igazságosság elvével, a mi ellen állami vasútnak legkevésbé szabad vétetni. A díjkezdvezmények a szállítási üzlet természetéből folynak ugyan és ha a vasúton való szállításnál szó lehetne a valódi szabad versenyről, akkor a díjkezdvezményeknek a szabad verseny kielégítő ellenszere volna. A közvélemény nyomása alatt a kormány már elismertetett a vasúttal bizonyos elveket, a melyekhez a díjkezdvezményeknél alkalmazkodniok kell, mint a díjkezdvezmények nyilvánosságát, a mi azonban még ma sincs keresztül vive, mert az elv daczára is vannak titkos refactiák, a díjkezdvezményeknek hasonló föltételek mellett, személyválogatás nélkül való megadását pedig már az engedélyokiratok kikötik. Ez elveket a vasúttak az elméletben kivétel nélkül elismerik, a gyakorlat azonban azok kijátszására vezet.

A díjkezdvezmény-leengedés a szállítási költségekből és így azon termelő, kereskedő vagy szállító, ki a díjkezdvezményt nyeri, előnyben van versenytársai fölött. A vasúttak rend szerint föltételhez kötik a díjkezdvezmény megadását, igen sokszor csak bizonyos mennyiségű szállítmány föladásánál adják meg a díjkezdvezményt. Ha más szállítók teljesítik ugyan e föltételeket, akkor megkapják ugyanazon kedvezményeket. Ez elvben nagyon tetszetős és úgy látszik, hogy teljesen megfelel az igazságosság követelményeinek, a gyakorlatban azonban másként áll a dolog. Tudunk esetet, a midőn egy magán vasút igazgatósága egyik állomásáról a gabonaszállításra nézve díjkezdvezményt adott egy nagy gabonakereskedő cégnek. A díjkezdvezmény megadása 500 kocsi gabona elszállításától volt függővé téve, és a vasútigazgatóság minden fölszólalásra azt felelte, hogy szívesen megadja a kedvezményt mindenkinek, ki 500 kocsi gabonát szállít el. E kedvezmény eredménye az lett,

hogy az illető czég azon a vidéken monopoliumot nyert, mert olcsóbban szállíthatott mint bár ki más és monopoliumával kényszerítette a többi kereskedőket, hogy az ő közvetítésével szállítsanak, a termelőnek e díjkedvezményből tehát nem volt semmi haszna sem. Épen ilyen természetű a Duna-gőzhajózási társaságnak egy nagy budapesti és bécsi czéggel fönállott díjkedvezményi szerződése, a melynek, mint tudjuk, az volt a következménye, hogy a kisebb szállítók kénytelenek voltak e nagy szállító közvetítésével élni. A közérdeknek ilyen díjkedvezményekből nincs semmi haszna.

A magyar vasúttak mindegyikén számtalan díjkedvezmény áll fön állandóan és engedélyeztetik esetről-esetre, és e díjkedvezmények közül számos tisztán egyéni jellegű, a mennyiben oly föltételekhez van kötve, a melyeket csak egy szállító teljesíthet. E díjkedvezményeknél a refactiák igazságtalan jellege határozottan előtérbe lép, de még azon díjkedvezmények is, a melyek nem bírnak ilyen, egyenesen gyűlöletes jelleggel, ellentétben állanak az osztó igazsággal. Miért szállítson a vasút bizonyos küldeményt bizonyos viszonylatban olcsóbban, mint ugyanazon küldeményt más viszonylatban, ezt nem lehet az egyszerű józan észszel fölfogni; magyarázni lehet, de kielégítőleg indokolni nem. Ha sok díjkedvezményre van tényleg szükség, akkor az azt mutatja, hogy vagy a normalis díjszabás magas, vagy pedig az áruosztályozás nem megfelelő. Mindkét baj olyan természetű, hogy azon nem refactiák nyújtásával, hanem vagy a díjszabás, vagy az áruosztályozás helyesbítésével kell segíteni.

A díjkedvezmények közgazdasági jelentősége különösen a kiviteli tarifákban lép előtérbe. Sokszor egyedül a vasút által nyújtott díjkedvezmény mellett használható föl a kiviteli conjunctura, a mely esetben a díjkedvezmény, bár igazságtalan jellegét el nem veszíti, közgazdaságilag nélkülözhetelenné válik. Megfontolandó azonban az, vajon a kiviteli tarifák alapjait általában nem volna-e célszerűbb oly egységtételekre alapítani, a melyek mellett a díjkedvezmények, a melyek megadása vagy megtagadása mindig a vasút igazgatóságának jóakaratótól, belátásától vagy tetszésétől függ, nélkülözhetőkké válnának. A déli vasút igazgatósága az 1885. év őszen, a midőn a magyar gabona kivitelére Olaszországba kilátás nyílt, e kivitelt a legmesszebb menő díjkedvezményekkel igyekezett előmozdítani, közel felére leszállította a díjtételeket. Így például Székesfehé-

vártól Peri határállomásig a hivatalos díjtétel 100 kilogrammonként 219·6 krajczár, a kivétel érdekében ezt a díjtételt a déli vasút 131·3 krajczárra szállította le, de csak azon küldeményekre, a melyek Veronán túl fekvő állomásokra rendeltettek. Ez az intézkedés kétségtelenül helyes volt és a déli vasút igazgatósága elismerést érdemel érte, de hogy igazságtalan, azt nem tagadhatni. Díjkedvezményeket a vasútak csak úgy adhatnak, ha a helyi forgalom magasabb megterhelése által kiegyenlíthetik a díjkedvezmény következtében előálló jövedelmi csökkenést, de épen ezért bizonyos mértéket kell abban tartani és nem szabad a helyi díjszabás egységtételeit oly magasan megállapítani, hogy ez a díjkedvezmények rendszerének túltengését vonja maga után.

Nálunk úgy mint Ausztriában teljes virágát éli a díjkedvezmények rendszere, holott az állam vasúti politikájának ennek fokozatos elnyomására kell irányúlnia, különösen a belöldi forgalomban, a hol a díjkedvezmények majdnem mindig az egyéni előnyújtás jellegével bírnak. A díjkedvezmények törvényes rendezésének ideje még nem érkezett el, de a megalkotandó vasúti jogban, a melyet az idő meg fog hozni, érvényesíteni kell ezekre nézve is azt az elvet, hogy a vasútak a közérdek igényei szerint kezeltesse, a közérdekkel pedig az esetek túlnyomó többségében ellenkeznek a kivételek, holott a mai vasúti gyakorlat szerint a kivételek alkotása képezi a szabályt. A déli vasúton például az 1885. évről az 1886. évre 414 különböző díjkedvezmény vitetett át, a magyar államvasúton is néhány száz a hasonló díjkedvezmények száma, a melyekkel számos árúczikkre nézve ezer és ezer viszonylatban engedélyeztetik az általános díjszabásoktól való eltérés. Azt szokták állítani a vasúti szakférfiak, hogy a díjkedvezmények nélkül nem lehet a vasúti üzlet okszerűleg kezelni. Ez az állítás azonban mi által sincs igazolva. Azon tapasztalat, hogy a díjkedvezményekre szükség volt, csak azt igazolja, hogy az általános díjszabások helytelenül voltak megállapítva, de nincs kimutatva, hogy a díjkedvezmények helyesen megállapított általános díjszabás mellett is szükségesek.

Csak is a vasúti üzlet e kinövéseinek fokozatos megszüntetésével érhetni el azt, hogy a vasútak közintézmények gyanánt jelentkezzenek, a melyek kezelésében ugyanazon elveknek kell uralkodniok, mint a többi közintézményekben, a melyek-

nél soha figyelmen kívül nem hagyott elv: egyenlő jog mindenki számára. Ez elv a vasúti igazgatás terén csak akkor lesz megvalósítható, ha az összes vasúttak az állam kezében lesznek, de ha az elv egész nagyságában rögtönözve meg nem valósítható is, az államnak kötelessége egész hatalmával, — a magyar államvasúttak példaadásával is, — az elv fokozatos megvalósítására törekedni. A magán vasút csak üzleteket akar csinálni és ezért nem válogatja, — a saját érdekében nem válogathatja, — az eszközöket; az állami vasút igazgatása azonban nem pusztán üzletigazgatás, az állam nem az üzleti érdekekért, hanem közcéllok megvalósítása érdekében kezeli a vasúttakat is, soha sem szabad azonban megfélemlenie arról, hogy azok az elvek, a melyek szerint az állami működés ez ágában eljár, nem állhatnak ellentétben az államéletben helyesnek ismert és ilyenekül követett elvekkel. Ezekkel az elvekkel pedig a kivételes jogok nyújtása kiegyenlíthetetlen ellentétben áll.

Vannak, a kik azt állítják, hogy a vasúttakat nem elvek, hanem a napi szükséglet szerint kell vezetni. Ezeket azonban megczáfolja a jelenlegi vasútigazgatás is, a mely pedig nagyon távol van az általunk fölállított eszménytől. Ha ez igaz volna, akkor előre megállapított általános díjszabásokról sem lehetne szó; akkor minden állomás számára külön, annak sajátosságai forgalma szerint kellene megállapítani a tarifákat, és ha ezt elméletileg és elvileg nem is lehetne megczáfolnunk, képtelenségét eléggé kitünteti az, hogy ilyen eljárás mellett a gyakorlatban lehetetlenné válnék a vasút kezelése. A vasút általános díjszabásában kell mind e külön megfontolandó viszonyoknak kifejezésre jutni; az annak eredeti célja és rendeltetése már a magán vasúttaknál is, a melyeknél azonban e rendeltetésnek nem felelt meg. Minden tekintetben kielégítő áruosztályozás és minden igénynek egyaránt megfelelő általános díjszabás létesítése az államvasúti kezelés legelső és legfontosabb feladata, mert csak ebből mint alaphoz kiindulva, juthatni el a tarifák egyenlőségéhez az egész országban, a díjkezdvezményeknek, ha nem is eltörléséhez, mert a külforgalomban nélkülözhetetlenek maradnak, de a belforgalomban való megszüntetéséhez és így az igazságosság és egyenlőség elveinek a vasúti forgalomban való érvényesüléséhez, a mi az államvasúttak rendeltetése. Ezen a kereten belül kell kielégíteni a közgazdasági érdekeket, és meg-

győződésünk szerint ezek az érdekek e kereten belül is kielégítésre találhatnak.

Azt vehetik ellen, hogy az igazságosság és egyenlőség szép elvei és az államvasúti üzlet egészen különmemű valami; a vasút üzlet marad, ha az állam kezében van is. Ez azonban határozottan téves fölfogás; az állam semmiféle üzletet nem üzleti célból, talán még az államvasútak gépgyárát sem, annál kevésbé az államvasútakat, így érvelni lehet a magán vasútak elvi álláspontjából, de mihelyt így fogják föl a kérdést, akkor a vasútak állami kezelésének nincs többé jogosultsága, nincs különösen a mi viszonyaink között, a midőn az úgy nevezett üzlet érdekében az állam milliókra menő áldozatokat hoz. Viszont azonban állíthatni véljük azt, hogy az államvasúti rendszer kizárólagos jogosultsága egyedül a fentebb kifejezett fölfogás mellett válik nyilvánvalóvá. Ha a vasút pusztán üzlet, akkor az állam ne foglalkozzék azzal, mert ezt a magánosok rendszerint jobban elvégzik, de ha a vasút nem üzlet, nem pusztán vállalat, akkor más, mint az összesség képviselője, nem is kezelheti ezt helyesen. A vasútak kezelése ma már határozottan állami functio, ha ez a fölfogás nem egyezik is meg azzal a fogalommal, mely az állam célját és rendeltetését egyedül a jogrend föntartásában látta, a mely fogalom elégtelensége fölött az élet már napi rendre tért. Ez elméleti kitérésekkel, azt véljük, eléggé kitüntettük, a vasútak mint vállalatok és mint közintézmények közötti különbségeket, de lehet ezt még másként is kifejezni. A vasútnak, mint vállalatnak, célja az üzletbe befektetett tőkét minél jobban gyümölesöztetni, az eszköz erre a szállítási üzlet. Ez-e az állami vasút célja? Határozottan nem; az állami vasút célja a közérdeket előmozdítani a vasúti szállítás által is. Hogy ennél tekintettel kell lenni az állam anyagi érdekeire, azt már fentebb kiemeltük az okok megemlítésével. Ha pedig az államvasútak célja a közérdek előmozdítása, akkor világos, hogy e közintézményre sem alkalmazhatók más elvek, mint a melyek szerint az állam a többi közintézményt vezeti. Ezért véljük mi azt, hogy indokolt volt, a midőn az igazságosság és egyenlőség elveinek megvalósítását követeltük a vasutak igazgatásában. Erre törekedni az állam célja és a vasúti igazgatás jogát ehhez képest megalkotni, a törvényhozás föladata. Nem ápolunk illusiókat arra nézve, hogy ezt már most meg lehet tenni, de meg vagyunk győződve, hogy a viszo-

nyok fejlődése fölfogásunkat igazolni fogja. A vasúti kezelés mindenütt sokkal újabb keletű állami föladat, minthogy azt már törvényhozásilag lehetett volna szabályozni, de nincs kétség, hogy az állami működés e nagy terét, a melyen annyi nagy érdeket kell megóvni, nem fogják szabályozatlanul hagyni. A munka egyike lesz a legnehezebbeknek, a melyet a törvényhozás valaha végezett, de e nehézségeket le kell küzdeni, mert csak így érhetni el azt a czélt, hogy az állami működés ez ágában is a törvény, vagy a mi ezzel azonos, az igazságosság és egyenlőség elve legyen az uralkodó.

VI.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a magyar államvasútak tarifái mennyiben felelnek meg az általunk föllállított elveknek, akkor azt fogjuk találni, hogy a magyar államvasútaknál a tarifák tekintetében ugyanazon rendszertelenség, ugyanazon visszásság az uralkodó, mint a magán vasútaknál, és hogy azoknál ép oly kevéssé lehet szó az elvi szempontok megtartásáról, mint ezekenél. Ezen azonban, a viszonyokat ismerve, nem szabad megütköznünk. A magyar államvasútakkal az állam egész az utolsó időig, különös czélokot követett: a magán vasútakkal való harc fegyveréül használta föl azokat; minden intézkedés jó volt, mely alkalmasnak látszott a magán vasútak meghódolásának elérésére; a háború idején pedig nem lehet sem az eszközöket váltogatni, sem pedig az elvi álláspontok magaslatára emelkedni.

Ez nem lehetett másként, de nincs ok, hogy ezek a viszonyok a harc megszűnte után is állandósíttassanak. Ma már, midőn az összes magánvasútak meghódoltak, nem kell az állami vasútakat arra a czélra használni, mint előbb, de az állami vasútak az állam kezében ma is jó szolgálatot tehetnek, ha példaadásukkal kényszerítik a többi vasútakat a díjzabásügy kinövésének fokozatos megszüntetésére. Nem akar ez vád lenni a múltra nézve, csak annak kifejezése, hogy a jelen és a jövő föladatai mások, mint a múlt céljai voltak. Mi teljes mértékben elismerjük a magyar államvasútak tarifa-politikájának sikereit; a múltban ez eredmények kivívása volt a legfőbb érdek, ma a közérdek szempontjainak igénybe vétele a magyar államvasútak kezelésének első kötelessége. Ezeket érvényesíteni kell úgy a

személyszállítási díjszabásokban, a melyeknek mai alapja, mint később kimutatjuk, kiáltó igazságtalanság, mint a teherforgalomban, a melynek terén ha nem is egészen megszüntetni, de a legnagyobb mértékben korlátozni kell a díjkezdvezmények rendszerét.

A magyar állam vasúti politikájának és a magyar államvasútak tarifa-politikájának legnagyobb eredményei közé tartozik az osztrák államvasúttal kötött egyezés és különösen az ezzel kapcsolatos cartell-szerződés. E cartell-szerződést a magyar közvélemény — megengedjük, hogy a közönség az ilyen ügyekhez nem ért — úgy üdvözölte mint jelentékeny és nagy sikert; az utóbbi időben azonban a *Vasúti politikánk és a közvélemény* című röpirat erős bírálat alá vette e szerződést, úgy, hogy ma a közönség nem tudja, hogy az előbbi általános ítélet, vagy pedig az újabb bírálat-e az igazolt? Ezért talán nem lesz érdektelen, ha e cartell-szerződés főbb határozatait közelebbről is megvilágítjuk.

A cartell-szerződés kizárja a magyar államvasút és az osztrák-magyar államvasút közötti harczt, a mi a részvényesek által kezdeményezett egyezésnek célja volt. Károsodtak-e ez egyezés mellett a részvényesek, azt kutatni nem föladatunk, de azt a tények igazolják, hogy a magyar államvasút olyan eredményeket ért el, a melyeknél kedvezőbbekre versenyharc esetén sem számíthatott, e harc pedig jelentékeny áldozatokat igényelt volna. A cartell-szerződés csekélyebb jelentőségű, mellesleg határozatairól nem fogunk szólni, mert annak értékét a főbb határozatok döntenek el.

A magyar államvasút és az osztrák-magyar államvasút közös állomásainak Temesvárnak, Szegednek és Buda-Pestnek (Kőbányával) nyugatra, nevezetesen Bécsbe és azon túlra irányuló forgalma megosztatik a két vasút között egyenlő részben. Ez nem egyszerűen méltányos az államvasútra nézve, hanem előnyös annál inkább, mert Szeged a cartell kötésekor még nem volt a magyar államvasút állomása, és a szegedszabadkai útirány hosszabb, mint a szeged-félegyházai, továbbá Temesvár nem állomása a magyar államvasútnak, hanem az arad-temesvári vasútnak, mely a magyar államvasút kezelése alatt áll ugyan, de az osztrák-magyar államvasút tulajdonát képezi. Az osztrák-magyar államvasútnak mint az arad-temesvári vonal birtokosának módjában lett volna tarifa-intéz-

kedések segélyével megakadályozni azt, hogy a temesvári forgalomból a magyar államvasút arad-budapesti vonalára ne tereltesék semmi, és e két jelentékeny és nagy forgalmú állomás fél forgalmának átengedése, a mire nem lett volna szorítható, bizonyára ellensúlyozza azt, a mit oly nagy hátrány gyanánt hoz föl a röpirat, hogy Algyő és Hódmező-Vásárhely forgalma, — akkor az alföld-fiumei vasút állomásai, — átengedettet az osztrák-magyar államvasútnak.

A cartell a Buda-Pest és Bécs közötti, még pedig mindkét irányban mozgó forgalmat egyenlő részben osztja meg a két részes vasút között. Ez a forgalom a cartell-szerződésig az osztrák-magyar államvasút által közvetített. Abban az esetben, ha a magyar államvasút budapest-brucki vonalával versenyharczot folytat az osztrák államvasút ellen, a budapest-bécsi forgalom egy részét talán megnyerhette volna, ámbár az osztrák államvasút a bruck-bécsi vonallal ezt is megakadályozhatta volna, de az bizonyos, hogy a fél forgalmat az osztrák-magyar államvasúttól, mint a kereskedelmi körökkel régtől fogva összeköttetésben álló vonaltól el nem vonhatta volna, még akkor sem, ha egyenesen Bécsbe nyúlt volna be. A magyar államvasút a budapest-bécsi forgalom felerészben való megosztása által határozott és pénzben ép úgy kiszámítható előnyt nyert, mint a hogy az idézett röpirat a Hódmező-Vásárhely és Algyő állomások forgalmának átengedéséből származó kárt kiszámítja. A bécs-budapesti forgalom felerészének átengedése a magyar államvasút számára nemcsak előny, de jóformán az ajándék jellegével bír, mert ebből a forgalomból a magyar államvasút semmit sem vehetett volna el, azon egyszerű okból, mert a magyar államvasút nem nyúlik be Bécsbe és Bécsben nincs föladó állomása. A cartell szerint a bécs-budapesti forgalomban az osztrák-magyar államvasút nemcsak azon szállítmányok felét engedi át a brucki iránynak, a melyek saját bécsi állomásán adatnak föl, de még azon szállítmányok felét is, a melyek a Ferdinánd éjszaki vasút állomásán adatnak föl, a melyeket a magyar államvasút minden befolyása nélkül a marcheggi irányban szállíthatna. Ha a cartell-szerződés értéke fölött igazságos és tárgyilagos ítéletet akarunk mondani, akkor e körülményeket nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

A cartell-szerződés egyik leglényegesebb pontja az, hogy az osztrák államvasút magyarországi állomásainak (kivéve a közös

állomásokat) Ausztriával és a nyugattal való forgalma, mindkét irányban, azaz keletről-nyugatra és nyugatról-keletre, az osztrák-magyar államvasút marcheggi irányának tartatott fönn, ellenben a magyar államvasút állomásairól csak a keletről-nyugatra menő forgalom irányoztatik Bruckon át, míg az Ausztriából és nyugatról a magyar államvasút Buda-Pesttől keletre fekvő állomásaira érkező szállítmányok felerészben megosztatnak a brucki és marcheggi irány között.

A többször említett röpirat ezt megfoghatatlan igazságtalanságnak, a magyar államvasútak nagy mérvű megrövidítésének tartja és kiszámítja, hogy ez a magyar államvasútra nézve évi 441,804 forint kárt képvisel. Azt véljük, hogy ez a számítás nélküli az elfogadható alapot és ha nincs alap, melyre a számítást fektethetni, akkor az egész számítás illusorius. A számítás alapja a következő: 1882-ben (mellékesen jegyezve meg, ez a legkedvezőbb évek egyike volt) a magyar államvasútak állomásairól Ausztriából és nyugatról Kőbányán át két millió métermázsza szállítmány érkezett. A cartell-szerződés következtében e szállítmányoknak csak fele fog a brucki vonalon irányíttatni; a bruck-budapesti vonal e miatt, a röpirat szerint, e forgalom felét elvesztette, azaz évenként egy millió métermázsát. Az első pillantásra világos, hogy a brucki vonal nem vesztett semmit, de a szerző elfelejti megjegyezni, hogy ezek a szállítmányok előbb mind az osztrák-magyar államvasúton szállítottak; a brucki vonal nem vesztett semmit, a vesztes fél kizárólag az osztrák-magyar államvasút, mert az tényleg elvesztette azon forgalom felét, mely előbb kizárólag vonalain mozgott.

A kérdés tehát az, hogy a brucki vonal versenyharez esetén a szállítmánynak nagyobb hányadát lett volna-e képes megnyerni e forgalomban, mint a mennyit a cartell-szerződés értelmében kap. Az osztrák-magyar államvasút ausztriai állomásainak a magyar vonal állomásaival való forgalmából a brucki irány nem kaphatott volna semmit, nincs olyan tarifafortély, a melylyel ebből csak egy mázsát is elvehetett volna. De a többi nyugati forgalomból is csak akkor kaphatott volna részt, ha valamely ponton érintkeznék e nyugati forgalmat közvetítő osztrák vasúttakkal, ezekkel pedig sehoh sem érintkezik, mert Bécs az osztrák-magyar államvasút állomása. A cartell-szerződés e pontjából csak az elfogultság magyarázhat a magyar államvasútra nézve sérelmet; mi azon véleményben

vagyunk, és azt hisszük, sikerült ezt indokolnunk is, hogy a cartell-szerződés e pontja a magyar államvasút érdekeit a méltányosan követelhető módon biztosítja.

Azt hisszük, nem vádolhat senki azzal, hogy az osztrák-magyar államvasút iránt elfogultak, vagy csak kiméletesek is vagyunk, az az állaspont, melyet tanulmányunk első részében kifejtettünk, elég határozott, de olyan fegyverekkel, a melyekkel az említett röpirat küzd az osztrák-magyar államvasút ellen, hogy a magyar államvasútak tarifapolitikája eredményeinek értékét kisebbsítse, objectív módon nem lehet harczolni.

A röpirat kifogásolja azt, hogy csak a közös állomások forgalma osztatott meg, a két vasút többi állomásainak e csomópontokon átmenő forgalma azonban biztosított az illető vasútnak. Maga a röpirat beösméri, hogy ez a magyar államvasútra nézve pénzügyileg talán előnyösebb, de azt állítja, hogy közgazdaságilag hátrányos, mert az ellenkező esetben a magyar államvasút az osztrák államvasút Buda-Pesten alól fekvő állomásaira vonatkozólag is gyakorolhatott volna tarifapolitikai befolyást oly módon, hogy a magyar államvasút alacsonyabb tarifái az osztrák államvasút magasabb tarifáit mérsékelték volna. Szerző itt is kiszámítja, hogy ez mintegy két és fél millió forint kárt okozott volna az osztrák államvasútnak. Számításában azonban itt sem jár el szabatosan. A helyes számítás az lett volna, hogy egymás mellé állítja a két vasút egységtételeit, a melyek összehasonlításából az tűnik ki, hogy a magyar államvasút díjtételei tényleg alacsonyabbak az osztrák-magyar államvasút díjtételeinél. Szerző azonban nem így számít, hanem azon tényből, hogy 1883-ban az osztrák-magyar államvasút magyar vonalainak 19·9 millió forintba rugó bevételei a magyar államvasútak 22·88 millió forintnyi bevételeinek 87 százalékát tették, holott az osztrák vasút forgalma a magyar államvasút forgalmának csak 66 százalékára rugott, azon következtetést vonja le, hogy a magyar államvasút minden tonna kilométer után 2·5 krajczárt vett be, míg az osztrák vasút 3·3 krajczárt. Ez igaz; de nem igaz, hogy a díjtételek között van ilyen különbség, holott ez a szám azt akarja kitétetni. Szerző egyszerűen figyelmen kívül hagyja azon nem lényegtelen körülményt, hogy a két vasút forgalma nem azonos természetű, a mi a főoka annak, hogy az osztrák-magyar államvasút magyar vonalainak bevételei magasabbak, mint a magyar államvasútaké. Így a hivatalos vasúti

statisztika szerint a magyar államvasútak 1883-ban 847 millió tonna kilométerre rugó teherárú-forgalmából 23 millió tonna kilométer esik a gyorsárúkra, az osztrák államvasút magyar vonalainak 455 millió tonna kilométer forgalmából 44 millió tonna kilométer, a magyar államvasútnál a szén és koksra 125 millió tonna kilométer esik, az összes teherárú-forgalom több mint heted része, az osztrák államvasút magyar vonalain 23 millió tonna kilométer, az összes teherárú-forgalomnak alig valamivel több mint huszad része.

A cartell-szerződés ellen a röpirat azt is fölhozza, hogy Czegléd közös állomásnak, különben igen jelentéktelen forgalma nem osztatott meg. Ennek oka nagyon világos. Czeglédről a keletre, és a nyugatról Czeglédre irányuló szállítmányokat a magyar államvasútak csak a kőbánya-szolnoki úton vihették volna; ez pedig a magyar államvasútakra a nagy kerülő miatt határozott veszteséggel járt volna, mert Czeglédre az osztrák-magyar államvasút tarifája szerint kellett volna szállítaniok, ez az útirány pedig közel felével rövidebb. A cartell elleni támadások között megesik a röpirattal az is, hogy olyan állítást kockáztat, mint az, hogy a cartell következtében a szabadkai marhakereskedő, ha a pozsonyi marhavásárt akarja fölkeresni, kénytelen Szeged-Kecskemét felé kerülni. Ez az állítás egyenes ellentétben van a cartell-szerződéssel és mi a legnagyobb figyelem mellett sem voltunk képesek abban olyan pontot találni, mely ezt igazolná; annál kevésbbé, mert élők szállításánál az útirány előírása meg van engedve, a mi bizonyára nem ismeretlen a szerző előtt sem.

A magyar államvasútnak az osztrák-magyar államvasúttal kötött forgalom-megosztási szerződése ezek szerint nagy előnyöket biztosít a magyar államvasútnak. Nem adja meg mindazon előnyöket, a melyek a magyar államvasút pénzügyi érdekeiben kívánatosak lettek volna, sőt vannak határozatai, melyek az előbbi állapothoz képest a magyar államvasútakra nézve egyenesen hátrányosak, de mint minden szerződés, ez is két oldalú kötés és alig várható bárkitől is, hogy olyan szerződést kössön, a melyből semmi előnyt nem várhat. Egészben véve ez a szerződés bizonyára sokkal több előnyt nyújt a magyar mint az osztrák-magyar államvasútnak, nyújthatott volna többet is, ha az osztrák-magyar államvasút úgy akarta volna, de nem alaptalan az az állítás, hogy e szerződés és az egész egyezség

határozmányai az osztrák-magyar államvasútra nézve határozott, positiv kárt jelentenek, talán nagyobbat, mint versenyharc esetén szenvedhetett volna.

A magyar állam vasúti politikájának a déli vasúttal szemben kivívott eredményeit a magyar államvasút tarifa-politikája értékesítette a déli vasúttal kötött cartell-szerződésekben, a melyeknek a fiumei forgalom fölvirágzása köszönhető. Az egyik cartell-szerződés a magyar államvasútak állomásairól Fiuméba rendelt küldeményeknek jelentékeny kedvezményeket biztosít a Triesztbe irányított küldemények fölött, a másikkal pedig elérte az, hogy a horvát és szlavoniai nagy fontosságú dongakivitel, mely előbb majd nem kizárólag Trieszt felé vette útját, most Fiumén át közvetítették.

A Vasúti politikánk és a közvélemény című röpirat ezt a cartell-szerződést is hibáztatja és azt állítja, hogy ennek egy hibás pontja miatt a magyar államvasútak nem állíthatnak föl a központi hálózatból direct tarifákat. Ez az állítás ellenkezik a tényekkel, mert a magyar államvasútak központi hálózatának és a magyar államvasút hátpályáinak minden fontosabb állomásairól léteznek direct köteléki tarifák Fiuméba, a mint arról bárki is meggyőződhetik. A másik vádja e röpiratnak a cartell ellen az, hogy a magyar államvasútak a központi hálózat állomásainak Trieszttel való forgalmát egészen átengedték a kani-zsai iránynak, holott versenyképes saját vonallal rendelkeznek a dombovári vonalban. Ez az állítás is ellenkezik a tényekkel, mert tudva levő, hogy a fiumei és trieszti közvetlen díjszabások úgy képeztetnek, hogy a kelenföld-fiumei vagy kelenföld-trieszti tarifához fix tétel adatik, a magyar államvasút vonalain befutott út díjszabása gyanánt és ez a fix tétel a fiumei irányban sokkal alacsonyabb, mint a triesztiben. Ennek következtében, miután a déli vasút a fiume-trieszti vonalon a legtöbb árúra nézve kocsinként 20 forint szállítási díjat szed, a tengeri versenyre való tekintettel, a fiumei irány használata még a Triesztbe rendelt küldeményekre nézve is előnyösebb, mint a közvetlen köteléki díjtételek mellett egyenesen Triesztbe való szállítás. Így történik, hogy a magyar államvasútnak különösen messzebb fekvő állomásairól a Triesztbe rendelt küldemények is Zákány-Károlyváros-Fiumén át szállítatnak Triesztbe.

Az eddigiekből eléggé kitűnik, hogy a magyar államvasútnak a múltban követett tarifapolitikája minden tekintetben

megfelelt a közgazdasági igényeknek és a magyar államvasútak pénzügyi érdekeinek. Most már azonban, mint kifejtettük, nem annyira tarifapolitikára, mint a tarifaügynek egységes elvek szerint való rendezésére volna szükség. A magyar államvasút igazgatásának hiányai nem a tarifapolitikában keresendők, amelyekkel nagy sikereket ért el az igazgatás, hanem a vasút kezelésében és annak belső igazgatásában, a miről tanulmányunk befejező részében fogunk szólni.

HELTAI FERENCZ.

AZ AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁSSÁGÁRÓL.

Tudományos testület ellen alig emelhetők súlyosabb vádak, mint azok, melyeket a *Budapesti Szemle* márcziusi füzetének egyik közleménye az akadémia történelmi bizottsága ellen emel. Habár az válaszul szolgál Szilágyi Sándor fölszólalására, én vállalkozom arra, hogy a vádakkal szemben a történelmi bizottságot oltalmazzam. Azt hiszem, hogy könnyebben tudom megóvni fejtegetéseimben a nyugalmat és tárgyilagosságot, mint Szilágyi barátom, ki a személyes sérelmek által földézett méltó fölháborodásának hatása alól talán nem tudna menekülni. Egyébként is a vádak az egész bizottság ellen vannak irányozva, melynek tizenöt év óta vagyok tagja, és ügyeit több éven át, mint előadó, vezettem. Mivel pedig e czímen, épen e folyóirat hasábjain, néhány év előtt meg nem érdemlett magasztalásokkal halmoztattam el, igénybe veszem most részemet a meg nem érdemlett ócsárlásból.

I.

A vádak szabatosan vannak formulázva :

- a) «A bizottság egészen rendszertelenül jár el.»
- b) «A bizottság nem bírja megkülönböztetni a lényegest a lényegtelenről.»
- c) «A bizottság színvonala oly alacsony, hogy megelégszik a puszta másolással.»
- d) «A bizottság eljárása elvtelen és könnyelmű.»*)

---

*) 492. lap utolsó alinea, 493. lap első és második alinea, 494. lap második alinea.

Vizsgáljuk közelebbről e vádak jelentőségét. Az ország történeti forrásai kiadásának és földolgozásának vezetésére hivatott tudományos testület legfőbb kötelessége, hogy :

a) Bizonyos irányelveket állapítson meg, és azokat a lehetőséghez képest követve, rendszeresen járjon el ;

b) Kiadásaiiban a lényegesnek a lényegtelen fölött elsőbbséget adjon ;

c) Kiadásaiiban az elérhető legmagasabb színvonalra emelkedni igyekezzék.

Ha tehát áll az, mit a vádak hangsúlyoznak (azaz ha áll az, hogy a bizottság egészen rendszertelen, elvtelen és könnyelmű eljárást követ ; a lényegest a lényegtelenről meg nem különbözteti, kiadásaiiban alacsony színvonalalal elégszik meg) a bizottság nem teljesíti legfontosabb kötelességét, a mely mulasztás súlya annál nagyobb, mert a bizottság, melyet költséggel az ország lát el, nemcsak az akadémia és a tudomány, hanem az ország irányában is le van kötelezve.

Ezen kötelességmulasztás csak két forrásra vezethető vissza.

a) A bizottság tagjai vagy nem képesek arra, hogy a helyes rendszert fölismerjék, a lényegest a lényegtelenről megkülönböztessék, a kiadások megfelelő tudományos színvonaláról fogalmat alkossanak magoknak, és ez esetben a hivatásukhoz szükséges tudományos qualificatiót nélkülözik.

b) Vagy a bizottság tagjai e qualificatiót bírják ugyan, de részint saját érdekek miatt, részint társaik érdekei iránt conniventiából, részint kényelemből, meggyőződésök érvényesítését elmulasztják.

Tehát a *Budapesti Szemle* közleménye a történelmi bizottság tagjait a tudományos qualificatió vagy a kellő lelkiismeretesség hiányával vádolja.

És pedig midőn e vádak a bizottság ellen emeli, nem jelöl meg bizonyos időpontot, a melytől kezdve a bizottság munkássága e vádat igazolja, és a mely időpontot megelőző időkre a vádat ki nem terjeszti. Ellenkezőleg, az általa különösen megrótt kiadványok egyikének (Wenzel *Árpádkori új okmánytárának*) első kötete 1860-ban jelent meg ; miből világosan kitűnik, hogy vádjait a bizottság egész munkásságára, kezdettől mai napig, terjeszti ki.

Már most lássuk: a történelmi bizottság kiből állt és áll jelenleg?

A történelmi bizottság az akadémia által azon tagjaiból alakítottatik, kik általános tudományos műveltségöknél vagy specialis tanulmányaiknál fogva a történelmi kiadások vezetésére leghivatottabbaknak látszanak. És pedig hangsúlyozom, nem egyedül olyanok a tagjai, kik magok tevékenyen vesznek részt az editiókban, de olyanok is, kik magas tudományos álláspontjuknál vagy széles látkörüknél fogva, a szakférfiakat tanácsaikkal támogathatják, munkásságukat minden érdeken fölül álló magaslatról ellenőrizhetik.

Így lett a bizottság legelső elnökévé a halhatatlan emlékü báró Eötvös József, és előadójává irodalomtörténetünk megalapítója Toldy Ferencz, kiknek vezetése alatt Szalay László, Horváth Mihály a (száműzetésből is) és Wenzel Gusztáv fejtették ki a legtermékenyebb munkásságot.

Ha tehát a *Budapesti Szemle* közleményének vádjai alaposak, úgy föl kell tenni, hogy ama nagynevű férfiak vagy képtelenek voltak arra, hogy helyes rendszert állapítsanak meg, a lényegest a lényegtelenről megkülönböztessenek és a forráskiadványok kellő színvonalát megjelöljék. Vagy pedig belátták, hogy a bizottság rendszertelenül, elvtelenül, könnyelműn jár el, lényegtelen dolgokra pazarolja pénzét, kiadványai alacsony színvonalán állanak; és még sem szólaltak föl ez eljárás ellen.

A mi báró Eötvös Józsefet illeti, a felelősség kétszeres súlyjal nehezednék rá, mert ő annyira meg volt elégedve az elnöklete alatt működő bizottság munkásságával, hogy a mint 1867-ben az ország közoktatásügyének vezetését átvette, első tényeihez tartozott az, hogy tárczájának költségvetésébe, a bizottság céljaira jelentékeny összeget vett föl.

Utána a bizottság elnöki tisztét Horváth Mihály foglalta el. Majd ennek helyébe Csengery Antal lépett, kinek nagy tájékozottságát az európai irodalomban, meleg érdeklődését a hazai tudományosság ügye és akadémiánk reputációjára, valamint független jellemét mindnyájan ismertük, kik szerencsések voltunk vele együtt működni. Már pedig ha a vádak alaposak, úgy föl kell tenni róla is, hogy a bizottság körében uralkodó bajokat föl nem ismerte, avagy ha fölismerte, nem volt elég bátorsága azok orvoslására gyógyszereket alkalmazni.

II.

A bizottság ez időszerint a következőképen van megalakítva. Elnöke Ipolyi Arnold; előadója Pesty Frigyes; tagjai: Deák Farkas, Fraknói Vilmos, Hajnik Imre, Knauz Nándor, Nagy Imre, Nagy Iván, Pauler Gyula, Salamon Ferencz, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Wenzel Gusztáv.

Ezekre vonatkozólag a súlyos vádak nem egyedül a logikai deductió útján alkalmazandók. Megdöbbentő világossággal írja a *Budapesti Szemle* közleménye: «Tudjuk, a bizottság sok tagja gondolkodik úgy mint mi; de nem képes vagy nem mer fölszólalni a slendrián ellen».

E szerint tehát nemcsak véli vagy fölteszi, hanem tudja, hogy a bizottság (nem egy-két, hanem) sok tagja gondolkodik úgy mint ő. E nyilatkozatnak nem lehet más az értelme, mint az, hogy a bizottság sok tagja osztozik a közlemény írójának véleményében, pálcát tör vele együtt a bizottság munkássága fölött, és alaposaknak tartja az ő vádjait.

Ez pedig nem áll. E sorok írójának alkalma volt a bizottság Buda-Pesten lakó tagjaival és elnökével is e közlemény tárgyában szólni. Mindnyájan a közleményben foglalt vádak fölött indignációjukat fejezték ki.

De a főntebb idézett sorokban más is foglaltatik. A közlemény írója «tudja, hogy a bizottság sok tagja . . . nem képes vagy nem mer fölszólalni a slendrián ellen».

Tehát tudja, hogy a bizottság főntebb megnevezett tizenhárom tagja között sok olyan van, kiket tehetetlenség vagy gyávaság visszatart attól, hogy fölszólaljanak az ellen, mit slendriánnak ismernek föl, és kiknek még annyi önérzetök sincs, hogy kilépjenek azon testületből, melynek munkásságát sem helyeselni, sem jobb útra téríteni nem bírják.

Nyugodtan az olvasóra bízhatom jellemzését azon eljárásnak, melyet ilyen imputatio magában foglal. Ez ugyanis ép oly sértő, mint alaptalan.

Természetesen, mint minden testületben, a történelmi bizottságban is merülnek föl nézeteltérések. Midőn a közlemény vádjai ellen fölszólalok, ezzel legkevésbé sem szándékom azt állítani, hogy a bizottságnak minden ténye és kiadvá-

nya kifogástalan. Vannak egyes munkák, melyek nem egészen felelnek meg a tudományos igényeknek, vagy melyeket legalább jobban lehetett volna szerkeszteni. Nincs a világon tudományos testület, melynek körében ilyen esetek elő nem fordultak volna; a nélkül, hogy azért bárki az elvtelenség és könnyelmű eljárás vádját emelte volna a testület egész munkássága ellen.

Mindazáltal a bizottság tagjai komoly tárgyalással, határozott fölszólalásokkal lehetőleg elejét igyekeztek venni a bajoknak. És a bizottság tagjai egymás irányában is szigorú kritikát gyakoroltak. Legyen megengedve a magam működéséből egy esetet fölhozni. A bizottság egyik legrégebb és legérdemesebb tagjának Wenzel Gusztávnak az *Árpádkori új okmánytár* szerkesztésében követett eljárásával nem értettem egyet. Nem haboztam egyik ülésben, — előre bocsátva hódolatomat személye és munkásságának érdemei iránt, — kifogásaimat erőteljesen adni elő. Hivatkozhatom azon előterjesztésekre is, melyet az előadói tiszt átvétele után mutattam be, különféle javaslatokkal, melyeket a bizottság készséggel elfogadott.

És a bizottság többi tagjai is nem egyszer szólaltak föl; sőt már közrebocsátott munkákat nyilvánosan is bírálat alá vették. Így csak azon esetre utalok, mikor Pauler Gyula bizottsági tag dr. Marczali Henrik *Magyarország II. József korában* című munkájának hiányait tüntette föl.

Salamon Ferencz bizottsági tag a millenium kérdésében heves harcot folytatott a bizottság elnöke és többsége ellen, úgy a bizottság ülésein, mint a sajtó terén is. Mindezek után, kérjük, hogy azon esetre ha a bizottság csakugyan egészen rendszertelen, elvtelen és könnyelmű eljárást követ; kiadványaiban alacsony színvonallal elégszik meg: föltehető-e, hogy ez ellen a bizottság tizenhárom tagja közül egy sem emelte volna szavát a bizottságban? Ha pedig itt meg nem hallgat-tatik, az akadémiában?

Mert a bizottság nem független testület, mely önhatalmilag, felelősség nélkül működik.

A bizottság az akadémia második osztályának kifolyása; minden esztendőben bemutatja tervrajzát és jelentését az akadémiának, minden három esztendőben választás által újra alakíttatik.

Már most ki fogja föltenni, hogy harmincz esztendő lefolyása alatt az akadémiában egyetlen egy ember sem találkozott, ki a bizottság körében elhatalmasodott bajt fölismerni, vagy ha fölismerte, arra a figyelmet fölhívni képes lett volna?!

Harmincz esztendeig kellett volna várni, míg végre a *Budapesti Szemle* közleménye megtette ezen szolgálatot!

III.

Mindezen észrevételeknek nem az a czeljük, hogy a vádak alaptalanságát bebizonyítsák. Távolról sem. Egyetlen föladatuk az, hogy a vádak súlyát és jelentőségét tüntessék föl. Tekintélyekre és nevekre hivatkozni, bármily nagyok és fényesek legyenek, érvekkel szemben nem elegendő.

Vizsgáljuk tehát az érveket.

Jogosan föl kellene tenni, hogy az, ki tudományos testület egész munkássága ellen súlyos vádakot emel, melyek a nemzet elhúnyt nagyjaira és számos érdemes munkás írójára homályt vethetnek: a tény fontosságától áthatva, alapos tanulmány tárgyává tette a megtámadott testület szigorúan megrótt munkásságát; hogy a lelkiismeretes bírálatnak minden elfogulatlant meggyőző eredményeivel fog előállani.

Ez esetben a komolyság teljes hiánya jellemzi az eljárást.

Ennek igazolására nem fogom fölhozni azt, hogy czikkíró azt sem tudja, melyek a bizottság kiadványai, és ezek közé egy olyat is fölvesz, melyhez a bizottságnak semmi köze. Nem kívánom fölhozni azt sem, hogy oly könyvczímet találunk a cikkben, melyet az akadémia egyik kiadványa sem visel. Még azt sem, hogy az *Anjoukori okmánytár* szerkesztőiről beszél, holott annak csak egy szerkesztője van, kezdettől mostanig. Habár a jelen esetben, mikor tudományos testület ellen a legsúlyosabb vádak emeltetnek, meg lehetne kívánni a vádlótól, hogy a vádak igazolásában a legnagyobb scrupulositást tanusítsa, a fölületességet és pontatlanságot még a kifejezésekben is távol tartsa magától, és minden leírt szót mérlegeljen, — mégis ezt teljesen figyelmen kívül hagyom. «*Minima non curat Prætor.*»

Térjünk át komolyabb dolgokra.

A *Budapesti Szemle* cikkírója a bizottságnak tizenhat kiadványában követett eljárását bírálja. És a végén így szól: «Már most levonhatjuk a következtetéseket. Kimondhatjuk, hogy a történelmi bizottság rendszertelenül jár el. Majdnem mindegyik editiónak más a schémája.»

Tehát a rendszeresség egységes schémában állana; az egységes schema hiánya képezi a rendszertelenség vádjának alapját. Már most nézzük, milyen editiók fordulnak elő a tizenhat fősorolt munka között? Az *Anjoukori okmánytár — Országgyűlési emlékek — Magyarország városainak régi számadási könyvei — Szamosközi történeti munkái* stb.

Vajon képzelhető-e, hogy ily heterogen kiadásokra egyöntetű schémát lehetne megállapítani? Nem természetesen az, hogy majdnem mindegyik editiónak más a schémája? Mert mindenki tudja, hogy egy egész korszak elegyes természetű okiratainak, azután egy intézményre vonatkozó történeti emlékeknek, végre egy történetíró munkáinak kiadásában más és más eljárást kell követni.

És miben állott volna az az egyöntetű schéma? Ezt az egyes editiókra tett megjegyzések fogják föltüntetni.

Első helyen az *Anjoukori okmánytár*ról van szó. Ez ellen az a kifogás, hogy «szerkesztői nem írtak előszót, és így nem nyitották meg a benne rejlő kincseket». Erre nézve egész határozottsággal állíthatom, hogy olyan okirattárhoz, milyen a szóban forgó, a szerkesztő nincs hivatva és nincs is képesítve olyan előszót írni, mely a kötetben rejlő kincseket megnyissa. Egy korszak minden rendű okleveleinek tárgyi ismertetése, magyarázata: a politikai, egyházi, kulturai és jogtörténet olyan alapos és beható ismeretét, e mellett a helytörténeti és genealogiai tanulmányok olyan kiterjedését követelné, mely egy emberben nem igényelhető. E mellett az a föladat, hogy valaki egy ilyen okirattár kincseit megnyissa, oly dolgozatban volna csak megoldható, mely terjedelemre messze meghaladná az *Okmánytárt*. Vannak egyes oklevelek, melyeknek magyarázata egész értekezést kíván. Ismeretes, hogy Ipolyi Arnold egy néhány sorból álló XIII. századbeli oklevél tartalmában rejlő kincsek megnyitására *Okmánytári érdekességek* című értekezését írta meg. Tehát a bizottság a szerkesztőtől joggal nem kívánta azt, hogy az okirattár kincseit az előszóban megnyissa. És ha azt kívánja, a vállalat nagyérdemű

szerkesztője, Nagy Imre — bár hazai palæographusaink között kiváló helyet foglal el — a szerkesztést nem fogadhatta volna el.

Egy további kifogás: «Sok oklevél oly hanyagúl van másolva és kiadva, hogy alig fordul elő benne pont és vessző». «Igaz a tény, de nem helyes a magyarázat. A pont és vessző hiánya nem hanyagság következménye; azon palæografiai iskola tanításának alkalmazása, mely azt kívánja, hogy az oklevelet úgy kell kiadni, mint az eredetiben látható. A bizottság több tagja nem helyeselte e fölfogást, az első kötet megjelenése után fölszólalt az ellen, és a szerkesztő a további kötetekben elállott attól. «Sok helyütt hibás az oklevelek keltének megállapítása.» Meglehet, de erre nézve cikkíró a bizonyítékokkal adós marad. És egyébként is ezért a bizottságot nem lehet felelőssé tenni; mert a bizottság minden egyes dátum föloldását nem ellenőrizheti. A bizottságnak joga volt megnyugodni a szerkesztő eljárásában; mert tudta, hogy a dátumok föloldására szükséges ismereteket és lelkiismeretességet bírja.

Hasonlók a bírálat észrevételei a többi tíz kiadványra nézve, melyekben hiányokat észlel. Az előszó ki nem elégíti. Tárgyi jegyzetek nincsenek. Név- és tárgymutató hiányzik. És fejtegetéseit is azon óhajtással zárja be, hogy többé «a bizottság egy kiadása sem lásson napvilágot tárgyi magyarázat, név- és tárgymutató nélkül». Ez óhajtás nem új. Osztozkodik abban a bizottság minden tagja.

Nem merülhet föl az iránt kétseg, hogy név- és tárgymutató a történeti kiadványok használhatóságának egyik lenyeges kelleke. És a bizottság kötelességévé teszi minden kiadónak, hogy ilyen tárgy- és névmutatót készítsen. Még földolgozott munkáknál is (például Pesty Frigyes: *Szörényi bánóság* — Szentkláray Jenő: *Dunai hajóhadak*) súlyt helyez rá. Ha némely kiadó ezt tenni elmulasztja,*) ez bizonyára nagy baj; de azért a kiadót, szerzőt vagy legfőlebb a bizottsági előadót tehetni felelőssé.***) A jelenlegi bizottság a név- és

---

*) A *Magyarország II. József korában* című munka szerzője is azok közé tartozik!

***) A több kötetre terjedő kiadványoknál a bizottság fölhatalmazza a szerkesztőket, hogy az utolsó kötetnél általános indexet készítsenek.

tárgymutatók tekintetében inkább elismerést érdemel; mert még a múlt idők mulasztását is pótolni igyekezik. Néhány év előtt elhatározta, hogy Wenzel *Árpádkori új okmánytárának* tizenkét kötetéhez ilyen általános név- és tárgymutatót készítet. E fáradságos és fontos föladat több esztendő telt igénybe. Most már a munka sajtó alatt van. A bírálónak, a ki tudja, hogy a bizottság sok tagja hogyan «gondolkodik», erről is tudomása lehetett volna; annál inkább, mert az index a bizottság nyomtatásban kiadott költségvetésében több év óta fordul elő.

A kimerítő bevezetések és tárgyi jegyzetek hasznosságát kétségbe vonni eszem ágában sem jó. Azok a kiadványok tudományos értékét bizonyára jelentékenyen emelik. Magam, mint az *Országgyűlési emlékek* szerkesztője, kötelességemnek tartottam, kimerítő történelmi bevezetéseket írni. És befolyásom lévén a *Vatikáni magyarországi okirattár* szerkesztésére, gondoskodtam arról, hogy minden kötet kortörténelmi bevezetéssel és jegyzetekkel legyen ellátva. Ezek után föltehetem, hogy némi súlya lesz szavamnak, ha azt mondom, hogy vannak bizonyos kiadványok, melyeknek szerkesztőitől a tartalmat kimerítően ismertető bevezetéseket és tárgyi jegyzeteket jogosan kívánni nem lehet. És visszautasíthatom a bíráló azon állítását, hogy az olyan kiadványok, melyekben kimerítő bevezetések és tárgyi jegyzetek hiányoznak, ezért «alacsony színvonalon» állanak.

A bizottság becsesebb kiadványaihoz tartoznak Horváth Mihály *Brüsseli okmánytára* és Szalay László *Verancsics levelei*. Mindkét nagynevű történetírónak bizonyára volt fogalma a történelmi kiadványok nélkülözhetetlen kellekeiről; és alacsony színvonalon álló kiadványt nem nyújtottak volna. A külföldi tudományos testületek okirattári publicatióinak soraiból számosakat hozhatok föl, melyek kimerítő bevezetés vagy tárgyi jegyzetek nélkül szükölködnek. Így például a bécsi akadémia legújabb kiadványai között a *Fontes XXXIII.* és *XXXIV.* kötetében csak két lapra terjedő előszó van, tárgyi jegyzetek nincsenek. A Milanóban megjelenő *Codex Cavensis VI.* kötetében (1884) bevezetés és jegyzetek hiányoznak. A Párisban megjelenő *Monumenta Historiae Hellenicae VI.* kötetében (1885) két lapra terjedő előszó van; tárgyi jegyzet nincs. A spanyol történelmi akadémia által kiadott *Cortes de los anti-*

guos Reinos de Leon y de Castillo I. kötetében (1861) tizenegy lapra terjedő előszó van; jegyzet nincs. A II. kötetben sem bevezetés, sem jegyzet. E perczben, mikor e sorokat írom, hozza a posta a velencei királyi történelmi bizottság kiadványát: *Marino Sanudo* diariumjainak egyik kötetét. Nincs abban egy sor bevezetés, egy sor jegyzet sem. És mégis az egész tudományos világ hálásan fogadja a nagy becsű kiadványt. Nem azért hozom föl e példákat, mintha azokat minták gyanánt akarnám kitézni. Csak annak bebizonyítására szolgáljanak, hogy a vád, melyet bíráló emel, nem alapos.

Nagy tájékozatlanságra mutat a *Budapesti Szemle* bírálójának azon állítása is, hogy az előszót és jegyzeteket nélkülöző kiadványoknál «a munkát az akadémikus helyett ép oly jól elvégezheti valamely író deákja». A ki valaha okirattárt forgatott, a legfölületesebb laikus is, tudja, hogy a kiadó az anyagot, melyet tartalmaz, nem találja együtt, egy helyen, szépen rendezve, hogy azt «író deákja» által lemásoltathassa. Rendszerint számos könyv- és levéltárban, vagy egyiknek roppant anyaghalmozásában gyűjti össze. Nagy tárgyismeret szükséges ehhez. Gyakran az eredeti okiratok vagy levelek (peldául Bethlen vagy II. Rákóczi György levelei) elolvasása specialis tanulmányt, jártasságot, mondhatnók áldozatkész türelmet kíván.

Az, hogy a történetíró a sok helyen szétszórt anyagot tervszerűen egymás mellé állítva, kinyomtatva, kényelmesen fölhasználhatja tanulmányaiban, olyan előny, melyet az, a ki levéltári kutatásokat tesz és okirattárakat használ, kellően tud méltányolni.

IV.

A *Budapesti Szemle* bírálója egy kiadványnál a megrováshoz positiv javaslatot is csatol az iránt, miken kellett volna a bizottságnak eljárni. Ezt az *Országgyűlési emlékekre**) nézve teszi. Úgy látszik, e vállalat ellen táplálja a legnagyobb ne-

---

*) A bíráló általán szól az *Országgyűlési emlékekről*. Nem tesz különbséget az erdélyi és magyar országgyűlési emlékek sorozatai között. Nem mondhatja tehát, hogy csak az egyikre vonatkozott.

heztelést. Három helyen méri rá vágásait. Minthogy e vállalatnak nyolcz kötete az én szerkesztésem alatt jelent meg, talán nem fog szerénytelenségnek tartatni, hogy tüzetesen vizsgálat alá veszem a bíráló kifogásait.

A vállalat jellemzését így kezdi: «*Országgyűlési emlékek.* Terjedelmes előszó, mely bő kivonatát adja az okiratoknak.» Az, a ki csak futólag is beletekintett a vállalat egyik kötetébe, tudhatja, hogy az nem terjedelmes előszót, hanem minden egyes országgyűlés irományait megelőzőleg történeti bevezetéseket tartalmaz. Az, a ki csak futólag is beletekintett egy ilyen bevezetésbe, tudhatja, hogy az nem «bő kivonatát adja az okiratoknak», hanem teljes történetet az országgyűlésnek (lehet tökéletlenül és hibásan, de a mint tőlem telt). És pedig az országgyűlés történetét nem csak a kötetben közreboesátott okiratokból írtam meg (mint azt a bíráló szavaiból következtetni lehetne), hanem fölhasználtam az összes nyomtatott és leveltári készletet, mely rendelkezésemre állott. És lelkiismeretesen igyekeztem e készletet összeszedni. Beúztam az egész országot, az országgyűlési követek jelentéseinek összegyűjtése végett; fölhasználtam egyúttal az olaszországi és spanyolországi követek diplomatiai jelentéseit is.

Mindez a bírálót nem elégíti ki. «Magokat az okiratokat azonban» — úgy mond — «nem magyarázza semmifele jegyzet.» De a ki csak fölületesen is beletekint a történelmi bevezetésekbe, meggyőződhetik arról, hogy abban föltalálható mindaz, a mit az okiratok magyarázatára a jegyzetbe tehettem volna. Ezzel elérni igyekeztem azt, hogy a történeti bevezetés pótolja a jegyzetet, és egyszersmind összefüggő előadása által a történetkedvelőre fölöslegessé teszi az irományok tanulmányozását. Különös, hogy az *Anjoukori oklevéltárban* rossz néven veszi az oly előszó hiányát, mely a benne rejlő kincseket megnyitotta volna. Az *Országgyűlési emlékek*nél pedig a történeti bevezetések, melyek a kincseket megnyitni igyekeznek, ki nem elégítik!

És ez még mind jelentéktelen csekélység.

«Véleményünk szerint» — folytatja a bíráló — «jobban megfelelna a vállalat céljának és rendeltetésének, ha tisztán a szorosán országgyűlési emlékekre, tehát királyi meghívókra, propositiókra és magokra a törvényezikkekre szorítkoznék, es azokat magyarázná, mintsem hogy aránylag távol eső

írományok közlése által szaporítsa a föl nem dolgozott anyagot.»

Erőszakot kell tollamon elkövetni, hogy ne adja meg a valódi nevét annak, mit e mondat tartalmaz.

A lehető legszabatosabban mondja azt, hogy «szorosan országgyűlési emlékek: a királyi meghívók, a propositiók és törvényczikkek». Tehát mindaz, mi ezeken kívül áll, nem tartozik a szorosan országgyűlési emlékek sorába. Vagyis: az országgyűlésnek a propositióra tett fölterjesztései, az ezekre leérkezett királyi resolútiók és általán az országgyűlés és a király között váltott föliratok és leiratok nem «szorosan országgyűlési írományok»!

Íme tehát a helyes rendszernek, a lényeges és lényegtelen közötti különbségnek revelatiója! A kinek csak némi fogalma is van az országgyűlésekről, tárgyalásaik alkotmányos jogtörténeti jelentőségéről, tudni fogja, mennyire fontos és tanulságos országgyűlési emlékek azok, melyek a propositiók és törvényczikkek közötti hézagot betöltik. Ha tehát a történelmi bizottság vagy az *Országgyűlési emlékek* szerkesztője a bíráló véleményét és tanácsát fogadná el, «tisztán a szorosan országgyűlési emlékekre, a királyi meghívókra, propositiókra és magokra a törvényczikkekre szoritkoznék, és azokat magyarázná», ebben az esetben már csakugyan megérdemelné azt a szemrehányást, hogy a lényeges és lényegtelen között nem tud különbséget tenni, és alacsony színvonalon álló kiadványt bocsát köze.

Íme tehát meg van magyarzva a bírálatnak nehezítése az *Országgyűlési emlékek* miatt. Én szerencsétlen ember, nem szoritkoztam a királyi meghívó-levelekre, propositiókra és törvényczikkekre! Hogy «az aránylag távol eső írományok közlése által szaporítsam a föl nem dolgozott anyagot», közöltem a föliratokat és leiratokat, de még a kormányzéseknek azok tárgyában kidolgozott opinióit is! Sőt annyira megelégedtem a lényeges és lényegtelen közötti különbség felől, hogy a történeti bevezetésekben az országgyűlési követek jelentéseit is földolgoztam!

Mea culpa, mea maxima culpa!

E pontnál kénytelen vagyok egy kissé megállapodni. Nem polemiai fogás az, hogy a legkönnyebben megsebezhető helyre irányozom a fegyvert. Mikor a támadó hazánk első iro-

dalmi folyóiratának magas piedestálján, a névtelenség alig megközelíthető régióiban áll, és innen általánosan fogalmazott vádjait e folyóirat széleskörű olvasóinak (tehát nem szakfér-fiak) ítélőszéke elé hozza: nem szabad az egyes érvek czáfola-tára szorítkoznom. A közönség egy része, az úgy nevezett művelt laikusok tömege, jól érti a vádat, de nem képes ellen-örizni a védelem egyes argumentumainak bizonyító erejét. E mellett vannak érvek, melyek fölött vég nélkül lehet vitatkozni.

Példákat hozok föl a jelen esetből.

A bíráló Fejérpataky munkájáról azt állítja, hogy az előszó «egy szóval sem világosítja meg a tartalmat». Erre azt válaszolom, hogy ez nem áll, és utalok például az előszó kilencedik lapjára, hol a bártfai számadások megvilágítására a bártfai vászon-ipart tárgyalja. A bíráló bizonyára fog módot találni annak kimutatására, hogy e fejtegetések még sem «világosítják meg» a számadások «tartalmát», mert ő mást ért a megvilágosítás és a tartalom alatt, mint én és dr. Fejérpataky.

Vagy az *Archivum Rákoczinum* ellen az a kifogása, hogy Thaly Kálmán «sok igen lényegtelen levelet is fölvelt a munkába». Az iránt, vajon azon levelek lényegesek-e vagy lényegtelenek — a világ végeig lehetne disputálni, a nélkül, hogy e folyóirat számos olvasója képes volna eldönteni, kinek van igaza: a támadónak-e vagy az oltalmazónak.

Nem szabad tehát elutasítani az oly alkalmat, mely annak minden kétséget kizáró bebizonyítására kínálkozik, hogy a *Budapesti Szemle* bírálója a történelmi editiók tudományos értékéről véleményt mondani nem illetékes. Ilyen alkalmat nyújt szabatosan formulázott nyilatkozata az *Országgyűlési emlékekről*. Erre nézve a vitatkozás lehetősége ki van zárva. És én merem állítani, hogy a bíráló, a ki névtelenül leírta azt a tételt, neve alatt nem ismétlené. Merem állítani, hogy hazánk történetíróinak és történetbúvárainak sorában egy sem fog találkozni, ki azt magáévá tenni hajlandó volna.

V.

A *Budapesti Szemle* közleményének írója kilátásba helyezi, hogy e folyóirat hasábjain tüzetesen «meg fogja beszélni

a történelmi bizottság munkatervét és «a kiadásnál a különböző tárgyak és korszakok különbözősége szerint megállapítandó elveket». Azon elveket ismerve, melyeket az *Országgyűlési emlékekre* nézve «állapított meg», nem igen vagyunk kíváncsiak a többiekre.

Sejtem, hogy javaslataiban «sok jó lesz és sok új; de a mi új, nem jó, a mi jó, nem új». Mert a történelmi bizottság körében is gyakorta tétettek javaslatok a munkaterv és megállapítandó elvek iránt.

Sajnálom, hogy e helyen nem ismertethetem azokat részletesen.

Így például régóta érezzük szükségét annak, hogy legregibb történelmi kútforrásaink kritikai kiadását eszközöljük. Több éven át fölveltünk a költségvetésbe bizonyos összeget a kiadás megindítására. De ez még nem vált lehetővé. Azon történetírót, ki erre ajánlkozott, bár más fontos megbízást adtunk neki, e föladat megoldására nem tartottuk hivatottnak. Ellenben az, kit erre az Árpádkort illető tanulmányainál fogva leginkább képesítettnek véltük, vonakodott a megbízást elfogadni.

A szláv nyelvű történelmi forrásoknak, hazai történetünk szempontjából, földolgozását terveztük. Ekkorig nem találkoztunk rá alkalmas egyén.

Gróf Teleki József *Hunyadiak kora* című munkájának kiegészítését és befejezését kötelességünknek ismertük. Több ízben tettünk ez irányban lépéseket, nyílt pályázatot is hirdettünk. Eredmenytelenül.

A XVI. századbéli adóügyet és közgazdasági viszonyokat illető levéltári anyag földolgozására, III. Károly uralkodása történetének megírására stb. megbízásokat is adtunk. Különféle nehézségek merültek föl, melyek az illetőket hátráltatták.

A bizottságnak tehát számolni kellett a körülményekkel. A lehetőség határai között kellett működni.

És habár (ismétlem) több kiadványa ellen jogosult kifogásokat lehet emelni, és gondolható, hogy azoknál jobbakat vagy jelentékenyebbeket is lehetett volna közzétenni: a bizottság tagjait megnyugtathatja az a tudat: hogy a történettudományunk terén mutatkozó hiányok pótlására minden lehetségest megtettek; hogy soha becses munkát nem utasítottak vissza; hogy kiadványaikkal a hazai történetírásnak jelenté-

keny szolgálatot tettek.*) — Nyugodtan a közönségre bízhatjuk annak eldöntését: vajon a bizottság a könnyelmű és elvtelen eljárás vádját megérdemelte-e, és vajon a *Budapesti Szemle* bírálója vádjait kellően igazolta-e?

Elmondhatnám tehát, fejtegetéseim végére jutva: «Par-turiunt montes, nascetur ridiculus mus». És az egér, melyet a hegy vésztojósó vajudás után szült, az én ajkaimra is nevetést hozott volna, ha világra jöttének színhelyétül nem választja — e folyóirat hasábjait. Így az eset a teljes komolyság jellemét ölti magára.

Nem a személyes tekintetek mérvadók előttem. Szalay Lászlóval, Horváth Mihálylyal, Toldy Ferenczcel együtt helyzetelni az elvtelenség és könnyelműség vádja alá: elviselhető szerencsetlenség. Azonban attól tartok, hogy a támadás az akadémiára fog homályt vetni.

A *Budapesti Szemle* szerkesztője bizonyára az akadémia java iránt épen oly őszintén érdeklődik, mint én; hírneve fölött épen oly féltékenyen őrködik, mint én. Elismerem, hogy azt megítélni: mi lehet az akadémia érdekeire és hírnevére ártalmas, illetékesebb, mint én. Mind a mellett nem hallgathatom el aggályaimat, melyeket azon körülmény támaszt, hogy a súlyos és alaptalan vádak e helyen emelték.

Távrolról sem akarom azt állítani, hogy az akadémia megbízásából szerkesztett folyóiratban az akadémia munkásságát és kiadványait bírálni nem szabad. Ellenkezőleg, elismerem, hogy az joga, sőt kötelessége.

De a szóban forgó közlemény nem szorítkozik egyes írók és munkák bírálatára, sem egyes hiányok föltárására. Az akadémia egyik bizottságának harminczéves munkásságát könnyelműnek, elvtelennek bélyegzi. Már pedig ha lehetséges az, hogy egy akadémiai bizottság egész működése e vádat megérdemlje: abból világosan következik, hogy az akadémia egész szervezete a sikeres működés garantiáit nem nyújtja.

Felek, jövőben mindazok, kik be akarják bizonyítani, hogy az akadémia, szervezeténél és a körében uralkodó ele-

---

*) Óhajtottam volna a hazai történelem egyes korszakai szerint csoportosítva a bizottság kiadványait, ismertetni azon szolgálatokat melyeket a bizottság a hazai tudományosság ügyének tett. De a cikkek így is már túlságos terjedelmet nyert.

mek szelleménél fogva, hivatásának belöltésére képtelen, hivatkozni fognak a *Budapesti Szemle* 1886-ik évi márcziusi füzetére. Azt fogják mondani: «Íme az akadémia megbízásából, az akadémia egyik legkiválóbb tagja által szerkesztett folyóiratban, tehát elfogulatlan és illetékes közlönyben, világosan olvasható, hogy az akadémia egyik bizottsága, és épen az, mely anyagi eszközökkel legbőkezűbben volt ellátva, egész működésének tartama alatt rendszertelen, elvtelen, könynyelmű eljárást követett, kiadásaiiban alacsony színvonallal elegendett meg, a nélkül, hogy az akadémia a harminczéves bajt fölismerte volna; bevárta, míg azt egy körén kívül álló egyén tárja föl!»

Meglehet, tévedek. Örvidenek, ha tévedtem volna. De lelkiismeretem sugallta, hogy ezeket is elmondjam. Dixi et salvavi animam.*)

FRAKNÓI VILMOS.

---

*) Örvidünk, hogy a történelmi bizottság kiadásai s általában a történelmi kiadások ügye mind behatóbb tárgyalásban részesül. Semmi esetre sem fölösleges, mert e kérdés irodalmunkban még nem igen volt tüzetesen megvitatva. Azonban azt hiszszük, hogy ha e folyóirat —*k* jegyü bírálóját itt-ott egy pár kifejezésben elragadta heve, Fraknói úr is fölindulásában talán több páthoszszal tárgyalja e kérdést, mint a mennyi szükséges s némi mesterséges következtetések útján oly czélatokat is tulajdonít a bírálónak és szerkesztőnek egyaránt, a melyek mind kettőjőktől távol állanak. Minden esetre egy kissé nagy feneket kerít a dolognak, a mely igen egyszerű s épen nem új e folyóirat hasábjain.

Ezelőtt tíz évvel a történelmi bizottság egyik kiváló tagjától, Békési álnév alatt, *Magyar történelmi szemle* cízzel két czikk jelent meg a *Budapesti Szemle*-ben, a melyek a történelmi bizottsággal is foglalkoztak (1874. VIII. sz., 1875. XIV. sz.). Békési, épen mint —*k* jegyü bírálónk méltányolta a bizottság több kiadását, de megjegyezte, hogy munkássága egészben véve nem elég tervszerű s a helyett, hogy a történelmi nyomozás irányát és sorrendjét a tudomány állandó érdekeinek szempontjából maga határozná meg, inkább csak a történetbuvároknak személyes munkásságukkal összhangzó vállalatait támogatja, illetőleg átveszi. Az oklevéltárak szerkesztésében követett eljárás-módot sem tartotta kifogáson fölül állónak. A fölveendő oklevelek nem választatnak meg elég kritikával, a mennyiben sok oly fölvetetik, a melyeknek mellőzése se az illető kiadásra, se a történelemre nézve nem volna veszteség. Minden esetre szükséges volna bizonyos elvek megállapítása, a melyeket az oklevéltárak szerkesztői szem előtt tartanának. Szükséges volna továbbá a kiadványokhoz kimerítő beve-

zetéseket is csatolni, mert a ki szorgalmat, lelkesedést és szakismere-
tet egyesítve, történeti emlékeket gyűjt és összeállít, rendszerint leg-
inkább van hivatva, tartalmuk és jelentőségök felől tájékoztat szerezni
és nyújtani. E nyomokon haladt —*k* jegyű bírálónk is. Ő is rend-
szerezesebb és elvszerűbb munkásságot ajánl a történelmi bizottságnak
s azt igyekszik kifejtetni, hogy a jelesebb kiadások inkább egyes írók
érdeme, mint a bizottsagé, a mely megelégszik a pusztá másolással is.
Továbbá sürgeti, hogy a bizottság egyetlen kiadása se lássson napvilágot
név- és tárgymutató, kimerítő bevezetés, tárgyi magyarázó jegyzetek
nélkül. Egyszersmind ígéri, hogy tüzetesen meg fogja beszélni a tör-
ténelmi bizottság munkatervét és a kiadásnál a különböző tárgyak
és korszakok különbsége szerint megállapítandó elveket.

Egy szóval régibb és újabb bírálónk cikkei meglehetősen ösz-
szehangzanak s maga Fraknói úr sem igen különbözik tőlök, mert
ugyanazon elveket vallja, bár, fájdalom, oly záradékokkal, a melyek
az elvek alkalmazását többé-kevésbé lehetetlenné teszik. Például a
név- és tárgymutatókat pártolja, de ha azok elmaradnak, szerinte a
felelősség nem a bizottságot illeti, hanem a szerzőt és előadót. De hát
ki szoríthatja rá őket, ha nem a bizottság? A szerző és előadó pa-
rancsolnak-e a bizottságnak vagy megfordítva? A bevezetések és tárgyi
jegyzetek hasznosságát sem vonja kétségbe Fraknói úr, de minthogy
némelykor bajjal létesíthetők, nem baj, ha elmaradnak is. Az elvek
ily alkalmazása végeredményében alig egyéb, mint az elvek megtaga-
dása. De mi nem akarunk polemiaát folytatni Fraknói úrral, csak iga-
zolja magunkat, hogy miért adtuk ki mind két bíráló cikkét. He-
lyeseltük elveiket s elvállaljuk értök a felelősséget, azonban azt nem
terjesztjük ki cikkeik minden egyes részletére, állítására, adatára. Egy
encyclopaediai folyóirat szerkesztőjének felelőssége nem egyszer a cik-
keknek csak szellemére, elveire szorítkozhatik, nem pedig minden rész-
letére. Megengedjük, hogy —*k* jegyű bírálónk a szabatosság hiánya
vagy figyelmetlenség miatt itt-ott tévedhetett s tévedett is; ezért a
felelősség őt illeti s bizonyára meg is fog felelni magáért, kimagya-
rázza magát s megvédi cikkében mindazt, a mi védhető.

A mi Fraknói úrnak azt a szemrehányását illeti, hogy —*k* jegyű
bírálónk cikke kiadásával néhány elhunyt nagy nevű akadémiai tag
emlékét megsértettük, hogy az értelmetlenek és rosszakaratúak kezébe
fegyvert adtunk, a kik mindig reánk fognak hivatkozni, a mikor az
akadémiát rágalmazzák, erre lehető röviden válaszolunk. Ha igen
nagyra becsüljük az értelmetlenek és rosszakaratúak rágalmaít; ha
soha sem merünk másképp is gondolkozni, mint nagy nevű elődeink:
akkor minden körülmények között csak hallgatnunk szabad s minden
bírálat és vita lehetetlenné válik.

Szerk.

CRESCIT EUNDO.

A fitymálás és hegykeség fokozatossági viszonyban állanak egymás közt; az alantasabb az utóbbi — és ifj. Apáthy István úr bizony reámagasztalódott a *Budapesti Szemle* márcziusi füzetében: mondhatom, hogy mulattatott ez a «tudományos állattan».

Legott eszembe jutott az egyszeri székel, a ki a macskára fogta felesége bűneit: úgy szolgáltatta az igazságot, hogy a macskát az asszony hátára kötötte s kemény husánggal eligazította. Hát megeseett, hogy a nagyreményű ifjú fogta a Herman Ottó cikkét, felkötötte a Gyulai Pál hátára, aztán neki állott ugyan a husángolásnak, ímde polemiában való tapasztalatlansága során, vaktában hadonászott s reáütött a saját orrára.

Történt vala pedig ez a dolog ekképen: Gyulai Pál megjegyezte Apáthy cikkéről, hogy határozottan kifejezett föntartással közli, hibáztatja a nagyúri fitymálást s azt, hogy a tudomány egyik ága a másik fölibe helyeztessék; az én cikkem lényegében nem volt más, mint az ő megjegyzésének kifejtése: következik tehát, hogy — ritka eset — Gyulai Pál és én az Apáthy cikkével szemben egy nézetben voltunk; következik továbbá, hogy az én cikkem felköthető a Gyulai Pál hátára, akár a Gyulai jegyzetei az én hátamra, a mi azonban a dolog lényegére nézve közömbös; mert elvégre mindegy, melyik formában kívánja ifj. Apáthy úr önmagát — fedezetlenül hagyni.

Vegyük sorra. Ő nem választott engem mintául. Ez tökéletesen igaz; mert én nem írhatnám meg úgy, mint megírta ő, hogy «a fióka veréb búsan tekint a hóvirágba», lévén ez képtelenség azért, mert mikor a hóvirág nyílik, véletlenül még nincsen fióka veréb; no de tévedhetett, mert a fióka veréb hóvirágostul nem mikroskopikus tárgy s így papíron elkövetve, csak öreg hiba, a melyet a «3.5 diop-

triás myopia» csak úgy vehetne észre, ha a szalon- és a szobatudákos-ságot olykor a szabad természet szemlélésével cserélné föl.

Ó engem csak rajzból ismer, tehát kicsinyítve; bizony kénytelen lesz ennyivel beérni — én nagyra veszem ezt is, mert még így sem vagyok mikroszkopikus tárgy; no de aztán odaveti, hogy én sem ismerem őt, — oh, oh! hát Harasztiból, *) hát a lengvel ifjak lakomájáról, a hol annak a derék magyar jogász «ó népnek» s nekem is felmondta a francia pensumot s oly nagyon törte magát a magyar fordítás elhelyezésével. Bizony, kedves öcsémuram, igen jó a memóriám s mint régi hírlapírónak és még régibb útazó kutatónak, éles a szemem, hozzá makrozoologus vagyok s meglátom a nagy — embert is.

Azt kérdi, mi közöm szépirodalmi dolgozataihoz? hát hiszen én csak azokat veszem, a melyekben természeti képeket rajzol, avval a hűséggel, melyről az a veréb és az a hóvirág oly megható bizonyság.

Na, de ne személyeskedjünk s menjünk át a dolog velejére.

Az első cikkben dorombzenészeknek stigmatizálta ez a «művelt ifju» a systematikusokat, csak az én könyvemem vette ki dícséretesen; a mostani cikkében leszólja ugyan ezt a könyvet; kérdés: mikor méltóztatott valótlan mondani? a mikor dicsérte, vagy a mikor ócsárolta? mert hogy egyszer elkövette, az bizonyos. De hiszen még gyanúsít is; hát «Calumniare audacter . . .» csakhogy, kedves ifjú, azt a könyvet dr. Margó Tivadar is bírálta s úgy jelent meg; hát végezzék el egymás közt.

És azután az mindegy, hogy a szerény ifju oly hegykén kinyilatkoztatja, hogy a lajstromozók nem nagy tudósok **) s oly finoman összehozza ezt a nemzeti múzeummal; de az bizonyos, hogyha ifj. Apáthy Istvánt fölvezeti valaki a múzeumba, reányit bármely fiókra s kérdi tőle, mit lát? hát azt fogja mondani: «kérem, én csak mikroszkopizálással foglalkozom; ezeket én nem ismerem, nem tudom mi fán teremnek s minthogy én nem ismerem, nem az én tudományom; ergo nem tudomány».

Persze, azt hiszi, hogy Cicero pro domo szól belőlem; pedig nem vagyok múzeumi tisztviselő; sőt ott nem vagyok kedves ember

*) Mily büszkeséggel mutatott be ott egy jó apa egy hosszú-hajú embernek két kedves gyermeket, mondván, hogy rajongó tisztelői t. i. a hosszúhajúnak. Igaz, hogy ez a Pista-korban volt.

**) Én is csak napszámosnak tartom magamat — igen jó társaságban.

sem. — De az igazság, oh az igazság! mikor egy miniszteriumi természetrajzi tanácskozáson constatálni kellett, hogy az ifj. Apáthy-féle iskolából kikerültek nem ismerik föl a tárgyakat a természetben, mert csak azt az egy jó-rossz darabot ismerik, a melyet mutogatnak nekik; — és a biológia dolgában — mily búsan is tekint az a veréb abba a hóvirágba; — — de igaz! hátha szalonveréb volt, az az új egyén-faj, mely időtlenül búvik ki a tojásból; de tolláról azonnal föl ismerhető?

Darwin szerint tehát nincsen faj, csak egyén van; no, pedig ő írta meg a faj keletkezését s egész működésén végig kénytelen volt különböztetni, az adott állatalakokat nevökön szólítani, biológiai megfigyeléseit az alakok meghatározható egységeihez kötni, tehát a módszer tekintetében Linnét követni.

A többi, a mit Linnéről mondtam, nem félreértés részemről, hanem fifikus ferdtítés Apáthy részéről; nem mondtam én, hogy Linné fölfedezte a Katicza-bogár varietását. hanem azt, hogy constaltalta a varietások létezését, tehát nem alkalmazta mereven a különkülön teremtés és változhatatlanság elvét s ez képezi közte és Darwin közt a szerves kapcsolatot.

Hogy Bonnet fölemlítése ellen mi a kifogásom? semmi, mert helyes; de azt nem tudja ifjú Apáthy, hogy azt a munkát igen jól fordította le Tóth Pál magyarra, a «Magyar Haza» gyönyörködésére — és ide teszem okulására azoknak is, a kikre erősen ráférne egy kis magyaros észjárás, nyelvezet és komolyság.

Most ad vocem Margó. Én nem szívesen reducáltam a túlzott dicsőítést és kerültem az élesebb meghatározást, mert méltatom az embert és az alkalmat; ezért nem szóltam tüzetesen az idegvégződésekről, a budapesti fauna dolgában pedig beértem a «suum cuique» elvből folyó elkerülhetetlen rámutatással. De ő szerénysége provokál: hát igaz, van Margónak nézete, melyet ifj. Apáthy István is támogat és van abban a budapesti faunában — egyebek között — három nevezetesség: kimaradt a borz (szegény, miért nem szaladt a mikroskop alá?); Margó magának tulajdonítja a Kriesch-féle Gobius tisztázását, pedig bold. Károli Jánostól való; végre elmondja, hogy a rühatka egyszer találtatott Buda-Pesten; holott, a mióta a felföld tótsága ide vándorolgat — pedig úgy Svatoopluk táján kezdte — az a nemes s hozzá még mikroszkopikus állat itt sohasem veszett ki.

És előhozakodik a nemzetiségi kérdéssel is. Én evvel csak a t. házban foglalkozom; de úgy látszik, hogy a kis doctor nemzetit

akart írni s ha ily értelemben azt mondja, hogy a valódi szolgálat terén az ő szívük és agyuk (hányan is vannak?) annyit fog érni, mint az enyém, akkor kipottyant a szerepből: hiszen szerénysége mondhatta volna neki, hogy többet kell érnie. Legvégül azt mondja, hogy tévedek, ha fölteszem, hogy első cikkének egy betűjét is megbánta volna: nem bánta meg, tudom és bocsánat, hogy föl is tehettem, mert most látom, hogy csakugyan azok közül való, a kik — saját vallomása — fölhasználva a «család társadalmi állását», kiállanak a nyilvánosság terére, hogy a fitymálás, gyanúsítás sarával próbálják megdobálni azokat, kik nehéz napokban családi nexus segélye nélkül szolgálták a nemzeti művelődést, képviselték azt kifelé; — sárral dobálóznak a szalon gyűretlen plasztronos hősei s a munka nemes hevében észre sem veszik, hogy a szenny kezökön ragad, vagy visszapattan az igazi bűvár kopott kabátjáról, melyet testén a havas hó viharja áztatott, szele szárított s melyet — ha telnék is — nem siet nagyon újjal fölcserélni, mert oly büszkén viseli, mint a jó katona a magáét — azt, a melyet a becsület mezején viselt és elviselt.

A vita a «tudományos állattan» ügyéből indult ki s nekem az a tudatom van, hogy első cikkemben invectivát nem használtam; ime megértem, hogy réakényszerültem. A mit leghatározottabban kell visszautasítanom, az a hamisítás odavetett vádja, a mely az egyetemi számadatokra vonatkozik. Ezek számszerint sohasem czáfoltattak meg, egyetemi tanártól valók, a kit, komoly szükség esetén meg fogok nevezni, a ki azokat az egyetem irataiból vette ki. S én igen jól tudom, hogy az a hatás, a melyet okoztak, épen abban rejlett, hogy számszerint nem czáfoltattak meg; sőt dr. Télyf Iván röpíratában még oly magyarázatot is nyertek, a mely az ellenkezőt vitatókra különös világot vet.

A másik dolog a következő: Dr. ifj. Apáthy István odaveti, hogy neki tudomása van arról, hogyan készültek új pókfajaim. Ez a leghatározottabb gyanúsítás hangján van mondva, a melyet én, mint becsületére rátartós ember, el nem tűrhetek. Saját tapasztalása alapján nem fejezhette ki e gyanúsítást, mert nem volt módjában; de bármily alapon tette, én azt hiszem, hogy nemcsak magamra való tekintetből, hanem a kir. magyar Természettudományi Társulatra való tekintetből is teljes jogom van arra, hogy ifj. dr. Apáthy István urat ezennel fölszólítsam, hogy ezt az ügyet substantiálja, még pedig e folyóiratban minél hamarább, mert el vagyok tökéelve arra, hogy a végire járjak.

Biztosan tudom, hogy egy tizennégy évi becsületos munka,

mely ezrek szemeláltára végeztetett, nem vallhat kudarczot. A kifejtést és bizonyítást határozottan követelem.

A mi művem bírálatára már több ízben felhozatott, az egyoldalú és a ráfogás színével bír. Arról nyilatkozott Thorell, Kratz, Koch és Picard Cambridge; ezek egyértelműen azt mondták, hogy a biológiai rendszer éleselmű — Koch genialisnak mondta. Csak egy megjegyzés létezik ellene, az, melyet Bertkau tett, ki azt mondta, hogy sok benne a képzelt. Ám én előre bocsátottam, hogy biológiai rendszerem csak kísérlet, mert az irodalom nem tartalmaz elégséges anyagot s így csak korlátolt körben mozgó saját tapasztalataimra építem föl. Utóbb kísült, hogy miért van ellenem Bertkau, azért, mert ő maga is dolgozott ilyen rendszeren s elesett az elsőbbségtől; mert az enyém megjelent. Különben a könyv értékére nézve jellemző az, hogy Schmarda tankönyvének új kiadásába fölvette; Hajek pedig nagy tankönyvében biológiai részből átvette a rajzokat és szövegét az enyéméből merítette. Különben Bertkau Schulverein-német, kit már ezért sem számíthatok objectiv bírálóim közé.

*   *

Most más irányba kell áttérnem, a melyre nézve az a szerkesztői csillag adja az okot, mely első czikkemet kísérte.

Ott az van mondva, hogy én — úgy látszik — az állattan terén nem szeretem a kritikát s beérem a relative jóval.

Mindenekelőtt különböztetnünk kell kritika és kritika között, mert sokféle van ám, a mióta sajtónk fejlődik. Különösen két főcsoport kínálkozik: a szakszerű komoly bírálat és a pellengérező leszólás.

A mennyire barátja és méltatója vagyok az elsőnek, annyira ellene vagyok a másíknak; de az elsőről is azt mondom, hogy csak módjával alkalmazva használ igazán.

Nem jelen meg nálunk szakszerű értekezés, könyv, mely elkerülné a bírálatot s a baj csak az, hogy a bírálat mindég praeventiv, a camera caritatisban gyakorolva, csak írott jelentések alakjában szokásos; és minthogy minálunk a legtöbb tudományág csak társulati téren művelhető, ez a társulatilag gyakorolt praeventiv kritika annyira elhatalmasodott, hogy érezhető befolyást kezd gyakorolni az önálló erők képződésére; sőt sokszorosan tapasztalom, hogy kezdők-nél a fölületesség tudatos, mert úgy gondolkoznak, hogy hiszen majd

kimutatja az a jelentés a hiányokat s egyszersmind az útat is, a melyen azokat jóvá lehet tenni.

De van még ennél is nagyobb baj s ez az, hogy a praeventiv kritika, föltétlen hatalmánál fogva, nem éri be avval, hogy csupán szigorúan szakszerű legyen, hanem saját egyéniségének bélyegét iparkodik reányomni az egészre; nem javít, hanem auctoritást gyakorol; azok az írók tehát, a kik ki nem kerülhetik, bizonyos kényszer alatt működnek, rendesen saját írói egyéniségük rovására, mert legfőbb érdekük — már az anyagiakra való tekintetből is — mégis csak az, hogy a dolog napvilágot lásson.

Igaz, hogy ennek a bajnak az orvoslása abban az utólagos bírálatban is feküdhetnék, a mely a társulati kereteken kívül gyakorolható; de ez nem érinti többé közvetlenül az író, mert ennek a praeventiv bírálat a takarója *) s hogyha hozzáteszszük, hogy bíráló és működő erőink csekély számánál fogva, a capacitálás lehetősége a kereteken kívül álló kritikákra nézve is — még pedig praeventive — megvan, akkor mégis csak nekem van igazam, hogy több erőt kell nevelnünk, hogy a kör táguljon s e nagyobb körre támaszkodva, igazán önálló írói erők indulhassanak és szabadon működhessenek: az igazi kritika csak ezeknek nyomán keletkezik.

A mi azt a relative jót illeti, a melylyel ez időszerint beérem, ennek megokolása nagyon egyszerű — ide teszem, hogy most már csak az állattanról szólok.

A ki az állattan általános irodalomtörténetét ismeri, az tudja, hogy fejlődésére a korszellem éppen úgy gyakorolta nyomását, mint gyakorolta az irodalomnak bármely más ágára.

A midőn e század elején Lamarck ellenében Cuvier elmélete győzött, e győzelem korszerű volt; mert Európa akkor a nagy reactió napjait élte, Lamarck pedig erősen «forradalmi» volt. Az eszmék szabad fejlődése megakadt s nyugalomra tért az az állattani bölcelet is, a mely alapjában a fejlődést s hozzá a vizsgálódás szabadságát jelentette, még pedig a teremtés dogmája ellenében, mely a vallásban gyökerezett s gyökerezik maiglan.

Ez volt oka annak, hogy a leíró irány hatalomra vergődött, mert hiszen abba a világnak semmi reactiója nem köthetett belé; nem fejtegette az eszméket, nem bölcselkedett; kivált abban az irányzatban, mely még De-Geer biológiai kutatásait sem vitte tovább.

Ekkoron az állattan valóban csak nyers empirismus volt; kivált Németországban, a honnan azután reánk is átragadt.

*) Magam csak az imént éltem vele.

Ezt az irányt Darwin győzte le — helyesebben szólva, kényszerítette a nyers empirizmussal való szakításra s a biológiával való szerves összeköttetésre, mert csak ez avathatta föl tudományos disciplinává.

Az empirizmus akkor delett, a mikor a legelőkelőbb tudományos forumok is beérték a száraz enumeratiókkal, t. i. az ötvenes évek első felében, közvetlenül Darwin föllépése előtt.

Ezt általánosan mondom. Most következik a magyar zoologia kérdése.

Linné alkotásainak hatását mi is megéreztük; rendszere alapján magyar emberek is tette gerjedtek és ezeknek köszönjük az első rendszeres műveket.

Ilyenek a debreczeni fűvészkönyv és Földy János állattana. Ezek a kor színvonalán állva, még egyébként is tanúságot tesznek íróik helyes felfogásáról; ők azon voltak, hogy közkinccsé tegyék a tudományt: figyeltek a nemzet szellemére, tehát a nyelvre is. S ha ettől a kortól fogva máig, békésen és céltudatosan fejlődik természettudományi irodalmunk, sokra vihettük volna.

Ámde az általános reakció lökései kétszeres erővel rontottak a nemzetre s a mi a fejlődést — a nemzeti irányban érte — teljesen megakasztotta, az a keletkezett általános nyelvháború volt, a melyhez később még a teljes politikai elnyomatás is csatlakozott, mely a német kaptát mértékadónak állította oda.

Az állattani írók nyelv tekintetében kapkodtak; görcsösen fogództak a latin diagnosisba, hogy abból a nyelvezavarból legalább a czéhszerű részt kimenthessék; hiszen pusztán ösztönök súgta nekik, hogy mindaz, a mit Bugát Pál nyelvén írnak, meddő a nemzetre s érték nélkül való kifelé.

Ezt a korszakot bezárta Frivaldszky Imre összefoglaló műve, mely a magyar állatvilág jellemző adatait tárgyalja: ennél tovább haladni nem bírtak.

De ez az irány még ma sem áldozott le teljesen: ott lüktet az a «tudományos állattan» munkálataiban is, nyilatkozik abban az irtózatosságot magyartalanságban, hajmeresztő terminológiában, a melyet Bugát adeptusai, szobáikba zárkózva — ha kimozdúlnak, hát «szalónban» forogva — megőriztek.

Ezekre nézve úgy állunk, hogy ha tárgy szerint abszolút becsek volna is, a nyelv miatt azokat föltétlenül ki kellene zárni. A mi pedig az utóbbi tekintetben is legalább tűrhető, no hát ennek a históriáját

elmondhatják azok a boldogtalanok, a kiket a sors szerkesztőségre kárhoztatott.

De hát nem tárgyalom tovább, mert nem egyszer nyilatkoztam már. Ott van a *Természetrájs — Nemzeti szellem* című cikk a nemzeti múzeum kiadványában, — 1877 — a melyre már igen sokan hivatkoztak; ott van az, a mit ugyanott a műnyelvről írtam s ott van főművem második kötetében a terjedelmes bevezetés. Nincs okom ezeken változtatni akarni.

A mi a csillag alatti politikai vonatkozást illeti, hát azt hiszem, hogy a nemzet közjoga és egy disciplina helyzete közt akkora az aránytalanság, hogy az ezekre épített hasonlat szükségképen sántít; de azt szívesen elismerem, hogy élcznek sikerült.

HERMAN OTTÓ.

NYILATKOZAT.

Első cikkemben, mely alkalmat adott az imént lefolyt vitára Herman Ottó úr közt és közöttem, azt hívéim, elég világosan mondom el a nézetemet. A másodikban a legfőbb pontokra vonatkozólag kifejtettem, a mi mondani valóm még lehetett. E harmadikban, Herman Ottó úr egyenes felszólítására, csak néhány magyarázattal szolgállok.

Mindenekelőtt, ha valakinek az adatait hamisaknak mondjuk, vajon hamisítással gyanúsítottuk-e őt? Korántsem. Itt kritikátlan eljárásról van csupán szó. Ama bizonyos egyetemi számadatokat nem hallomásból kellett volna venni, hanem bemenni egyszerűen az egyetemi quæsturába, a hol mindenkinek rendelkezésére állanak; de sokkal pontosabbak, mint a melyeket ő hozott volt föl.

Második az új magyar pókfajok ügye.

Midőn azt állítom, tudom, hogyan készült sok új magyar pókfaj, eszembe se jut a Herman «tizennégy évi böcsületes munkája» ellen áskálódni. Szavam, az egyes fajokat illetőleg, nem az ő tulajdonjoga nem az ember tisztessége, hanem a tulajdonjog megszerzésében a kellő kritika hiánya ellen volt. Harminczhat új faj közül huszonegyet egyetlen egy hím vagy nőstény példány után ír le;

a *Magyarország pókfaunája* harmadik kötetében bárki megnézheti. Már pedig egyetlen egy, néha épen tökéletlen képviselőnek alapján nincs joga senkinek új fajt fölállítani, legkevésbé a pókoknál, a hol nem évszak, helyi viszonyok és egyéb tényezők szerint oly nagyok az eltérések ama jelentéktelen külsőségekben, melyekre a Herman-féle új fajok támaszkodnak. Minek írnék bővebben e tárgyról? A dolog érdeme fölött úgy sem vitatkozhatunk; mert a mi nékem piros, az néki szürke («wobei ihm indessen die Phantasie hin und wieder einen unangenehmen Streich gespielt zu haben scheint». *Archiv für Naturg.* 44 Jahrg. 5. Heft. p. 317. Bertkau jelentése a Herman főművéről.) Igen, azok a pókfajok mind újak, mind ő fedezte föl őket; de porba vannak rajzolva s a kritika legkisebb szele elfújhatja a legnagyobb részöket.

Szegény jámbor hóvirágot, mely vagy hat év előtt szerepelt egy tárczámban a *Fővárosi Lapok*ban, elő se hoznám, ha mélyen tisztelt ellenfelem gúnyolódó refrainül nem választotta volna. A verebek új nemzedékéről azt írom ott, hogy csak a házereszt ismeri, s az eső kopogását a bádogcsatornában feje fölött; a fiókverebet hóvirág társaságába nem juttatom. Mivel azonban a verebek első költese márcziusra esik (L. Brehm, *Thierleben.* V. köt. 317. l.), a hóvirág pedig gyakran még április közepén is nyílik: a verébfiókák teljes joggal csipognak fészkekön egy szépirodalmi tárczában, a hol hóvirágról van szó.

Egyébiránt életemnek igen nagy részét töltöttem a szabad természetben; ily tárgyú szépirodalmi dolgozataimat is mind saját megfigyelés, többnyire a helyszinén készült jegyzetek nyomán írtam. Akármily gyöngé oldalamnak hiszi is ő a biológiát, én azzal is merek dicsekedni, hogy tudom érezni és érteni a természetet. S ha a múzeumban a káposztalepke harmincz (vagy mit tudom én, hány?) faja és fajtája közül huszonötöt nem is szólíthatnék a nevéen, abból a bámulatos szerkezetből, mely egykor az élő lepke szárnyát lebegteté, azokból a titkos erőkből, melyek a parányi petét pondróvá fejlesztik, szóval mindabból, a mi az állat életében igazán lényeges, úgy lehet többet bírni föltárni, mint azok a gombostűhúzkodó urak az ő összes nova speciesekkel. A jellemző alakoknak gazdag gyűjteménye a zoologiai intézet tulajdonában, egyelőre eleget nyújt nekem mindabból, a mihez eleven állapotában nem juthatok; mert hisz az én mesterségem első sorban az élet vizsgálata a lüktető véreken a néma sejten belül is — szabad természetben és dolgozó asztal mellett egyaránt.

Hogy valamikor Harasztiban a Herman Ottó úr térdein lovalgohlattam, nagy szerencsének tartom, ha nem is emlékeztem reá hamarjában. Kérem, tartson meg továbbra is szíves jóindulatában. Ezzel közöttünk az eszmecserét részemről befejezettnek nyilvánítom, s az olvasóközönségre bízom az ítéletet. *)

Dr. Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

---

*) Mi is befejezettnek nyilvánítjuk a polemiát a *Budapesti Szemlében*. Szerk.

TÁRSADALMI PROBLÉMÁK AZ ÁLLAM- REGÉNYEK BEN.

Első közlemény.

A társadalomphilosophia történetében a speculáció ismételen különös előszeretettel irányult egy az emberi kedélyt bensőleg érdeklő és a phantasiát kecsgetető föladataira. Ez a föladat: a legjobb állam és a legboldogabb társadalom mintaképe, az ész és a kedély igényeit egyaránt kielégítő állami és társadalmi rend eszménye.

A speculáció ez irányba időjártával a nagyszabású alkotmánytervezetek, az állam- és társadalom-eszmények egész sorát idézte elő. Ezzel a törekvással áll kapcsolatban egy sajtószertű irodalmi genre, az úgynevezett államregények keletkezése is.¹⁾

A hol ez a törekvés kiválóan uralkodott, a legjobb állami és társadalmi rend föltételeire s elemeire vonatkozó meggyőző-

---

¹⁾ Az államregényekről általánosságban behatóan értekeznek és azoknak jelentőségét államtudományi szempontból nagy vonásokkal méltatja Mohl értekezésében: *Die Staatsromane. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte der Staatswissenschaften.* (*Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft.* 1845, I.); továbbá ugyancsak Mohl: *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften* című művében (I. Bd. pag. 167). Más írók is alkalmilag reflectálnak néhány államregényre, de e művek irányát és jelentőségét általánosságban nem jellemzik. Néha csak egészen fölületes, a dolog lényegébe nem hatoló fejtegetéseket kapunk, mint például Reybaud: *Études sur les réformateurs* című művében, mely sok tárggyal pár lapon végez és egyáltalán nem nyújt kapcsolatos, világos képet.

dés gyakran nem elméleti érvelésekben, nem dogmatica kifejtett tanokban, hanem egy költői szabadsággal ábrázolt képen nyert kifejezést. Így az államregények arra a kérdésre: «milyen előfeltételek mellett létesíthető a legtökéletesebb állami rend?» egy költött alkotmány, egy sehol sem létező társadalmi szervezet, egy eszményi állam ábrázolásával felelnek.

Az államregények szerzői e föladatnak keresztülvitelében ket különböző utat választottak. Ehhez képest az államregények két nemét különböztethetjük meg. Az egyik létező állami intézményeket és társadalmi állapotokat eszményit, vagy valamelyik történeti alaknak, egy a történelemben szereplő hősnek tulajdonítja bizonyos eszményeknek megvalósítását. E kategoriához tartozik Xenophon *Κόροσ παδεία* című műve is.¹⁾ A másik teljességgel kigondolt, sehol sem létező alkotmányokat, politikai és társadalmi intézményeket ábrázol a nélkül, hogy egyáltalában ilyféle történeti kiinduló pontra vagy alapra reflectálna.²⁾ Épen az államregények utóbbi kategóriája tűnik ki inkább eszmegazdagság és eredeti conceptió által; épen az e csoporthoz tartozó államregényekben észleljük némely későbbi társadalmi elmélet alapeszméinek a kifejlődését.

Ez utóbbi államregények különösen a modern communisticus és socialisticus elméletek különböző elveit, kívánalmait és terveit is anticipálták. Igaz, hogy itt rendszerint csak a későbbi tanok kezdetleges, fejletlen alakja mutatkozik, hogy nagy gyakorlati és actualis jelentőséggel bíró kérdések, melyeket a modern gazdálkodási rendszer a legújabb időben érlelt, itt még nem formuláztattak a modern viszonyoknak megfelelő alakban; de másrésztől félreismerhetetlen, hogy az alapeszmék, melyek körül az újabb rendszerek követelményei és terveit csoportosúlnak, ez államregényekben is kifejlenek.

Kiváltkép e szempontból teljesen indokoltnak tekint-

---

¹⁾ Mohl, tekintettel a jelzett föladatra, e művek közé számlálja (id. h.) a következőket is: Le Grand: *Scydromedia*; Fénelon: *Télémaque*; Königreich *Ophir* (anonym); Ramsay: *Les voyages de Cyrus*; Terrasson: *Sethos*; Lescinczky Stanislaus: *Entretien d'un Européen avec un Insulaire*; Haller: *Usong, Alfred és Fabius* című műveit és a *L'an 2440* című munkát.

²⁾ V. ö. Mohl: *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften* id. h.

hető az utóbbi kategóriához tartozó jelentősb államregények komoly figyelembevétele a társadalom- és állam-tudományok történetében, a nélkül, hogy ama kezdemények fontossága túlbecsültetnék.¹⁾

Az államregények közös jellemvonása, hogy nem dogmatica tárgyalják a társadalmi és állami intézményeket, hanem egy tökéletes állami és társadalmi rendnek a mintaképét — akár egy útirajz, akár egy életrajz vagy elbeszélés keretében — ábrázolják.²⁾ Ez a költői forma azonban nem igazolhatja e műveknek mellőzését a politikai és társadalmi elméletek történetében.

A kiválóbb államregények felreismerhetetlen történeti jelentősége általában egész irányukban és szellemökben gyökerezik, azon kritikus és reformatori szellemben, mely a létező intézményektől toto cœlo különböző társadalmi intézmények tervezésében, egy sehol sem létesített társadalmi rend ábrázolásában nyilvánul. Ez által minden esetre gerjesztették és ebből tartották a tulajdonképeni társadalmi problémák iránti érdeklődést azon időkben, melyek a társadalmi tünetmények tudományos megvizsgálásának útjait nem ismerték, és melyekben más kérdések csaknem minden érdeklődést absorbeáltak.³⁾

¹⁾ Csak nagyon keveset tesz e tekintetben Janet Pál műve: *Histoire de la science politique dans ces rapports avec la morale*, mely különösen Morus és Campanella munkáival igen röviden végez (T. II. ch. V.). De elismerendő, hogy azon rövid, hézagos, a legérdekeseb pontokat is épen csak érintő fejtegetésében több igen találó észrevétel foglaltatik; így különösen találó megjegyzéseket tesz a Platon és Morus fölfogása közti fundamentalis különbségekre vonatkozólag is.

²⁾ Az ilyen képnek gyakorlati jelentőségéről, politikai érdekéről behatóan értekezik egy Mohl által kiemelt angol munka, G. C. Lewis műve: *Treatise on the methods of observation and reasoning in politics*. (London, 1852.)

³⁾ Mohl néhány az államregények közé számlálható ókori műről is megemlékezik, név szerint abderai Hekataeos, Jambulos, Euhemeros és Theopomos műveiről, melyek tisztán kigondolt államok és népeknek viszonyait írták le. E műveknek tartalmára nézve azonban csak néhány kis töredékből és más ókori írónak jelentéseiből nyerünk némi fölvilágosítást. A kevés hozzáférhető adatból alig rekonstruálható az illető művek alaprajza. Platonicus gondolatoknak a nyomai itt-ott megismerhetők. De nem érzeljük azon sajtószertű iránynak

A reformatiót követő nagy európai küzdelmek közepett főképen az államregények irányozták a figyelmet a társadalmi bajokból eredő problémákra. Könnyen érthető, hogy e mozgalmas időkben némely e bajok okairól elmélkedő író a költői képhez vagy az észre és kedélyre egyaránt ható satirához folyamodott, és így oldotta meg a legjobb társadalomra vonatkozó kérdést.¹⁾ Épen ez a forma engedte meg az indirect kritika szabadabb mozgását és a legmerészebb eszmék, sőt a legbizarrabb tervek kifejtését is.

E művek lényegét és jelentőségét csak az találhatja különböző korszakok és különböző országok intézményeinek ügyes összeállításában, a ki a kiválóbb államregények szellemét és irányát teljességgel felreismeri. A ki például e munkák szerzőit tájfestőkkel hasonlítja össze, kik különböző, a valóságban más kapcsolatban előforduló részletekből egy szebb egészet állítanak össze, epen a lényegest mellőzi az államregények jellemzésében;²⁾ mert nem veszi számba a sajtó szerű hangulatot, azt a kritikai szellemet, mely e művekben uralkodik, mert a sok fától nem látja az erdőt, nem veszi észre a sorok közt olvasható kritikát.

A kritika ereje itt rendszerint egyenes egyarányban áll az ábrázolt eszmeny, a dicsőített állami és társadalmi rend és az illető korszak állapotai s intézményei közti különbséggel. A legkiválóbb államregények epen ez immanens kritika által gyakoroltak gerjesztő hatást. A társadalomphilosophia történetében, a társadalom-tudományok történetének előkorában főképen az által nyernek komoly jelentőséget, hogy epen a társadalmi alapintézmények (tulajdon, házasság, család, nevelés) legtokéletesebb szervezetének ábrázolásában érvényesül leginkább az a kritikai és reformatori szellem, hogy epen e

---

érvényesülését, mely a későbbi, kiválóan társadalmi problémákkal foglalkozó államregényeket jellemzi. Inkább a Fourier végtelenül naiv gondolatjátékaihoz hasonlítanak bizonyos ötletek («die wohlfeile Erfindung beständig schöner Witterung!»). L. Mohl: *Geschichte und Literatur d. St.-W.* I. p. 177.

¹⁾ V. ö. Baerenbach: *Die Socialwissenschaften.* (Leipzig, 1882.) Einleitung.

²⁾ Így okoskodik az *Utopia* egyik fordítója, St. John, a fordításhoz csatolt bevezetésben. Ezt a fölfogást Mohl méltán fonákságnak nyilvánítja. L. *Geschichte und Literatur d. St.-W.* id. b.

társadalmi alapintézményeknek alakulása a kulturális fejlődés meghatározott fokán képezi amaz éles immanens kritika legfontosabb és legkedveltebb tárgyát.

A társadalmi alapintézményekre vonatkozó részek, melyekben különösen a tulajdon, a házasság, a család, a nevelés sajátságai, az újkori jogalkotás irányától és a modern culturnépek társadalmi rendjének domináló elveitől alapjában eltérő szervezete ábrázoltatik, mint némely újabb társadalmi üdvtanoknak az előjátékai sok tekintetben megváltozott viszonyok között is érdeket kelthetnek. Bármely különbségeket találunk az alapeszmék megvalósítására alkalmas gyakorlati eszközök meghatározásában, azon nyomatékban és erélyben, melylyel az eszmék és tervek föllépnek, az elméleti érvelés apparatusában; a viszonyok és intézmények sokaságában, melyekre kritika és pozitív javaslatok kiterjeszkednek; és azon gyakorlati, a modern cultura némely vitális érdekét érintő jelentőségben, melyet amaz eszmék a viszonyok bonyolultabb alakulása, a modern culturnépek gazdasági életének rengeteg átváltozása és ezzel új bajok keletkezése s az ellentétek élesedése által nyertek: — mindenestre túlzás volna, a coincidenttiát bizonyos alapeszmékben és alapelvekben (sőt itt-ott némely részletben is) teljességgel ingnoralni vagy semmibe sem venni, szintúgy mint túlzás volna, ama különbségeket egyszerűen eltörölni és az újabb conceptiókat egyenesen az előbbi századok államregényeivel egy sorba tenni. Az utóbbit különben már ama conceptióknak szorosabb kapcsolata a korszak politikai mozgalmával s törekvéseivel és azoknak sokfélekép nyilvánuló intensiv gyakorlati hatása is kizárja.

A modern socialismus némely elméleti szóvivője nagyon rajta van, hogy az ilyen összeállításnak útját vágja és az analógiák jelentőségét semmire vagy néhány számba sem vehető általánosságra redukálja. Alkalmilag pontosabban megjelöltettek az újabb tanok és törekvéseknek olyan sajátságai, melyek az olyan összeállítást nem engedik meg. A socialismus egyik történetirója, Dühring, a ki szinte szükségesnek tartja a «modern socialismus» és az előbbi korszakok «állami költészete» közti rengeteg különbséget kimutatni, ama sajátságokat főleg két elvi fontosságú előfeltételben találja. Az egyik (tisztán elméleti mozzanat) a tudományos methodika segédeszközeinek alkalmazása és a kutatási eredmények értékesítése; a másik

a politikai alap, a francia forradalom vezéreszméi és hagyományainak alapul elfogadása.¹⁾

Ezen, a modern socialismus jellemzésében helyesen kiemelt mozzanatok és a «reális komolyság hiánya» ez írónak okot szolgáltatnak a pusztá «képzelmi játékok», a képzerő alkotásai, a politikai «gondolatjátékok regényszerű decoratívjának» es a reális alapot nélkülöző társadalomfilozófiai speculatióknak mellőzésére. — Ily indokolással a kiválóbb államregények figyelembe vételétől teljességgel eláll és azoknak tárgyalását épen úgy kizárja a socialismus történetéből, mint azon vallási mozgalmak és egyesületek tárgyalását, melyek bizonyos intézményekben communistikus elveket emeltek érvényre. Előre kizárja mindazon előbbi jelenségeknek figyelembevételét, nehogy az újabb tanok és mozgalmak «reális komolysága» ilyféle gondolatjátékokkal és politikai phantasiákkal való összeállítás által kisebbitessék vagy épen hitelét veszítse. A socialismus történetírója attól látszik tartani, hogy sokan az újabb törekvések jellemét s jelentőségét felreismerhetnek, ha ezek költői conceptiók és philozófiai schemák társaságában jelennének meg.²⁾ Nem reflectál

---

¹⁾ Lásd Dühring: *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus* (2. Aufl. p. 222, 225, 228). «Um jedoch den Sinn des modernen Socialismus festzustellen, muss der colossale Unterschied bemerklich gemacht werden, der zwischen ihm und den Staatsdichtungen aller Zeiten und Völker besteht...» «Die Socialtheorie unserer Epoche hat eine doppelte Eigenthümlichkeit aufzuweisen...» Ezeket a sajtóságokat Dühring így jelzi: «Eine Anknüpfung an die allgemeinen wissenschaftlichen Grundlagen...» «eine politische Grundlage... die Anknüpfung an die Ueberlieferungen der französischen Revolution...» Az utóbbit ismételve kiemeli. «So bestätigt es sich, dass die moderne Socialtheorie ihre ersten Ansatz- und Stützpunkte in der französischen Revolution zu suchen hat.»

²⁾ L. Dühring id. m. «Der Socialismus unserer Zeit ist eine viel zu ernste Angelegenheit, als dass man ihn mit blossen Befriedigungen der Einbildungskraft auf eine Linie stellen dürfte.» E szerint tehát a társadalmi problémák a kevésre becsült «regényíróknál» még komoly gondolkodás tárgyát sem képezték és Morus csupán csak a phantasia játékszerű foglalkoztatását vette volna célba? Ámbár Dühring maga is némi concessiót tesz e tekintetben. «Aus diesem Grunde glauben wir... die politische und sociale Phantastik... ausschliessen zu müssen, wenn sich in ihren Erzeugnissen auch hin und wieder Ansätze zu realen Ideen und manche Beiträge zur Kritik der Zustände

arra, hogy némelyek épen ama kevésre becsült analógiákban is az újabb tanokat támogató érveket találnak és különös előszeretettel hivatkoznak előbbi korszakok philosophiai és költői conceptióra is, mert annak bizonyítékát látják azokban, hogy bizonyos eszmék régóta foglalkoztatták az általános célok iránt mélyebben érdeklődő szellemek tudatát. Úgy látszik, hogy Mohl igazságot tett ama conceptiók történeti jelentőségének, midőn az államregények figyelembevételét az államtudományok történetében szükségesnek tartotta. Ez az író találóan jegyzi meg, hogy a tulajdonképeni társadalmi kérdések nem könnyen avulnak el, minthogy azon emberi erők szükségek és érdekek, melyeken a társadalom alapúl, csak részben módosíthatnak a culturális fejlődés által és így az alapon némely fontos elem lényegében nem változik meg. Másrészről pedig méltán hangsúlyozza azt is, hogy azon művekkel való megismerkedés épen a jelen korban igen időszerű és tanulságos, mert az előbbi conceptiók kiválóbb érdeket épen a legújabb kor társadalmi elméletei és mozgalmai által nyertek.¹⁾ E szempontból a kiválóbb államregények lehetőleg beható méltatása a társadalmi elméletek történetében minden esetre helyeselhető és kívánandó. A főfeladat itt, azon szerepet ismertetni, melyet a társadalmi problémák az önállóbb becsű államregényekben játszanak.

---

vorfinden.» A kritikát pedig rendszerint nem tartják a puszta phantasia játékszerű kielégítésének. De Dühring nem hallgatja el idegenkedésének a tulajdonképi okát. Sokan kiemelik, úgy mond, hogy socialistikus phanasmák mindig léteztek és a társadalmi problémák gyökeres megoldásának lehetetlenségét önkénytelenül demonstrálták; e tekintetben pedig előszeretettel az államregényekre utalnak. «Was man heute sociale Frage nennt, soll so alt sein, wie die Menschheit selbst. Diese Behauptung geht meist von denen aus, welche den rationelleren Socialismus der Gegenwart zu entmuthigen wünschen.»

¹⁾ L. Mohl: *Geschichte und Literatur d. St.-W.* id. h. «Die Gesellschaft beruht auf den Kräften und Bedürfnissen der Menschennatur; diese werden aber nur zum Theile durch die Bildungsstufe eines Volkes geändert und viele Interessen bleiben zu allen Zeiten dieselben. Die Lösung einer gesellschaftlichen Frage veraltet also nicht leicht. Sodann trägt es sich nicht selten zu, dass ein Gedanke, welcher lange keinerlei Anklang und Verbreitung fand, mit einem Male in seiner Bedeutung erkannt wird, weil er jetzt erst in die Richtung der Bestrebungen und Bedürfnisse fällt.»

Föladatunkká tesszük, néhány nevezetesebb és némely tekintetben a conceptió eredetiségére igényt tartó államregényt ez irányban elemezni.

Itt teljesen mellőzhetjük ama, különben is csekélyebb értékű államregényeket, melyek valamely létező állami rendet eszményiteneik és ez értelemben főleg az alkotmányi és kormányzati mechanizmus berendezését tárgyalják. Más részről mellőzzük, (vagy csak részben mellesleg érintjük) az államregények másik fajához tartozó művek nagy részét is.¹⁾ A legtöbb ugyanis sem eszmegazdagság, sem a gondolatok önállóbb mozgása, vagy a tervek eredetiségénél fogva egyáltalán nem tart igényt behatóbb figyelembevételre. Csak három kiválóbb (különböző időkből és különböző népeknél keletkezett) államregényt akarunk elemezni, úgy mint a renaissance korszak egy kiváló írójának, Morus Tamás, a híres angol kancellárnak *Utopiáját*; a XVII. század egy ismeretes olasz gondolkodójának, T. Campanella *Civitas solis* című államregényét, és a XIX. századnak egy államregényét, a socialpolitikai romantika egy kései gyümölcsét, Cabet, a francia communista *Voyage en Icarie* című művét.

A nevezetesebb államregényekben igen sok részlet Platon

---

¹⁾ Mohl (id. m. I. B. 187. ff.), mint ebbe a kategóriába tartozó műveket, Morus, Campanella és Cabet államregényein kívül még a következőket is nagy vonásokban ismerteti: Andreae J. V.: *Reipublicae christianopolitanae descriptio* 1619; Fr. Bacon: *Nova Atlantis* (csekély terjedelmű töredék, melyben a philosoph társadalmi s politikai elvei csak igen kis részben fejték ki, tulajdonkép csak a tudományos intézmények leírása adatik); Jac. Harrington: *Oceana* (megjegyzendő, miszerint D. Hume kissé túlzott dicsérete — l. *Essays* vol. I. part 2, essay XVI — «the only valuable model of a commonwealth, that has yet been offered to the public», a mű alkotmányjogi tervezeteire vonatkozik; a tulajdonképeni társadalmi alapintézmények alig érinték); Vairasse: *Histoire des Sevarambes*; G. Foigny: *Les aventures de Jacques Sadeur* («eine abgeschmackte und sinnlose Caricatur der Staatsromane!»); Simon Berrington: *Mémoires de Gaudence de Lucques*; Morelly: *Naufrages des les flottantes ou la Basiliade de Bilpai*; *La république des philosophes ou histoire des Ajaoiens*. Ouvrage posthume de Mr. de Fontenelles (?); Rétif de la Bretonne: *La découverte australe*; «Die glückliche Nation oder der Staat von Felicien» Alig szükséges kiemelni, hogy Morelly *Code de la nature* című ismeretes műve, mely látszólag közvetlen befolyással volt az újabb francia kommunizmus irodalmi szövevéire, egyáltalán nem tartozik ide.

állam- és társadalomfilozófiai tanaira emlékeztet, sőt némely helyen épenséggel a görög eredetinek hű másolatára akadunk. Platon azon műveit, melyekben állam- és társadalomfilozófiai elvei kifejtve, nem szabad ugyan az államregényekkel egy sorba tenni; e műveket egyáltalán nem nevezhetjük a szó pontos értelmében államregényeknek, mert túlnyomólag elméleti érvelés útján mutatják ki egyes intézményeknek a létjogát s jelentőségét, inkább dogmatica tárgyalják az egyes kérdéseket.¹⁾ De kétséget nem szenved, hogy Platon ama művei sok tekintetben irányadó befolyást gyakoroltak az államregényekre, melyek lépten-nyomon már Platon által ajánlott intézményeket másolnak vagy nagyjában Platon elveit és utasításait követik. Platon műveinek, nevezetesen a *Respublica* és a *Törvények* befolyása kiváltképp sokféle, csekélyebb jelentőségű részletekben is észlelhető.²⁾

Ez a számos részletekben mutatkozó megegyezés, úgy mint Platon némely fő elvének elfogadása is a nevezett államregényekben némileg elfődik a nagy, elvi jelentőségű különbségeket, melyek nem engedik meg, hogy az e művekben ábrázolt eszményt brevi manu a Platon állameszménye pusztá másolatának nevezzük. Teljes megegyezést, a dolog lényegében semmit sem változtató, másolatszerű reproductiót itt csak az találhatna, a ki felreismerné azt, a Platon politikai és ethikai fölfogásától némely lényeges pontban merőben eltérő szellemet, mely a jobb államregényekben és kivált azoknak előképében, Morus *Utopiájában*, uralkodik.³⁾

Bármily túlzásokra vetemedjenek, bármely végzetes tév-
útakra jussanak azon államregények szerzői bizonyos platói

---

¹⁾ V. ö. Medvezky Fr.: *Társadalmi elméletek az ókorban*. Adalék a társadalomtudományok történetéhez. I. Platon. (*Budapesti Szemle* 1885. IV. füzet.) A tulajdonképeni államregényekkel vagy utopiákkal csak Platon egy befejezetlen művét, a *Kritiaszt* (egy csekély terjedelmű töredéket) lehetne összeállítani. Ez a töredék pedig nem nyújtja az állami és társadalmi alapintézmények teljes, csak a legfontosabb részletekben eléggé kidolgozott képét és a későbbi törekvésekre egészben véve nem gyakorolhatott mélyebb hatást.

²⁾ V. ö. Baerenbach: *Die Socialwissenschaften* id. h.

³⁾ V. ö. Mohl: *Die Staatsromane és Geschichte und Literatur d. St.-W.* című munkáit. Továbbá P. Janet: *Histoire de la science politique* című művét. T. II. ch. V.

alapelvek és eszméknek a követésében, bármily impraktikus vagy bizarr intézményekben keressék a némely társadalmi bajok orvoslására alkalmas szert; bármennyire hódoljanak sok tekintetben Platon szellemének: a keresztyén morál magasztos elveinek, a keresztyén civilisatió vezéreszméinek hatása alól egyáltalán ki nem vonhatják magokat. Ez a befolyás igen nyomós kérdésekben felreismerhetetlen módon ellensúlyozza és némely nagy ethikai jelentőségű kérdésben teljesen legyőzi az ókori politikai eszme befolyását. Ebből a forrásból ered az új szellem, mely e művekben a Platontól átvett eszmék és elvek daczára uralkodik. A jelentősb különbségek egészben véve erre a tényezőre vezetendők vissza. Kivált Morus államregényében észlelhető e tényezőnek mély és tartós hatása. A humanismus czeljaiért, eszmeiért lelkesedő, törekvéseiben igazi ügyszeretettel részt vevő író¹⁾ a humanitas eszmenyében látja és mutatja a legfőbb célt, melyre a legjobbak egyesített törekvéseinek irányulniok kell; azon eszmenyben, melyre az emberiséget a keresztyénség magasztos tanai utalták. Az ez eszmenyért való lelkesedés, az eszmeny megvalósítása utáni vágyódás, a jobb államregényekben a legnagyobb tévedések és túlsapongások közepett sem enyészik el teljesen.

Másrészről az államregények szerzői nem ignorálják teljesen az idők változását, midőn a Platon eszmenyi államát sok tekintetben mintául használják;²⁾ nem alapítják

---

¹⁾ Morus viszonyát a humanismushoz nagy vonásokkal jellemzi Nisard (*Études sur la renaissance*). A humanisták platonismusát, Morus szereplését a humanisticus törekvések terén és kiváltkép Morus fő művének, államregényének viszonyát Platon államphilosophiai művéhez behatóbban tárgyalja L. Berger az adatokat gondosan földolgozó, szorgalmas és sokoldalú forrás-tanulmányokon alapuló értekezése: *Thomas Morus und Plato. Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus.* (*Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft.* XXXV. Band, II. Heft.)

²⁾ Zeller: *Der platonische Staat in seiner Bedeutung für die Folgezeit* című tartalmas tanulmányában Platon állameszmenyének viszonyát az újkor nevezetes államregényeihez is sok tekintetben találó észrevételekkel megvilágítja. Ő nem csak a *Respublicában*, hanem különösen a *Kritias*-töredékben is keresi azon utopiák forrásait. «Alle diese Staatsromane sind nach Inhalt und Einkleidung Nachahmungen der platonischen Republik und der Schrift, welche den

rendszeröket simpliciter a görög állameszmére és az abból eredő elvekre. Politikai credójuk nem azonos Plato politikai alapnézetével, politikai hajlamaival. A politikai és társadalmi viszonyok alakulása az újkor első pházisaiban a reformatió korszakának eseményei, az emberi törekvés sok körében mutatkozó forrongás — az új élet új küzdelmeivel, új bajaival más irányba vezetett, új szellemet keltett. A humanitás eszméjével kapcsolatban (eleinte ugyanazon alapra támaszkodva) az egyenlőség eszméje tör magának útát; a lelkiismeret-szabadság és a jogegyenlőség elvei elismerésért, érvényért küzdenek. Ez a tendentia itt-ott az államregényekben is erélyes kifejezést nyer, és elnyomja Platonnak az emberek abszolút egyenlőtlenységéről szóló tanát.¹⁾ Már itt is mutatkoznak a modern demokratia szellemének előhírnökei. Morus *Utopiájában* lépten nyomon halljuk az új szellem szárnycsapását és ezzel együttesen a későbbi társadalmi elméletek alaphangját is. Azért könnyen érthető, hogy az államregények némely socialpolitikai részlete nagyjában megegyezik az újabb tanokkal és így úgyszólván actualisabb, közvetlenebb érdekű mostanában, mint más alapnézetből kiinduló, előbbi politikai és társadalmi elméletek.

I.

MORUS TAMAS UTOPIÁJA.²⁾

A XVI. század hatalmas szellemi mozgalmi közepett keletkezik az első, nagyszabású államregény, mely a társa-

---

Staat der Republik in geschichtlicher Form schildern sollte, welche aber von Plato nicht vollendet wurde, des *Kritias*.» Megengedhető, hogy különösen az *Utopia* némely alárendelt jelentőségű, inkább decoratív részletében különböző vonások a *Kritias*-töredékben ábrázolt országra emlékeztetnek, úgy mint sok részletnek előképe a platonikus *Törvényekben* megismerhető. De kétség kívül közvetlenebb, mélyebb és igazán irányadó befolyást a *Republicának* tulajdoníthatunk. — Lásd Zeller: *Vorträge und Abhandlungen*. Erste Sammlung. 2. Aufl. pag. 68—88.

¹⁾ L. Platon *Respublica* III. k. — V. ö. Medveczky Fr.: *Társadalmi elméletek az okorban* I. id. h. 7. l.

²⁾ Morus Tamás (1480—1535) életrajza culturtörténeti és pszichológiai szempontból érdekes mozzanatokban bővelkedik. Tehetségei,

dalmi problémákat egy a költői intuitió szabadságával és a reális nehézségeket nem ismerő speculatio egész merészségével alkotott képben oldja meg. A humanizmusban új életre ébred, új diadalt tart a «divinus Plato» szelleme. A humanizmus kiváló képviselői s előharczosai határozott előszeretettel foglalkoznak az *exquisitissimi planeque divini iudicii vir* műveivel; sokan lelkes tisztelettel őt vallják mesteröknek, vezéröknek és nemcsak metaphysikai s vallásphilosophiai, hanem különösen államphilosophiai kérdésekben is elismerik tekintélyét. A korszak társadalmi mozgalmi fokozzák a társadalom és államphilosophiai eszméi iránti érdeklődést. Más-

---

sokoldalú ismeretei, szeretetre méltó jellemtulajdonságai gyorsan fölemelték a hatalom legmagasabb polczára; elvhűsége, hitéhez, meggyőződéséhez való benső ragaszkodása rövid dicsőség után az örvénybe sodorta. VIII. Henrik hamar megkedvelte a nagy tehetségű, magas műveltségű férfiút, a tudós Erasmus barátját; diplomaticus missiókkal bízta meg; később lord kancellárrá nevezte ki. Az ő kegye volt Morus balsorsa. A legbuzgóbb, legigazságosabb, legönzetlenebb működés után Morus mint szegény ember vonult vissza a magánéletbe, midőn érdeke — Henrik ismeretes elválási ügyében — meggyőződésének föláldozását követelte. A későbbi üldözések sem tántorították meg hitéhez való ragaszkodásában. Miután a Boleyn Anna házassága és a király egyházi suprematiája tárgyában követelt esküt hosszas fogság után is minden fenyegetés és hibeinek, gyermekeinek kérései daczára következetesen megtagadta, elvhűségeért életével lakolt. Nemes egyéniségének jellemző vonása a hit bensősége és szilárdsága, a meggyőződésnek az a bátorsága, mely nem keresi a harcot, a kihívó hangot, nem nyilvánul az erélyes, kiméletlen támadásban, de lényeges elvi dolgokban minden támadásnak ellenáll és a halál hatalmával is daczol. — Morus különböző munkákat írt. Ifjúkori latin versei, különösen epigrammái nagy föltűnést keltettek és hírét megalapították. Később élénk részt vett a theologiai vitatkozásokban. E téren fáradhatatlan buzgalommal a reformatorok törekvései ellen küzdött. Legnevezetesebb műve államregénye, melyet ismételt félbeszakítások után harminczöt éves korában fejezett be. Ez tette nevét világszerte híressé; ez biztosít neki helyet a társadalmi elméletek történetében. — Morus életrajzát többen írták meg. Különösen kiemelendők: Thomas Stapletonus: *Vita Thomae Mori Angliae cancellarii*; John More: *Life of sir Th. More, by his grandson*; Roper: *Vita Mori*. A művek behatóbb elemzésébe nem bocsátkozik, de egészben véve nagy virtuozitással kidolgozott élet- és jellemrajzot nyújt Nisard renaissance-tanulmányaiában, egy a Morus egyéniségének igazi szeretettel és finom érzékel igazságot szolgáltató, a kor szellemének megértéséről tanúskodó szellemes esszéiben. (Nisard: *Études sur la renaissance*. Paris, 1855. pag. 151. s.)

felől ama mozgalmak, a keresztyén tanokon alapuló meggyőződések, a vallási, politikai, társadalmi, tudományos téren létesülő átalakulások új eszméket, új szükségeket, új óhajtasokat ébresztenek. Mindezen befolyások összehatnak a humanizmus egyik kiváló hívének és harcosának, a korszak társadalmi bajai s mozgalmai iránt bensőleg érdeklődő, gondolkodó államférfiúnak szellemében. Ilyen auspiciumok alatt keletkezik a későbbi államregények előképe, az első államregény, mely a társadalmi rend alapját képies alakban éles bíráló alá veszi és a gyökeres átalakulás föltételeit egy nagy képben tárja föl. Ez Morus Tamás világhírű műve: *De optimo reipublicae Statu deque nova insula Utopia, libri duo.*

Kevés munka aratott nagyobb sikert. A kor tudósai, írói egig magasztalták.¹⁾ Az 1601-iki (Frankfurtban nyomtatott) kiadás címlapján olvasható, hogy «scriptum vere aureum, nec minus salutare quam festivum, quod ex Erasmi Roterdami, Guilielmi Budæi, aliorumque magnorum virorum commendationibus, quæ epistolis præfixis continentur, liquidum dubitantibus evadet.»²⁾ Ez a mű nem pusztán pillanati, ephemer sikert aratott. A legújabb időkig új meg új kiadások keletkeztek, sok fordítás készült. Az angol kancellár államregénye nem sokára megszerezte a honosítványt a világirodalomban. Az *Utopia* név közmondásszerűvé, stereotyp névvé vált. A legújabb időkig csaknem mindenütt e névvel jelölik az olyan javaslatokat és terveket, melyek egy tökéletes, a társadalmi bajokat gyökeresen orvosló, a legnehezebb kérdéseket véglegesen megoldó társadalmi szervezetet ábrázolnak. Morus műve valójában mint az ilyen kísérletek előképe szerepel a társadalmi elméletek történetében.

¹⁾ L. Nisard id. m. «Ce fut une rumeur d'admiration dans toute l'Europe occidentale; les savants, les politiques, les magistrats, les princes lurent le livre. Ni les Colloques d'Erasmus ni l'Éloge de la folie n'avaient eu plus de débit.» És mai nap? A Morus államregényének neve régen köznévvé vált, de a munkát vajmi kevesen olvassák. «Les érudits lisent encore les Colloques d'Erasmus et l'Éloge de la folie; mais personne ne lit l'Utopie, grande leçon pour les livres à succès.» Az államregény sikereit L. Berger idézett tanulmánya is kissé részletesebben tárgyalja.

²⁾ *Illustris viri Thomae Mori Regni Britanniarum Cancellarii, De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia, libri duo.* Francofurti MDCI. — A következőkben e kiadás szerint idézünk.

A munka jelentőségének súlypontja nem az alkotmányi és közigazgatási intézményekre, hanem a tulajdonképi társadalmi alapintézményekre vonatkozó részletekben, a társadalmi problémák megoldásában található. A főthéma egy a tulajdonközösségre alapított társadalmi rend ábrázolása; ebben implicite foglaltatik a korlátalan magántulajdonra alapított társadalmi szervezet kritikája is. A communistikus alapelv keresztülvitelében Platon befolyása sok helyen észlelhető.¹⁾

Az *Utopiában* ábrázolt intézmények sok tekintetben megfelelnek a Platon által kifejtett elveknek. Nyilvánvaló, hogy Morus sok részletet Platon műveiből vett át. Sok *utopiai* intézménynek az eredetijét könnyen megismerjük Platon államphilosophiai főműveiben, a *Republicában* és a *Törvényekben*. De az alapnézetek, a reform mélyebb indokai és kiinduló pontjai lényegesen különbözök. Föltétlen követésről, pusztá másolásról szó sincs.²⁾

A fundamentális különbség főleg egy vonásban nyer éles kifejezést. Morus művének jellemző vonása a szenvedők, a gyámolatlanok és nélkülözők sorsa iránti meleg érdeklődés, a nagy tömeg, a köznép bajai irányában tanusított mély részvét. Ebből ered a korszak és különösen az akkori angol társadalom nemely bajainak szívreható kritikája.

¹⁾ Morus maga is művében alkalmilag erre a befolyásra utal. A coincidentiák vagy utánzások és az elvi ellentétek szorgalmas összeállítását adja és Morus Platon-tanúlmányairól értekezik L. Berger: *Thomas Morus und Plato* id. h. — A Platon befolyására céloz az idézett kiadás első lapján olvasható Hexastichon Anemolii poetæ, mely így kezdődik: «Utopia prisce dicta ob infrequentiam nunc civitatis aemula Platonice etc.»

²⁾ Az egyes intézmények eredete nem állapítható meg mindig egész pontossággal. Habár úgy látszik, hogy Morus sok részletet a *Törvényekből* merített; egészben véve bizonyosnak tekinthető, hogy épen a *Republica* gyakorolt irányadó és tartós befolyást Morus gondolkodására és hogy az *Utopia* alapeszméje, egész alapterve egyenesen erre vezetendő vissza. L. Berger id. h. helyesen vonja le ez eredményt a művek részleteinek összeállításából. Az idézett értekezésben az is helyesen emeltetik ki, hogy Morus a Platon műveiből vett részleteket saját főszempontja alatt egészen önállóan dolgozza föl és így a közönséges compilatiótól merőben eltérő eljárást követ. *Th. Morus u. Plato* id. h. p. 466.

Platon mindenképen az állam egységes jellemét igyekszik biztosítani. Erre céloznak az ő legmerészebb tervei. Ennek a főcélznak föláldoz mindent, az egyéni szabadságot, a család magasb ethikai céljait, az emberi kedély legkedvesebb javait. De nem sokat gondol a nagy tömeg bajainak orvoslásával vagy jólétének elősegítésével.¹⁾ Ellenben Morus államregényében minden lépten nyomon nyilvánul a misera plebs örömei és bajai, a bajlódók és szenvedők tömegének sorsa iránti benső rokonszenves érdeklődés.

* * *

Morus államregényének első könyvében mindenek előtt elbeszéli, miként ismerkedett meg Raphael Hythlodæussal, azzal a férfiúval, a ki a mű második részében az *utopiai* állam intézményeit részletesen leírja. Azután azt az érdekes discussiót ismerteti, mely állítólag az *utopiai* intézmények szóbeli leírását megelőzte és arra alkalmat adott. Itt a főszereplő, Raphael, éles bírálat alá veszi és kíméletlen satírával ostromozza a korában (és kivált az akkori angol társadalomban) dívó nagy anomáliákat és bajokat, a büntető törvények téves irányát s végzetes túlzásait, a határtalan hadakozási vágy szülte bajokat, a zsoldos seregek demoralisatióját, a harczképtelen lérenczék nyomorát, a henyélő lovagok és a henyélő inasregek életmódjából eredő társadalmi betegségeket, a közjóval sohasem törődő, tulajdonkepeni közérdeket egyáltalán el nem ismerő körök rövidlátó életbölcseését.

Ez a bevezető rész, mely az államregény első könyvét elfoglalja, a kor társadalmi állapotainak himezés nélküli kritikáját adja. A kritikát pedig nyomban követi a legsúlyosabb bajok alapokainak a fölkeresése. A második könyv, a tulajdonkepeni államregény, themája: azon előfeltéteket megállapítani, melyektől amaz okok gyökeres, végleges elhárítása függ.

---

¹⁾ Ez bővebben fejtegettetik a *Társadalmi elméletek az ókorban* című tanulmányban id. h. I. — V. ö. Zeller: *Vorträge und Abhandlungen* I. S. id. h. «Er trägt daher nicht das mindeste Bedenken, eine unbedingte Selbstentäußerung aller Bürger zur Grundlage seines Staatswesens zu machen.»

A praeludiumszerű első könyvben, mely a megoldandó probléma fölvetésével végződik,¹⁾ a szerző behatóan foglalkozik az akkori büntetőtörvények drakói szigorával és a bűntények szaporodásának okaival. Határozottan tiltakozik azon drakonismus ellen, mely az egyszerű lopást is halállal bünteti. Egyfelől túlzottnak tartja az ilyen mértéket, másfelől a dolog lényegére nézve elégtelennek, hiábavalónak; arra utal, hogy a szélső nyomor erősebb indító ok, mint ama büntetésnek képzete.²⁾ Ismételve követeli, hogy szelidebb szellem honosodjék meg a büntetőjogban. Morus ezen a téren — mint később Beccaria — lelkes buzgalommal iparkodik a humanitas elveinek útát törni.

Morus az *Utopia* I. könyvében olyan szavakat ad az elbeszélés főszereplőjének, Raphaelnak, az *utopiai* intézmények állítólagos leírójának nyelvére, melyek a korszakában letező társadalmi állapotokat, intézményeket és előítéleteket a legnagyobb kíméletlenséggel jellemzik és bírálják és a szerző saját meggyőződését képek és allegóriák segítségével nélkül fejezik ki. Itt nem éri be azon immanens, a sorok közt olvasható kritikával, mely az *utopiai* társadalmi szervezetnek egész leírásán átvonul, azon képies kritikával, mely a létező állapotoktól alapjában és egész lényegében különböző állapot ábrázolásában rejlik;³⁾ hanem az *utopiai* intézmények fictiv leírójának

¹⁾ «Ces preliminaires occupent tout le premier livre, dans un ouvrage qui n'en a que deux.» (Nisard id. h. p. 180.)

²⁾ Nam haec punitio furum et supra justum est et non ex usu publico. Est enim ad vindicanda furta nimis atrox nec tamen ad refrenanda sufficiens. Quippe neque furtum simplex tam ingens facinus est, ut capite debeat plecti, nec ulla poena est tanta, ut ab latrociniiis cohibeat eos, qui nullam aliam artem quaerendi victus habent. Itaque hac in re non vos modo, sed bona pars huius orbis imitari videtur malos praeceptores, qui discipulos verberant libentius quam docent. (*Utopia* ed. 1601. l. I. p. 56. s.). Morus azután azt a kérdést veti föl: Qua ratione fieri possit, ne tam multi sint fures? (u. o. p. 57); és azon meggyőződést vallja, hogy a társadalom tagjainak jólétéről gondoskodni többet ér a draconicus büntető rendszernél. «Decernuntur enim furanti gravia ac horrenda supplicia, cum potius multo fuerit providendum, uti aliquis esset proventus vitae, ne cuiquam tam dira sit furandi prinum, dehinc pereundi necessitas» u. o.

³⁾ Csaknem Dühring tiltakozásaira emlékeztetnek némely megjegyzések Nisard tartalmas, szellemes, de éppen Morus művének beha-

szavaival kérlelhetetlen kritika tárgyává teszi nem csak a hagyomány szentesítette, időszerű jellemű társadalmi anomáliákat és bajokat, hanem részben az akkor létező társadalmi rend alapját is.¹⁾ Habár itt-ott saját nevében pro forma egy ellenvetést tesz vagy egy eltérő nézetet fejez ki, és így mintegy fölhoz az előadott nézetek ellen szóló negatív érveket; kétséget nem szenved, hogy e nézetek az ő saját kételyeit, aggodalmait, óhajtásait tükrözik vissza, hogy a hagyományos társadalmi intézmények és nézetek kritikája a lényeges pontokban legbensőbb meggyőződésének a manifestációja.²⁾ Az átlátszó álarcz alatt megismerhető az eszményi javakért lelkesedő, súlyos bajok elhárítását óhajtó, de a társadalmi rend és magasabb cultura reális föltételeit, bizonyos desideratumok megvalósításának tulajdonképi nehézségeit, legfontosabb akadályait mélyebben nem vizsgáló szellem.³⁾

több elemzését nem nyújtó tanulmányában; azon megjegyzések, melyek a kritikai szellem érvényesülését az *Utopiában* a lehető legcsekélyebb minimumra reducálják, a kritikai intenciót majdnem teljesen tagadják. «Était-ce une critique . . . de la société, des moeurs, de l'ardeur religieuse de cette époque? . . . Non. L'Utopie et comme tous les livres de ce genre, comme la république de Platon (!) . . . une création, où il y a plus de phantasie que d'intention critique.» Sőt Nisard nem hallgatja el azon véleményt, hogy az *Utopia* egészben véve inkább egy — jeu d'esprit! Ámbár maga is megengedi, hogy az intenció itt-ott nyilvánvaló. «Sauf quelques passages où l'intention satirique est évidente, l'utopie est plutôt l'aimable jeu d'esprit d'un érudit, que la déclaration des principes d'un réformateur.» Mind a mellett nem csak a hóbortos Fourier phantasmagoriáinak, hanem Saint-Simon eszméinek és az újabb szélső doctrináknak alapját is fölfedezi az *Utopiában*. A fölveket, melyek Morus gondolkodását foglalkoztatják, csak úgy összeveti a «regényszerű decoratióval», mint Dühring. L. *Études sur la renaissance* (1855) p. 178., 84. l.

¹⁾ Erre az éles és gyakran a czélon túllövő kritikára nem a legjobban illik az «aimable jeu d'esprit» elnevezés. Az *Utopia* e része legalább nem hasonlít pásztori színjátékhoz, arkadiai idyllhez vagy tündérregéhez.

²⁾ Különben talán nagyobb gondot fordított volna a Raphael fejtegetéseinek megczáfolására. E tekintetben azonban nem erőlteti meg magát. Csak egyszer állítja össze a communistikus rendszerek ellen szóló nyomós és részben döntő jelentőségű érveket.

³⁾ «Tous ces vices d'une société encore barbare ou déjà corrompue sont combattus avec force par Morus, et par là il a mérité la reconnaissance des philosophes amis des hommes et du progrès de la société.» P. Janet: *Histoire de la science politique*. II. v. p. 254. Az,

Az *Utopia* I. könyvében a henyelő nemesek és ezeknek henyelő szolgaseregei okoltatnak a nyomor és a bűntények szaporodásaért; pellengérré állítatnak a közczélokkel teljességgel nem törődő henyelő nemesek, mert egyrésről egész gazdálkodásuk abban áll, hogy azokat, kiknek munkájából élnek, a bérlőket és munkásokat, határ és mód nélkül zsarolják, mert más felől a legörültebb pazarlásban lelik örömüket és egy egész sereg henyelőt tartanak el, melynek a társadalom más irányban nem veheti hasznát és melyből csak a bűn újonczaik kerülnek ki.¹⁾

Az állandó zsoldoshadak és az érettök határtalanul lelkesedő politikusok ugyanazon kapcsolatban éles gúnynyal ostoroztatnak; az akkori, voltaképen hazátlan bérencz seregek, a mindenünnen összeszedett, csak a pénz kedvéért küzdő, a lelkesedés más forrását egyáltalán nem ismerő hadak egyenesen a gazemberek iskolájának neveztetnek. «Belli gratia favendos esse fures.» (*Utopia* I. p. 60.) Morus épenséggel azt mondja az akkori bérenczseregről: «Quin neque latrones sunt instrenui milites, neque milites ignavissimi latronum; adeo inter has artes belle convenit.» (id. h.) Ama politikusokról pedig, kik hadakozási vállalatokra mindig föltétlenül hajlandók voltak, a kritikus azt mondja, hogy a háborút gyakran csak a katonák foglalkoztatása kedvéért látszanak kívánni, nehogy ezek mesterségökből kitanúljanak vagy — mint Sallustius mondja — «ne manus aut animus incipiat per ocium torpescere!»²⁾

De Morus különösen a bűntények szaporodásának egy

---

a mit Morus legelső sorban contemplál, az kétség kívül a nagy erkölcsi bajok lehetőleg gyökeres orvoslása, nem pedig a hedonismus gyakorlati életbölcseiségének általános érvényre emelése. Így fogjuk föl Morus eredeti intentióját s vezéreszméjét (az alapgondolatot, nem a sokféle gyakorlati javaslatait). Ily értelemben mondja Steinthal: «Der utopische Gedanke ist bei Thomas Morus, dem Vater alles Socialismus, nicht aus der Glückseligkeitstheorie hervorgegangen...» *Allgemeine Ethik* (Berlin, 1885) p. 265.

¹⁾ Tantus est ergo nobilium numerus, qui non ipsi modo degant ociosi, tamquam fuci laboribus aliorum, quos puta suorum praediorum colonos augendis redivitibus ad vivum usque radunt. Nam eam solam frugalitatem novere, homines alioquin ad mendicitatem usque prodigi, verum immensam quoque ociosorum stipatorum turbam circumferunt, qui nullam unquam quaerendi victus artem didicere. (*Utopia* I. p. 58.)

²⁾ *Utopia* lib. I. p. 61.

másik okára utal, mely épen Angliában igen nagy fontosságú volt, és mely azért részletesebben jellemeztetik; azon tényre, hogy a földbirtokosok a nagyobb nyereség kedvéért egészen a juhtenyésztésre adták magokat, mely tényleg kevés kezet foglalkoztat és ott, a hol ilyen méreteket ölt, a föld legnagyobb részét teljesen elidegeníti, végleg elveszi a földműveléstől és a földművelőktől. «Aruo nihil relinquunt . . . demoliuntur domus, diruunt oppida, templo duntaxat stabulandis ovibus relicto . . . illi boni viri habitationes omnes et quidquid usquam est culti, vertunt in solitudinem.¹⁾»

Megható az akkorában ilyenén módon természeti helyéről és hatásköréből tömegesen kiszorított földművelő nép sorsának a leírása és azon dilemma jellemzése, melybe ilyen módon egy más munkára még teljesen képtelen vagy az adott kedvezőtlen viszonyok mellett más munkát egyáltalában nem találó tömeg jutott. «Quid restat aliud denique quam uti furentur et pendean, juste scilicet, aut vagentur atque mendicent.»²⁾ Egyfelől tehát lopás és akasztófa, másfelől pedig kóborlás, koldulás és börtön, mert a kóborlókat börtönbe vetik, ámbár kezeiket, munkájokat följánlották.³⁾ Hiába kínálják kezeiket, a hol munkájok a gazdagoknak nem kell, a hol a kizárólag művelt, mert kényelmesebb és jövedelmezőbb juhtenyésztés csak igen kevés munkaerőt követel.⁴⁾

Így rajzolja le Raphael, az utópiai intézmények leírója, részben az akkori Anglia, részben a korszak társadalmi bajait, melyekért nagy elkeseredéssel az akkori, a közérdekkel nem törődő, henyelő nemeseket okolja. «Fékezétek a gazdagok önhasonlesését! — úgymond — vegyétek el tőlök a monopoliумokat, ne engedjétek, hogy annyian csupán csak a henységből éljenek, adjatok nagyobb hatáskört a földművelésnek, fejlesztétek az ipart, hogy azon nagy tömegnek, mely a társadalomnak tolvajokat és csavargókat vagy — a mi egyre megy — inasokat adott, hasznos foglalkozást nyujtsatok!⁵⁾

¹⁾ *Utopia* I. p. 64.

²⁾ *Utopia* I. p. 65.

³⁾ *Utopia* I. p. 65. «Conjiciuntur in carcerem, quod ociosi obambulent, quorum operam nemo est, qui conducatur, quum illi cupidissime offerant.»

⁴⁾ Id. h. p. 65—66.

⁵⁾ *Utopia* I. p. 69. Refrenate coëmptiones istas divitum, ac ve-

Morus a bevezetésben, a kor állapotainak kritikájában sem feledkezik meg azon föladratról, melyet Platon a legfontosabbnak tart, a nevelésügyről. Egyenesen kimondja, hogy számtalan gyermek a hibás nevelésnek áldozatává lesz, hogy az erkölcsök a zsenge ifjúkorban rontatnak meg (*mores paulatim ab teneris annis corumpi*), hogy számtalan gyermek épenséggel a bűnre neveltetik, előre a tolvajok sorsára kárhozattatik. Úgy tartja, hogy a nevelésügy elhanyagolása arra vezet, hogy épenséggel mesterségesen tenyésztk a bűnt vagy tolvajokat csinálnak. «*Quid aliud quaero, quam facitis fures?*»¹⁾

Morus az olyan társadalomban, melyben annyian a bűnnek és a szelső nyomornak adatnak martalékul, fölötte igazságtalanok, de egyszersmind fölötte haszontalanoknak is nyilvánítja azon korszaknak a kegyetlen, drakói büntető törvényeit, melyekkel a könyörületlen mózesi törvényt sem lehet összehasonlítani,²⁾ és melyek a keresztyén vallás szellemével ellenkeznek, a mennyiben a lopásra, melyre a mesterségesen fejlesztett nyomor, a közérdekű intézmények hiánya és a nevelésügy teljes elhanyagolása sokféle ösztönt adnak, kivétel nélkül halálbüntetést szabnak.

Ámbár az utópiai intézmények leírásában később említetik, hogy a mintaszerű utópiai társadalomban is egyes esetekben a halálos büntetés még szokásban van, és hogy annak föntartása ez esetekben igazságosnak bizonyúl, Morus azt az I. könyvben elvileg kárhozzattja és elveti.³⁾ Általánosságban a rómaiak büntető jogi rendszerét nyilvánítja igazságosnak és hasznosnak. Helyesnek tartja, a nagy bűnösöket hol-

---

lut monopolii exercendi licentiam. Pauciores alantur ocio, reddatur agricolatio . . . etc.

¹⁾ *Utopia* I. p. 70.

²⁾ *Lex mosaica quanquam inclemens et aspera nempe in servos et quidem obstinatos lata, tamen pecunia furtum haud morte mulletavit.* (*Utopia* I. p. 74.)

³⁾ Morus gondolatmenete ebben a kérdésben arra concludál, a mit később Beccaria teljes következetességgel keresztülvitt a *Dei delitti e delle pene* című híres művében. Már Morus is általánosságban a halálbüntetés eltörlését és tartós fogság által való pótlását ajánlja. De ez eszmét nem viszi keresztül oly absolut következetességgel és nem támogatja az általános postulatumot annyi indokkal, mint az olasz philanthrop.

tiglani rabszolgaságra, kényszermunkára, bánya- és országúti munkára ítélni. De itt is követeli, hogy ilyen rabszolgák, ha fölláznak, halállal lakoljanak.

Morus a legveszélyesebb tévedések közé sorolja azon nézetet, hogy az uralkodók érdeke követeli a nagy tömegnek nyomorát és pedig azért, mert az anyagi függetlenség nem nevel jó szolgákat. Arra figyelmezteti olvasóit, hogy a társadalmi rend fölforgatására senki sem hajlandóbb annál, a ki reménytelen nyomorban él, kinek semmi veszteni valója nincsen.¹⁾

A tulajdonközösségre alapított, mintaszerű társadalmi rend leírását, a tulajdonközösség előnyeinek illusztrációját megelőzi a teljesen a magántulajdonra alapított rendszer kritikája, mely a munka I. könyvének utolsó és legfontosabb részét képezi.

Mindenütt, a hol a korlátlan magántulajdon uralkodik és minden dolognak a mértéke a pénz; a méltányosság és a társadalmi jólét, a közjó, többnyire üres szók — úgy mond az utópiai intézmények magasztalója. «Ut ea vero dicam, quæ meus animus fert, mihi videtur ubicunque privatæ sunt possessiones, ubi omnes omnia pecuniis metiuntur, ibi vix unquam posse fieri, ut cum *Republica* aut juste agatur aut prospere.»²⁾ Azt kérdezi, hogy mit jelenthet ott, a hol épenséggel minden vagyon egy maroknyi egyén kezében van, a nagy tömeg pedig reménytelen nyomorban szenved, a közjó?

Az utópiai állapotok leírója úgy tartja, hogy Platon az igazság nyomában volt, mert előre látta, hogy egyfelől az általános boldogságot csak az egyenlőség elvének következetes alkalmazása által lehet létesíteni, és hogy másfelől tökéletes, általános egyenlőség lehetetlen, a hol korlátlan magántulajdon létezik.³⁾ Mert ott, a hol ez korlátlanul uralkodik, ott mindenki mindenféle ürügyek alatt mentől többet akarelnyerni,

¹⁾ Quis intentius mutationi rerum studet, quam cui minime placet praesens vitae status? Aut cui denique audacior impetus ad conturbanda omnia, spe alicundo lucrandi, quam cui jam nihil est, quod possit perdere.» *Utopia* I. p. 102.

²⁾ *Utopia* I. 113.

³⁾ «Praevideit homo prudentissimus unam atque unicam illam esse viam ad salutem publicam, si rerum indicatur aequalitas, quae nescio an unquam possit observari, ubi sua sint singulorum propria.» *Utopia* I. 115.

ott az erősebbek, előnyösebb helyzetben levő egyének — többnyire egy numerice eltünő kisebbség — bírják az összes javakat. E kiváltságos állásnak az árát pedig a Platon állameszményének bámuloja a nagy tömegnek, egy óriási többségnek reménytelen nyomorában látja.

Az utopiai társadalom dicsőítője szerint a legnagyobb, az emberek nagy tömeget érintő bajokon csak a korlátlan tulajdonjog, illetőleg az abszolút magántulajdon teljes megszüntetése segíthetne;¹⁾ mert ebben látja az előnyök és jogok egyenlő és méltányos elosztásának az egyetlen módját és eszközet. Míg a társadalmi rend alapját a korlátlan magántulajdon képezi, úgy mond, addig a nyomor nem szűnhet meg az emberek tiszteletreméltó nagy tömegénél, addig az emberiség legszámosabb és legjobb részére nézve («apud multo maximam multoque optimam hominum partem») gyógyíthatatlan és reménytelen nyomor lesz az élet egész tartalma.²⁾

Az utopiai társadalmi rend ismertetője megengedi, hogy esetleg ajánlhatni más eszközöket is, mint például az ingatlan és az ingó magánvagyon bizonyos maximumának a megállapítását, a despotismus és az anarchia veszélyei ellen egyaránt védő erős törvényeket, a hivatalok eladásának föltetlen megtiltását, a határt nem ismerő és általánosságban a megvesztegetést istápoló pompa és luxus megszüntetését, a becsületvágy túlkapasainak megbélyegzést stb.³⁾ De ő mindezekben csak palliatív szereket lát, a melyek a fájdalmat inkább enyhítik és a sebeket betakarják, mintsem gyógyítják.⁴⁾ Mert

¹⁾ «Haec inquam, dum apud me considero, aequior Platoni fio, minusque demiror, dedignatum illis leges ferre ullas, qui recusabant eas, quibus ex aequo omnes omnia partirentur commoda (ib. 114).

²⁾ Adeo mihi certe persuadeo, res aequabili ac justa aliqua ratione distribui, aut feliciter agi cum rebus mortalium, nisi sublata prorsus proprietate, non posse. Sed manente illa, mansuram semper apud multo maximam multoque optimam hominum partem egestatis et aerumnarum auxiam atque inevitabilem sarcinam. (*Utopia* I. 116.)

³⁾ *Utopia* id. h.

⁴⁾ Quam ut fateor levare aliquantulum posse, sic tolli plane contendo non posse (ib. I. 116.). Talibus inquam legibus quemadmodum aegra assiduis solent fomentis fulciri corpora deploratae valetudinis, ita haec quoque mala leniri queant ac mitigari. Ut sanentur veto, atque in bonum redeant habitum omnino nulla spes est . . id. h.

Platon bámulója úgy látja, hogy csak a magántulajdon szüli az egyenlőtleniséget, az eltűnően csekély élvező kisebbség és a teljességgel nyomorban szenvedő tömeg közti szélső ellentétet, a soha meg nem szünő pereket, a henyélők és a parasiták seregeit, melyek mások vagyonából vagy mások munkájából élnek, de magok egyáltalán semmit sem dolgoznak.

Morus egyáltalán nem kutatja, ha vajon az egyenlőtleneknek, a célok és eszközök egyenlőtlen elosztásának nincsenek-e mélyebben rejlő okai a dolgok természetében, a közösség létföltételeiben?

De mégis Morus itt maga érvényesít a collectiv tulajdon kizárólagos uralkodásának létjoga, a magántulajdon teljes megszüntetése ellen szóló nyomós érveket is, melyek jobbadán egybevágóan a communisticus nézetek újabb, tudományos kritikusai által fölhozott érvekkel, melyekkel csak azok végeznek könnyen, kik az egyéni szabadságot teljességgel megsemmítő, az egyén rendelkezési jogát mindenképen megsemmítő intézmények elfogadására is (a teljes egalité kedvéért) hajlandók. Morus itt a communisticus utopiai társadalom magasztalójával szemben, azon érvekkel szemben, melyeket Platon nyomán a communisticus rendszer mellett kifejtett, az ellenérveket is számba veszi, a mennyiben legalább fölveti a később sokszor fölvetett és a communismus védői által rendszerint csak megkerült, de kielégítőleg el nem intézett kritikus kérdést: vajon nem fognak-e sokan mások munkájának jövedelmezőségében, tehát abban bizni, hogy majd úgy is mindegyiknek adatik — nem a saját iparkodása s érdeme, hanem másoknak a becsületes munkája szerint, mihelyt egyszer a munka és a kereset legerősebb egyéni ösztöne, az egyéni magántulajdonnal megszűnt? («Utpote quam neque sui quæstus urget ratio et alienæ industriæ fiducia reddit segnem.»)¹⁾ És másfelől fölveti azt a kérdést: vajon nem támadhatnak-e épen ott, a hol a törvény nem határozza meg és nem szentesíti a birtok kizárólagos egyéni jellemét, leginkább és szükségképen végetlen viszályok, perlekedések és halálos küzdelmek? Mert mi korlátozná ott a vágyakat és szenvedélyeket? Mi adna tekintélyt a hatóságoknak olyan népnél, mely

¹⁾ *Utopia* I. 117.

az egyesek osztályrészeit törvényei által nem különbözteti meg és nem biztosítja ?¹⁾

Míg ez és egyéb, ezekkel kapcsolatos, kételyek és aggodalmak eloszlatása nem sikerül, a communisticus tanok még részletesebb alapos czáfolatra sem tarthatnak igényt.

Az utopiai intézmények leírója ez aggodalmaknak eloszlatására legalkalmasabbnak tartja tehát egy a collectiv tulajdonra, a communismus egy nemére alapított tökéletes társadalmi rendnek, azaz olyan communisticus rendszernek bemutatását, melyben ama veszélyek elkerülése sikerült.²⁾

Egy ilyen, állítólag az új világban létező társadalmi rendnek leírása képezi az *Utopia* II. könyvének tárgyát.

Az itt ábrázolt társadalmi és állami rend a jelzett veszélyeket különféle intézkedések által hártja el. E végre általánosságban azt az utat választja, mely legjobban illusztrálja a legtöbb communisticus és socialisticus javaslatnak és követelménynek gyökéjét. A panacea, mely a vad ösztönök féktelen uralkodásától, az anarchiától megóvó szernek is tekintetik, a leglényegesebb dolgokban az egyéni szabadság teljes megsemmítése, az egyén rendelkezési jogának mindenféle viszonyokban teljes megszüntetése.³⁾ A hol pedig ezt a heroi-

¹⁾ Sublata praesertim autoritate ac reverentia magistratum cui quis locus esse possit, apud homines tales, quos inter nullum discrimen est, ne comminisci quidem queo. (*Utopia* I. 118.)

²⁾ Verum si in *Utopia* fuisses mecum, moresque eorum atque instituta vidisses praesens . . . tum plane faterere, populum recte institutum nusquam alibi te vidisse quam illic (id. h. I. 118.).

³⁾ E tekintetben az államregények és a communisticus állam-eszmények előképe, a Platon állam-eszménye legalább egységeseb és következeteseb fölfogást mutat, a mennyiben programja az egyéniség igényeinek ignorálása és megsemmítése sans phrase; a magánérdek, az egyénnek gyönyör, földi javak, boldogság utáni vágyódása Platon mintaállamában egyáltalán nem jön számba. Itt kizárólag az állami czél, az állam egységeseb jelleme mérvadó, az egyénnek vágyai, szenvedélyei, kedélyszükségletei nem sokat nyomnak a latban. V. ö. Medveczky: *Társadalmi elméletek az ókorban. I. Platon*, 8. l., 11., 13., 15., 36., 37. l. Ellenben a nevezetesebb államregények és a későbbi communisticus és socialisticus állam-eszményekben épen egyéni igények, vágyak és kedélyszükségek általános és minél tökéletesebb kielégítése az uralkodó szempont, a tulajdonképeni czél; a társadalmi és állami rend, a communisticus társadalmi szervezet csak mint az ezen fő czél megvalósítására legalkalmasab eszköz szerepel. Zeller néhány vonás-

kus eszközt, e szélső consequentiát elkerüli az új világ tervezője és ártatlanabb expedienst keres; ott a költői phantasia rendszerint a legnagyobb nehézségeken átsiklik, a problémát gyakran a legnaivabb indokolással megkerüli.

MEDVECZKY FRIGYES.

---

sal találóan jellemzi azt a távot, mely e tekintetben a későbbi társadalom- és állameszményeket a Platon minta-államától elválasztja. Az irányok e fundamentális különbsége valójában félreismerhetetlen. Már ez magában véve is mutatja, hogy az eltérések, az új gondolat-elemek nem a részletekben, hanem a törekvések szellemében, az alapnézetben, a célban találhatók. «Plato will das Privatinteresse aufheben; seine modernen Nachfolger befriedigen . . . Die Glückseligkeit des Einzelnen ist es, auf welche hier Alles berechnet ist.» (Zeller: *Vorträge und Abhandlungen*, B. I., p. 18.) És az eszköz? Az egyéni szabadság, minden választás és önelhatározás megsemmisítése.

A DEMOKRATIA JÖVŐJE.*)

Második és utolsó közlemény.*)

Ha a történetet nem tekintve szemléljük az átalakulás következményeit, a melyen az emberi nem legtalálékonyabb, legműveltebb és legneveltebb csoportjai végig haladtak, könnyen azt hihetnők, hogy semmit sem visel el szívesebben az emberi természet, sőt hogy semmibe sem oly szerelmes, mint az intézmények és törvények folytonos változtatásába. A politikai és társadalmi átalakulások egész sorát, a melyet egy századdal ezelőtt senki sem tarthatott volna keresztülvihetőnek máskép, mint forradalmi vonaglások közben, olybá veszi ma a polgári társadalom túlnyomó része, mint a melyeket bizton meg fog érni; sőt némelyek e kilátást rendkívüli örömmel üdvözlik, többen egykedvűséggel, a legtöbbben közönnyel vagy hallgatag beleegyezéssel tűrik el. A francia forradalom megrémítette korának nemzedékét, és ennek következtében visszahatás állott be; de a harminczas években újra megindult az átalakulások árja, és most ötven óta szakadatlan a törvényhozási tevékenység, a mi korunknak egészen kivételes jelleget kölcsönöz. A törvényhozás a forradalomnál ugyan sokkal szelidebb, méltányosabb és jobban átgondolt eljárási módnak látszik, de mivel folyton tartó, annál mélyebbre hat. A forradalom politikai mozgalmi erőszakosak; ámde szakadatlan forradalmat, örvöngőkön kívül, senki sem óhajt; a rendes törvényhozási változtatás lehetősége ellenben határtalannak tűnik föl, és lassankint teljesen összeforrott a demokrátiára hajlandó ízléssel.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 112-ik számában.

Ha a múltban hasonlót keresünk az érzelmek ez állapothoz, a vallás, nem pedig a politika emlékeire kell hivatkoznunk. Számos vonásban megegyezik a XVI. század vallási reformációja a XIX. század politikai átalakulásával. Most, mint akkor, létezik a buzgóknak egy kis száma, a kik egyedül azt kívánják, hogy az igazság érvényesüljön. Ezek közül is némelyek az átalakulást csak a gyógyíthatatlan rossztól való menekvésnek tekintik, mások egy tűrhetetlen állapotból valamivel jobba való átmenetelnek, míg ismét mások, haladásnak tekintik oly eszményi állapot felé, a melyet majd a természet állapotának, majd az örökké tartó boldogság előkészítőjeként képzelnek. De mögöttök találjuk, mostanában úgy mint akkoriban, a közönyös tömeget, a melynek a pusztaság változásban saját kedvéért van csak öröme, s a mely épen úgy kíván alkotmánymódosítást ma, mint a hogy akkor a szentek orrait letördelte. Megjegyzendő, hogy a vallási változtatás utáni áhítotzást könnyebb megérteni, mint a politikai változások utánit. Hiszen a hívő keble az igazi hit valószínűségét a legmagasabb indok alapján igényelte, örök boldogsága forgott kérdésben; a modern demokratikus törekvés azonban kevésbbé érthető, mert ígérete nem áll egyébből, mint hogy ha vele szavaznak, híveinek unokái az Egyesült-Államok mai átlagos polgárával egy fokon fognak állani, a mi valóban nem épen a legmagasabb eszményi kecsegtetés.

Kérdés e szerint, hogy a változtatás e szenvedélye kivételes okoknak tulajdonítható-e, vagy állandó tünet? Az első következtetésre számos föltűnő jelenség jogosít. A legnevezetesebb ezek közül az, hogy ma is túlnyomó része az emberi nemnek még javaslatról sem akar hallani törvényei és intézményei módosítása tekintetében. A nagy mohammedán világ mereven visszautasítja a haladás eszméjét; az egész fekete faj nem akar róla tudni; a számtalan milliók, kik a chinai birodalmat benépesítik, nemcsak hogy irtóznak tőle, hanem meg is vetik; az ind tömeg nem engedi, hogy egy újjal is hozzá nyúljanak azon tárgyakhoz, a melyekre az európai törvényhozás szívesen kiterjeszkednék, úgymint társadalmi és vallási szokásaihoz. Az emberiség legeslegnagyobb részének mélyreható conservativismusát épen annyi tény teszi kétségtelessé, mint a mennyi bizonyos nemzetek büszkeségéről tanúskodik vasútjaikra, távirtdáikra és demokratikus kormányzataikra.

Kétségtelen továbbá, hogy a változtatásért való lelkesedés, a milyen ritka aránylag, epen úgy merőben újkori; a népies kormányalkatok a múltban nem voltak nagy mértékben törvényhozó kormányok; némelyek új törvényeket hoztak ugyan, de csupán oly mértékben, a melyet ma igen mérsékeltnek tekintenénk. Erélyök többnyire arra irányult, hogy valami régi alkotmány föntartassék vagy visszaállíttassék, a mely néha valóban létezett, gyakran azonban egy pusztán képzeleti múltba tartozott. Magában Angliában sem a jövőnek valamely eszményi alkotmányáért folytak a régibb küzdelmek, hanem a múlt eszményített alkotmányáért. És a XVII. századtól egész a jelen század elejéig, mikor az angol kormányzat az összes művelt és szabadelvű osztályok rokonszenvét világszerte megnyerte, a parlament alig fejtett ki törvényhozási működést, többnyire a végrehajtást ellenőrizte, a külpolitikát tárgyalta, a külháborúkról vitatkozott. Az igazság abban rejlik, hogy a törvényhozási változtatásért való lelkesedés nem demokratikus, hanem absolutistikus uralom alatt keletkezett, nem Angliában, hanem Franciaországban. A csodált angol intézmények átültetése ugyanis nem történhetett nagy törvényhozási átalakítások nélkül, ehhez járultak utólag a francia Rousseau-féle eszmék, valamint néhány a legújabb korban keletkezett angol elmélet.

Ha a törvényekről a szokásokra térünk át, látjuk, hogy ezeket sem változtatjuk egy könnyen. Változnak ugyan a körülmények módosító befolyása alatt, de igen szűk korlátok közt, és mindig az érdekeltek visszatetszésével, sőt gyakran fájdalomra. És ez nagy szerencse az emberiségre nézve, hiszen szokásait igen hosszú tapasztalat és valószínűleg nagy szenvedések árán szerezte. Az ember nem ehetnék, nem ihatnék, bizony nem mehetne le a lepcsőn, nem az utczán keresztül, és mindenek fölött nem tudna elbánni a legpusztítóbb elemmel, a tűzzel, ha nagy fáradsággal szerzett, ösztönszerűvé vált szokásai mind ez alkalmakkal folyton meg nem védenék.

Ha a társadalmi és köznapi magaviselet szokásait tekintjük, akkor meggyőződünk, mily szívósak. Miért is bánt bennünket egy rosszúl kiejtett szó, vagy valamely szokatlan módor? Ez érzékenységet pedig nem csak a művelt társaságnál találjuk, a parasztnál még sokkal nagyobb mérvű. És mit bizonyít ez, ha nem azt, hogy az emberi természet vajmi kevés

változást tűr? De még érdekesebb a nők magatartása e kérdést illetőleg. Őket nem érdeklik a politikai kérdések, a melyektől távol tartjuk, így annál fontosabb az emberi természet fölismerésére a politika mellék körülményei által nem érintett fölfogásuk. A nőket vajon a változás iránti szenvedély jellemzi? Minden tapasztalatunk arra utal, hogy a szokások legszigorúbb föntartói ők, és a legkérlelhetlenebbül rónak meg minden eltérést az erkölcs és divat bármely szabályától. Néhány költő ugyan mondogatja, hogy az asszony ingatag, de a nagy írók általános összhangzó véleménye az állhatatosságot mindig különösen jellemző női erénynek tekintette. Csak az újabb kor nagy regényíróit kell megkérdezni; sőt ennél is tanulságosabb az átlagos női regényírók olvasása. Mindenütt azt találjuk, hogy bámulatukat a régen megállapított és aristokratikus hagyomány kelti föl, a conventionalis különböztetések fölfogásukban sokkal fontosabbak, mint a valóságban. Igaz, a divat gyakran és könnyen változik; de ismeretes a művelődéstörténet minden tanulmányozója előtt, hogy a divat változásai csak fölületesek és újra és újra visszakerülnek, a mi szintén az emberiség nagy szerencséje, mert gyors és nagy változások a divatban ma sokkal súlyosabb veszélyt képeznek, mint a legvérengzőbb háború, a legpusztítóbb éhség és döghalál. A ma előfordulható csapások közt nincsen egy sem, a mely nagyobb bajt idézhetne elő, több embert juttathatna koldusbotra, mint oly divatváltozás, a melynél fogva a nők nagyjában egyetlen színű és szövetű ruhát viselnének, mint a férfiak.

E szerint komoly okunk van azt hinni, hogy az emberi természetben nincsen meg a hajlam a folytonos változásra, s hogy igaz Seneca mondása: «Non fit statim ex diverso in diversum transitus»; ennél fogva pedig érdemes az utóbbi évek rendkívüli jelenségeinek okait kutatni. Általában azt szokás hinni, hogy a tudományos haladás kapcsolatban áll a politikai újítással, és erre gyakran hivatkozás is történik. És valóban, ha a haladást egyetlen fölfogható értelmében vesszük, azaz, mint új eszmék folytonos teremtését, akkor a tudományos fölfedezések és találmányok ez eszmék állandó forrásai. Megjegyzendő azonban, hogy míg keleten, ha a tudományos haladásnak a vallási eszméket megdönteni sikerülne, ez szükségkép új alapokra helyezné az egész társadalmi rendet, addig

nyugaton az új eszmék alakulása magában nem teremti meg az újító törvényhozás vágyát. Nyugaton az eszmék átalakulása ma már nem lehet rögtönös; és a tapasztalat azt mutatja, hogy az újító törvényhozás nem annyira a tudománnyal függ össze, mint inkább a tudományos színezettel, a melyet néhány, a szoros tudományos tárgyalásra nem is érett, kérdés időről-időre nyer. Ilyenek például Bentham törvényreformjai, vagy a közgazdasági tanok, a mint azokat Ricardo megalapította. Mind a két elmélet a törvényhozásnak rendkívül termékeny forrása volt, de mindakettő teljesen divatját multá ma, és a kegyvesztés, mely ezeket érte, megóvhat bennünket azon elsietett föltevéstől, hogy a barátságos szövetkezés az előhaladott politikus és az előhaladott tudomány közt szükségképeni és örökkévaló. Valahányszor valamely új fölfedezés sikeresen alkalmaztatott a gyakorlati életre, a szokások megzavarása és a foglalkozások megváltoztatása, melyeket ez alkalmazás előidézett, mindig rendkívül népszerűtlenek voltak kezdetben. Ma az emberek megnyugosznak az útczák kivilágításában és a vasútakban, melyek ellen valaha kiáltoztak; de például az angol nép sohasem nyugodott meg a szegényügyi törvényben, a tudomány vezérelte gazdasági törvényhozás ez első nagy eredményében, és még kérdéses, vajon megnyugszik-e a világ a szabad kereskedésben. A történetíró gyakran gúnyolódik a tömeg előítéleteivel a tudományos újítások ellen, de ha a tömeg valamikor mindenhatóvá válik, ez előítélet vajmi könnyen komoly anyagot szolgáltathat a történelemnek.

Az újító törvényhozásért való lelkesedésnek főoka azonban másban rejlik. A törvényhozás a népkormányzat tevékenységeinek egyike, és a demokratikusan kormányzott közösségek a legnagyobb érdeklődéssel viseltetnek mindig a kormány tevékenysége iránt. A népkormányzatnak épen az a nagy előnye a régi fajta kormányzatok fölött, hogy nagyon érdekfeszítő. A második császárság Franciaországban sohasem bírt diadalmaskodni azon hátránya fölött, hogy belpolitikája nagyon unalmas volt. Oroszország belpolitikai ingatag voltát, kormányának kül terjeszkedési hajlamát, s a majd csaknem örült merényleteket, a melyeket ellene elkövetnek, gyakran s némi joggal vissza szokták vezetni az orosz élet unalmasságára béke idején. Lehetetlen bármit is kigondolni, a mi Angliában a művelt osztályokat kárpótolni képes lenne, azon érdekfeszítő

drámáért, a melynek otthon mindennapi nézői. A mi pedig ebben fontos, az, hogy e dráma fordulatai ma majd csaknem mindig valamely törvényhozási intézmény sorsával kapcsolatosak. A pártok törvényjavaslataikkal buknak és emelkednek, a demokratikus pártkormány miniszteri felelősség mellett a törvényhozási tevékenységet e szerint a legmagasabbra fokozza.

Ebben tagadhatatlanul nagy veszély rejlik a politikai szervezetre és e veszély kivált oly politikai rendszer mellett nagy, a mely az alkotmány megváltoztatására irányuló javaslatok számára semmi egyéb eljárást nem biztosít, mint a mely egyéb intézkedésekre alkalmaztatik. A tapasztalat nem mutatja valószínűnek, hogy a törvényhozási újításnak végtelen változatai volnának lehetőek, a melyek biztosan egyszersmind jótékonyak is; ellenkezőleg sokkal valóbb színű, hogy a reform lehetősége szigorúan korlátozott. A meleg és a hideg lehetősége állítólag néhány ezer fokon át terjed, de a szerves élet a világban csak azon véletlen következtében keletkezhetett és maradhat fenn, hogy tényleg a hőmérséklet változásának fokai a zéruson alúl csak néhányig, és a zéruson fölül 40—50 fokig terjednek. Könnyen meglehet, hogy hasonló szűk határok állnak fenn a társadalmi szervezet törvényhozási változtatásaira nézve. Ha eddig Angliában a folytonos törvényhozás lényeges bajt nem okozott, ezt részben azon rendkívüli szerencse magyarázza, a mely ez országnak a jelen század eleje óta osztályrészül jutott. Ezt közönségesen nem szokás számba venni; de tényleg pusztá véletlen szerencse, hogy Anglia a jelen század eleje óta gyarapodó és diadalmas volt, a történetben eddig példátlan mértékben. Európában egyetlen csatát sem veszített, sem egy mérföldnyi területet, a külügyi politikában végzetes lépést nem tett, a törvényhozásban helyrehozhatatlan hibát nem követett el. De a veszélyek alkalmainak szaporításával a baj valószínűsége aligha csökken.

Azon benyomás tehát, hogy korunk a hatartalanul terjedő haladás korszaka, onnan származik, hogy a demokratikus kormányzat tevékenysége mindinkább a törvényhozásra irányúl, hogy a pártok versengése a törvényhozásnak folyvást új anyagot szolgáltat és hogy a közönség mindig élénk érdeklődéssel szemléli a kormányzat minél nagyobb cselekvőségét. E benyomásnak azonban egyéb okai is vannak, a melyek közül a legfontosabbak a Rousseau-fele népfőlség-elmélet és a

Bentham-féle legnagyobb boldogsági tan. Mind a kettő ugyan elméletileg túl van haladva, de a politikai gondolkodásra még gyakran tetemes befolyást gyakorol. A politikai elméleteknek ugyanis az sajátságuk, hogy az új szólamoknak és az e szólamokkal kapcsolatos eszméknek egész seregét teremtik meg, a melyek, mint a bacillusok, még mindig nagy tevékenységet fejtenek ki, miután az elmélet, a melyből kikeltek, már régen el van temetve; így a politikai tanok befolyása haláluk után tart, sőt a politika terét messze túlhaladja. Ennek kitünő példája a regényirodalom; épen a legújabb kor két nagy angol regényírójának fölfogása Benthamra s Rousseaura utal. Dickens sohasem ír regényt, a nélkül, hogy valamely visszaélést meg ne támadjon; Thackeray Rousseauból merítette a polgárosultság mesterkéltsege elleni gyűlöletét, és meg kell vallani, hogy legkedveltebb hősei igen sok tekintetben azon sajátságokkal bírnak, a melyek Rousseau szerint a természet fiának tulajdonságai, tudniillik olyanok, a milyenek az erőszakos betyárt jellemzik.

A mi Rousseau elméletét illeti, az legföltünőbb példája azon zavarnak, mely a nem tudományos újkori gondolkodás minden zugában föllelhető; annak összezavarása, a mi létezik, azzal, a minek léteznie kellene, annak, a mi tényleg történt, azzal a mi bizonyos körülmények közt történhetett volna. Rousseau kifejezéseiből sohasem tudni, vajon a természet állapotát olyannak fogta föl, a melynek léteznie kellett volna, vagy olyannak, a mely tényleg létezett.

Mindazonáltal az ő elméletéből, bár annak egyes tételei már számos előző írónál fölmerülnek, származik a demokratikus phrasisok egész tömege, abból származott a «Nép» (nagy kezdő betűvel), a népfölség, abból a kormányok alárendeltsége nem csak a választók alá, hanem még egy határozatlanul megállapított tömeg vagy a közvélemény még határozatlanabb uralma alá is; innen származott a demokratikus kormányok egyedül jogszerű voltának tana. Ennél még sokkal veszélyesebb eszme is származik a Rousseau-féle tanból, a mindenható demokratikus államé, a mely a természetjogban gyökerezik, a mely föltétlen ura mindennek, a mit az egyesek becsben tartanak, tulajdonuknak, egyéniségöknek, függetlenségöknek, a mely nincs kötelezve sem előzményt sem hagyományt tisztetben tartani, a mely törvényben elrendelheti,

mit egyenek, mit igyanak alattvalói, és mikép költsék el szerzeményeiket, a mely a közönség minden földjét elfoglalhatja, és a mely, ha ennek hatása az emberi indokokra csakugyan az lenne, a mi föltehető, bennünket kényszerrel is dolgoztathat, ha a munka egyéb indokai többé nem működnek. Egyébiránt e fölfogás tulajdonképen nem is bölcészeti, hanem történeti eredetű; mert csupán onnan keletkezett, hogy a franczia abszolút királyság hatalmát, mint az összességre ruházottat fogták föl, sőt a Rousseau-féle elmélet szorosán véve nem is egyéb, mint a fölfordított ancien régime. Rousseau maga minden képviseletet a leghatározottabban visszautasított, s elméletét csupán csekély közönségekben tartotta valósithatónak. Megjegyzendő, hogy habár az összes közönséget mindenhatónak tekintette is, nem tekintette mindentudónak; sőt több helyütt kifejezi azon nézetét, hogy alkotmány-megállapítást és törvényhozást egész közönség bölcsen nem eszközölhet, hanem hogy időről-időre támad egy-egy nagy törvényhozó, mintegy félisteni tulajdonságokkal, a ki hosszú időre szóló nagy alkotmányokat képes létesíteni. Az újkori demokrátiára különben Rousseau elmélete nem közvetlen alakjában, hanem abban hatott, a melyet annak Sieyès kölesönözött, a ki a képviseleti rendszert elfogadta, és lényeges különböztetést tesz az alkotmányozó s rendkívüli hatalmakkal fölruházott testületek, és a rendes törvényhozást végző testületek közt, azonban mindig képtelen maradt arra, hogy a határvonalat a kétféle hatáskör között élesen megvonja.

A mi Benthamot illeti, nem szabad feledni, hogy életének nagyobb részén keresztül nem alkotmányjoggal, hanem a magán és büntető jog reformjával foglalkozott, és az alkotmányjog terére csak akkor lépett, a mikor kétségbe esett azon, hogy a főnnálló angol politikai intézmények mellett a magán és büntető jogot helyesen át lehessen alakítani. Demokratikus iránylata onnan származott, mert azt hitte, hogy a legtöbb egyén legnagyobb boldogsága legkevésbé akkor lesz akadályozva az egyes önérdeke és visszaélései által, ha a hatalom egyszersmind a legtöbb ember kezébe adatik; ezt egyetlen mindenható gyűlés uralma által véli elérhetőnek, a melyet az alárendelt intézmények rendkívül bonyolult szerkezete vezet és könnyít. Tévedése természetesen nem alapelvében rejlik, hiszen képzelhetetlen, hogy bármely törvényhozó is tudva oly javaslatot

tegyen vagy érvényesítsen, a melylyel a polgárok többségének boldogsága csökkentését czélozza; hanem az elmélet hiányai ott kezdődnek, a hol annak merül föl szüksége, hogy az emberek tömegének nézetét valamely határozott kérdésre megnyerjük, arra sem levén egyébiránt semmiféle biztosíték, hogy a tömeg tudja, hogy miben áll érdeke, és hogyan érvényesíthető.

Általában mindig nagy veszély rejlik abban, ha oly eljárások, a melyek egyszerű törvényjavításra alkalmasak, egyszerűsmind helyeseknek tekintetnek az alkotmány módosítására vonatkozólag is, annál inkább, mivel a pusztán esetenkénti jogi törvényhozás terén bárminő tévedés könnyen orvosolható, az alkotmányos újítás azonban közvetlenül az egész közönséget érinti, és orvoslása majd csaknem teljesen lehetetlen. Gyakorlatilag is elfogadott elv az különben, hogy minden alkotmányváltoztatás, kivált demokratikus irányban, végleges, s hogy azt el kell tűrni, bármi legyen következménye. E föltevés kétségen kívül azon általános hitből származik, hogy e kérdésekben ellenállhatatlan hatalom hajt, előre megállapítható ösvényen, kikerülhetetlen cél, tudniillik a demokratia teljes érvényesülése felé.

Ha az eddigiekben megjegyzettek tehát igazak vagy az igazságot megközelítik, azokból néhány igen egyszerű következtetés vonható le. Ha az újkori társadalom, nem lényegében és szükségképen változékony természetű, a kísérlet azt a változást rendkívüli és kivételes folyamán keresztül vezetni, nem könnyű, hanem szerfölött nehéz. Könnyű az embernek mindaz, a mit hosszas átöröklés útján szerzett tapasztalat alapján tesz, mint a járás, nehéz ellenben mindaz, a miben az ily tapasztalat nem segíti. Darwin tétele, mely szerint csekély változások a szervezetre jótékonyak, valószínűleg közönségekre is állanak; a mélyre ható hirtelen politikai reform ellenben az államot oly egyén helyzetébe hozza, a ki csupán szobatanulmányok alapján akarna lovagolni. Ebben rejlik a történelmi alkotmányok előnyének oka, a melyek a tapasztalat lassankénti növekedésével fejlődtek, a hirtelenül megteremtett alkotmányokkal szemben, a melyek a tapasztalati eredményektől távol fekvő föltevésekre alapítvák. Ma már köznapinak látszanak előttünk Burke és Macaulay észrevételei az angol és a franczia forradalmak különbségeiről, a melyekben elismerten az egyik sikerének, a másik balsikerének magya-

rázata rejlik. Állítólag azonban e század eleje óta háromszázötven alkotmány született meg, a melyek nagyrészt elsöpörtek, s ez legjobb bizonyíték ama tételek mellett. A történeti jellegű alkotmányok közt is volt számos elnyomó, számos a haladást gátló, de egyetlenegy sem okozott közülök oly bajokat és csalódásokat, mint a legtöbb e háromszázötven alkotmány közül. Ez igen könnyen érthető, miután az emberi természetnek képessége és hajlama új viszonyokhoz alkalmazkodni igen csekély. A legtöbb a mit tehet, az, hogy a tapasztalat egyes részeit kiválogatja és próbálgatva alkalmazza e viszonyokra; de ez eljárás mindig számos ballépéssel és némi veszélyvel jár. Minél távolabb állnak pedig az új intézmények a régi tapasztalattól, annál nagyobb a veszély.

Ez elveket igen érdekesen világítják meg a felsőházakra vonatkozólag újabban fölmerült kérdések. A demokratikus eszme követelménye tulajdonképen egyetlen törvényhozó gyűlekezet. Ennek ajánlói közül azonban a legbelátóbbak, közöttök Mill, gondoskodni kívánnak arról, hogy ez egyetlen gyűlekezetben a kisebbségek teljesen megfelelő képviselést nyerjenek. Ezzel szemben a felsőházak a politikai értelem agnoscismusának, a politikai dogmák iránti éber kételynek következményei. A mit ma általában egy jól szervezett felsőháztól várnak, nem az alsóházzal való versengésben rejlik a csallhatatlanság tekintetében, hanem pótlólagos biztonságban balintézkedések ellen. Demokratikus alapon eddig egyetlen felsőház lett csak sikerrel szervezve: az amerikai senatus. A demokratia fölteszi, hogy «*vox populi vox dei*»; de még eddig ritkán tudtak megegyezni arra nézve, hogy ki tekintessék népnek és mi tekintessék szavának. A demokratia föltétlen híve sok tekintetben azon helyzetben van, mint a minőben a görögök voltak jósló szentélyeikkel szemben. Mind megegyeztek abban, hogy a jós szava Isten szava, de mindnyájan megengedték, hogy feleletei nem egészen oly világosak, mint a hogy kívánatos lehetett, és senkisé volt meggyőződve arról, mi jobb: Delphibe menni, vagy Dodonába? A születési aristokrátiának kora valószínűleg lejárt, bár korunk tudományos fejleményei nem volnának azokra épenséggel kedvezőtlenek. Hiszen minden kormányzati rendszer mellett merő véletlen dönt a fölött, vajon a közügyek intézésére jogosított egyének képesítve vannak-e erre vagy sem, de határozottan nagyobb a megfelelő

voltuk valószínűsége aristokratikus, mint akár monarchikus akár demokratikus rendszer mellett. Mindazonáltal számosan a kiválóbb megfigyelők közül azt hiszik, hogy valószínűbb még egy szellemi aristokrátiának képződése és hatalomra jutása, mint a születési aristokrácia fönmaradása. Kétes lehet azonban, vajon az ily aristokrácia, ha azon egész hatalommal rendelkeznék, a melyet a tudomány szolgáltatva eredmények kezére játszanak, jótékony volna-e. A régi kiváltságos osztály hibái föltűnők és komolyak, mindazonáltal kérdéses, vajon az emberiségnek minden tekintetben előnyére szolgálna-e, ha helyébe a tudomány férfainak asketikus aristokrátiája helyezkednék, a melynek tagjai oly értelmi hatalmat gyakorolnának, a melyet folytonos gyakorlat élesztett, mindig föltétlenül biznának magokban, és sohasem kételkednének okoskodásaik helyességében. Egyebiránt ez a kérdés aligha fogja sokáig vagy mélyen megzavarni azok nyugalmát, a kiknek alapos okuk van azt hinni, hogy, ha valóban a demokrácia és a tudomány közt keletkezik összeütközés, a győzelem a demokráciáé lesz, mely már is előrelátó rendszabályokat alkalmaz lehető ellenfelel, a tudmánynyal, szemben.

De ha így elkerülhetetlennek mutatkozik a jövő demokratikus volta, létezik-e alkotmány, a mely mellett veszélyeit ellensúlyozni lehetne? A történet eddig csak egynek példájával szolgál. A múlt század végéig az előzetes kétséget az iránt, vajon a sok uralma valóban lehető-e, vajon fölfogható értelemben és az akarat helyes elmélete mellett a tömeg akaratát biztosan meg lehet-e tudni s e szerint eljárni, megerősíteni látszott ama tény, hogy a hol csak megkísérelték a tömeg uralmát, az mindig az egy vagy a kevés által való kormányzat beteges vagy szörnyalakjait teremtette meg. E ketely azonban az éjszakamerikai államok története folytán megerősítelenedt. Az Egyesült-Államok alkotmánya az újkor legfontosabb politikai okirata; nem létezik ezen kívül egységes és meg nem szakított területű nagy birodalom, a mely ily alkotmány alatt állana; továbbá az amerikai politikai szabadság az óvilág minden szabad alkotmányára is tényleg nagy befolyást gyakorol. Ezen kívül az Egyesült-Államok sikere gyarapította a köztársaság fogalmának régi értékét, a mely szerint az csak örökös királyság nélküli kormányzat volt, azon fogalommal, hogy csaknem általános szavazati jogon kell fölépitve lennie.

A francia köztársasági kormányok mind megbuktak vagy gyászos eredményekre vezettek, az amerikai spanyol köztársaságok pedig torzképei voltak még a francziáknak is; az éjszakamerikainak ellenben oly nagy volt a sikere, hogy az emberek elfelejtették, hogy ha a világ ismert kísérleteit egészben tekintjük, eddigelé a köztársaságinál nem létezett sikerlenebb kormányalkat.

Szerencse, hogy az amerikai alkotmány létrejöttének mozzanatait apróra ismerjük; sőt ennél még többet is, hiszen megalapítói a *Federalist*ben a létesítendő alkotmány indoklását is megadták, és kifejtették várakozásait és reményeit is. Még minden politikai gondolkodó, ki a *Federalist*et forgatta, föllesült okoskodásain; Talleyrand és Guizot, a kik bizonyára nem tekinthetők a demokratia apostolainak, gyakran emlegették, hogy a kormányzat elemi elveinek gyakorlati érvényesítése tekintetében a legjelentékenyebb ismert munka. Érdekes, hogy szerzői, Hamilton, Jay és Madisson mire alapítják okoskodásaikat. Mindenekelőtt a legnagyobb jelentőséget Montesquieu nézeteinek tulajdonítják; látszik, hogy súlyos aggodalmat okozott nekik azon állítása, hogy köztársasági kormányzat csupán csekély területen érvényesülhet, és vigaszt merítenek abból, hogy megengedi, hogy e nehézségeket egy szövetséges köztársaság talán legyőzhetné. Ezen kívül súlyt helyeznek a történeti tapasztalatra; észrevételeik az ókori köztársaságokról, a melyek balúl értett példái utóbb a francia álmódzókat annyi tévedésbe ejtették, mindenképen igen helyesek. A németalföldi egyesült államok alkotmányát szintén tüzetesen vizsgálták, és gyöngéit pontról-pontra nyomozták. A szent római német birodalom alkotmányát is tanulmányozták, és ennek tanulságai szintén némi hatással voltak reájok. Bővebben fölhasználják saját hazájok tapasztalatait is; a miről legkevesebbet írnak, az — elég különösen — az angol alkotmány; pedig tagadhatatlan, ezt ismerhették a legjobban mindannyi között; de nem szabad feledni, hogy helyzetöknél fogva az angol alkotmánynak nemcsak előnyeit, de gyöngéit is a legjobban láthatták. Hiszen folyton erőt nyertek az angol politikai élet zavaraiából, és ha Franciaország királya segílyt nyújtott nekik, úgy az angol ellenzék meg folyvást biztatta őket harcukban. Épen ezért a pártszellemet és a pártkormányzatot nem nézték kedvező szemmel; pedig azt sem

szabad feledni, hogy a forradalom alatt az Angliára való hivatkozás népszerű nem lehetett.

Mindennek daczára tagadhatatlan, hogy az amerikai alkotmány túlnyomó részben az angol intézményeken nyugszik, és e tekintetben az amerikai forradalom egészen más körülmények közt létesítette közjogi művét, mint az európai forradalmak. Európa szárazföldén akár a hadsereg, akár a tömeg buktatta meg a trónt, az új intézményeket mindig a keserű elégedetlenség szelleme lengte át a régiekkel szemben; az amerikai fölszabadult polgárok ellenben teljesen meg voltak elégedve intézményeik tömegével, a melyek már ott is százados történettel bírtak. Innen a törekvés ezeket megtartani, és csak ott teremteni újat, a hol a kötelék szétszakadása következtében ür tátongott az intézményekben, a melyek természetesen csak a helyi körülményeknek megfelelő anyaggal voltak kiegészíthetők. A rendelkezésre álló elemek közt alig létezett olyan, a melyből örökös királyságot lehetett volna megalkotni, és igen kevés, a mely egy felsőház szervezeténél fölhasználható lett volna. A mi a szavazati jogot illeti, az általában korlátolt volt az egyes államokban, és e szerint az amerikai alkotmány megalapítói azon kedvező helyzetbe jutottak, hogy nem kellett hirtelen megkísérelniök a polgárok összessége uralmának megalapítását, azon óriási nehézségű föladat megoldását, a melyen századunk alkotmányai többnyire hajótörést szenvedtek.

Vegyük tehát sorba Éjszak-Amerika nagy központi intézményeit, és hasonlítsuk össze azokat a múlt század második feleiben létezett európai s különösen angol intézményekkel. Mindenekelőtt világos az elnök hasonlatossága az angol királyhoz. Csakhogy nem a királyhoz azon hatalomkörben, a melylyel ez ma bír. Az elnök hatalma ennél végtelenül nagyobb, az összehasonlítás alapjául III. György hatalmát kell vennünk. Az elnök a végrehajtó hatalom birtokosa, a hadsereg és hajóhad parancsnoka, a senatus tanácsával és beleegyezésével szerződéseket köt, kinevezi a tisztviselőket, a magasabbakra nézve a senatus jóváhagyása mellett; korlátolt veto-joga van a törvényhozás tekintetében, összehívja a congressust. A különbség tehát az ő és a múlt század végebeli angol király hatalma közt csak hivatala időhöz kötöttségében és abban rejlik, hogy némely jogát meg kell osztania a senatussal. A miniszteri

felelősséget és a cabinet többsége szerinti kormányzatot Hamilton egyenesen visszautasítja, mert azt tartja, hogy a mulhatatlanul kifejlődő pártellenzékeskedés a végrehajtó hatalmat tehetetlenné teszi; épen ugyanez volt III. Györgynek is nézete, a ki a törvényhozó hatalommal keveset gondolt, de igen sokat korlátlan szerződési és majd csaknem korlátlan végrehajtási hatalmával. Ma Angliában a király hatalma mind e tekintetekben szűkebbé vált.

A mi az elnöki választás módját illeti, erre angol előképet természetesen találni nem lehet. De nem szabad feledni, hogy a választási királyságok Európában akkor még nem szüntek volt meg, és az, a mely az amerikainak mintául szolgált, úgy látszik, a szent római német birodalomé volt. Ennek alkotmányát a *Federalist* elítéli, minthogy a császár csak parancsokat osztogathat fölségioggal bíró kormányoknak, de azokat nem érvényesítheti, a mint II. József német császár példája épen az időtájban mutatta, a ki egyébiránt sokkal radikálisabb reformer akart lenni, mint a hogy e szerepre Washington bármikor vállalkozott; de nem kárhoztatják a nagy írók ez alkotmányt a választás módjára nézve, pedig érdekes a megjegyzés, hogy az Egyesült-Államok választó testületei épen azon tekintetben és módon mutatkoztak sikertelen kísérletnek, mint a melyen kitűnt a császári választók gyöngesége. A választók mindkét országban az uralkodó pártoknak kerültek föltétlen hatalmába; a német választók az osztrák vagy francia párt czélzatait szolgálták épen úgy, a mint az amerikai választók a foederalistákkal, vagy a régi republikánusokkal, vagy a whigekkel, vagy az új republikánusokkal vagy az új demokrátaikkal tartottak.

A második intézmény, a melyre figyelmünket irányoznunk kell, az Egyesült-Államok legfőbb törvényszéke, az amerikai alkotmány alapítóinak e nemcsak legérdekesebb, hanem egyszersmind előzmény nélküli és kivételes helyzetű teremménye. Föladatai az alkotmány természetéből merítvek. Az Egyesült-Államok törvényhozó és végrehajtó közegei csak annyi hatalommal bírnak, a mennyit az alkotmány reájok ruház, az egyes államok hatalma szinten korlátozva van. Ha e tényezők bármelyike a korlátokat áthágja, e túllépés megsemmisítése képezi a fötörvényszék teendőjét; érdekes módon, nem is elvileg általános határozattal, hanem közvetve, egyes

összetes eseteket illetőleg. E kísérletre előzményt a történet nem szolgáltatott; az alkotmány biztosítását gyakran keresték már büntető jogi úton, de magánjogi úton az amerikaiak előtt sehol. A hatalmak szükséges szétválasztásában e tekintetben természetesen Montesquieut követték, voltak azonban egyéb, az angol alkotmányból merített érvek is, a melyek őket tervökre indíthatták. Az egész múlt század egész folyamán az angol parlamentarizmus viták meglepő mértékben forogtak az alkotmány kérdései körül és így földerítettek annak számos veszélyes bizonytalanságát. Ennél fogva az amerikaiak igen érzékenyek lehettek azon alkalmatlanságok iránt, melyek abból származnak, ha az alkotmány-kérdések parlamenti vita tárgyát képezik, annál inkább, mivel a saját forradalmuk alapjául szolgáló kérdések szintén ily természetűek voltak. A parlamenti adóztatási hatalomnak terjedelme képezte a vita kiinduló pontját; és bármely e tekintetben kifejtett nézet elfogadása képtelen eredményekre vezetett. E vitának története bizonyára hozzájárult azon eszme megfogalmazásához, hogy bírói közvetítés állapíttassék meg közös főhatalmat elismerő államok között. Megjegyzendő, hogy az összetes esetekre szorítókozó döntvények rendszere lényegében angol természetű, az elvi határozatok megállapítása ez úton ugyan sokkal lassabban jön létre, de sokkal mentebb a végrehajtás gyanújától, sokkal kevésbé idéz föl érzékenységet, mint általános és kimagasló politikai kérdéseknek a magok egészében a bíróság elé vitele.

A senatust és a képviselőházat illetőleg szintén érdekes eredetök kutatása.

A felsőház intézményét gyakran az ókor senatusaival szokták összehasonlítani, de szorosabb vizsgálat ez összehasonlítást tévesnek bizonyítja. Sokkal inkább tekinthetni előzményeül a római néptribunusi intézményt. Utóbb, a középkorban, a felsőházak a rendek kiválása útján alakultak. Amerikában erre nem volt meg a lehetőség, mindazonáltal a senatus felelt meg valamennyi amerikai intézmény közt legjobban a várákoszásnak. A *Federalist*ben Hamilton a következőket mondja: «Teljes okunk van hinni, hogy midőn a nemzeti senatus tagjait az államok törvényhozásai, tehát válogatott törvényhozások választják, az rendkívüli gonddal és kellő belátással fog összealkottatni, tagjai nagy tapasztalatú férfiak lesznek, és bő ismerettel fognak bírni hazájok történeti körül-

ményeiről. Tekintve azt, hogy mindegyikök igen nagy területet képvisel, remélhetjük, hogy a pártszellem kevésbé harapódzik el közöttök, és azon esetleges rosszkedv vagy ideiglenes előítéletek vagy hajlamok kevésbé fogják őket érinteni, a melyek kisebb társadalmakban a köztanácskozásokat gyakran megrontják, a közönség egy része irányában igazságtalanságra szolgáltatnak okot, és oly tervekre alkalmat, a melyek habár pillanatnyi hajlamokat vagy vágyakat kielégítenek, általános elkedvetlenedésben, elégedetlenségében és visszatetszésben végződnek.»

A senatus hatalmát, a mely folyton növekszik, csakugyan azon elveknek köszöni, a melyekre alapították: a senatorok életkorának, megbízásuk hosszú tartamának, és mindenek fölött választásuk módjának. Igaz, hogy kezdetben az alkotmány megalapítói közül többen hajlamot mutattak arra, hogy a nagy földbirtokot fogadják el a választhatóság alapjául. Kétségtelen, hogy ez esetben az eredmény nem lett volna ily állandó, mert habár a szabadság a vagyon-egyenlőtlenségnek szülője, a demokratikus társadalmak épen az egyenlőtlenséget kísérik nagy gyanúval, különösen pedig a nagybirtokot. Azonban, és ez nagyon tekintetre méltó, a történeti egyenlőtlenségeket a demokratia sokkal kedvezőbb szemmel nézi, talán némileg azért, mivel az egyéni tulajdonságok örökös voltának tana észrevétlenül kiterjedt a közönségek tulajdonságainak méltatására. Már pedig az Egyesült-Államok senatusa az egyenlőtlen egyes államok politikai egyenlőséget tükrözi viszsza még ma is. Ez pedig nagy történeti elv; és az általános tapasztalat a múlt század óta megmutatta, hogy csupán történeti elvvel mérsekeltetjük sikeresen azon tan eredményeit, hogy minden közhatalom és minden parlamentaris gyűlés pusztán a tömeg átlagos nézetének legyen visszatükrözője. Bármi más alapot jelöltek volna meg a választás számára, az ugyanazon sorsban részesült volna, mint a választók censusa: észrevétlenül leszállott volna a legalacsonyabb fokig.

A mi végre az amerikai képviselőházat illeti, az a múlt századbéli angol képviselőháznak hű utánzata. Csakhogy megmaradt azon határok közt, a melyeken az angol régen túlhaladt. Az amerikai képviselőház semmi hatással sem bír a végrehajtó hatalomra, pusztán törvényhozási jellegű tevékenységre szolgál, a miniszterek írásban közlekednek vele; ellen-

ben az angol képviselőház, a mint láttuk, törvényhozási teendőit túlnyomólag a miniszter-tanácsnak engedte át, de 1789 óta a kormányzati teendők ellenőrzését teljesen hatalmába kerítette, sőt nagy részben a gyarmatok és az alárendelt tartományok kormányzatát is. Angliában a törvényhozási javaslatok sorsa dönt a fölött, hogy minő párt kormányozzon, ennél fogva minden javaslatot az egész párt ereje tart fenn vagy ellenez, és így a részletek módosítása alig lehető, miután a javaslat a miniszterek kezéből kikerült. Amerikában ellenben a törvényhozási teendők egészen a ház kezében vannak, de valamely törvény elfogadásának vagy bukásának a kormányzat irányára semmi befolyása nincs.

De van egy sokkal nagyobb eltérés az amerikai és az angol intézmények közt. A míg Angliában nincsen különbség alkotmányváltoztató és más törvény közt, addig Amerikában az alkotmányváltoztatás a legnehezebb eljárások egyike. Először a senatusnak és a képviselőháznak külön-külön kétharmad többséggel kell a módosítást kívánatosnak nyilvánítania, azután az egyes államok külön törvényhozásai háromnegyedének kell azt elfogadni; és miután a legtöbb államban két ház áll fenn, arra, hogy Amerikában valamely alkotmánymódosítási javaslat törvénynyé váljék, legalább ötvennyolcz külön törvényhozási gyűlésnek kell ma azt külön elfogadnia, miután az az Egyesült-Államok mindkét törvényhozó testületében kétharmad többséget nyert. A másik mód, a mely erre nyitva áll, az volna, hogy úgy az Egyesült-Államoknak, mint minden külön államnak külön alkotmányozó gyűlése hívatnék össze, de ez út valószínűleg még sokkal hosszadalmasabbnak mutatkoznék. Ennek az eredménye csak az lehetett, a mi bekövetkezett, hogy ugyanis csak kétszer történt nagyobb alkotmányváltoztatás, először mindjárt az alkotmány megállapítása után, mikor a rögtön beállott tapasztalat kétségtelen tanúságai és az eredeti államok csekély száma azt megkönnyítették, másodszor 1865 és 1870 közt, a nagy belháború után, mikor a déli államok az éjszakiak uralma alatt állottak. Különben a változtatást alig kísérelték meg; és az amerikai alkotmány e szerint sokkal állandóbb jellegű, mint az angol.

De nem csak azon elvek fontosak az amerikai alkotmányban, a melyek első látszatra ilyenekül tünnek föl. Szembetűnő jelentőségűek a IV. fejezet, a mely az Egyesült-Államok

minden egyes állama részére köztársasági kormányalkatot és belvillongás elleni védelmet biztosít, valamint az I. fejezet kilenczedik és tizedik pontjai, melyek a nemesség megalkotását tiltják. Az I. fejezet azon pontjai is kétségtelen jelentőségűek, a melyek megtiltják az egyes államoknak, hogy bárminő szerződést vagy szövetséget kössenek, hogy sereget vagy hadihajókat tartsanak, hogy adósságaikat más, mint ércz pénzzel fizessék. De könnyen elkerülhetnék a fölületes olvasó figyelmét azon intézkedések, a melyek a szerzői jogot biztosítják, valamint azok, a melyek a közbenső vámok tilalmát kimondják, és végre azon óriási fontosságú intézkedés, a mely minden államot eltilt attól, hogy bárminő oly törvényt hozzon, a mely a magánjogi szerződések érvényét korlátolja. E tilalmon nyugszik a nagy amerikai gazdasági beruházások hitele, ez tette lehetővé azon gazdasági erőnek teljes érvényesülését, a mely az éjszakamerikai szárazföld művelés alá vételét eszközölte, ez az amerikai individualismus valódi gátja minden demokratikus türelmetlenség és socialistikus tervezgetés ellen.

Azt nem lehetett várni, hogy az amerikai alkotmányba vetett minden remény teljeseadjék. Kétségen kívül nem gondolta senki valószínűnek a pártszellem azon rendkívül erős fejlődését, a mely bekövetkezett; különösen nem hihették, hogy az elnökválasztási szervezet szolgálatát megtagadja; sőt, a senatus minden kitünősége daczára, még sincs ma senki öszintén meggyőződve arról, hogy az amerikai törvényhozásnak kezei egészében tiszták lennének. Ez részben onnan származik, hogy mind a két ház tagjai fizetést nyertek, és e rendszer a hivatásszerű politikusok tömegét teremtette meg, a kiknek becsületessége némely esetekben aligha állotta ki azon nagy kísértéseket, a melyek a világ leggazdagabb közönsege közpénzeivel és közbirtokaival való rendelkezésben rejlenek. Ezen kívül egy esetben úgy látszott, mintha a legfőbb törvényszék sem felelt volna meg hivatásának, hiszen a secessionalis háborút nem volt képes megakadályozni. Azonban e vád igaztalan. Mert épen a rabszolgaság kérdéséhez nem mertek az alkotmány megalapítói nyúlni, és ezért a legfőbb törvényszéknek, midőn erre döntvényt kellett hoznia, ítélete számára nem volt meg a kellő jogi alapja. Rendkívül tanulságos tény, hogy azon egy esetben, a melyben az alkotmány szerzői szándékosan elkerülték politikai bölcseségök-

nek oly kérdésre irányzását, a melyet a legnagyobb fontosságúnak ismerhettek, az eredmény az újkor legvérengzőbb és legrágább háborúja lett.

Ismételjük a fő pontokat, a melyeknek megállapítására az éjszakamerikai alkotmány tekintetében törekedtünk. Az Egyesült-Államok alkotmánya az angolnak módosított fordítása, de az angol alkotmány, a mely eredetije gyanánt szolgált, az volt, a mely 1760 és 1787 közt létezett. Az eszközölt módosítások csakis azok voltak, a melyeket a függetlenné vált amerikai gyarmatok új körülményei igényeltek. E körülmények kizárták az örökös király és az örökös nemesség lehetőségét. Mikor az amerikai alkotmány megalkottatott, nem várhatták, hogy ahhoz oly szentség fog fűződni, mint a milyen 1789 előtt az angol alkotmány minden részeihez tapadni látszott. Amerikában minden előjele megvolt a politikai mozgalmasságnak, sőt zavarnak. Az Egyesült-Államok kiváló sikere ez irányok meggátlásában egyfelől ugyan annak köszönhető, hogy alkotmányában az angol intézmények egy nagy része fölvetetett, de másfelől azon előrelátásnak is, melylyel az amerikai államférfiak ama hézagokat kitöltötték, a melyek abból származtak, hogy bizonyos, akkor létezett angol intézmények a fölszabadított gyarmatokra nem voltak alkalmazhatók. Ez előrelátásról a *Federalist* minden lapja tanúskodik, es a későbbi amerikai történet minden éve dicséri. Méltán bámulattal és írigységgel töltheti el ez az angol népet, a mely ma is «in faece Romuli» él.

III.

Maine művének e kivonatos ismertetéséből is szembe-tűnő, hogy azon számos tényleges eredmény és határozott nézet daczára, a mely abból kiolvasható, becsének túlnyomó része még sem ezekben, hanem azon ösztönzésben rejlik, a melyet korunk mindinkább általánossá váló intézményei természetének kutatására ad. Még sokkal több kérdést vet föl, mint a mennyire megfelel; több kétséget támaszt, mint a mennyi eloszlására alkalmas. Hiszen természetes, hogy egy kötet szűk terén a demokratikus alkotmány számos problémáinak elméleti vitatása sem fejezhető be, a mi egyébiránt Maine

szándékában sem lehetett; mert nem is azt igyekszik kimutatni, minő tényezők vezettek a demokratia elhatalmasodására, és mely erők éltetik ma, hanem inkább annak fejtegetésére törekszik, honnan származnak az arra vonatkozólag kifejlődött elméletek, minő, eddig figyelemre alig méltatott mellékkörülmények hatottak közre szervezetének sikeres vagy sikertelen voltára, és működésének lehetőségére, és minő következmények vonhatók le az eddigi alakulatok által nyújtott tapasztalatból. Némely észrevételei ennél mélyebbre hatolnak, például azon megjegyzése, hogy a nemzetiségi mozgalmak egész történeti lefolyásukban szerfölött hasonlítanak a vallási reformationalis átalakulásokhoz, de itt megállapodik, és nem érinti azon benső kapcsolatot a demokratia fejlődése és a nemzeti államok megszilárdításának mai szaka, valamint a gazdasági érdekek körül csoportosuló társadalmi tünetek közt, a melynek átértése nélkül az állami hatalomban érvényesülő erők megoszlásának jelenségeit valószínűleg nem leszünk képesek magyarázni.

Épen azon tételből, a melyre Maine oly nyomatékosan hivatkozik, hogy a demokratia csakis kormány-alkat, következik, hogy viszontagságai csak a kormányalkatok törvényei szerint határozhatók meg, sőt, tovább menve, azon törvények szerint, melyek ezeknek is gyökerét képezik, a melyek tudniillik ama különböző érdekek természetéből vonvák le, a melyek körül a társadalom korszakonként csoportosul. Köréhez viszonyítva, fölváltva monarchikus, aristokratikus és demokratikus volt az ókori állam is; az emberiség azon szakaiban szintén váltakozva érvényesült minden kormányforma, a mikor a vallási érdekek szempontjából csoportosultak a társadalmi tényezők; és ismét a patriarchalis és a katonai kényuralomtól a demokrátiáig a legkülönbözőbb közjogi alakulatok mutatkoztak az újkorban a nemzeti elv uralomra vergődése óta; természetes, hogy ma, midőn ez elv majd csaknem föltétlenül uralkodik, és érzetétől a tömegek is áthatvák, magok is részt kívánnak azon alakzatok megállapításában, a melyek mellett korunk végleges egyensúlyát föllelhetni képzei. Hozzájárul a demokratikus áramlat megerősítésére a mindennemű szellemi és anyagi közlekedés rendkívüli könnyebbülése; hozzájárul azon tagadhatatlan tény, hogy még a tömegek átlagos értelmisége és érdeklődése is sokkal nagyobb mértékben fejlő-

dött, mint a mennyire előhaladtak a politikai elméletek; hozzájárul, hogy a nagyipar nem csak a szükségleteket egyrészt, a kielégítést másrészt, valamint a munkamegosztás és egyesítés technikáját, hanem a szervezkedési képességet is fokozta, előbbi századokban ily gyorsan soha nem tapasztalt mértékben, annyira, hogy az emberekben a kisebb körökben tapasztalatilag kipróbált és öntudatosává vált közérzület es összeműködési képesség bátorságot keltett azt nagyobb, oly körökre alkalmazni, a melyekben érvényesítése a múltban teljesen lehetetlennek látszott volna.

Es így joggal mondhatni, hogy oly értelemben öntudatos demokratikus elemek, mint ma a nyugaton, a történet hajnala óta még nem léteztek soha. Tagadhatatlan e mellett, hogy az átalakulás és a demokratikus terjeszkedés e tényezőivel nem tartott lépést világszerte az intézmények fejlődése; a hagyományos kormányzati alakzatok tekintetében sokkal conservatívabbak az emberek, mint érdekeik fölfogására nézve, kivált oly korszakokban, a mikor akár a tudomány, akár a technika haladása erre előmozdítólag hat. Igen valószínű, hogy ha tisztán és egyedül a nemzeti elv marad még hosszú ideig irányadó az államok érdekfölfogására, és működésének irányzatára, a demokratikus elrendezkedés mindinkább érvényesülni fog a jövőre is, és lassan-lassan oly államokban is követni fogják azok példáját, a melyek e föladatnak sikeresen megfeleltek, a hol ma még csak hiú kísérletek és tapogatózások mutatkoznak ez irányban. De e kilátás módosul, ha számba vesszük, hogy már is sokfelé föltűnedeznek oly jelenségek, a melyek a gazdasági javak eloszlásával egybefűződő érdekeknek könnyen fölényt szereznek a nemzetiek fölött. Ezek teljesebb érvényesülése okvetetlenül eltereli a fejlődés irányát a demokratiától; a tömegek anyagi kielégítése a politikai szabadság becsét egy időre könnyen kétségessé teheti előttök, annál inkább, mert bizonyos az, hogy minden nagy társadalmi átalakulás aristokratikus, sőt monarchikus jellegű vezérléssel teremt meg; és ezenkívül a katonai szervezet azon általánosulása és az élet minden terére kiterjeszkedése, a melynek Európa ma színhelye, és a mely nem kevésbé kivételes jelenség a történetben, mint a milyen az utolsó félszázadban a demokratia terjedése volt, a fölülről jövő és parancs szerint fegyelmezetten eszközözendő reform eszményének kétségen

kívül új csáberöt kölcsönöznek, míg a szabadságra elkerülhetetlenül szükséges öntevékenység fáradságai sokkal kevésbé kecsegtetők. Erre nézve pedig tagadhatatlanul nagy tanúság rejlik azon jelenségben, hogy korunk legkiválóbb és legautokratikusabb hajlamú államférfia, a kinek monarchikus érzülete minden kétségen fölül áll, a nemzeti eszme megvalósítása mellett föladatául fölkarolta a társadalomnak gazdasági érdekei kielégítését biztosítani látszó rendje megállapítását is; és ismét új értelmet kölcsönzött így a politikája mintaképeül szolgáló II. Frigyes porosz uralkodó azon jelszavának, hogy ő «a koldusok királya».

PULSZKY ÁGOST.

ASSISII SZENT FERENCZ ÉS A FERENCZESEK, MINT AZ ÚJKOR KEZDEMÉNYEZŐI.*)

I.

Midőn a germán népek a római világbirodalom romjain új államokat alkottak a nyugaton, Spanyolországban a góthok, Franciaországban a frankok, Angolországban az angol-szászok, Felső-Olaszországban a longobárdok, akkor csak egy kapocs maradt fenn, mely az európai nemzeteket egyesítette s a kultura közösségének érzetét föntartotta, ez volt az egyház. Az institutiókban megmaradtak itt-ott római hagyományok, de ezek daczára a német eredetű feudalizmus fejlődött ki mindinkább, mely a népet a lovagok jobbágyaivá tette s a római hagyományokban gyökerező municipális szabadságokat el akarta nyomni. Az új államokban új nyelvek fejlődtek ki: a spanyol, a provençal, a francia, az olasz; de az egyház ezeket ignorálta; nyelve, úgy mint általában a közigazgatásé, a római maradt, míg az egyházi szónoklat mindinkább háttérbe szorúlt a mise fő jelentékenysége mellett, a szerzetek pedig, s a klerus és pápa inkább az uralkodó osztályokat vették tekintetbe, mint a népet — a keresztyén vallás arisztokratává vált.

---

*) Fr. Hase: *Franz von Assisi. Ein Lebensbild.* Lipcse, 1856. Ruggiero Bonghi: *Francesco d'Assisi.* Città di Castello 1884. — A. F. Ozanam: *Les poètes Franciscains, en Italie au Treizieme siècle.* Paris, 1852. — Henry Thode: *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien.* Berlin, 1885. — Ernest Renan: *Nouvelles études d'histoire religieuse.* Paris, 1884.

A nagy harc a pápaság és császárság közt és a kereszt-háborúk megváltoztatták ez állapotot, a kereszt-hadak szükségének ellátása nagy kereskedelmi mozgalmat idézett elő s összeköttetésbe hozta a nyugatot a kelettel, a városok, különösen az olaszok és délfranciák, mindinkább kifejlődtek, a polgári elem tekintélyre vergődött és dacolni kezdett a császársággal. A kereskedelmi összeköttetés kelettel új eszméket hozott forgalomba, a kereszt-esek megismerkedtek a byzantinokkal és saraczenekkel, egy egészen új eszmekör, különböző vallási nézetek, az életnek s államnak másforma föl fogása, mint a milyen a nyugaton divott, tárult föl előttök.

Mindez nagy forradalmat idézett elő a megszokott hagyományos eszmekben, a városi polgároknál, sőt a jobbágyoknál is fölbredett az önéret, ők is megkivánták a magok osztályrészét vallásban és politikában.

Del-Franciaország, a Languedoc volt akkor Európának legműveltebb országa; itt fejlődött ki a lovagok kastélyaiban a troubadourok mesterséges költészete, a nők regényes tisztelete, a szerelem-törvényszékek, szóval a finom társadalmi csin; a városokban pedig független nézetek vallásos tekintetben is. Valdus Péter, a gazdag lyoni polgár, lemondott minden földi javakról s a nép számára követelte a biblia egyéni magyarázatát, a prédikatio szabadságát s dicsőítve az evangéliumi szegénységet a klerus és pápa gazdagsága és fényes világi életmódja ellen izgatott. Tanai hamar elterjedtek déli Franciaországban, Raimund, a toulousi gróf, pártfogása alá vette az újítókat, kiket az egyházi átok sújtott s kiknek kiírtására a pápa fölhívta az igazhívő lovagokat. De e mozgalom nem nyomathatott el mindjárt kezdetében, a szegénység dicsőítése s a prédikatio szabadsága, mely természetesen a fönnálló egyház gazdagsága ellen irányult s a pápa döntő tekintélyét tagadta, csak nehezen, egy véres háború árán, irtathatott ki.

II.

Azon időben, midőn ily szellemi mozgalom uralkodott Del-Franciaországban, Bernardone, egy gazdag kereskedő elt Assisiben, Közép-Olaszországban, kit kereskedelmi össze-

köttetései időről időre a Provençeba szólitottak, feleséget is onnét hozott, de politikai vagy vallási eszmékkal nem foglalkozott. Fiát, Ferenczet, kereskedőnek, üzletembernek nevelte, és nem kevésbé röstelte, hogy ez, mint jó módú ház fia, nem sokat gondolt a takarékosággal, hanem társainak élén vígan s pazarolva élte első ifjúságának napjait. Komoly betegség vetett véget a dorbézolásnak, soká tartott, míg botra támaszkodva, ismét a házban sétálhatott s még tovább, míg azt elhagyhatta. Azóta komolyabban fogta föl az életet, a katonai pályára szánta magát, részt vett a Perugia elleni hadjáratban, a hol egy ideig fogságba esett s ismét alkalma lett magába szállni s komolyan foglalkozni az emberi élet céljával. A mint haza kerül, a szegények jótevője lesz, a koldusokat vendégeli meg, felöltözteti őket atyja raktáraiból, a betegeket ápolja, még a bélpoklosoktól sem írtozott.

Az emberi nem nagy többsége gondok közt, szegenységben és nyomorban él; azok, kiket a sors kegye a szerencsésen élvező kisebbség közé fölemelt, a természet törvénye kifolyásának tekintik a nép nélkülözéseit és szenvedéseit és szomorú sorsának javításával alig gondolnak; találkoznak azonban időről időre köztök olyanok is, kik az elnyomott osztályokkal rokonszenvezni tudnak, azoknak szentelik egész életüket s e tekintetben egy új világnézet alkotóivá lesznek. Buddha, az indiai királyfi, ötszáz évvel Krisztus előtt átlátja, hogy a gondot, a betegséget, a szenvedést, a halált nem kerülheti ki senki, s hogy a nyomor az emberiség többségének osztályrésze. Ő tehát elveti fejedelmi ruháit, fölveszi a koldús rongyait s hirdeti a társadalmi egyenlőséget, az élet hiábavalóságát, és az önzéstelenségben találja vígaszát.

Ily nézeteket hirdetve, alkotója lesz egy nagy szellemi és politikai forradalomnak, mely Indiát, Chinát és Japánt minden tekintetben átváltoztatja s egy új, nemesebb erkölcsi törvénykönyv szerint rendezi be az életet hátsó Ázsiában.

Az első keresztyénség is főleg a műveletlenek és elnyomottak vallása volt, mely a szeretet és önmegtágadás evangyeliomát hirdette s inkább az alsóbb osztályokhoz fordúlt, melyeknek buzgóságát és vallási rajongását az okoskodó, élvező, művelt társaság nem tudta megérteni. De a szegények s elhagyottak vallása minden üldözések daczára még is mindinkább terjedett, míg végre a művelt társadalomba is behatott

s tanainak az uralkodó osztályt is meghódította, sőt állammallássá emelkedett. Ekkor azonban az üldözöttből maga is üldözővé vált, az érző szív vallásából az okoskodó észé lett, mely a dogmák száraz, mesterkéltségek casuistikájában látta a hit sommáját s mindenkit kiátkozott, a ki másképp gondolkodni vagy hinni merészelt.

III.

Midőn a keresztyénség elvesztette bensőségét s a pápaság a császársággal, az egyház az állammal harcra keveredett, a pápa a legenda szerint azt álmodta, hogy szent Péter basilikája ingadozik és összedúlással fenyeget, de egy szegény koldús megtámasztja falait. E legenda csakugyan mély bölcseségnek kifejezése, mert a XIII. század egyháza, mely a régi aristokratikus alapra volt fektetve s külső hatalomra támaszkodott, a néppel pedig s az új korszak szellemével nem gondolt, mely már ébredezni kezdett, alapjaiban csakugyan megrendült, s assisii szent Ferencz s a koldús barátok institutiója voltak azok, kik azt megtámasztották, midőn demokratikus szellemét újra felköltötték s e nagy reformmal a modern idők szellemének útát nyitottak a költészetben s a képzőművészetek minden ágában.

Szent Ferencz természete nem ismert határt; a mint előbb, első ifjúságában a fényűzést, úgy most a jótékonyt túlságig gyakorolta, a mit atyja, a prózai, számító üzletember, nem tűrhette tovább. Az utcán találkozáva egyszer fiával, az öreg Bernardone szemrehányásokkal illette őt rendetlen élete miatt s kitagadással fenyegette, ha a nyomorék koldusokat el nem hagyja, mire Ferencz levette ruháit s mindent, a mit atyjától birt, lemondott családjáról s meztelenül letérdepelve a jelenlevő püspök előtt, fölkérte őt, hogy ezentúl az egyház legyen apja és családja. A püspök megértette azon erkölcsizivatart, mely Ferencz lelkét földúlta s az egyház oltalmába vette az elhagyottat, ki e pillanattól fogva lemondott a világ minden hiúságairól s tulajdon kifejezése szerint a szegénységet vette feleségül. Koldússá lett s a koldusok és elhagyottak közt megbízását csak lelkesedésében találva, hirdette a szeretetnek, a szegénységnek, az alázatosságnak dicsőítését, s a

bibliai egyszerűséget, melytől az egyház akkori állapota már oly annyira eltért volt. Ez eltérésben feküdt az új iránynak legnagyobb veszedelme, nehogy a szegénység dicsőítése a gazdagság elítélésének tekintessék s az evangyéliomi egyszerűség prédikációja a pápák világi hatalmának rosszalását foglalja magában. A kik az evangyéliomot hivatlanul és fölhatalmazás nélkül a népnek hirdették, mint a lyoni szegények, Valdus követői, azok rendesen oly lejtőre léptek, mely egyenesen az eretnekséghez vezet. A mély benyomás, melyet az izgató szavak a népre tesznek, felköltik az izgatókban a hiúságot és a dölyföt, mely a szakadástól vissza nem retten többé, mert ez tanaikkal a logika törvényei szerint áll kapcsolatban. De Ferencz kedélyének alapja a föláldozó önzetlen szeretet volt, melylyel nem csak embertársait, de az egész természetet átölelte s e mellett határtalan alázatossággal párosult. A tudományt megvetette, mely a hittal ellenkezésbe jöhet s kételyt támaszt; szívének tisztaságában tartózkodott attól, hogy a tudósok által mesterségesen alkotott dogmák feszegetésébe bocsátkozzék. A nép nyelvén szólt a néphez oly sikerrel, hogy híre az egész egyházban elterjedett.

Kévesen voltak kezdetben, kik őt követték, de a kis közönség, melyet a környék népe az assisii vezeklő testvéreknek nevezett, szeretettel élt együtt. Nappal Ferencz imádságra és kézi munkára buzdította őket, mert a tétlenségben látta a lélek ellenségét; éjjel ismét fölkeltek, hogy könnyek és sóhajok közt imádkozzanak. Az egyik kiszolgálta a másikat s minden engedelmességre kész volt. A ki barátját szóval megsértette, alázatosan földre vetette magát, s mindenkinek reá kellett hágnia, még ha ezt tenni vonakodott volna is. Nem volt semmi tulajdonuk, s a mit koldulva szereztek, azt megosztották a szegényekkel. Minthogy semmi földi gondjok nem volt, szívök vidámsággal telt el s egészen az Úr felé fordult. Így hihette Ferencz, hogy az apostoli szegénységben az általános keresztyén, minden világi gondoktól és szenvedésektől megmentő elvet, mentő eszközül nyújthatja az emberiségnek, mely mulandó érdekeket hajhász. Ezt pedig oly időben tette, melyben terjedelmes kereskedés a minden nap gyarapodó hatalmas városokban nem is sejtett gazdagságot gyűjtött össze, midőn minden iparkodás minden nap növekedő sikerrel sokoldalú nyereségre volt irányozva! És mégis az, a ki az assisii rajon-

gót bolondnak nevezte, az nem gyanította, milyen mély bölcsesége az erkölcsiségnek rejlett ez óriási hitben!*)

Ferencz barátait a világ négy részeire küldte azon meghagyással: Menjetek, kedveseim, ketten-ketten a világ különböző részeibe, s hirdessétek az embereknek a békét s a vezeklést bűnbocsánatért, legyetek türelmesek a bajban s biztosak, hogy az Úr megtartja szándékát és ígérését. Ha kérdeznek, feleljetek alázatosan, áldjátok azokat, a kik üldöznek, köszönjétek meg azoknak, a kik megsértenek s rágalmaznak, mert ezért készül számotokra az Úr országa.

IV.

A mint követőinek száma szaporodott, Rómába zárandokolt és esedezett a pápánál, hogy új rendet alapíthasson, mely magasabb tudományosság nélkül is a szegénység, alázatosság, engedelmesség és szűziesség fogadalma mellett a népnek hirdethesse a biblia tanait s kihallgathassa gyónását. A hatalmas III. Incze volt akkor a pápa a hohenztaufeni császárok győzedelmes ellensége, ki államférfias tapintattal átlátta Ferencz művének fontosságát, mely egyrésztől egyháziilag az eretnekséggel határos, másrésztől politikailag a városoknak s a nép emancipációjának magvát magában viseli, de fölismerve Ferenczben s társaiban az önmegtágadást s vallásos bensőséget, meg nem tagadta a jámbor koldústól azt, a mit az egyház a Valdensiseknél tüzzel-vassal üldözött, oly rendszabály jóváhagyását, mely a népnek a biblia magyarázatát s a szabad prédikációt megadta a maga nyelvén.

Ferencznek s barátainak működése váratlan sikerrel járt, a rend rövid idő alatt oly annyira terjedett, hogy azoknak száma, kik abba beléptek, még az alapító életében ezerekre és ezerekre szaporodott. Prédikációik következtében vallási buzgóság ragadta meg a városokat, melyek mindenütt új templomokat építettek, mert a régiakbe bele nem fert az új buzgóságra fölebredett népesség, s ez meg is teremtette az eszközöket, melyek erre szükségesek és előidézte a művészi szikrát, mely nélkül ily nagy művek emelése lehe-

*) Thode. 29. lap.

tetlen. A templomok belsejében bibliai históriákat festettek s mellettök szent Ferencz legendáját, hogy a képek azokhoz szóljanak, kik olvasni nem tudnak, a művész munkája illusztrációja legyen a papoló barát szavainak és a falfestmény egészítse ki azon szöszeket, mely a barátok új templomaiban ismét főhelyet nyert.

A vallásos érzelem, melyet szent Ferencz különösen a városokban felköltött s a barátok prédikációi a nép nyelvén és fölfogásához képest a művészetre nem maradtak mely befolyás nélkül. Cimabue, főleg pedig Giotto törtek a pompás, fényes, aristokratikus byzanci művészet hagyományával s behozták a természet megfigyelését. Ők lettek az új művészet megteremtői, melylyel az új ferenczes templomokat díszítették. Giottoval párhuzamosan járnak a Pisanik a szobrászatban s megnyitják a művészetnek egy új korszakát.

Ferencznek és tanítványainak bensősége a költészetben is nagyszerű kifejezést talált. Közvetlen tanítványa, Celanoi Tamás, deák nyelven ugyan, de népies érzéssel írta meg a hatalmas *Dies Iraet*, melynek mély hangja a harangok kongásához hasonlít. Jakopone a *Stabat mater dolorosa*, az egyház e legszebb elegiájának és számos magasztos olasz egyházi dalnak szerzője, mert Ferencznek befolyása leginkább a nép nyelvében találta hatásának eszközét s még egy nemzedékkel később Dantére is kihatott. «Ferenczcel», így szól Thode, «kezdődik az egyházi népköltészet Olaszországban, mely ellentétben a troubadourok mesterkétségével, a szíveket rohamban nyeri meg, mert érzésből ered s érzéshez szól. Most hangzott föl először Isten dicsérete a nép nyelvén Ferencz dalában a napról, melyet rövid idővel halála előtt költött.» Prózai hű fordítása a következő:

«Legmagasabb mindenható jóságos Úr!

Tiéd a dicséret, a dicsőség, tisztelet s minden áldás.

Csak téged illetnek ezek.

És senki nem érdemes arra, hogy tégedet megnevezzen.

Dicsértéssel, uram, minden teremtményedért. Különösen nénenk asszonyunkért, a napért, mely a nappalt eszközli s nekünk világít fénye által.

És szép és ragyogó fényességében.

És a te jelképed, oh legmagasabb!

Dicsértessel Uram, bátyánkért, a holdért és a csillagokért.

A mennyekben alkottad őket oly tisztán, oly ragyogóan, oly szépen.

Dicsértessel Uram testvérünkért, a szélért,
És a levegőért, a felhőkért, a jó és rossz időért,
Melyek által teremtményeidet megtartod.

Dicsértessel Uram a víz testvérünkért,
Mely nagyon hasznos és szerény és dicső és tiszta.

Dicsértessel Uram a tűz testvérünkért,
Melylyel az éjjelt megvilágítod,
És mely szép és kedves és nagyon erős és hatalmas.

Dicsértessel Uram, nénénkért, az anyaföldért,
Mely bennünket ellát és eltart,

És különböző gyümölcsöt hoz elő, és színes virágot és füvet.

Dicsértessel Uram, azokért, kik szeretetedért megbocsátanak,

S elviselik a bajt és a nyomort;
Boldogok, kik ezeket bekében elviselik,
Mert általad, oh legmagasabb, meg fognak koronáztatni.

Dicsértessel Uram, bátyánkért, a testi halálért,
Mely elől semmi élő ember meg nem szökhetik!

Jaj azoknak, kik halálos vétkekben halnak meg!

Boldogok azok, kik legszentebb akaratodban megnyugszanak,

Mert nem árthat nekik többé a második halál.

Dicsérjétek és áldjátok Uramat és hálálkodjatok neki.

És szolgáljatok neki alázatossággal!»

Ez volt Ferencz hattyú-dala, ebben foglaltatik minden gondolata s érzése, az egész egyén e kevés versben találja magyarozatát. De ezek egyszersmind egy új idő ébresztő hangjává lettek, mely hajnalban egy egész nemzetet magasztos napszámra hitt föl. Minden kéz kezdett ekkor mozogni és versenyezve munkálkodni. Vidám dalolással megkezdődött a munka s a mint a déli nap lesütött, a kész mű fölemelkedett, csillogva fenyében az új keresztyén művészet.

Szent Ferencz ilyformán volt az első modern ember, a művészet, költészet és demokrata világnézet új irányának kezdeményezője.

V.

A ferenczes koldús, ki városról városra, faluról falura, házról házra jár s a falat kenyeret a melyet kap, lelki vigasztalással fizeti s tulajdon megelegedése és ihlete által bebizonyítja, hogy a szegénység nem zárja ki a boldogságot, mely nem külső körülményektől függ, hanem a lelki nyugalomtól, megnyerte mindenütt a nép bizalmát sokkal nagyobb mértékben, mint a pap, kinek ez a dézsmát fizette s ki művelődése által tőle különbözött s inkább az urak közé tartozott. A magyar az olasz *frate* czímet, mely a ferenczes koldúst illette, barátoknak magyarosította meg s csakugyan barátot talált benne. Ez volt a nép nevelője minden tekintetben, ellentétben a szerzetessel, a ki deák-klassikus tudományát a magasabb osztályokba oltotta. De a barátok nem voltak azért a tudományosság ellenségei, tanári széket nyertek a párisi egyetemnél; ott tanított Occam Vilmos, kit a venerabilis inceptor czímmel díszítettek s ki csakugyan Verulami Baco, Hobbes és Locke új világnézetének útát tört. Bacon Roger, az irországi barát, szintén túlhaladta kortársait a természettudományokban s már gyanította azon vezénylő szerepököt, melyet végre századunkban foglaltak el.

A koldús-barát, kinek vagyona és biztos hajléka minden napra nincsen, legalkalmasabb hittérítő, mert nem ébreszt gyanút, mindenütt otthonnak érzi magát, ismeri a nép eszmekörét s könnyen azonosítja magát avval, a kinek nélkülözéseiben osztozik. Más részről kivívja magának az urak tiszteletét is az által, hogy lemondott a világ minden kincseiről s élvezeteiről s a szegénységet választotta osztályrészeül. Bizva hivatásában, szent Ferencz maga is megkísérlette a mohamedánok megtérítését, legendájának egy fényes epizódja elbeszéli csodáját a szultán udvarában, de a százados tapasztalás mutatja, hogy a Korán hívei nem téríthetők meg, nekik is van szent könyvek, melyhez ragaszkodnak s koldús térítőiknek, a derviseknek, fanatismusa még sokkal lángolóbb és vadabb, mint a keresztyéneké. Pogány népeknél s az orthodox népség közt azonban csak a barátok tartották fenn a catholicismust, mert tudták magokat azonosítani az elnyomott népekkel, me-

lyek közt éltek. A török hódoltságban nálunk s Boszniában időkig a barátok mentették meg a nyugati egyház magvait.

A rend nem sokára szent Ferencz halála után nagy veszélynék volt kitéve azon belső villongások következtében, melyek kebelében keletkeztek. Volt tudniillik köztök mindig egy párt, mely a rend alapítója szellemében a szegénység fogadalmát a legszigorúbban értelmezte; volt egy másik, mely a földi élvezetek iránt nem volt tökéletesen közönyös s azon teljes vagyontalanságot, melyet az egyes barát fogadott, nem terjesztette ki a rendre, mint tételre. A viszály a pápák elé is került, kik mind a két fölfogást helybenhagyták, ámbár azok közt, kik a legszigorúbban értelmezték az alapító szabályát, többen még eretnokségbe is tévedtek, midőn a szegénység dicsőítése mellett a gazdagságnak és a gazdagoknak bűnösségét hirdették. A barátok általában mindig hajlammal bírtak az ellenzék iránt; szent Ferencz szelleme nem fér össze az aristokrátiával és az elnyomással, s rendjének kitünőségei mindig és mindenütt kezet fogtak az elnyomottakkal. Nálunk is azon időben, midőn a censura minden szabad szót eltiltott, Albach a ferenczesek templomában, Pozsonyban, 1840-ben, midőn az egész országgyűlés hallgatója volt, még Kossuth hírlapja előtt hirdette a szószékről a jobbágyok és a zsidók emancipatióját. Igaz, hogy tüstént visszaparancsolták kismartoni zárdájába, de a szó ki volt mondva szent helyről s csakugyan beteljesedett. Gegő pedig szent István napján nyíltan papolt arról Budán, hogy a magyar többet szenvedett a némettől, mint a töröktől, s midőn Ocskay püspök, a helytartótanács egyházi tagja, ki a bátor barátot már előre ebédre meghívta volt, neheztelve megjegyezte, hogy az ő helyében nem prédikálna így, Gegő felelt:

— Elhiszem, mert méltóságod püspök és nagy úr s kilátása van, hogy még följebb fog emelkedni s állását nem kockáztathatja, de akár mit határozzanak fölöttem, én mindig megmaradhatok annak, a mi vagyok: koldúsnak.

KETTŐS TÉVEDES.

Beszély.

Első közlemény.

Zagala, mas que las flores
Blanca, rubia y ojos verdes,
Si piensas seguir amores
Piérdete bien, pues te pierdes.

I.

Chaverny Julia mintegy hét éve volt már férjnél, s körülbelül öt és fél év alatt belátta, hogy nemcsak lehetetlen szeretnie férjét, hanem még egyáltalán valamire becsülnie is nehéz dolog. Ez a férj nem volt hitvány ember, ostobának vagy együgyűnek sem lehet mondani, noha meglehet, hogy mindebből volt benne valami. Julia, ha emlékein elmerengett, emlékezhetett rá, hogy egy időben szeretetre méltónak találta e férfit, de most kelleetlen volt előtte. Mindent visszataszítónak talált benne. A hogyan evett, kávéját itta, beszélt, mind csak ideggörcsöt okozott neki. Alig is találkoztak s beszélgettek máskor, mint az asztalnál, de minthogy hetenkint többször együtt étkeztek, ez épen elég volt arra, hogy Julia ellenszenvét folyton táplálja.

A mi Chavernyt illeti, ez elég szép férfi volt, korához mértén kissé kelletnél zömökebb, arca üde, véralkata vérmes, s természeténél fogva sohsem bántotta ama határozatlan nyugtalanság, mi az erősebb képzelő tehetséggel bírókat gyakran el szokta fogni. Jámborúl hitte, hogy felesége baráti jó indulattal viseltetik iránta, (hogy úgy szeretve higye magát általa, mint esküvőjök napján, ennél sokkal philosophusabb

volt!), s e meggyőződése se örömet, se bánatot nem okozott neki; az ellenkezőbe épen úgy belenyugodott volna. Több évig szolgált egy lovas ezredben, de aztán jelentékeny vagyont örökölvén, beleúnt a katonaéletbe, lemondott s megnősült. Kissé nehéznek tetszhetik, két oly egyén házasságát megmagyarázni, kiknek egyetlen egy gondolatuk sem volt közös. Egyfelől a nagyszülők s amaz önfeláldozó házasságközvetítők, kik, mint Fruzsina, szívesen összeházasítják a velencei köztársaságot a szultánnal, sokat fáradoztak e dolog anyagi kérdésének elintézésében. Másfelől Chaverny elég jó családból származott, akkor tájt még nem is volt annyira elhízva, jó kedvnek örvendett, s a szó teljes értelmében az volt, kit jó fiúnak szokás nevezni. Julia szívesen látta, hogy anyjához eljárogat, mert meg-meg neveltette katonaélményeinek elbeszélésével, melyek tréfája, igaz, nem egyszer vetett a jó ízles ellen. Szeretetre méltónak találta, mert minden bálban megtánczoltatta őt s mindig rá tudta beszélni anyját, hogy sokáig maradjanak ott, vagy hogy a színházba, a boulognei erdőbe menjenek. Aztán hősnek hitte, mert volt két vagy három párbaja, melyekben elég tisztességesen megverte ellenfelét. De a mi végleg betörtözte Chaverny diadalát, az bizonyos kocsinak leírása volt, melyet ő saját terve szerint akart készíttetni, hogy ebben vigye Juliát akkor, mikor ez majd neki fogja nyújtani kezét.

Alig néhány hónapra e házasság után, Chavernynek valamennyi érdeme sokat vesztett előbbi fényéből. Mondanom sem kell, hogy már nem tánczolt nejjével. Tréfás történetkeik háromszor-négyszer is végig mesélte már. Most azt mondogatta, hogy ezek a bálók nagyon sokáig tartanak. A színházban ásítozott s elviselhetetlen kényszernek találta az esti öltözködést. A restség volt legnagyobb hibája; ha tetszeni iparkodott volna, tán czélt ér, de a feszélyezettség halálkín volt neki, mint ez a zömök embereknel már rendes. A társaságot nem állhatta, mert itt csakis annyiban talál az ember szíves fogadtatásra, a mennyiben maga is erőlködik kedves lenni. A durva jó kedvet többre becsülte minden finomabb élvezetnél, mert hogy a maga fajtájú emberek közt kitűnjék, erre nem kellett egyéb fáradságot vennie, minthogy a többieknel hangosabban kiabáljon, a mi nem is volt oly nehéz dolog az övéhez hasonló erejű tüdővel. Ezenkívül abban is nagy dicsőségét találta, hogy több champagneit tudott meginni,

mint más ember fia, s pompásan átugratott lovával egy négy lábnyi akadályon. Meltán részesült tehát oly nagyrebecsülésben ama nehezen meghatározható lények részéről, kiket fiatal embereknek hívnak, s kiktől csak úgy hemzsegnék boulevardjaink esti öt óra tájt. Mohón kapott vadászati, vidéki kirándulásokon, futtatásokon, férfi-ebédeken s estélyeken. Napjában hússzor is elmondta, hogy ő a legboldogabb ember ezen a világon, s Julia, a hányszor ezt hallotta, ég felé emelte szemeit s kis szája leírhatatlan megvetés kifejezését ölté magára.

Mint fiatal szép nőt, ki egy megvetett férjhez volt lánczolva, az imádók mily vágyakozva rajongták körül, gondolhatni. De Juliát a nagy világ csábjai ellen mindedig nemcsak anyja védte, ez az igen okos asszonyság, hanem védte saját gögje is, mely nála különben is valóságos hibává volt fajúlva. Aztán a házassága után beállt csalódás, mi némileg tapasztaltabbá tette őt, erősen megbénította benne a szerelmi lobbakonynyságot. Hízelt büszkeségének, hogy a társas körökben sajnálkoztak rajta s mint a lemondás mintaképét emlegették. Mindent összevéve, majdnem boldognak érezte magát, mert nem volt szerelmes senkibe sem, s férje teljes szabadságot engedett cselekedeteiben. Kaczérsága (meg kell vallani, szerette kissé láttatni, hogy férje nem ismeri a benne bírt kincs teljes értékét), az a kaczérság, mely ép oly ösztönszerű volt, mint egy gyermeké, jól összeillett ama bizonyos megvető tartózkodással, mely azonban nem volt prudéria. Julia mindenki iránt szeretetre méltó tudott lenni, de mindenki iránt egyenlő mérvben volt az. A rágalom a legcsekélyebb váddal sem illethette.

II.

A házaspár Lussanné asszonynál, Julia anyjánál volt ebéden, ki Nizzába készült indulni. Chaverny, noha halálra únta magát anyósánál, kénytelen volt nála tölteni az estét, akármennyire szeretett volna a boulevardon járkálni barátjaival. Ebéd után egy kényelmes díványon helyezkedett el s így töltött két órát, a nélkül, hogy egy szót ejtett volna ki. Az oka igen egyszerű volt: aludt, noha elég illemesen, ülő

helyzetben, fejét felre hajtva s mintha érdekléssel hallgatná a társalgást, időnkint föl-fölebredt s közbe-közbe szúrt egy-egy megjegyzést.

Majd a whist-asztalhoz kellett ülnie, pedig utálta ezt a játékot, mivel némi elmefeszítést kíván. Mindez elég későig eltartott. Féltenegyedre ült már. Chaverny sehová sem volt eligerkezve ma estére s teljességgel nem tudott, mit tevő lenni. Ezen való töprengése közben jelentették, hogy kocsija előállott. Ha haza megy, haza kell kísérnie nejét. Az ily húsz percnyi négy szemköztre való kilátás meglehetősen megijeszthette; de nem volt zsebében szivar s odáig volt attól a vágytól, hogy megkezdhesse ama dobozt, melyet épen ebédre indultukkor kapott Havreből. Rá szánta magát.

A mint nejét shawljába burkolva belepillantott a tükörbe, nem állhatta meg mosoly nélkül, hogy a mézesheteket élő ferjek szerepeben találja magát. Ránézett nejére is, kire eddig alig pillantott. Ez este a szokottnál csinosabbnak tűnt föl előtte; s ezért kissé hosszabban tartott, míg neje vállain eligazította a shawlt. Juliának nem kevésbé volt kellemetlen az ígérkező hitestársi têt-à-tête. Ajkai duzzogásra csúcsorodtak, íves szemöldökei önkénytelenül összebb vonultak. Mindez oly kellemes kifejezést adott ábrázatának, hogy még egy férj sem maradhatott ezzel szemben közönyös. Tekintők találkozott a tükörben az imént említett műtét alatt. Mindketten zavarba jöttek. Chaverny, hogy lerázza magáról, mosolyogva csókolta kezét nejének, a mint ez shawljának megigazítására fölemelte kezét.

— Hogy szeretik egymást! — suttogá Lussanné aszszony, ki se a nő hideg megvetését, se a férj közönyös arcz-kifejezését nem vette észre.

A mint ketten ott ültek a kocsiban, majdnem érintve egymást, eleinte némán maradtak. Chaverny érezte, hogy illő volna valamit mondani, de mi sem jutott eszébe. Julia viszont kétségbeesetten hallgatott. A férj háromszor-négyszer elásította magát, úgy hogy utoljára maga is megrestelte s végül kötelességének vélte bocsánatot kérni nejétől.

— Az estély kissé hosszúra nyúlt — tette hozzá menteközleg.

Julia nem látott egyebet e megjegyzésben, mint azt, hogy férje bírálgatni akarja anyja estélyeit, s valami kellemetlent

akar neki mondani. Már régóta megszokta, hogy minden magyarázgatást kerüljön férjével szemben, tehát nem szakította félbe hallgatását.

Chaverny, ki ez este akarata ellenére társalgó kedvben volt, két percz múlva újra kezdé:

— A mai ebéd pompás volt, de őszintén megvallom önnek, hogy a mama pezsgője túlságosan cukros.

— Hogyan? — kérde Julia föltűnő hanyagon fordulva feleje s tettetve, mintha mit sem hallott volna.

— Azt mondtam, hogy a mama pezsgője túlságosan cukros. Neki elfelejtettem megmondani. Igazán furcsa, de az emberek azt hiszik, hogy csak olyan könnyű pezsgőt választani. Pedig bizony annál semmi sem nehezebb. Húsz fajta pezsgő közt csak egyetlen egy van jó!

— Ah! — kiáltott föl Julia udvariasságból, s e megerőtetés után félre fordította fejét, kinézett a felőle levő kocsiablakon. Chaverny hátradült, a hintó első ülésének vánkosára tette lábát, kissé bosszankodva azon, hogy felesége oly érzéketlennek mutatkozik az ő abbeli iparkodásai iránt, miszerint a társalgást megkezdje.

Mindazonáltal még kétszeri-háromszori ásitás után ismét megszólalt, kissé közelebb vonulva Juliához.

— Ez a ruha elragadón áll önnek Julia. Hol vette?

— Alkalmasint a kedvesének is ilyet akar csináltatni — gondolta Julia. — Kurtynél — felelte, könnyed mosolylyal.

— Mit nevet? — kérde Chaverny, levéve lábát a vánkosokról s még közelebb húzódva. Egyszersmind megfogta a nő ruhájának egyik ujját s Tartuffe módjára tapogatni kezdte.

— Azt nevetem, hogy önnek szemébe tűnt öltözékem. Vigyázzon, ön tönkre teszi a ruhám ujját. S kivonta Chaverny keze közül.

— Biztosítom önt, nagyon érdeklődöm öltözékei iránt s rendkívül csodálom ízlését. Igazán, becsületemre, a minap említtem is egy . . . egy nőnek, a ki mindig rosszul öltözködik, pedig rettentő sokat pazarol ruhára . . . képes volna tönkre tenni még a . . . Megmondtam neki . . . Főlemlítettem neki . . . önt . . .

Julia valódi élvezettel hallgatta férje zavarát s a világot sem iparkodott volna azt közbeszólása által félbeszakítani.

— Ejnye, de rosszak az ön lovai. Nem haladnak. Már ki kell cserélnem — szólta Chaverny, egészen kijöve sodrából.

Az út hátralevő része alatt sem vett a társalgás élénkebb menetet; mindkét fél a rövid feleletéknél maradt. Végre . . . útczába értek, elváltak, jó éjt kívánva egymásnak. Julia kezdett levetkőzni, szobaleánya valami okból épen kiment, midőn a hálószoba ajtaja egyszerre elég hirtelen fölnyílt s Chaverny belépett. Julia sietve fődte el vállait.

— Bocsánat — szólta a férj — szeretném altatónak a Scott legújabbik kötetét . . . Úgy-e, *Quentin Durward* az?

— Önnél kell lennie — felelt Julia — itt semmiféle könyv sincs.

Chaverny elnézte nejét, kinek szépségét annyira emelte e félrendetlenség. Pikánsnak találta, hogy egy általam utált kifejezéssel éljek. Igazán nagyon szép asszony, gondolta magában. S ott maradt előtte, mozdulatlan állva, egy szó nélkül, gyertyával kezében. Julia, ki vele szemben állt, fejkötőjét tépdeste s türelmetlenül látszott várni, hogy magára hagyják.

— Vigyen el az ördög, ha nem gyönyörű ön ma este! — kiáltott föl végre Chaverny, előre lépve egyet s letéve gyertyáját. — Nagyon szeretem a kibontott hajú nőket!

S e szavak után megragadta félkézzel a Julia vállát borító hosszú fürtöket, s másik karjával majdnem gyöngéden derekon ölelte.

— Szent Isten! Ön borzasztó dohányszagú! — kiáltott föl Julia s elfordult. — Hagyja a hajamat, úgy eltölti e szaggal, hogy aztán majd nem tudom eltávolítani belőle.

— Eh! ezt csak úgy mondja ön, mert tudja, hogy néha dohányozni szoktam. Ne kényeskedjék annyira, édes kis nőm!

S Julia nem fejtőzhetett ki karjaiból elég gyorsan arra, hogy kikerülje a csókot, mit vállára nyomott a férj. De szerencséjére belépett a szobaleánya; semmi sem is gyűlöletesebb egy nőre nézve, mint ezek az édelgések, melyeket majdnem épen oly nevetséges visszautasítani, mint elfogadni.

— Mari — szólta ő nagysága — a kék ruhám dereka túlságos hosszú. Láttam ma Bégyné úrnőt, kinek csalhatatlan az ízlése; az ő dereka bizonyosan jó két újjal volt rövidebb. Fogja, hajtson föl mindjárt belőle gombostükkal, hadd lássuk, mint állna.

S ekkor a szobaleány s úrnő közt egyike kezdődött a

legérdekesebb beszélgetéseknek, a ruhaderekak szabatos terjedelmére vonatkozólag. Julia jól tudta, hogy Chaverny semmit sem gyűlöl annyira, mint ha divatról beszélnek előtte, s hogy ő e beszélgetéssel megfutamítja. Csakugyan öt percznyi jövés-menés után Chaverny, látva, hogy Julia egészen a ruhaderekkel van elfoglalva, irtóztatókat ásított, fölvette a gyertyát s távozott, hogy vissza ne térjen.

III.

Perrin őrnagy ott ült egy asztalka előtt s nagy figyelemmel olvasott. Kifogástalanul kefélt kabátja, katonasapkája s főleg mellének hajthatatlan merevsége öreg harczfira mutatott. Szobájában minden tiszta, de a lehető legegyszerűbb volt. Asztalán tintatartó s két meghegyezett lúdtoll állt egy levelpapirdoboz mellett, melyből legalább is egy éve már nem használtak föl újabb ívet. De ha Perrin őrnagy nem igen írogatott, annál többet olvasott. Most épen a *Perzsa leveleket* olvasta, tajtékipipájából pöfékelve; s e kettős foglalkozás annyira lebilincselte minden figyelmét, hogy nem is vette mindjárt észre, hogy szobájába lépett Châteaufort őrnagy. Ez az ő ezredebeli fiatal tiszt, nagyon csinos alakú, igen szeretetre méltó, kissé nyegle ember volt, kit nagyban pártfogolt a hadügyminiszter; szóval, majd minden tekintetben teljes ellentéte volt Perrin őrnagynak. Mindazonáltal jó barátok voltak, nem tudom miért, s naponként találkoztak.

Châteaufort Perrin őrnagynak vállára ütött. Emez föl emelte fejét a nélkül, hogy pipáját abba hagyta volna. Először örvendő kifejezést öltött arca, a mint megpillantá barátját, aztán bánatossá változott, mert a jó embernek búcsút kellett vennie könyvétől; végül látszott, hogy belenyugodott sorsába s készült, illőn látni vendégét. Zsebében motoszkált egy kulcs után, melynek segítségével kinyisson egy szekrényt, hová egy drága szivardoboz volt zárva, melyet maga az őrnagy nem szívott ugyan, de a melyet egyenként oda ajándékozott barátjának. Châteaufort, ki százszor is látta ugyan e mozdulatot, közbeszólt: — Hadd csak, öreg, tartsd meg szivarjaidat, van nálam elég! S aztán egy mexikói szalmából

készült elegáns szivartárczából kivont egy fahéj színű, mindkét végén jó hegyes szivart, rágyújtott s elterült egy kis diványon, melyet Perrin őrnagy sohasem vett igénybe, fejét a vánkosra, lábát a szemközti karra tette. Châteaufort füstfelhőbe burkolózott mindenek előtt, miközben behúnyt szemmel mélyen gondolkozni látszott azon, a mit mondani akart. Arcza ragyogott az örömtől, s úgy tetszett, csak nehezen bír visszafojtani keblébe bizonyos boldogító titkot, melyet kitalálhatni égett a vágytól. Perrin őrnagy szekét a diványnyal szembe állítva, egy ideig szótlan füstölgetett; aztán, hogy Châteaufort csak nem akart megszólalni, ezt kérde:

— Mit csinál Urika?

Ez egy fekete kanca volt, melyet Châteaufort kissé agyon talált lovagolni, s melyet attól feltettek, hogy szívdo-bogásos lesz.

— Jól van — felelte Châteaufort, ki nem is hallotta a kérdés lényegét. — Perrin! — kiáltott föl emez felé nyújtva a divány karjára helyezett lábát — tudod-e, mily szerencse neked, hogy barátod vagyok én?

Az öreg őrnagy hamarjában azon kezdett gondolkozni, mily előnyöket szerzett neki a Châteaufort barátsága, de nem emlekezett vissza egyébre, mint hogy néhány kanaster-teker-cset kapott tőle ajándékba, meg hogy néhány napi szobafogságot kellett szenvednie, a miért belekeveredett egy oly párbajba, melyben Châteaufort vitte a főszerepet. Igaz, hogy barátja számos jelét adta a bizalomnak. Mindig hozzája fordúlt, valahányszor a szolgálatban helyettesíttetni akarta magát, vagy ha egy párbaj-segédre volt szüksége.

Châteaufort nem engedte, hogy sokáig tündödjék barátja, simított angol papírra s csinos szarkalábakkal írt levélkét nyújtott feléje. Perrin őrnagy elfintorította arczát, a mi nála mosolyt jelentett. Ő gyakran látott már ilyen barátjához intézett, simított papírú s szarkalábakkal tele írt levélkéket.

— Nesze — szól emez. — Ezt nekem köszönheted!

Perrin a következőt olvasta:

«Nagyon szép volna öntől, kedves őrnagy úr, ha hozzánk fáradna ebédre. Chaverny úr személyesen hívta volna meg önt, de kénytelen volt egy vadászati kirándulásban részt venni. Nem tudom Perrin őrnagy úr czímét s így nem kérhetem fel őt, sziveskedjék önt hozzánk elkísérni. Az ön beszéde

folytán nagy kedvem jött megismerkedni vele, s én kétszerezsen lennék lekötelezve, ha ön elhozná őt. Chaverny Julia.»

«Utóirat. Nagyon meg kell köszönnöm a zenedarabot, melyet ön oly szíves volt számomra lemásolni. Igazán elragadó s ez is csak az ön jó ízlésére mutat. Miért maradt el csütörtöki estélyeinkről, mikor tudja, mily örömmel látjuk?»

— Szépen van írva, finom — szólt Perrin, a mint befejezte az olvasást. Hanem az ördögbe is, ettől az ebédől borzong a hátam, mert selyemharisnyát kell húznom s ebéd végén szó sincs a füstölésről.

— Na hisz ez nagy baj! Hogy tudsz Páris legszebb nőjénél többre becsülni egy pipát? . . . Hanem igazán bámulom háládatosságod! Még meg sem köszönöd a szerencsét, melybe az én közbenjárásom által jutottál.

— Megköszönjem? De hiszen nem a te érdemed, hogy ez a meghívás szerencséje ért, ha ugyan szerencsének nevezhetni.

— Hát ugyan kié?

— Chavernyé, a ki kapitány volt nálunk. Alkalmasint elmondta a feleségének: «Hívd meg azt a Perrint, jó ficzkó!» Hogy is gondolod, hogy egy szép asszony, kit csak egyetlen egyszer láttam, egy ily magamfajta ócska bakkancsnak meghívására még csak gondoljon is!

Châteaufort elmosolyodott, a mint az őrnagy szobáját díszítő, fölöttébb keskeny tűkörben megpillantotta magát.

— Öregem, önt ma elhagyta az éleselméjűsége. Olvassa el még egyszer azt a levélkét, s talán olyasmit fog benne találni, a mit eddig nem vett észre.

Az őrnagy kiforgatta-beforgatta a levélkét, de semmit sem fedezett föl benne.

— Micsoda, te vén sas! — kiáltott Châteaufort — hát nem veszed észre, hogy csak azért hí meg téged, hogy nekem örömet szerezzen, hogy bebizonyítsa, mennyire becsüli barátaimat, kimutassa, hogy . . . hogy . . .

— Hogy mit?

— Hogy . . . tudod te jól, mit.

— Hogy szerelmes beléd? — kérde az őrnagy kétkedő arcczal.

Châteaufort felelet helyett füttyülni kezdett.

— Hogy hát szerelmes volna beléd?

Châteaufort csak tovább fütyült.

— Mondta?

— Ugyan, hisz csak látni lehet!

— Mi? Ebből a levélből?

— Persze!

Most már meg Perrin kezdett el fütyülni. Az ő füttye épen oly jelentőséges volt, mint az én Toby bácsim Lillibulerója.

— Micsoda? — kiáltott Châteaufort, kikapva a levélkét Perrin kezéből. — Te nem látod, mennyi . . . gyöngédség, igen gyöngédség van e levélben? Mit szólni erre: «Kedves örnagy úr!» Gondold meg, hogy egy korábbi levélkében csak egyszerűen: «Tisztelt örnagy úr!» voltam. «Kétszeresen lennék lekötelezve», no ez bizonyos. Aztán nézd csak, itt egy szó ki van törölve: «Szívből». Szívből üdvözli igen sok lett volna; «őszintén üdvözli» meg igen kevés, tehát inkább be se fejezte levelét. Oh, édes öregem! neked talán az kellene, hogy egy olyan előkelő hölgy, mint Chavernyné, majd úgy varrja magát a te barátod nyakába, mint egy kis grisette? . . . Én mondom neked, én, hogy ez elragadó egy kis levél, s hogy vaknak kell lenni, ha az ember nem ismeri föl benne az érzelmet . . . Aztán az a szemrehányás a végén, a miért egyetlen egyszer elhanyagolom a csütörtökjét! Mit szólni hozzá?

— Szegény kis asszonyka! Ne bolondulj bele ebbe a ficzkóba, mert bizony hamar megbánod! — kiáltott föl Perrin.

Châteaufort azonban nem ügyelt barátjának e prosopopoejára, s halk, behízelt hangon folytatá:

— Tudod-e, édes öregem, hogy te igen-igen nagy szolgálatot tehetnél nekem?

— Mi módon?

— Segíts nekem ebben a dologban. Én tudom, hogy a férje nem úgy bánik vele, a mint kellene, ez a barom egész szerencsétlenné teszi . . . Te ismerted, Perrin. Mondd is meg feleségének, hogy ez egy durva barom, s olyan ember, kinek nagyon rossz híre van.

— Oh! . . .

— Tudod . . . egy kéjencz . . . Szeretőket tartott, mikor katonáskodott volt, de még milyeneket! Mondd ezt a feleségének.

— Oh, ugyan hogy beszéljek én ilyféléket annak az asz-

szonynak, mikor ez által olyan dologba ártom magam, a mivel . . .

— Az Isten szerelmére, hisz mindennek megvan a maga módja . . . Aztán mindenek fölött dicsérij engemet.

— No ez már könnyebb volna, ámbár mégis . . .

— Dehogy annyira könnyű. Figyelj! Nem akarom, hogy kényed-kedved szerint magasztalj föl, mert a túlság még csak ronthatna ügyemen . . . Mondd azt neki, hogy egy idő óta azt veszed észre, hogy szomorú vagyok, nem igen beszélek, nem eszem . . .

— Na már a manóba is — kiáltott föl Perrin, hangosan fölkapzavva, mitől olyan furcsán tánczolt szájában a pipa — ezt én soh'se fogom Chavernynének szemébe mondani tudni. Hiszen tegnap is majdnem úgy kellett téged hazaszállítani azon ebéd után, melyet a pajtásaink adtak.

— Jó, jó, de azért szükségtelen, erről beszélni neki. Jó lesz, ha azt gondolja, hogy szerelmes vagyok bele, már pedig az a sok regénygyártó telebeszélte az asszonyok fejét azzal, hogy a ki jól eszik-iszik, az nem lehet szerelmes.

— No a mi engem illet, nekem ugyan semmi sem venné el étvágyamat, sem ivó kedvemet.

— Így hát, édes Perrin barátom — szólt Châteaufort, kalapját föltéve s hajfürtjeit megigazitva — ezzel rendben vagyunk. Jövő csütörtökön eljövök érted, húzz cipőt és selyemharisnyát, díszruhát! Aztán ne feledd, minél jobban bemártani a férjét s engem meg földicsérij!

Azzal távozott, sok keccsel suhogtatva lovagostorát s magára hagyván Perrin örnagyot, hogy tünődjék a kapott meghíváson, a mi még nagyobb szeget ütött a fejébe, a mint a selyemharisnyára s a díszruhára gondolt.

IV.

Minthogy több meghívott vendég kimentette magát, kissé szomorkás volt Chavernyné ő nagyságának ebédje. Châteaufort ott ült Julia mellett; rendkívül igyekezett szolgálátára lehetni, s szokása szerint finom szeretetreméltósággal viselte magát. A mi Chavernyt illeti, ő nagy sétalovaglást tett e reggel, tehát bámulatós étvágya volt. Úgy evett-ivott, hogy

a félholt is kedvet kaphatott volna tőle. Vele tartott Perrin őrnagy, ki gyakran töltött s kaczagva kocczintott gazdájával, a mikor csak ennek hangos jókedve erre alkalmat nyújtott neki. Chavernynek, hogy ismét katonák közt találta magát, hamar visszatért katonakorabeli modora, jókedve; különben sem tartozott soha azok közé, kik válogatóság tréfáikban. Neje minden illetlen ötletre hidegen megvető arcot öltött; ilyenkor Châteaufort felé fordult s külön kezdett vele társalogni, hogy ne lássék hallani azt a beszédet, mely határozottan ellenére volt.

Íme egy példa a férjek e mintaképének finomságáról. Ebéd vége felé az operára kerülvén a beszéd sorja, több tánczosnő viszonylagos érdeme fölött kezdtek el vitatkozni s nagyon földicsérték X. kisasszonyt. Erre Châteaufort is rákezdett s mindegyiköknél jobban dicsérte bájosságát, illemes magatartását, modorát.

Perrin, kit Châteaufort néhány nappal azelőtt elvitt az operába, s ki csak is ez egyszer volt ott, nagyon jól emlékezett X. kisasszonyra.

— Úgy-e az a kis rózsaszínű izé, a melyik úgy ugrál, mint a kecske? s a kinek olyan lábszárai vannak, hogy . . . te sokat beszéltél rólok, Châteaufort?

— Ah, ön az ő lábszáraitól beszélt? — kiáltá Chaverny — de tudja-e ön, hogy ha sokat talál rólok beszélni, meggyül a baja tábornokával, T. herczeggel! Vigyázzon, bajtárs, magára!

— Oh nem gondolnám, hogy annyira féltékeny, miszerint azt is megtiltaná, hogy látcsövezzék annak a kisasszonynak lábait!

— Persze, persze; sőt annyira büszke is rájok, mintha ő fedezte volna föl azokat. Mit szól hozzájok, Perrin őrnagy?

— Én bizony csak a lovak lábszárával szoktam foglalkozni — felelt szerényen az öreg katona.

— Valósággal csodálatra méltók — folytatá Chaverny — egész Párisban nincs párjok, kivéve épen a . . . Elhallgatott s bajuszát kezdte pödörgetni, mi alatt esetlen czélzással nejeire tekintett, ki nyakig elpirúlt.

— Kivéve a D. kisasszonyéit? — kérde Châteaufort, egy másik tánczosnőt említve.

— Nem — felelt Chaverny Hamlet tragikus pathosával — de nézd nőmet!

Julia bíborpiros lett a haragtól. Hirtelen villámszerű tekintetet lövelt férjére, melyben a düh és megvetés cikázott, aztán uralkodni igyekeztén magán, hirtelen Châteauforthoz fordult:

— Azt a . . . azt a *Maometto* duettet — szolt kissé remegő hangon — jó volna, ha betanulnók együtt. Az ön hangjához nagyon jól találhat.

De Chavernyt nem lehetett oly könnyen kihozni sodrából.

— Châteaufort — kezdé újra — tudja-e, hogy azokat a kérdéses lábszárakat én régebben le akartam mintáztatni? De nem akartak beleegyezni!

Châteaufort, kinek rendkívüli öröme volt ez a szemtelen fölfedezés, tetette magát, mintha mit sem hallana s nagy érdeklődéssel beszélt Chavernyné ő nagyságával *Maomettoról*.

— Az a nő, a kiről beszélek — folytatá a könyörtelen férj — rendesen nagyon meg volt botránkozva, midőn e tárgyról vele vitatkoztak, de azért még sem haragudott érte igazán. Tudja-e, hogy mértéket szokott vétetni a harisnyaárusával? Na feleség, ne haragudjék, árusnőt akartam mondani. S a mikor Brüsszelben jártam, három lapnyi kezeírását kellett magammal vinnem, mi mind a legrészletesebb utasításokról szolt a harisnya-vásárlást illetőleg.

De már beszélhetett. Julia föltette magában, hogy mit sem fog hallani. Châteaufort-ral beszélgetett, erőltetett vidámsággal s bájos mosolya arról iparkodott meggyőzni e férfit, hogy csak az ő szavait hallja. Châteaufort viszont kizárólag *Maomettoval* látszott elfoglalva lenni, de mit sem szalasztott el a Chaverny szemtelenségeiből.

Ebéd után hangverseny következett; Chavernyné zongora mellett énekelt Châteaufort-ral. Chaverny abban a percben eltűnt, a mint a zongorát fölnyitották. Több látogató érkezett, de ez nem akadályozta meg Châteaufort-t, hogy igen gyakran halkán ne szóljon Juliához. S a mikor távozott, kijelentette Perrin előtt, hogy nem vesztette el a mai estét, s hogy ügye elébbre haladt.

Perrin egészen egyszerűnek találta, hogy egy férj a felesége lábszárairól beszéljen. Mikor egyedül volt az utcán Châteaufort-ral, megindúlt hangon is mondá barátjának:

— Ugyan, hogy lehet lelked, megzavarni ezt a boldog háztájt? Mikor annyira szereti azt a kis feleségét!

V.

Chavernyt már egy hónapja nagyban foglalkoztatta az a gondolat, hogy kamarássá legyen.

Talán csodálkozni fognak némelyek, hogy egy ily zömök, henye, kényelmet szerető embert nagyravágyó gondolat bánt-hatott, de Chaverny a maga eljárását számos s jó okkal tudta igazolni. Mindenekelőtt, mondá barátjainak, én nagyon sok pénzt költök páholyokra, melyekkel nőknek kedveskedem; de ha majd udvari hivatalom lesz, a hányat tetszik, annyi páholyt fogok majd kapni, a nélkül, hogy egy krajezáromba kerülne. Aztán rendkívül szeretem a vadászatot: a királyi vadászatokkal én fogok rendelkezni. Végül, minthogy most már nincs egyenruhám, nem tudom, miként öltözzem az udvari bálokra, a marquis-öltözéket nem szeretem, a kamarási ruha pedig nagyon jól állana nekem. Következőleg tehát mindent megmozgatott, hogy elnyerje e méltóságot. Nejétől is szerette volna, ha szintén tesz lépéseket, de ez makacsúl megtagadott mindent, noha több, igen befolyásos barátnője volt. Chaverny, minthogy némi apróbb szolgálatokat tett az udvarnál akkor tájt nagyon befolyásos H. herczegnek, sokat várt ennek tekintélyétől. Barátja, Châteaufort, kinek szintén igen kiváló összeköttetései voltak, oly buzgalommal s odaadással szolgálta ügyét, mint akkor fogja tapasztalhatni olvasóm, ha véletlenül szép nőnek férje.

Egy körülmény fölöttébb előmozdítá Chaverny dolgát, noha rája nézve elég gyászos következményei lehettek volna. Chavernyné, meglehetősen nehezen, egy páholyt szerzett az operában valamelyik premièrere. E páholyban hat ülés volt. Férje különös kivételkép s heves szemrehányások után volt rávehető, hogy elkísérje őt. Julia ugyanis Châteaufortnak akarta fölajánlani az egyik helyet, s minthogy érezte, hogy e férfival ő nem mehet egyedül az operába, rábirta ferjét, hogy velök jöjjön az előadásra.

Chaverny aztán mindjárt az első fölvonás után távozott is, egészen négy szemközt hagyva nejét barátjával. Ezek ele-

inte mind a ketten némán maradtak némi feszélyezettségből: Julia azért, mert egy idő óta őt magát is bizonyos zavar fogta el, ha Châteaufort-ral egyedül maradt, emez azért, mert meg voltak a maga tervei, s mert jónak találta megindúlnak látszani. Châteaufort lopva végig pillantván a termen, örömmel látta, mint irányzódik több ismerős látcsöve páholyukra. Élénk önelégültség fogta el ama gondolatra, miszerint több barátja irigyli boldogságát s ezt valószínűleg jóval nagyobb-nak képzelik, mint tényleg a mekkora volt.

Julia, miután több ízben megszagolta illatos üvegcséjét es bokrétáját, a hősegről, a színdarabról, az öltözékekről kezdett beszélni. Châteaufort szórakozottan hallgatta, sóhajtozott, izgett-mozgott székén, Juliára tekintett s megint sóhajtozott. Julia nyugtalankodni kezdett; Châteaufort egyszerre csak hirtelen fölkiáltott:

— Oh mennyire sajnálom én a lovagkor letűntét!

— A lovagkorét? S ugyan miért? — kérde Julia. — Bizonyára, mert a középkori lovagcostume önnek jól állana?

— Hát annyira bamba nyeglének hisz engem ön? — válaszolt keserű és szomorú hangon. — Nem, azért sajnálom mert akkor . . . a kinek szíve-lelke volt rá, sok mindenre áhítozhatott. Arra, hogy egy nőnek tessék egy férfi, elég volt, ha emez kettéhasított egy óriást . . . Nézze kérem, látja nagysád azt a nagy koloszt az erkélyen? Szeretném, ha ön azt parancsolná nekem, hogy kérjem el tőle a bajuszát, s aztán a díj fejében szabad lenne két szócskát mondanom önnek, a nélkül, hogy fölbozantanám.

— Mily bohóság! — kiáltott föl Julia, egész szeme fehéréig elpirúlva, mert már sejtette mi akar lenni az a két szócska. — De látja Sainte-Herminenét, ilyen korban kívágot ruhát s báli öltözéket venni magára!

— Én csak egy dolgot látok, azt hogy ön nem akar engem meghallgatni, s ezt már régóta veszem észre. Ha ön kívánja, hallgatok . . . de — sugta sóhajtvá — ön megértett engemet.

— Épen nem — szólt Julia szárazon. — Hanem hová mehetett férjem?

Épen jókor látogató érkezett, ki Juliát kisegítette kínos zavarából. Châteaufort föl nem nyitotta száját. Halvány volt s nagyon megilletődöttnek látszott. Mikor a látogató eltávo-

zott, néhány közömbös megjegyzést ejtett a színdarabról. A társalgást hosszú szünetek szakították félbe.

A második fölvonás épen kezdődni akart, midőn a páholy ajtaja megnyílt s Chaverny karján egy nővel megjelent, a ki igen csinos volt, nagyon föl volt ékítve s hajdíszül pompás rózsaszínű tollakat viselt. Utánok H. herczeg jött.

— Kedves barátném — szólott nejéhez, én a herczeg urat s ő nagyságát rettentő oldalpáholyban találtam, a honnan nem láthatni a díszleteket. Szívesek voltak elfogadni, hogy a mi vendégeink legyenek.

Julia hidegen meghajtá magát; H. herczeg nem volt rokonszenves egyéniség előtte. A herczeg s a rózsás tollú hölgy áradoztak a merő mentekezéstől, féltek, hátha terhére lesznek ő nagyságának. Aztán következett az elhelyezkedés, mi közben egymáson túl iparkodtak tenni a szíves előzékenységben. Az ebből támadt zaj-baj közt Châteaufort hirtelen odahajolt Juliához s egész halkán fülébe súgta:

— Az Isten szerelmeért ne üljön előre a páholyban!

Julia nagyon elcsodálkozott ugyan, de azért helyén maradt. Mikor mindnyájan leültek, Châteaufort felé fordult s kissé szigorú tekintettel kért fölvilágosítást e rejtély felől. De emez csak merev nyakkal, ajkát beharapva ült helyén s egész magatartásán látni lehete, hogy valami rettenetesen ellenére van. Julia elgondolkozott s elég rosszul értelmezte Châteaufort kérését. Azt hitte, hogy halkán akart vele beszélni az előadás alatt, folytatni akarta különös társalgását, a mi azonban lehetetlen, ha Julia a páholy elején marad. Julia a termen végig tekintve azt vette észre, hogy több nő az ő páholyát kezdi látésövezni, hanem ez mindig úgy szokott történni, hogy egy új alak tűnik föl. Susogni, mosolyogni kezdtek: pedig hát mi volt ebben oly rendkívüli? Oh milyen kis városiak az emberek az operában!

Az ismeretlen nő Julia virágcsokra fölé hajolt s bájos mosolylyal szólott:

— Nagysádnak ugyan szép bokrétája van. Meghiszem, hogy sokba kerülhetett ebben az évszakban, legalább is tíz francba. Hanem persze ön nem maga vette? Ajándék, úgy-e? A nők nem szokták magok vásárolni bokrétájokat.

Julia nagyra meresztette szemeit, nem tudva mifele vidéki nővel lehet dolga.

— Herczeg — szólt a hölgy bágyadt kifejezéssel — ön nem adott nekem bokrétát. Chaverny az ajtónak rohant. A herczeg föl akarta tartóztatni, a nő szintén, mert már nem vágyott bokrétára. Julia egy pillantást váltott Châteaufort-ral. E pillantás ezt akarta mondani: Köszönöm önnek, de már késő. Pedig még nem is találta el Julia a nő helyes kilétét.

Az egész előadás alatt a tollas nő ujaival dobolt a zene rhythmusa szerint s összevissza beszélt mindenfélét a zenéről. Megkérdezte Juliától ruhája, ékszerei, lovai árát. Soha Julia ily modort nem tapasztalt. Úgy velekedett, hogy az ismeretlen a herczegnek lesz valami rokona, a ki nem rég érkezhetett meg alsó Bretagneból. Mikor Chaverny egy rettentő bokrétával visszatért, mely sokkal szebb volt, mint a nejeé, általános volt a csodálkozás s a köszönetnek, bocsánatkérésnek se hossza se vége nem akart lenni.

— Hanem Chaverny úr, én nem akarok hálátlan maradni — mondá az állítólagos videki hölgy egy hosszú dictio után — hogy ezt bebizonyítsam, mondjon nekem valamit, a mit ígérjek önnek. Tudja mit, majd himzek én önnek egy pénztárczát, ha majd készen leszek azzal, melyet a herczegnek ígertem.

Végre az opera befejeződött, nagy örömére Juliának, ki rosszul érezte magát különös szomszédnöje mellett. A herczeg neki nyújtá karját, míg Chaverny a másik hölgyet vezette. Châteaufort komoran s elégtelenül lépdelt Julia mögött, feszélyezett arczczal köszöngetve azon ismerőseinek, kikkel a lépcsőn találkozott.

Néhány nő jött mellettök. Julia látásból ismerte őket. Egy fiatal ember halkán s gúnyosan nevetgélve beszélt hozzájok; a nők azonnal fölöttébb élénk érdeklődéssel tekintettek Chavernyre s nejeére; egyikök így kiáltott föl:

— Lehetséges?!

A herczeg kocsija előállt; a herczeg köszönt Chaverny-nak s hévvel ismételte hálálkodását szívességeért. Chaverny ez alatt maga akarta a kocsijához vezetni az ismeretlen nőt, így tehát Julia és Châteaufort egy perczre magok maradtak.

— Ki hát ez az asszony? — kérdé Julia.

— Nem mondhatom meg önnek . . . . mert nagyon furcsa.

— Hogyan?

— Egyébiránt önnek valamennyi ismerőse tudni fogja, mihez tartsa magát . . . De hogy Chaverny ilyet tegyen! . . . Sohse hittem volna!

— De ugyan, hát mi az? Az ég nevére, szóljon! Ki a nő? Chaverny visszajött. Châteaufort halkán suttagó:

— H. herczeg szeretője, R . . .-né Melánia.

— Szent Isten! — kiáltott föl Julia, elámultan tekintve Châteaufortra — ez nem lehet!

Châteaufort vállat vont s a nőt kocsijához kísérve, hozzá tette:

— Azok a nők is ezt mondták az imént, a kiket a lépésőn találtunk. A mi azt a másikat illeti, az mintapéldány a maga nemében. Kényeztetni, becézni szokták; még férje is van.

— Kedves barátném — szólott Chaverny, vidám hangon — önnek nincs szüksége rám, hogy haza kísérjem. Jó éjt! Megyek a herczeghez vacsorálni.

Julia mit sem felelt.

— Châteaufort — folytatá Chaverny — akar velem jönni a herczeghez? Ön is meg van hívva, most adták tudtomra. Szembe tünt ön! Ön megtetszett, jó mag!

Châteaufort hidegen megköszönte a meghívást, köszönt Chavernynének, ki dühösen mardosta zsebkendőjét, a mint kocsija megindúlt.

— No de pajtáskám — mondá Chaverny — azért legalább csak elvisz cabrioletjében ez infansnő kapujáig?

— Szívesen — felelt derülten Châteaufort; — de tudja-e, hogy neje végül megértette, hogy ki mellett ült?

— Lehetetlen!

— Legyen meggyőződve; s az nem is volt helyes öntől!

— Oh persze! Neki sokkal finomabb modora van; aztán még nem is sokan ismerik. A herczeg mindenüvé maga viszi.

VI.

Chavernyné izgatottan tölté az éjt. Férjének eljárása az operában betetőzte a bántalmakat s rögtöni válást látszott követelni. Majd holnap számon kéri őt s értésére adja, hogy többé nincs szándéka oly emberrel egy födel alatt élni, a ki

ily kegyetlenül compromittálta. Hanem mégis felt ettől a jele-
nettől. Soha még komolyan nem beszélt férjével. Elégületlen-
ségének mindedig csak duzzogásokkal adott kifejezést, a me-
lyekre azonban Chaverny mit sem ügyelt, mert ő, ki teljes
szabadságot engedett nejének, soh'se habozott azt hinni,
miszerint neje nem fogja tőle megvonni elnézését, minövel ő
maga szükség esetén szívesen szolgált volna ő irányában.
Julia attól félt főleg, hogy e szemrehányási jelenetben sirva
talál fakadni s férje könnyeit még a sértett szerelemnek fogja
tulajdonítani. Most fájlalta igazában anyjának távollétét, a ki
nagy segítségére lehetett volna tanácsával, vagy magára vál-
lalta volna a válási végzés kimondását. E gondolatok mind
nagy bizonytalanságba ejtették s elaludtakor arra volt elhatá-
rozva, hogy majd egyik férjes barátnőjétől kér tanácsot, ki őt
még nagyon fiatal korában ismerte, s majd ennek belátására
bizza, mily eljárást tanusítson Chavernyvel szemben.

Julia a míg így átengedte magát a boszankodásnak, nem
állhatta meg, hogy önkénytelenül is párhuzamot ne vonjon
férje és Châteaufort közt. Az előbbinek durva illetlensége an-
nál jobban kiemelte az utóbbi finomságát, s Julia bizonyos
örömmel, noha nem minden önvád nélkül, ismerte el, hogy
imádója jobban féltette az ő jó hírnevét, semmint férje. Ez az
erkölcsi összehasonlítás aztán akarata ellenére is arra vezette
Juliát, hogy constatálja, mily előkelő modorú Châteaufort s
mily kevéssé finom a Chaverny magatartása. Látta férjét, a
mint kissé potrohos hasával nagy esetlenül sűrög-forog a H.
herczeg szeretője körül, míg Châteaufort a szokottnál is tisz-
teletesebben azon iparkodik, hogy megóvja jó hírét, melyet
férje majdnem végzetesen kockáztatott. Végre, minthogy
gondolataink önmagunk ellenére is messzi szoktak ragadni,
több ízben elképzelte, hogy ő még özvegygyé is lehet, s akkor
mint ifjú, gazdag hölgynek mi sem fog útjában állni, hogy
törvényesen megkoszorúzza az ifjú örnagy szerelmét. Az
a szerencsétlen kezdet még mit sem enged következtetni
olyat, a mi a házasság ellen szólna, s ha Châteaufort von-
zalma igaz . . . De ekkor számüzte e gondolatokat, melyektől
maga is pirúlt s föltette magában, hogy tartózkodóbb lesz,
mint valaha a Châteaufort-ral való érintkezésben.

Nagy főfájással ébredt föl s még távolabb állt, mint
előtte való este attól, hogy határozott föllépésre merészkedjék.

Nem akart lemenni reggelizni, nehogy férjével találkozzék, szobájába vitette a theát s előparancsolta kocsiját, hogy Lambertnéhez menjen, ama barátnéjához, kitől tanácsot akart volt kérni. E nő akkortájt P.-ben tartózkodott, falusi birtokán.

Reggelizés közben fölnyitott egy lapot. Az első újdonság, melyre tekintete esett, következőleg szólt: «Darcy úr, a konstantinápolyi nagykövetség főttkára, tegnapelőtt Párisba érkezett fontos sürgönyökkel. Ez ifjú diplomatát megérkezése után azonnal hosszas kihallgatáson fogadta a külügyminiszter úr ő excellentiája.»

— Darcy Párisban! — kiáltott föl Julia. — Örvendeni fogok, ha viszontlátom! Vajon mily merev, rideg modorú ember lett belőle! Ez ifjú diplomatából! Darcy és ifjú diplomata! S lehetetlen volt föl nem kacagnia, noha egyedül volt, e szóra: ifjú diplomata.

Ez a Darcy régebben igen gyakran járogatott Lussanné asszony estélyeire; akkortájt a külügyminiszteriumnál volt alkalmazva. Párist nem sokkal a Julia esküvője előtt hagyta el s e nő azóta nem látta őt többé. De azt tudta róla, hogy sokat utazott s rohamosan előléptettek.

Még kezében tartotta a hírlapot, a mikor férje belépett, ki fölöttébb jókedvűnek látszott. Láttára Julia fölkel, hogy távozzék, de minthogy szorosán előtte kellett volna elhaladnia, ha öltözőjébe akar menni, ott maradt állva, a hol volt, a fölindulás azonban annyira erőt vett rajta, hogy a mint a theás asztalra támaszkodott, hallgatólag rezgett a porcelánservice kezétől.

— Kedves barátném — szólt Chaverny — búcsúzni jövök önhöz, néhány napra. H. herczeghez megyek vadászni. Mondhatom, nagyon el van ragadtatva az ön tegnapi szíves vendéglátásától. Ügyem jól áll s ő megígérte, hogy a lehető leghevesebben fog ajánlani a királynak.

Julia e szavakra elsápadt, majd kipirúlt.

— H. herczeg úr tartozik önnek vele — szólt remegő hangon. — Nem tehet kevesebbet egy olyanért, a ki a legbotrányosabban kompromittálja nejét pártfogójának szeretőivel.

Aztán kétségbeesett erőlködéssel s fonséges léptekkel áthaladt a szobán, belépett öltözőjébe, melynek ajtaját nagy erővel bezárta.

Chaverny egy perczig ott állt, fejét lesütve, megzavarodott arczczal.

-- Honnan az ördögből tudhatja? — tünődék. — De hát végre is mindegy, a mi megtörtént, megtörtént.

S minthogy nem volt szokása sokáig időzni valamely kellemetlen gondolatnál, egyet perdült sarkán, kivett a czukortartóból egy darabka czukrot s teli szájjal kiáltá a belépő szobaleánynak:

— Mondja meg a feleségemnek, hogy négy-öt napig maradok H. herczegnél, s majd küldök haza neki vadat.

Azzal távozott, már csak az általa elejtendő fáczánokra és özekre gondolva.

VII.

Julia férje ellen kétszerződött haraggal utazott P.-be; de ezúttal meglehetősen csekélység volt az oka újabb haragjának. Férje az új hintón hajtattott H. herczeg kastélyába, s egy másik kocsit hagyott az ő rendelkezésére, mely, a kocsis állítása szerint, némi javításokat igényelt.

Chavernyné az úton mind arra készült, miként adja elő a dolgot Lambertnének. Minden boszankodása daczára sem volt érzéketlen azon elegültség iránt, mi valamennyi elbeszélőt eltölteni szokott, ha sikerül egy-egy történetkét ügyesen adni elő, s Julia azon töprenkedett, minő bekezdést használjon; így vagy úgy kezdje-e el, nem bírt megállapodásra jutni. A miből az következett aztán, hogy minden oldalról meghányta-vetette férje rettenetességeit s haragja iránta ugyanaz arányban növekedett.

Mint mindenki tudja, P. négy mérföldnél is messzebbre van Páristól, s bármily hosszú ideig tartott a Chavernyné vádbeszédének elkészülése, gondolhatni, hogy még a legelmérgesültebb gyűlölet sem képes négy óra alatt folytonosan azon egy eszmével foglalkozni. Azon heves fölindulást, mit férjének eljárása keltett benne, kedves s melancholikus emlékek követték, az emberi elme azon sajátságos tehetségénél fogva, mely gyakran társít kínos érzékléssel egy-egy derült képet.

A tiszta s élénk levegő, a szép napfény, a járókelők közbős alakjai mind hozzájárultak, hogy elvonják Juliát a

gyűlöletes foglalkozástól. Eszébe jutottak gyermekkorának egyes jelenetei, ama napok, mikor egykorú ifjú lányokkal sétálgatni ment. Maga előtt látta zárdabeli barátnőit, részt vett játékaikban, étkezéseikben. Megmagyarázta magának, mit jelentettek azon titokzatos bizalmaskodások, melyeken a nagyokat rajta kapta volt, s önkénytelenül is el kellett mosolyognia, a mint ama sok-sok apró csínyre gondolt, melyek oly korán elárulják a nőknél a kaczerásági ösztönt.

Aztán arra gondolt vissza, mint történt a nagyvilágba belépése. Ismét ott tánczolt a legfényesebb bálokban, melyekben a zárdából kijötte utáni évben vett volt részt. A többi bálokat már elfelejtette; az ember oly hamar lesz blazirt; de e bálók férjét idézték emlékébe. «Mily örült voltam! tünődék. Mint nem tudtam észrevenni legelső látásakor, hogy csak szerencsétlen fogok vele lehetni?» Mind ama mátkakori esetlenségre, köznapiasságra, mit az a szerencsétlen Chaverny oly komolyan hadart el az esküvő előtti hónapban; minderre jól emlékezett Julia, pontosan be volt az vésve emlékezetébe. Egyszersmind lehetetlen volt, számos imádójára nem gondolnia, kiket esküvője kétségbeesésbe döntött, de kik azért pár hónappal később nem kevésbé megházasodtak magok is vagy máskép kerestek vigaszt. «Boldogabb lettem volna-e más-sal, mint vele», tünődék. «A . . . határozottan ostoba, de a légynek sem árt s Amália tetszése szerint kormányozza. Az engedelmes férjjel mindig ki lehet jönni. B . . .-nek szeretői vannak, felesége elég jószívű búsulni miatta; de máskülönben merő előzékenység iránta és . . . és én magam részéről megelégedném ennyivel. Az ifjú C. gróf, a ki mindig röpiratókat olvas s a ki annyira igyekszik, hogy annak idején majd jó képviselő válhassék belőle, talán jó férj is lesz egykor. Alkalmasint, de ezek az emberek mind oly unalmasok, rútak, ostobák . . .» A mint így végig gondolt mind azon fiatal embereken, a kiket leánykorában ismert, a Darcy neve ezúttal másodszer ötlött elméjébe.

Darcy hajdanában olyan számba nem jövő egyéniség volt Lussanné asszony szalonjában, a kiről tudva volt — mindenek fölött az anyák előtt — hogy vagyoni állása nem engedi, hogy leányaikra még csak gondoljon is. S a mi ezeket illeti, ezek semmit sem találtak e fiatal emberben olyast, mi ésbontólag hathatott volna rájuk. Máskülönben igen kedves

ember híreben állt. Egy kissé misanthrop s malitiosus természetű lévén, nagy kedvét találta abban, hogy mint egyedüli férfi egy leánycapat közepében, a többi fiatal ember nevetéséges oldalaiból s henczegeseiből gúnyt üzzön előttök. Ha ő valamelyik kisasszonnyal suttogni kezdett, az anyák nem ütköztek meg rajta, mert leányaik főnhangon kaczagtak, s még az olyan kisasszonyok mamái, kiknek szép fogaik voltak, azt mondogatták, hogy ez a Darcy igen szeretetre méltó egy fiú.

Ízlésök egyformasága s az egymás gúnyolásától kölcsönös félelem közelebb hozták Juliát s Darcy-t. Néhány kisebb-szerű mérkőzés után békére lepett e két ingerkedő, véd-és dacszövetséget kötött egymással; kölcsönösen kímélték, óvták egymást, s mindig egyesült erővel szapulták ismerőseiket.

Egy este fölkérték Juliát, hogy énekeljen valami darabot. Szép hangja volt s ő ezt szintén tudta. A zongora felé menet kissé büszkén tekintett végig a nőkön, mielőtt bele kezdett volna az énekbe, mintha ki akarta volna hívni őket. Azonban ez este akár valami gyöngélkedés, akár valamely más szerencsetlen véletlen miatt majdnem minden erejétől meg volt fosztva. Az első hang, mely máskor oly dallamos torkából fölszállt, határozottan hamis volt. Julia megzavarodott, össze-vissza énekelt, a szép helyeket is mind elrontotta, szóval éneke hatalmas fiascóval végződött. Szegény Julia egészen magán kívül volt s könnyekbe készült kitörni, a mint a zongorától távozott; helyére menet lehetetlen volt észre nem vennie barátnőinek rosszul leplezett kárörömét gögjenek ily megaláztatásán. Még a férfiakon is látszott, hogy alig fojthatják el gúnyos mosolyukat. Julia szégyenében s haragjában földre süté szemét, nem mert föltekinteni. Midőn fölemelte fejét, Darcy volt az első barátságos arcz, melyet megpillantott; halvány volt s szemében könnyek csillogtak, még Juliánál is jobban meghatottnak látszott e balesettől. «Ő szeret», gondolá Julia, «ő igazán szeret engem». Éjjel alig aludt s Darcy szomorú alakja folyton előtte lebegett. Két napig csak ő reá gondolt s ama titkos szenvedélyre, melyet e férfi ő iránta táplál. E szerelmi regény már kezdődő félben volt, midőn Lussanné asszony egyszerre csak Darcy nevjegyet kapta e három betűvel: P. P. C.*)

*) Pour prendre congé = búcsúzótól.

— Ugyan hová megy az a Darcy? — kérde Julia egy fiatal embertől, ki ismerős volt vele.

— Hová megy? Hát nem tudja ön? Konstantinápolyba. Ma este utazik el a különvonattal.

— Tehát még sem szeret! — gondoló Julia. Egy hét múlva Darcy el volt feledve. Darcy viszont, ki ekkor elég re-gényes volt még, hét egész hónapig nem tudta feledni Juliát. Emennek kimentésére s amannak bámulatosan elütő állhata-tosságát hogy megmagyarázhassuk, arra kell gondolnunk, hogy Darcy barbárok között élt, míg Juliát rajongás és gyö-nyör övezte Párisban.

Akár hogy történt is, hat vagy hét évvel elválásuk után Julia kocsi-jában, a mint P.-be utazott, visszaemlékezett Darcy melancholikus arczára ama nap, mikor oly rosszúl énekelt, s ha már meg kell vallani, arra is gondolt, hogy akkor valószí-nűleg mily szerelmes lehetett beléje Darcy, s talán arra is még, hogy hát ha még nem aludt ki benne végleg ez érzelem. Mindez eléggé élénken foglalkoztatta Juliát egy félórán át. Aztán harmadszor is elfeledte Darcyt.

VIII.

Juliának nem kevéssé volt ellenére, midőn P.-be meg-érkezve, Lambertné udvarában egy kocsit pillantott meg, melyből a lovakat épen akkor fogták ki; ez ugyan is arra mutatott, hogy oly látogató van, ki sokáig szándékszik ott maradni. Következőleg lehetetlen, hogy előadja sérelmi ügyét Chaverny ellen.

Lambertné Juliának a szalonba beléptekor egy oly nővel társalgott, kivel Julia találkozott már ugyan a társas körökben, de a kit névleg is alig ismert. Nem csekély erőltetésébe került eltitkolni elégtelenségét, mi annak tudatára elfogta, hogy hiába tette meg az útát P.-be.

— Isten hozta, kedvesem! — kiáltott föl Lambertné s megcsókolta vendégét; — nagyon jól esik, hogy nem felejtett el. Soh'sem jöhetett volna jobbkor, mert ma épen egy sereg olyan embert várok, kik az örülésig szerelmesek önbe.

Julia kissé feszélyezetten azt felelte, hogy ő egyedül találhatni remélte Lambertnét.

— El lesznek ragadtatva, hogy itt találják önt — folytatá Lambertné. — Az én házam olyan szomorú, a mióta leányom férjhez ment, hogy nagyon jól esik, ha kedves ismerőseim találkozó helyül használják. Hanem, kedves gyermekem, hová lett jó arczszíne? Ma egészen sápadtnak találok.

Julia egy kis hazugságot gondolt ki hirtelen: az út hosszúsága . . . a por . . . a nap . . .

— Ma épen nálam ebédel egyik imádója, a kinek kellemes meglepetést szerzek önnel — Châteaufort úr s valószínűleg hű Achatese, Perrin őrnagy is.

— Volt szerencsém, Perrin őrnagy urat nem rég nálam tisztelhetni — szólta Julia kissé elpirulva, mert Châteaufort-ra gondolt.

— Itt lesz Saint-Lèger úr. Tőle okvetetlen megkövetelem, hogy a jövő hónapban egy kis színi előadást rendezzen itt; ön is fog játszani benne, angyalom; két évvel ezelőtt ön vitte volt a fő szerepeket előadásaink alkalmával.

— Oh Istenem! olyan rég ideje már annak, nagysád, hogy nem játsztam, hogy már nem tudnék a régi biztossággal, feszélyezetlenséggel rendelkezni. Kénytelen volnék az ilyféle kisegítő fölkiáltásokhoz folyamodni: «De lépteket hallok!»

— Találja ki, kedves lányom, kit várunk mi még. Hanem hogy ennek neve eszébe jusson, kissé meg kell erőltetnie emlékező tehetségét . . .

Julia azonnal Darcy nevére gondolt.

— Valósággal üldözni kezd — gondolá magában. — Emlékező tehetségem, nagysád, pedig elég jó!

— Úgy értem, hogy hat-hét év előtti dolgokra kell viszagondolnia. Emlékszik egyik hű lovagjára, mikor ön még kis leány volt s simán fésülve hordta haját?

— Valóban, nem tudom kitalálni.

— Oh ez rettentő, édesem . . . annyira elfelejteni egy kedves embert, a ki, ha csak igen nagyon nem csalódom, annyira tetszett önnek, hogy a kedves mamájának majdnem komoly aggodalomra adott vele okot. No hát, kedvesem, mint-hogy annyira elfelejti imádóit, magam fogom visszaemlékeztetni nevékre: Darcy urat fogja itt láthatni!

— Darcy urat?

— Igen is őt. Végre visszajött Konstantinápolyból, alig egy pár napja. Tegnapelőtt fölkeresett s meghívtam.

Tudja-e, kis hálátlan, hogy igen sokat mondó mohósággal kérdezősködött ön felől?

— Darcy úr? — ismétlé Julia habozva s tettetett szőrazottsággal. — Darcy úr? . . . Ah, úgy-e, egy magas, szőke fiatal ember . . . a ki követségi titkár?

— Oh szívem, rája nem ismerne; nagyon megváltozott; olyan sápadt vagy is inkább olajszinű, a szeme beesve; nagyon sok haját elhullatta, a mint ő mondja, a meleg miatt. Ha így folytatja, két-három év alatt egészen kopasz lesz elől. Pedig még nincs egészen harmincz éves.

E pontnál ama hölgy is közbeszólt. Darcy hajának említését hallva, nagyon ajánlta a kalydor használatát, mi neki nagyon jól fogott egy oly betegség után, melyben sok haját elvesztette. S a míg ezt mondta, újjait szép hamvas gesztenye színű, sűrű fürteibe mélyíté.

— Darcy úr egész mostanáig mind Konstantinápolyban tartózkodott? — kérde Chavernyné.

— Nem épen, mert sokat utazott; járt Oroszországban, aztán bebarangolta egész Görögországot. Nem tudja, mekkora szerencse érte? Nagybátyja meghalt, s igen szép vagyont hagyott rá. Volt Kis-Ázsiában a . . . a . . . hogy is hívják csak? Caramaniában! Elragadó kedves ember, telve gyönyörű történetekkel, melyek önt el fogják bűvölni. Tegnapelőtt anynyi csinosat beszélt el nekem, hogy nem győztem mondani neki: «Ugyan hagyjon holnaputánra is a hölgyeknek, ne vesztesse mind ilyen vén asszonyra!

— Azt is elbeszélte, miként mentett volt meg egy török nőt? — kérde Dumanoirné ő nagysága, a kalydor pártfogónéja.

— Micsoda? miként mentett meg egy török nőt? Hát megmentett egy török nőt? Szót sem szólt nekem erről!

— Lehetetlen! Pedig nagyszerű dolog volt az tőle, igazi regénybe illő hőstett!

— Oh beszélje el nekünk, nagyon kérem!

— Nem, nem, kérdezzék ő tőle magától. Én csak a nővéremtől hallottam az esetet, a kinek férje, mint nagysád tudja, consul volt Smyrnában. Hanem ő egy angoltól hallotta, a ki az egész kalandnak tanúja volt. Bámulatos egy dolog az!

— Ugyan beszélje el nekünk, nagysád! Miként akarlhatná, hogy ebédig várjunk rá? Semmi sem oly kétségbeejtő,

mint ha oly dolgot hall emlegettetni az ember, a melyet nem tud.

— Nos jó, elrontom tehát önöknek ezt a szép történetet; már megpróbálom úgy adni elő, a mint nekem beszélték. Darcy úr Törökországban nem tudom miféle romokat vizsgálgatni volt oda a tengerparton, midőn egy gyászmenetet látott feleje közeledni. Két néma hozott egy zsákot s ebben a zsákban mintha valami élő lény látszott volna mozogni . . .

— Szent Isten! — kiáltott föl Lambertné asszony, ki olvasta volt a *Giaourt* — az nő volt, kit a tengerbe bele akartak dobni!

— Persze — folytatá Dumanoirné, kissé megbántva a miatt, hogy elbeszélésének leghatásosabb fordulatát így elrontották. — Darcy rátekint a zsákra, tompa nyögést hall belőle s azonnal kitalálja a borzasztó valóságot. Kérdi a némaiktól, mit akarnak csinálni; ezek minden felelet helyett törüket vonják elő. Darcy szerencsére jól föl volt fegyverezve. Megfutamítja a rabszolgákat s aztán kivonszol abból az ocsmány zsákból egy elragadó szép, félig alélt nőt, visszaviszi a városba s biztos helyen helyezi el.

— Szegény nő! — szólt Julia, ki érdeklődni kezdett a történet iránt.

— Ön azt hiszi, hogy e nő ezzel meg volt mentve? Teljességgel nem. A féltékeny férj, mert férjes nő volt, az egész csöcseléket föllázította, fáklyákkal rohantak Darcy házára, hogy elevenen égessék meg őt. Hogy miként végződött ez a dolog, nem tudom egész biztossággal; mindössze azt tudom, hogy derekasán kitartotta az ostromot s végre is sikerült a nőnek egészen biztos menhelyet szereznie. Sőt úgy tetszik — tette hozzá Dumanoirné, hirtelen más arczkifejezést öltve s szenteskedő orrhangba csapva át — úgy tetszik, hogy Darcynak gondja volt arra is, hogy megterjen és megkereszteltessek.

— S aztán nőül vette őt Darcy úr? — kérdé Julia mosolyogva.

— E pontra vonatkozólag nem szolgálhatok fölvilágosítással. De az a török hölgy . . . olyan furcsa neve volt . . . Éminének hívták . . . heves szerelemre gyuladt Darcy úr iránt. A testvérem beszélte, hogy mindig e néven hívta őt: szótír, szótír . . . a mi annyit tesz törökül és görögül: meg-

mentöm. Eulalia azt mondta nekem, hogy a legszebb nők egyike, melyet csak látni lehet.

— Na hiszen majd megzaklatjuk török hölgyeért! — kiáltott föl Lambertné — nemde, hölgyeim? Meg kell egy kissé kínozni érte . . . Egyébiránt Darcynak ez a tette engem teljességgel nem lep meg; ő a legnagyobbalkübb emberek közé tartozik, a milyeneket csak ismerek, s tudom oly tetteit, melyek mindannyiszor könnyet sajtolnak szemembe, a hányszor elbeszelem. A nagybátyja elhalálozásakor egy természetes leányt hagyott hátra, a kit azonban nem ismert el magáénak. Minthogy az öreg úr nem csinált végrendeletet, a leánynak semmi igénye sem lehetett örökségre. Darcy azonban, mint kizárólagos örökös, azt akarta, hogy a leány is részesüljön belőle s bizonyára akkora részt juttatott neki, a mekkorát maga a nagybátyja sem adott volna.

— Csinos volt az a természetes leány? — kérde Chavernyné meglehetősen gonoszsággal, mert szükségét érezte annak, hogy rágalmazza azt a férfit, kit el nem űzhetett gondolataiból.

— Oh! Ugyan kedvesem, miként tehet föl olyfelét? . . . De különben is Darcy úr akkortájt, midőn nagybátyja meghalt, Konstantinápolyban volt, s alkalmasint nem is látta azt a személyt.

A társalgás abban maradt, mert Châteaufort, Perrin őrnagy s néhány más személy megérkezett. Châteaufort Chavernyné mellé ült s fölhasználva egy oly pillanatot, melyben nagyon fönhangon beszéltek a többiek:

— Ön szomorúnak látszik, nagysád — szólt; — nagyon szerencsétlennek érezném magam, ha azért volna, a mit tegnap mondtam.

Chavernyné nem hallotta, mit szólt, vagy is inkább tette magát, mintha nem hallaná. Châteaufort arra a gyötrelmre volt tehát kényszerítve, hogy ismétlje szavait, s aztán ama még nagyobb gyötrelemben részesüljön, miszerint kissé száraz választ kapjon, mely után Julia azonnal belevegyült az általános társalgásba, aztán helyet változtatva, eltávozott szerencsétlen imádójától.

Châteaufort nem veszté el bátorságát, s hiába bár, rendkívül szellemes iparkodott lenni. Chavernyné, a kinek tulajdonkép egyedül akart tetszeni, szórakozottan hallgatta.

Darcy megerkezésére gondolt, bár egyszersmind azon töprenkedett, mit foglalkozik annyit egy oly férfival, kit regesrég el kellett volna felednie, s ki valószínűleg szintén nagyon rég elfeledte őt.

Végre kocsirobogás hallszott; a szalon ajtaja föltárult.

— Végre itt van! — kiáltott föl Lambertné asszony. Julia nem merte arra fordítani fejét, de rendkívül elsápadt. Hirtelen éles, hideg borzongás futott végig rajta s minden erejét igénybe kellett vennie, hogy összeszedhesse magát s észre ne vétesse arcának elváltozását Châteaufort-ral.

Darcy kezét csókolt Lambertné asszonynak s egy ideig előtte állva maradt, majd melléje ült. Ekkor huzamos csend állt be; Lambertné várni látszott, hogy egymásra ismerjenek az illetők. Châteaufort s a férfiak, a jó Perrin őrnagy kivételével, kissé féltékeny érdeklődéssel szemlélték Darcyt. Ennek, minthogy Konstantinápolyból jött, sok előnye volt fölöttök, s ez elég ok volt arra, hogy oly kimért ridegséget öltsenek föl modorukban, mint az idegenekkel szemben rendszeren szokás. Darcy, ki senkire sem vetett ügyet, legelőször törte meg a csendet. Az időről vagy az útról beszélt-e, egyre megy; hangja kedves, zengzetes volt. Chavernyné megkoczkáztatott egy rápillantást; arczélben látta. Úgy tetszett neki, hogy megsoványodott, arczkifejezése megváltozott... Egy szóval úgy találta, hogy elég jól néz ki.

— Ugyan, édes Darcy úr — szólt Lambertné asszony — nézzen egy kissé jól körül, nézze meg, nem találja-e itt valamelyik régi jó ismerősét.

Darcy arra felé fordítá fejét s észrevette Juliát, ki mind- eddig kalapja alá volt rejtőzve. A meglepetés kiáltásával s hirtelen kelt föl, kinyújtott kezekkel ment eleje, majd hirtelen megállt, s mintha megbánta volna túlságos bizalmaskodását, mélyen meghajtotta magát Julia előtt s illemes phrasisokkal adta tudtára, mennyire örvend viszontláthatásán. Julia néhány udvarias szót hebegett s nagyon elpirúlt, látva, hogy Darcy még mindig ott marad előtte s merőn szegzi rá szemét. Hanem csakhamar visszatért lélekjelenléte s most már ő tekintett rá azzal az ép oly szórakozott, mint fürkésző tekintettel, mivel a nagyvilági körökben oly tetszés szerint rendelkeznek az emberek. Darcy magas, halvány fiatal ember volt, kinek vonásai nyugalmat fejeztek ki, de oly nyugalmat, mely ke-

vésbbé látszott a lélek rendes állapotából eredettnek, mintsem ama hatalomból, melyet az arcz kifejezése fölött sikerült elsajátítania. A homlokot már észrevehető ránczok barázdálták. Szemei be voltak esve, szájszélei le voltak húzódva s halántékairól már kezdett lehullani a haj. Pedig nem volt idősebb, mint harmincz éves. Igen egyszerűen volt öltözködve, de amaz elegantiával, mi az előkelő körök jó társaságára mutat s egyszerűsmind arra, hogy az illető mily közönnyel viseltetik ama dolog iránt, mi annyi fiatal embernek foglalkoztatja elméjét. Juliának jól esett mind ezt észlelnie. Azt is észrevette még, hogy meglehetősen hosszú sebhely van homlokán, melyet rosszúl fődött a hajfürst, s melyet, úgy látszik, kardcsapás okozott.

Julia Lambertné asszony oldalán ült. Egy szék volt közte és Châteaufort közt, de mihelyt Darcy fölkel, Châteaufort azonnal a szék hátára tette kezét, féllábra állítá s hintáztatni kezdé. Világos volt, hogy épen oly kevéssé szándéka körme közül kiereszteni, mint a mily kevéssé volt a kertész kutyájának, mely a zabos ládát őrizte. Lambertné asszony megszánta Darcyt, ki mind csak úgy állt ott Chavernyné előtt. Helyet csinált neki maga mellett a diványon, melyen ült, s följajnlta Darcynak, ki így Julia mellé jutott. Darcy iparkodott is fölhasználni az előnyös helyzetet, hosszas társalgásba bocsátkozván vele.

Mindazonáltal úgy Lambertné asszony, mint néhány más egyén részéről rendszeres vallatást kellett kiállania útazásait illetőleg; de Darcy elég laconicusan tudta elütni a dolgot s minden alkalmat megragadott, hogy újra kezdje Chavernynével folytatott külön beszélgetését.

— Nyújtsa karját Chavernyné ő nagyságának — mondá Lambertné asszony Darcynak ama pillanatban, midőn a kastély csengetyűje ebédre hívólag megszólalt.

Châteaufort ajkába harapott, de módot talált aztán arra, hogy elég közel ülhessen Juliához s jól megfigyelhesse őt.

MÉRIMÉE PROSPER után, *franciából*

HARASZTI GYULA.

D A L O K.

I.

Fehér gyolcsra piros szállal
Himezéd a zsebkendődet,
Csodáltam kis fehér újjid,
Milyen derék munkát tőnek.
Piros öltés gyolcs fehéren,
Ragyogott, mint egy csöpp vérem.

Nézem néma fehér arczod,
Alakodnak ezer báját,
S mint egy éles tör döfése
Járja át a szívem táját,
Te csak himezed kendődet,
Hát ha talán szemfedőmet!

II.

Nem szalmatúz a szerelmem,
Sem kigyúladt erdő,
Melynek lángja hegygerinczen
Fut mint tüzes felhő.
Bányatúz az én szerelmem,
Titkos mélyben dülő,
Önnön magát fölemészto
Lángjaiba fülő.

S megolvasztott érc-patakok
 Sziporkázó lángja,
 A fény és tűz dalaimban,
 Bájaidnak szánva.

III.

Kis virágnak kehelyében,
 Szép csillagos nyári éjben,
 Dúló tenger fodros habján,
 Eget verő havas alján,
 A mit szívvel, szemmel néztem,
 Egy-egy versben elbeszéljem :
 Mikor mindazt, a mit láttam
 Nagy természet világában,
 Ezerszerte fényesebben,
 Megbámulom két szemedben ?

IV.

Gyermek, a ki tűzzel játszott,
 Felgyújtott egy félfalut,
 Sötét szemed alig látszott,
 Szívem, lelkem lángba fut.
 Felgyújtál egy kis világot !
 Eszem «tüzet», «vészt» kiáltott
 S dalaimnak vész harangja
 Fel-felhangzik, csengve-bongva.

Szívem fáklya, lángban égek,
 Szomjúzom a patakot,
 Szomjúzlak én leány téged,
 Egész drága alakod.
 A mit szemed lángra gyújtott
 Ajakod ha felém nyujtod,
 E csók-forrás enyhe habja,
 Kinaimnak végét szabja.

GRÓF ZICHY GÉZA.

AZ ELEUSISI ÜNNEP.

Kössétek a sárga kalászt koszorúba,
 Kék búzavirággal tarkázva vegvest!
 Minden szem örömtől égjen ma kigyúlva,
 Mert jő a királyné, a jó, a kegyes,
 Ki annyi vad ösztönt megzaboláza,
 Emberhez az embert társul adá,
 S helyébe a mozgó sátraknak, a házak
 Nyugalmas, erős falait rakatá.

Bérezodorban élt, nyomorgott
 A félénk barlanglakó;
 A nomád a merre bolygott,
 Puszta lett a föld s fakó.
 Dárda-, nyíllal járta végig
 A vadász a tartományt;
 Más vidékről jaj volt nekik,
 Kiket a hab erre hányt!

Céres elrabolt leánya
 Nyomdokán az elhagyott
 Partra ért, mezők viránya
 Nem mosolyg, nem zöldel ott!
 Nincs fedél, hová pihenni
 Megvonulna éjen át;
 Nem lát templomot, se semmi
 Istentisztelet nyomát.

Ért kalász, tetsző a szemnek,
 Tiszta lakmát nem kínál;
 Embercsontok üszke senyved
 Undok oltár lánginál.

Merre járt a földi mesgyén,
Csak nyomort, bünt láthatott,
S nagy lelke az ember estén
Érze gyötrő bánatot.

Hát a min képünkre formált
Ember így el itt alatt,
Bár Olympnak büszke ormát
Lakja e dicső alak?
Nem adók-e néki a dús
Földnek áldott kebelét?
És örökjén, mint a koldús,
Hontalan bolyg szertesztét.

Hát az istenek sorából
Nincs ki könyörülne rajt?
Kiragadni nyomorából
Egy se nyújt feléje kart?
Más fájdalmat meg nem hallják
A boldogok odafenn;
De érzi az ember jajját
Az én elgyötört szívem.

Hogy az ember ember légyen,
Szülőföldjével örök
Felbonthatlan frigyre lépjen,
S kösse öt a honi rög,
Tisztelje az évszakoknak
Törvényét, tisztelje szent
Forgását a csillagoknak,
Melyek útja dalra zeng.

S a ködöt szétoszlata ott,
Melybe eddig öltözött,
S mint Istennő tisztán állott
A szilaj, vad nép között.
Ép' győzelmet üle tobzó
Lakomán a nyers tömeg,
S áldozatul vérrel habzó
Serleggel kínálja meg.

Ámde megborzadva Céres
 Elfordúl és így beszél :
 Tigris-zsákmány, undok, véres
 Isten-ajkhoz soh'sem ér.
 Kedvét tiszta áldozatban
 Ért gyümölcsökben leli,
 S ember csak a föld ártatlan
 Termésével tiszteli.

S a vadász kezéből fogja
 A nehéz dárdát, nyele
 Épen jó ; a lágý homokra
 Könnyü árkot ró vele,
 Koszorújából kifejti
 A kiduzzadt ért magot,
 S a barázdácskába ejti,
 És a csira hajt legott.

S elborítja nem sokára
 Ért kalász a nagy sikot,
 S meddig lát a szem sugára
 Arany gabna habzik ott.
 Céres áldást mond s az első
 Gabnakévet megköti,
 Oltárrá lesz a határkő,
 S így rebegnek ajkai :

Zeus, királya a nagy égnek,
 Oh te leghatalmasabb,
 Adj jelt, hogyha kedves néked
 Ez a zsenge áldozat !
 S mely most nem figyel nevedre,
 Oh dicső, ez árva nép
 Szemérő! a felhőt vedd le,
 Hadd lássa meg Istenét !

A miért buzgón könyörge,
 Zeus atya meghallgatá ;
 Kék egéből mennydörögve
 Gyors villámot sújt alá.

És lobogva száll magasra
Oltárról a tiszta láng,
S ott kereng fölötte sassa
Kedvező jósjel gyanánt.

S meghatva az úrnő lábához im a vad
Népség nagy örömríadással omol,
A durva szivek salakja megolvad,
Az emberi érzés már benne honol,
S magokról a véres fegyvert tova szórva,
Rab lelkök a börtönt vígan töri föl,
S áhitva figyelnek az isteni szóra,
A mely a királyné ajkáról ömöl.

És Olympon ím helyérül
Égi boldog mind leszáll,
Maga Themis jár vezérül,
Mérő botja készen áll,
Kit mi illet, mérve annyit,
Rak határkövet jelül,
Styx titokzatos hatalmit
Hiva annak öreül.

És jön a kohók tüzének
Leleményes Istene,
Ércz- s agyagból műedények
Formálója, mestere.
Megmutatja, a fuvónál
Hogy forogjon a fogó,
S először is ekét formál
Pörölye, a csattogó.

És Minerva, látni messzi,
Dárdásan a mint kivál,
Harsány hangját megereszti,
S gyors parancsit osztja már,
Azt akarja, menedékül
Rakjanak szilárd falat,
Hol a vad nép összebékül,
Egy közös törvény alatt.

És alá, a sík mezőre
 Büszke léptekkel halad ;
 A határok Isten öre,
 Oldalától nem marad.
 Lánczot ottan mérve vonnak
 Zöldelő halom körül,
 A szent térbe a folyamnak
 Ágya is belékerül.

És a nymphák, óreádok,
 A kik Artemis megett
 Dárdával, mint gyors vadászok
 Járják az erdős hegyet,
 Mind eljönnek, perczről perczre
 A munkáshad egyre nő,
 És az erdön zúg a fejsze
 S döl recsege a fenyő.

Kél a sással koszorúzott
 Isten is hullámiból,
 Egy tutajt a partra húz ott,
 Mint Pallas parancsa szól,
 És az órák, vígan szállva
 Tettre készen rajzanak,
 Síma lesz a durva szálfá,
 A sok munkás kéz alatt.

Jő a tengeristen aztán,
 S szigonyával zordonul
 Gránitsziklákát szakasztván
 A földnek bordáibul,
 Keze mint egy könnyü laptát,
 Úgy forgatja játszva csak,
 S Hermessel sietve rakják
 A nagy irdatlan falat.

De Apolló jő a lanttal
 S arany húrjából legott
 Űtemet és összhangot csal,
 S mindenható dallamot.

Véle együtt dalra buzdul
A kilencz Camœna, s ím
Kő a kőhöz önkényt mozdul
A bűvös dal hangjain.

Széles, tágas kapuszárnyat
A falra Cybele tesz,
Súlyos pántja kész a zárnak,
És a nagy tolóretesz.
Istenkezek csoda míve,
Pár rövid percz s kész a lak,
Virágos a templom íve,
S fényben állnak a falak.

Majd a nagy Junó közelget,
Hozva myrtusz-koszorút,
S összeadja ott a legszebb
Pásztorlyányt s pásztorfiút.
Maga Venus szép fiával
Ékíti az ifju párt,
Áldó adomány hijjával
Ottan egy Isten sem állt.

Őket égi kar kísérve,
S lány zenének dallama,
A tárt kapun vígan tér be
Az új polgárok hada ;
Zeus papjaként maga Céres
Gyűjtja az oltár tüzét,
Aztán szólni kezd a néphez,
Összetéve két kezét :

Bár szabad a puszták vadja,
S fenn az Isten is szabad,
Örök törvény féken tartja
Keblökben a vágyakat ;
Ember, kettő közt középen
Fogjon emberrel kezét,
Mert nagy és szabad csak épen
Az erkölcs által lehet.

Kössétek a sárga kalászt koszorúba,
Kék búzavirággal tarkázva vegyest!
Minden szem örömtől égjen ma kigyúlva,
Mert jó a királyné, a jó, a kegyes.
Embernek az embert ki társaul adta,
S otthont ada nekünk, csend s béketanyát.
Dicsérje dalunk komoly ünnepi hangja
A boldogító kegyes istenanyát.

SCHILLER *után, németből*

VARGHA GYULA.

A MAGYAR ÁLLAMVASÚTAK.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

VII.

A midőn hazánkban a vasútépítés terén ki akarták pótolni az előző tizenöt év mulasztásait és a vasútépítés rohamos lendületet vett, akkor a vasútépítés és kezelés különböző rendszerei felől még nagyon homályos nézetek uralkodtak. E kérdéseket az irodalom csak később kezdte behatóan tárgyalni; még nem volt elismerve azon elv, hogy a vasútépítés és kezelés tekintetében alkalmazkodni kell a tényleges forgalmi viszonyokhoz. Ehhez járult továbbá az a nagy és majdnem mindenütt elkövetett tévedés, hogy a forgalom jelentőségét a legnagyobb mértékben túlbecsülték.

E tévedésnek káros következményei voltak; oly következményei, a melyeknek hátrányos hatását még ma is érezzük és a melyeknek terheit még hosszú ideig fogjuk viselni. Világforgalomról ábrándoztak olyan vonaloknál, a melyeknek legfőlegb országos jelentőségök van és az országos forgalmi érdekeket hangsúlyozták olyanoknál, a melyeknek helyi forgalma is jelentéktelen. Elkövették azt a hibát, hogy vasútainkat nagyobb forgalomra számítva építették és rendezték be, mint a milyen forgalom tényleg volt és tetézték e hibát még azzal, hogy úgy is kezelték e vonalokat, mintha nagy forgalmuk lett volna. Vasútaink legtöbbjénél az állami kamatbizto-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 111. és 112. füzetében.

sítás következtében könnyedén vették a dolgot; gazdálkodhattak tetszésök szerint, mert az állam mindig fődözte a hiányt.

E téves fölfogástól az állami vasútak igazgatása sem volt mentes, sőt elmondhatni azt, a mit később igazolni fogunk, hogy e nagyzás a legveszedelmesebb mérvben épen az állami vasútaknál dívott. Magyarország igen fejletlen forgalmú állam, úgy a személy-, mint a teherforgalom tekintetében, a mi szükségszerüleg folyik közgazdaságunk általános helyzetéből. Mezőgazdaság a főfoglalkozásunk és a mint gazdaságunk általános jellege külterjes, úgy forgalmunk is a legnagyobb mértékben egyoldalú, időről-időre rohamos, de egészben véve csekély. Extensiv gazdasági és forgalmi viszonyok között vasútainkat intensiv forgalomra számítva kezelték, úgy hogy a forgalom jövedelmezősége és költsége közötti ellentétnek a zárszámadásokban ijesztő alakban kellett kifejezésre jutnia. A közönségnek tetszett e nagyzás, mert színleg előnyös volt reá nézve, tényleg azonban a vasúti üzem ez indokolatlanul költséges berendezése nem más, mint előnyösítése a vasúti forgalomból hasznot húzóknak azok róvására, kik a vasútakat nem használják, de azok kiadásait adók alakjában pótolni tartoznak.

A legnagyobb ideje a nagyzás e rendszerével szakítanunk, mert a magyar állam ennek terheit meg nem bírja és kétségtelen az, hogy nem tűrhetni olyan vasútigazgatást, a melynek eljárása mellett az államvasútak a legnagyobb mérvű pénzügyi zavarok állandó forrását képezik. Az állam e vasútakat részben azért szerezte, hogy a kamatbiztosítás rendszeréből folyó pénzügyi bajokat enyhítse, a gyakorlatban azonban a vasútak a pénzügyi kibontakozás eszközei helyett a pénzügyi zavarok tényezőivé lettek. Mi nem szólunk azon hiteltúllépésekről, a melyek legnagyobb részt építési célokra fordítottak; ezeket remélhetőleg elkerülik a jövőre annál inkább, mert ezek mellőzéséhez nem kell más, mint hajthatatlan erély, a mely nem tűri a költségvetés túllépését, föltéve, hogy a költségvetés realisan állapíttatik meg, a mi a magyar államvasútaknál az utóbbi időben nem történt. A magyar államvasútak költségvetése eddig pusztá esetleg volt; ha bevált, jó; ha nem vált be, úgy is jó volt, a míg a kormány észre nem vette, hogy a magyar államvasútnál folyó gazdálkodás a legnagyobb mér-

tékben kockára teszi az államháztartás egyensúlyának helyreállítását, a melynek érdekében oly nagy áldozatokat hozott az ország.

Ezen nem nehéz segíteni, mi azonban ettől nem várunk sokat, mert a rend magában nem eredmény. Szerintünk a magyar államvasútak egész üzemi rendszerének átalakítása szükséges oly módon, hogy az összhangban álljon az egyes vonalok forgalmi viszonyaival. A magyar államvasútnak csak egyes vonalai első rendű vonalok, tehát csak ezeket szabad úgy kezelni, mint első rendű vonalokat; a mely vonalok másod rangúak, azoknak üzeme is legyen e forgalomhoz mért, a melyek pedig helyi érdekűek, azok tényleg is mint helyi érdekűek kezeltessenek. A közönség zúgolódní fog, mert nehezebbre fog esni e változás, megszokott kényelmének elhagyásával jár; az államvasútak drága áron szerzett népszerűsége elvész, de ezzel nem szabad törődni, mert ha ez a szempont lesz irányadó, a mint tényleg volt, akkor a magyar államvasútak a pénzügyi bajokból soha sem fognak kibontakozni. Ez elveket érvényesíteni kell úgy a személy- mint az áru-forgalom tekintetében; érvényesíteni minél gyorsabban, mert minden nap, a melylyel ez késik, ezreket vesz igénybe. Mi meg vagyunk győződve, hogy ez elvek mellett, a mint azt alább részletezzük, a magyar államvasúton igen jelentékeny megtakarításokat érhetni el, úgy hogy az államvasútak idővel megvalósíthatják azon reményeket is, a melyek pénzügyi tekintetben fűztek azokhoz.

Bátran állíthatni, hogy a magyar közönség a vasútak irányában követelőbb, mint bármely ország lakossága. Ha valamely elhagyott vidéken, a hol előbb rossz útnál mozdulni sem lehetett, kiépül a vasút, akkor a legkevesebb a mit követelnek, gyorsvonatok berendezése és járatása, naponként lehetőleg sokszor. A magyar államvasútak igazgatása a közönség e követelésével szemben sajnos gyöngeséget tanúsított; sokkal több és sokkal magasabb rendű vonatot járatott, mint kellett volna, nem gondolva azzal, hogy az ez által keletkező hiányt az állam pénztára nagyon meg fogja érezni. Az államvasútak új igazgatása ezen már igyekezett segíteni, de azt hisszük, hogy még nem történt meg ebben az irányban mind az, a minek meg kell történnie.

A magyar államvasútak üzemi rendszerét és üzleti ered-

ményeit nem fogjuk külföldi vasútak üzleteredményeivel és üzemi rendszereivel összehasonlítani, mert nagy az eltérés a forgalmi viszonyokban, a melyek az üzleti eredményekben jutnak kifejezésre. Összehasonlításokat azonban kell tennünk, mert ezek nélkül hiányzik a statisztikai adatok éltető eleme; sajnáljuk azonban, hogy az összehasonlításokat minden viszonyra nem tehetjük meg, mert az adatok nem állanak rendelkezésünkre.

A magyar államvasútak központi hálózatán (a déli vonalok és bród-boszna-bródi vonalok kivételével) 1884-ben összesen 172,510 vonat közlekedett, ebből volt 53,566 tiszta személyvonat (gyors, rendes és külön személyvonat), 42,921 vegyes, 66,394 tehervonat, a többi már itt tekintetbe nem vehető vonatokra esik. Az összes vonatoknak 39 százaléka tehát a személyvonatokra esik, 24 százalékat képezik a vegyes vonatok, úgy hogy az összes vonatok 55 százaléka szolgált a személyforgalomnak, a mit lehetetlen soknak nem találni. A részletekre áttérve, azt találjuk, hogy olyan alárendelt jelentőségű vonalokon mint a zólyom-brezovai 1,130 rendes személyvonat, 732 vegyes és omnibus-vonat közlekedett, de csak 90 tehervonat, és hogy ez mit jelent, azt illusztrálja az, hogy a zólyom-brezovai vonal 55·8 kilométer hosszú, Zólyomon kívül állomásai Szliács, Besztercebánya, Lucsatin, Brezova, ez állomások összes személyforgalma Zólyom kivételével 33,757 személy volt egy-egy személyszállító vonatra tehát 18 személy esik.

Itt azonban még ellenvethetni, hogy Szliács fürdőhely és erre való tekintettel kellett annyi személyvonatot járatni. A vámosgyörk-gyöngyösi vonalon közlekedett 2490 személy- és 732 vegyes, összesen 3222 személyszállító vonat. A vámosgyörk-gyöngyösi vonal személyforgalma volt 30,656 személy, egy-egy személyszállító vonatra tehát nem jutott 10 személy. Ezt így folytathatnók végig az összes szárnyvonalokon. A szárnyvonalok és vicinális vonalok kezelése a magyar államvasútra nézve rendkívüli teherrel jár, úgy az árúforgalom csekély jövedelmezősége, mint különösen a személyforgalom rendkívül gyér volta következtében. Megengedjük, igen kellemes lehet a szárnyvonal mentén lakókra nézve, ha a fővonalon közlekedő minden vonattal összeköttetésben állanak, de ez a kényelem csak az államvasútak aránytalan áldozata mellett

érhető el. Ezt az anomaliát nem lehet tűrni, mert ez kis összeget mondva is, százezrekbe kerül.

A magyar államvasútakon közlekedő személyszállító vonatok számát föltétlenül szükséges csökkenteni, meg nagyobb mérvben mint azt az új igazgatóság eddig tette. Ha nálunk a forgalom, a személyközlekedés megfelelő volna, akkor ez intézkedésre nem lenne szükség, így azonban ez mellőzhetetlen. Nem tagadjuk, a közönségre nézve ez nagyon kellemetlen, de ha nálunk nincs közlekedő közönség, a mely megfizetné a szállítás költségeit, akkor a tenyleg közlekedő közönség nem követelheti, hogy nekik az állam előnyöket nyújtson az adózók rovására. A gyorsvonatok számát az igazgatás már is csökkentette és mi ezt nemcsak helyeseljük, hanem megfontolandónak tartjuk azt, hogy a ruttkai és újszöny-brucki és pest-zimonyi vonalokon kívül, melyeken nemzetközi összeköttetések vannak, nem kellene-e a budapest-kassai vonalon is megszüntetni, legalább a téli időszakra a gyorsvonatot, ép úgy mint a zákány-fiumei vonalon. Forgalmi szempontból a budapest-kolozsvári gyorsvonat föntartása sem indokolható. A gyorsvonatok megszüntetése által jelentékeny megtakarítást érhetni el közgazdasági károk nélkül és mi nem tartunk attól, hogy ez intézkedés következtében a bevételek csökkennének. Hazánkban a kedvtöltésből való utazás még nagyon csekély szerepet játszik, az esetek túlnyomó nagy részében szükségből utaznak az emberek és ez utak nem maradnak el akkor sem, ha azon alkalmatosságok száma, a melyekkel utazhatni, csökken. A gyorsvonatokkal különben is csak az első és második osztályon utazhatni, az ezen osztályokba tartozó utazók száma pedig a magyar államvasúton 1884-ben csak körülbelül 20 százalékát tette az összes polgári utazóknak. Mennyi esik ezekből a gyorsvonatokra, azt sajnos nem lehet megállapítani, de talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy az I. és II. osztályú utazóknak még a negyede sem esik a gyorsvonatokra.

A gyorsvonatok csekély igénybe vételének a csekély jövedelmezőség a következménye, holott a gyorsvonatok járatása tetemesen nagyobb költségeket igényel, mint a személyvonat közlekedtetése. Nagy hiba volt már e gyorsvonatok behozatala is, de még nagyobb hiba volna azok föntartása; ez nem más, különösen a magyar államvasútnál dívott eljárás mellett, hol a gyorsvonati díjak egyenlők a személyvonati díjakkal,

mint a gazdag osztályok előnyösítése a szegényekkel szemben, valósággal gyűlöletes privilegium. Reméljük és hiszszük, hogy az államvasúti igazgatásban meg lesz az erkölcsi bátorság, szembe szállani azon előítéletekkel, a melyeket a gyorsvonatok megszüntetése von maga után; ez olyan kötelesség, a melynek elmulasztása súlyos hiba volna.

A magyar államvasútak egész központi hálózatán mindössze három kis vonalrész van, a melyen 1884-ben nem közlekedett tisztán személyszállító vonat. Ezt mi nem tartjuk igazolhatónak. A magyar államvasútak hálózatának számos része van, a melyen tisztán személyvonatok járatása semmi képen sincs igazolva. E vonalrészeken a külön személyvonatokat egészen meg kell szüntetni, mert azok járatása nagy költséggel, kevés jövedelemmel és így jelentékeny pénzügyi hiánnyal jár. A személyvonatokat e vonalrészeken a már is közlekedő vegyes vonatoknak kell pótolniok és azt hiszszük, hogy azok pótolják is. A közönség kevesebbszer közlekedhetik, a lassabb közlekedés idővesztéssel is jár, a mit közgazdaságilag mindig tekintetbe kell venni, de ezek a hátrányok nem ellensúlyozhatják azon nagy pénzügyi előnyöket, a melyeket az általunk javasolt rendszabályoknak következetes és az egész hálózaton való keresztül vitele maga után vonna. Nem ezokról, hanem sok százezer forintról van szó, a melynek megta-
karítása valódi bajok nélkül lehetséges.

A magyar államvasúton a személyszállító eszközök kihasználása a lehető legrosszabb. Erre vonatkozólag sajnos csak még az 1883-ki adatok állanak rendelkezésünkre; a viszonyok azonban tudtunkkal nem javultak lényegesen és így ez adatok ma is jellemzőknek tekinthetők. A rendelkezésre álló ülőhelyeknek a magyar államvasúton csak 19·85 százaléká használtatik, azaz a közlekedő vonatok csak egy ötöd rész annyi útast szállítanak, mint a mennyire hely van. 1881-ben ez arány még 23·71 százalék volt, 1882-ben 19·91 százalék. Az arány tehát határozottan és jelentékenyen romlott. Mint minden téren, ezen is extensive gazdálkodunk; az utazók száma absolute véve növekedett, a vonatok fölhasználása tetemesen csökkent. A vonatok fölhasználásának aránya az arad-körös-völgyi, első erdélyi és a magyar nyugati vasút kivételével valamennyi magyar vasútnál jobb volt, mint a magyar államvasútnál, legjobb volt a pécs-baresi vasútnál, 29·88 százalék, tehát

több mint 10 százalékkal jobb, mint a magyar államvasúton. Erre alapítva azt hisszük bátran fölállíthatni azon követelést, hogy a tiszta személyszállító vonatok számát csökkenteni kell, mert a vonatok jobb fölhasználását, a mi a jövedelmezőség kulcsa, csak ezen az úton érhetni el.

Ha a gyorsvonatok egészen nem mellőzhetők, akkor sürgős szükségét képez, a személyszállítási tarifák rendezésével azon kiáltó igazságtalanság megszüntetése, a mely tudunkkal egyedül csak a magyar államvasútaknál létezik. A magyar államvasútakon a személyvonati s a gyorsvonati díjtételek egyenlők holott minden más vasútnál a gyorsvonati díjtételek általában 20 százalékkal magasabbak a személyvonati díjtételeknél, a mi nek oka az, hogy a gyorsvonatok járatása jóval költségesebb. Az egyenlő díjtételt semmivel sem igazolhatni, az egyszerűen ajándek a gyorsvonati útasoknak az adózók költségére. Ezt az aránytalanságot minél gyorsabban meg kell szüntetni, még pedig a gyorsvonati díjtételek fölemelése útján, mert arra, hogy ez aránytalanság a személyvonati díjtételek leszállítása útján háritassék el, gondolni sem lehet. Nagy pénzügyi eredménye e rendszabálynak nem lesz, különösen ha a gyorsvonatok számát mint javasoltuk, csökkentik, de orvosolva lesz egy igazságtalanság, megszűnik egy igazolhatatlan és gyűlöletes intézmény, a melynek nem volt más célja, mint az előkelő osztályok rokonszenvét megnyerni.

Ugyanazt mondhatni, természetesen a viszonyokból folyó eltéréssel, a teherárú-forgalomról is, mint a személy-forgalomról. Árúforgalmunk is rendkívül extensív jellegű. A közlekedő tehervonatok száma magában véve nem sok ugyan, de fölhasználási arányuk igen rossz, a miből azt kell következtetnünk, hogy jobb kezelés mellett kevesebb vonattal is el lehetne érni azon célt, mint jelenleg a többel. Árúforgalmunk egyoldalú irányban mozog, nagyrészt nyersanyag szállításból áll, és ennek nagyobb része majdnem kivétel nélkül a nyugat felé mozog, úgy hogy a megterhelten elszállított kocsik legnagyobb része üresen tér vissza. Ez a főoka annak, hogy a magyar államvasútakon a szállított tiszta súly a hordképességnek csak 46.75 százalékát teszi, más szóval a teherkocsiknak több mint fele üresen közlekedik. A többi magyar vasútaknál is rossz az arány, 1883-ban ötven százalékon fölül csak háromnál emelkedett, a duna-drávai, a győr-

sopron-ebenfurthi és a szamosvölgyi vasútnál. Jelentékeny változtatást ebben a tekintetben nehéz elérni; meggyőződésünk azonban, hogy a viszonyszámot lehet javítani. Azt hisszük nem lehetetlen elérni a vegyes és a személyvonatoknak üres teherkocsik továbbítására való, az eddigénél nagyobb mérvű fölhasználásával, hogy kevesebb üres tehervonat járjon, mint eddig, mert így az egész vonat holt súlyt kepez és az egész vontató erő hiába vesz el, holott az esetek többségében a mozdonyok megterhelési arányán alig változtatna, ha több üres kocsi kellene továbbítaniok.

Takarekos, a viszonyoknak megfelelő gazdálkodás az, a mit követelünk, ennek elmulasztása volt az államvasútak igazgatásának legnagyobb hibája. És véleményünk szerint ez a baj sokkal komolyabb természetű, mint az, a melynek az igazgatásban beállott válság előidézését tulajdonítják. Az építési és beruházási hitelek túlhágását utoljára sem lehetett soká folytatni, mert ott nagy számokról van szó, a melyeket nem lehet még a legkevésbé beavatott előtt sem eltitkolni, holott a nagyzás útján egyenként véve kis összegek vesztek kárba, de e kis összegek együttvéve rendkívül sokra rúgnak. Ott a beruházási tőke indokolatlan növeléséről, itt az üzleti kiadások emeléséről volt szó, azon állandó tényező forog tehát veszélyben, a melyen az államvasúti üzem jövedelmezősége megfordul.

VIII.

Az államvasútak a magyar állam legjelentékenyebb vagyonát képezik, oly vagyont képviselnek ezek, a melynek megszerzésért az állam nagy áldozatokat hozott. Indokolt tehát azon kívánság, hogy a közönség tiszta képet nyerjen e vagyon állásáról és jövedelmezőségéről, megtudja, hogy mennyi érték fektettetett be a vasútakba, és mekkora azok jövedelmezősége. Az állami vagyon többi ágazatáról nem nehéz a kívánt tájékoztató adatokat megnyerni, az állami vasútakra vonatkozólag ez azonban majd nem lehetetlen. A vasút kimutatásai és az állami zárszámadások nem vágnak össze; az állami költségvetés és a vasúti zárszámadás összehasonlítása is lehetetlen, mert mindegyik más alapon készül.

A folyó évig a magyar államvasútak költségvetése csak mintegy függőlegét képezte a közmunka és közlekedési miniszterium költségvetésének; más alapon készült az államvasút költségvetése, mint a többi szolgálati ágaké, úgy hogy azt nemcsak megbírálni, de még áttekinteni is alig lehetett. A jelen évben a magyar államvasút költségvetése beolvasztatott a közlekedési miniszteriuméba, a mit helyes intézkedés gyanánt örömmel kell üdvözlőnk. Ez azonban a parlamenti ellenőrzés szempontjából még nem elég. A magyar államvasútak kiadásai jelenleg nyolcz rovat alatt szavaztatnak meg, a melyek között átruházási jog nem engedtetik a kormánynak. Az ellenőrzés hatályosabbá tetele czéljából kívánatos, hogy e rovatok a költségvetési törvényben meg tovább részleteztesse- nek, és hogy az elszámolás a zárszámadásokban ugyanazon rovatok szerint részletezve ejtessék meg.

Ezen a módon bepillantást nyerhetni majd az államvasútak kezelésébe, a mi jelenleg majdnem lehetetlen. Kívánatos továbbá az, hogy mivel az államvasútak költségvetése az államvasútnál elfogadott számviteli rendszer alapján állapittatik meg, az államvasútak üzleti jelentéséhez mellékeltessek az üzleti költségvetés előirányzata és a tényleges kiadások az előirányzatiakkal összehasonlítva tüntetessenek ki és indokoltassanak. Így világos lesz a magyar államvasútak kezelése, könnyen tájeko- zódhatni az elért eredmények felől, holott jelenleg még a legbehatóbb tanulmányozás mellett is homályos marad az államvasút igazgatásának pénzügyi része.

A magyar államvasútak 1885. évi üzleti eredményei még nincsenek összeállítva és így csak az 1884. év végeig terjednek a rendelkezésre álló adatok. Azt hisszük, hogy nem lesz érdektelen, ha az utolsó három év üzleteredményeire vonatkozó adatokból közöljük a legfontosabbakat, a melyekből a magyar államvasútak üzleteredményeire, illetőleg kezelésére ítéletet vonhatni le. Megjegyezzük, hogy az 1882 és 1883. évekre vonatkozólag az osztrák-magyar monarchia vasútairól kiadott statisztikai közleményeket, az 1884. évre vonatkozólag pedig az államvasút üzleti jelentését vettük alapul.

A magyar államvasúti hálózat hossza 1882-ben évi közép átlagában 2731 kilométer volt (az év elején 2623, az év végén 2493 kilométer) 1883-ban évi középátlagában 2899 kilométer (az év végén 3037 kilométer), 1884-ben az év ele-

jén 3514 kilométer, az év végén 3819 kilométer. Az államvasútak üzleti bevételei ugyanezen három évben a következőleg alakultak: 1882-ben 20.341,526 forint, 1883-ban, 22.926,496 forint 1884-ben 27,159,763 forint, az üzleti kiadások levonása után maradt fölösleg 1882-ben 7.361,726 frt, 1883-ban 9.211,045 forint, 1884-ben 8.890,516 forint. Ez az eredmény tagadhatatlanul rendkívül meglepő. Az államvasútnk vonalai az 1884. évben az előző év végehez képest közel 800 kilométerrel szaporodtak és a vasútüzlet fölöslege ennek daczára 321.529 forinttal csökkent; ez valóban olyan jelenség, a mely a legkomolyabb figyelmet érdemli.

Ha azt vizsgáljuk, hogy mi idézte elő e jelenséget, mely tudtunkkal páratlan a vasútak pénzügyi történetében, akkor az okot a kiadások emelkedésében kell keresnünk. Az államvasútak üzleti kiadásai 1882-ben 12.978,800 forintra, 1883-ban 13.715,447 forintra, 1884-ben 18.269,247 forintra rúgnak. Az üzleti kiadások emelkedése az 1884. évben egészen aggályos jellegű, ilyen mérvű emelkedését a kiadásoknak alig igazolhatni. Ha mégis igazolást keresünk, akkor két forrás áll előttünk: a magyar államvasútak igazgatóságának jelentése a közlekedési miniszterhez és a miniszter jelentése az 1884. évi zárszámadásban; mi az előbbihez fogunk alkalmazkodni, mert az sokkal részletesebb.

A közlekedési miniszter a zárszámadásban 1.346,475 forint kiadási többletet az 1884-ben eszközölt teljesítvénytöbblettel igazol, a mint tényleg a vonatkilométerek száma 1.017,559-czel szaporodott. Mi azonban épen a vonatkilométerek szaporodásában, indokolatlan szaporodásában keressük az államvasút mérlege megromlásának egyik főokát. Az összes személy- és áru-forgalomból elért bevételek vonatkilométerenkint 1882-ben 235 krajczárra, 1883-ban 224 krajczárra, 1884-ben 211 krajczárra rúgtak, a vonatkilométerenkénti bevétel tehát évről-évre csökkent. Az 1882. év bizonyára rendkívül kedvező forgalmú év volt, de a vonatkilométerenkénti bevétel 1882-ben is csökkent 1881-hez képest, a midőn 242 krajczár volt. A volt tiszavidéki vasút utolsó, 1880. évi üzleti jelentése szerint 1880-ban vonatkilométerenként a bevétel 273 krajczár volt, a magyar államvasúton ugyanezen évben 228 krajczár.

A tiszavidéki vasút államosítása e szerint kedvezően befolyásolta a magyar államvasútak üzleti jövedelmeinek ala-

kulását; azt látjuk azonban, hogy azon előny, a mi ebből a magyar államvasútra származott, ma már tökéletesen veszendőbe ment. És azt sem állíthatni, hogy e csökkenést az időközben államosított vonaloknak kell tulajdonítani, mert hiszen az első erdélyi vasútnál a bevételek vonat és kilométerenként 1882-ben 241 krajczárra, 1883-ban 268 krajczárra az alföld-fiumei vasútnál 293 krajczárra, illetőleg 273 krajczárra rúgtak és a báttaszék-dombóvár-zákányi rövid vonal kedvezőtlen eredményei ilyen mértékben alig befolyásolhatták a magyar államvasút üzleteredményét.

A vonatkilométerenkénti bevételeknek 2·42 forintról 2·11 forintra való csökkenése sajnosan igazolja azon fönt kifejtett nézetünket, hogy a magyar államvasútnál a legnagyobb mértékben extensiv gazdálkodás folyik. A forgalom emelkedése, mert a forgalom bizonyára jelentékenyen emelkedett, kárba veszett a vasútra nézve, mert e forgalom oly intézkedéseket vont maga után az igazgatás részéről, a melyek fölemesztették a forgalmi többlet hasznát. Elemeire szétbontva a vonatkilométer után eső szállítási bevételeket, azt találjuk, hogy a bevételek úgy a személy mint a teherárú-szállítás után tetemesen csökkentek. A személyszállítás után a vonatkilométerenkénti bevétel volt 1882 48·3, 1883-ban 46·1, 1884-ben 46 krajczár, a teherszállítás után eső bevétel 175·9, illetőleg 169·1 és 157 krajczár. A teherárú-forgalom csökkenő jövedelmezőséget mutatja az, hogy a teherárú-szállításból folyó bevételek 1000 elegytonna kilométerenként 1882-ben 786·5, 1883-ban 735·3, 1884-ben 698·8 krajczárra rúgtak, a csökkenés az előző évhez képest 1883-ban 6·5 százalék 1884-ben 4·9 százalék, 1884-ben a két év előtti viszonyokhoz képest 11·1 százalék. S nem állíthatni, hogy e számokban talán a személy- vagy az árú-díjszabás általános leszállítása jut kifejezésre, mert mindkét intézkedés már 1881-ben történt, holott mi az 1884-ik évi adatoknak csak az 1882-ik évi adatokkal való összehasonlítására fektetünk súlyt.

Ha a vasútüzlet kiadásait vizsgáljuk, akkor még inkább megerősödik és teljes igazolást nyer az államvasútnál folyt rossz gazdálkodásról kifejtett nézetünk. Az államvasút összes kiadásaiból vonatkilométerenként esett 1882-ben 149·5, 1883-ban 133·3, 1884-ben 142 krajczár. A vonatkilométer után számított kiadás 1884-ben jóval magasabb, mint 1883-ban, de

kisebb mint 1882-ben; 1882-hez képest azonban a vonatkilométerek száma rendkívül emelkedett. A kiadásokat elemők szerint vizsgálva, azt találjuk, hogy a központi vezetés kiadásai pálya-kilométerenként (a központi vezetésnél helyesebbnek találjuk a pálya, mint a vonatkilométer után való számítást) 1882-ben 633·10 forintra 1883-ban 605·12 forintra 1884-ben 705·01 forintra rúgtak, az emelkedés tehát egyenesen rendkívüli; 1884-ben a központi vezetés költségei 100 forinttal növekedtek pálya-kilométerenként. Az 1883-ban beállott jelentékeny javulást 1884-ben óriási visszaesés követte, a mire sem az igazgatóság jelentésében, sem a miniszter indokolásában nem találunk kielégítő magyarázatot.

A külszolgálatra eső kiadások pályakilométer után számítva valamennyi ágban emelkedtek. A pályafölügyelet és főtartás költségei pályakilométerenként (és ez ágban fölfogásunk szerint helyesen csak pályakilométerek szerint lehet számítani) 1882-ben 1726 forintra, 1883-ban 1570 forintra, 1884-ben 1634 forintra rúgtak. A forgalmi és kereskedelmi szolgálat költségei 1882-ben 1116 forintot, 1883-ban 1241 forintot, 1884-ben 1287 forintot tettek. E kiadások emelkedésére még lehet kielégítő magyarázatot találni, nem lehet azonban a vontatás és műhelyszolgálatnak vonatkilométerenként való emelkedését kielégítőleg indokolni.

A vontatás és műhelyszolgálat kiadása volt vonatkilométer után számítva 1882-ben 36·6 krajczár, 1883-ban 34·1 krajczár, 1884-ben 37·9 krajczár. Hogy e kiadások absolute szaporodtak, az természetes, mert a vonatkilométerek száma nagyobbodott, de hogy egységeire visszavezetve is szaporodott a kiadás, azt csak az magyarázza meg, hogy sok fölösleges, a vontatási költségeket ki nem fizető vonatot járattak. Az összes adatok azt bizonyítják tehát, hogy a magyar államvasút igazgatása 1884-ben nem volt elég gazdaságos és körültekintő; meg nem engedhető könnyűvérűséggel jártak el az igazgatás kezelésében.

A vonatkilométerre eső bevételekből levonva a kiadásokat, azt találjuk, hogy az üzleti fölösleg volt 1882-ben 86·0 krajczár, 1883-ban 91·7 krajczár, 1884-ben 69·3 krajczár vonatkilométerenként. E számokban az államvasút igazgatásának oly kritikája foglaltatik, hogy ahhoz nem szükséges semmi magyarázat. A hálózat növekedik, a forgalom emelke-

dik és az üzleti fölösleg nemcsak nem emelkedik, de határozottan és pedig igen jelentékeny módon csökken. Akár miként és akár hol keresünk is erre magyarázatot, azt nem lehet másban találni, mint az igazgatásban; ez kétségtelenül annak a hibája, a miért a legnagyobb rokonszenvvel sem lehet menteni.

A magyar államvasútakba fektetett tőke 1882 végén 280.225,507 forint, 1883-ban 299.341,001 forint. 1884-ben 384.786,001 frt volt, míg az üzleti fölösleg 1882-ben 7.362,726 forintra, illetőleg 9.211,045 és 8.890,516 forintra rúgott. Az államvasútakba fektetett tőke e szerint 1882-ben 2.62 százalékkal, 1883-ban 3.08 százalékkal, 1884-ben 2.31 százalékkal kamatozott. Az utolsó évben nagy a visszaesés nemcsak a megelőzőhöz képest, mely a legjobb volt valamennyi között, de az 1882. évi viszonyokhoz képest is.

Visszaesést látunk a magyar államvasút pénzügyi eredményeiben minden tekintetben; az az óriási államvagyon, a melyet vasútakban bír az ország, meg nem felelő módon kezeltetett. S ha ennek alapokát keressük, azt nem találjuk meg másban, mint hogy az igazgatás nem volt képes megfelelni azon nagy föladatoknak, melyeket be kellett volna töltenie. Azt látjuk, hogy a hálózat nagyobbodása végzetessé vált a vasút igazgatására, az igazgatóság képtelennek bizonyult föladata betöltésére. A hálózat nagyobbodása és a meg nem felelő szervezet, valamint az igazgatásnak a közönség részéről való dédelgetése, a népszerűsége való törekvés együttvéve okozták azon bajokat, a melyek jelenségei a múlt évben végzetes módon nyilvánultak és az igazgatóság szervezetének újjá alakítását idézték elő. Ennek megértése céljából behatóbban kell foglalkoznunk a vasút szervezeti kérdéseivel.

IX.

A magyar államvasútak igazgatása és ügykezelési szervezete 1868 óta annyi változtatáson és újjászervezésen ment keresztül, hogy arra a vasútak történetében alig találhatni példát. Koránt sincs azonban szándékunkban ezzel azt állítani, hogy a szolgálat újjászervezésére hivatott hatóságokban nem volt meg a jóakarát és a szükséges képzettség az államvasútak igazgatási szervezetének helyes megalkotására és ha ez, ennek

daczára sem sikerült egész a mai napig, annak okát részint a föladat nehézségében, részint e szolgálati ág és a többi közgazgatási szolgálati ágak közötti különbségekben kell keresnünk.

A vasúti kezelés alig pár évtizede vált állami föladattá; nem szabad tehát csodálkoznunk, hogy legalább nálunk, a hol még az egész közgazgatási szervezet alakulóban van, nem lehetett még megtalálni azt a formát, a melylyel e szolgálati ágat sajátzerű viszonyainak és az általános állami adminisztráció igényeinek megfelelő módon be lehetett volna illeszteni a közszolgálat keretébe, a mely e szolgálati ágra nézve több tekintetben szűknek bizonyult. Kezdetben erre még kísérlet is alig tettek; a vasút kezelését nem tekintették állami föladatnak, üzletet láttak abban és azzal, hogy ez üzlet jól, az állami igényeknek megfelelő módon igazgattassék, mindaddig nem törődtek, míg az államvasút úgy a hálózat nagysága, mint a vasútüzem közgazdasági és pénzügyi jelentőségénél fogva az állami igazgatás egyik legfontosabb ágává nem vált. A helyes szervezet keresztülvitelének nehézségei azonban a hálózat nagyobbodásával nem csökkentek, hanem ellenkezőleg növekedtek és mindinkább fokozódott mértékben nyilvánult az államvasútak helyes szervezésének szüksége.

A nehézségek, melyek a helyes szervezet megalkotásának útjában állottak, részint személyi, részint dologi természetűek. A vasúti tisztviselőket a vasúti vállalatok, a szükséges szakképzett erők hiánya és a nagy verseny következtében sokkal jobban díjazták, mint az állam a saját tisztviselőit. A vasútaknak állami kezelésbe való átvételével ugyanezt volt kénytelen az állam is tenni, úgy hogy az egyes miniszteriumok rangban jóval magasabb tisztviselői sokkal kevesebb fizetésben részesültek, mint az alantas és alárendelt vasúti hivatalnokok. Ez üzleti hivatalnokoknak tekintett tisztviselőket nem lehetett az állami tisztviselők körébe bevonni, mert az szétbomlasztotta volna a régtől fogva megállapított rang- és díjosztályt. Az államvasútaknál az 1886. évi költségvetés szerint az igazgatóság hét tagjának (a lakbérrel együtt) magasabb fizetése van a pótlékok nélkül, mint az első osztályú miniszteri tanácsosnak, 19 főfelügyelő a miniszteri tanácsoséval egyenlő javadalmazásban részesül; 71 főfelügyelő javadalmazása vagy megközelelti vagy fölülmúlja a miniszteri osztálytanácsos fizetését,

68 főellenőr miniszteri titkári vagy ezt fölülmúló ellátást élvez. E miatt az államvasút igazgatását nem lehetett beolvasztani a többi állami igazgatási szakok közé, mert a vasúti tisztviselők javadalmazását nem lehetett csökkenteni és azoknak változatlan fizetés mellett való beigtatása a miniszteriumi igazgatás keretebe, nagy méltánytalansággal járt volna a miniszterium többi tisztviselőire nézve.

Hazánkban és azon államokban, a melyek vasúti igazgatási szervezetének a mienkre befolyása volt, kezdetben a magán vasúti üzem volt az uralkodó. E vállalatoknak meg volt a magok igazgatási szervezete, mely lényegében azonos az összes részvénytársaságok igazgatási szervezetével. A vállalat élén állott az igazgató tanács vagy választmány, mint a vállalat tulajdonosainak, a részvényeseknek képviselője, mely a vasúti üzlet fővezetését intézte, míg a közvetlen igazgatást a szakképzett, állandó fizetéssel ellátott tisztviselők vitték. Ez általános igazgatási szervezet befolyása alatt állott nálunk egész a legutóbbi időig az államvasúttak szervezete; létezett, mint a magánvasúttaknál, egy igazgatótanács s ennek alárendelve működött az igazgatóság, holott nyilván való, hogy igazgatótanácsnak az államvasúttaknál semmi jogosultsága és hivatása nincs. De nemcsak hivatása nincs, mert nem képviseli és nem képviselheti az üzlettulajdonos az állam érdekeit, miután ennek képviselőjére az a központi hatóság van hivatva, a melynek a vasút igazgatása alá van rendelve, hanem a különböző hatóságok kiküldötteiből és ezenkívül az állami élet körén kívül állók bevonása útján alakult igazgatótanács mint igazgatási hatóság léte már magában véve is ellentétben áll a felelős kormányzat és igazgatás elveivel és követelményeivel. Az igazgatási szervezet e formája tehát meg nem állhat.

Az államvasúttak igazgatási szervezetének a felelős kormányzat elveivel, a vasút saját szerű szolgálati igényeivel és a közérdek követelményeivel való összhangzásba hozatala mai napig sem sikerült, azt hisszük azonban, hogy a nehézségek ma már jó részt el vannak hárítva, mert a több évi tapasztalat megmutatta az irányt, a melyet a szervezésnél követni kell és a legutóbbi tapasztalatok meggyőzhetek arról is, hogy a kormány a legjobb akarattal törekszik a helyes szervezet megalkotására, és hogy ezen a téren ment úgy az előítéletek, mint a népszerű jelszavak nyomásától.

A magyar államvasútak első szervezetét, mint említettük, még az első közlekedési miniszter, gróf Mikó Imre, alkotta meg az 1868 július 1-jén kelt szervezési szabályzattal. E szerint a magyar királyi éjszaki vasút üzletigazgatósága a vasút igazgatására hivatott önálló, a közmunka és közlekedési miniszteriumnak alárendelt műszaki-közigazgatási hatóság, melynek élén egy üzletigazgató áll mint vezető, ki az igazgatóságot képviseli és közvetlenül felelős az igazgatás meneteért és az igazgatóságnak mint hatóságnak hivatalos ténykedéseért. Őt illetik az üzletigazgatóság összes kötelezései; az igazgatás összes ügyeinek vitelére úgy az üzletigazgatóságnál, mint a végrehajtó szolgálatban alkalmazott közegek alája vannak rendelve, kivéve a számosztályt, melynek földata az ellenőrzés.

Az üzletigazgatóság ügyei részint műszaki, részint adminisztratív jellegűek. Az üzletigazgatóság három szakosztályból áll: I. a műszaki II. az adminisztratív, III. a számosztályból és a pénztárkezelésből. Az első osztály alá tartozik a műszaki üzem, a pálya építése és fõntartása, továbbá a gépészeti és mûhelyszolgálat. A második osztály vezeti az üzleti táviró-ügyet és a vonatszolgálatot, továbbá a szállítások kezelését (személy- és árúszállítás), az anyagszerkezelést, a személyi és jogi ügyeket és a fogalmazó szolgálatot. A harmadik osztály a pénztárkezelést és a számvitelt látja el, a megfelelő fogalmazó szolgálattal. A kiadványok mindig az üzletigazgatóság nevében adatnak ki az üzletigazgatóság által; a számadási szolgálatot illetõ levelezések a számosztály és az egyes számadók között szintén az igazgatóságon mennek keresztül, a mely azokat véleményeltérés esetén a közlekedési miniszterium elé terjeszti, határozathozatal czeljából.

A számosztály fõnöke számtanácsos, a ki mellé a könyvelõ van rendelve. A számosztály a számadások ellenõrzése es bírálata tekintetében az üzletigazgatósággal koordinálva van, a számosztály fõnöke, mint ez osztály felelõs vezetője a közlekedési miniszternek van alárendelve.

Az üzletigazgatóság teendõi részint olyanok, melyeket saját hatáskörében intézhet el, részint pedig olyanok, a melyekre kikérni tartozik a közlekedési miniszterium határozatát. A közlekedési miniszterium rendelkezéseinek fõntartott ügyek: elvi természetű kérdések elintézése, a pálya kiegészítése, építke-

zések elrendelése, ingatlanok, tőkek, járadékok, jogok szerzése vagy elidegenítése, egyezségek, más közlekedési vállalatokkal való szerződések kötése a szállítási szabályok, a tarifa és az árú-osztályozás megváltoztatása, az általános forgalomra rendelt vonatok menetrendének megállapítása, jutalmak engedélyezése, a személyzet létszámának, javadalmazásának megállapítása, a személyzet kinevezése és előléptetése, a forgalmi szerek beszerzése. Ezenkívül a közlekedési miniszterium mint főlebbviteli hatóság jár el. A közlekedési miniszteriumnak fenn nem tartott ügyeket az üzletigazgatóság intézi. Kiemelendő a szabályzat azon intézkedése, a mely szerint az üzletigazgatóság mindazon részletesen meghatározott intézkedéseihöz, a melyek a vasút pénzügyi megterhelését idézik elő vagy az üzlet pénzügyi részét is érintik, a számosztály hozzájárulása szükséges, vélemény-eltérés esetén a közlekedésügyi miniszter határozata kérendő ki.

Az üzleti szabályzat itt közölt részleteiből látható, hogy az kisszerű viszonyokra volt alkalmazva, sajátságos azonban hogy az ezen szervezési szabályzatban kifejezésre jutó kitünő és a legnagyobb mértékben gyakorlati intézkedés, a számosztály illetőleg pénzügyi osztály es ellenőrzés függetlenítése az üzletigazgatástól, a mi a hatályos ellenőrzés legelső kelléke, a későbbi szervezési szabályzatokban mondhatni teljesen elejtetett. Ez intézkedés helyességét és czélszerűségét mi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy a legújabb szervezési szabály ennek életbeleptetésére törekszik; e cél elérésére azonban véleményünk szerint, a mint azt később indokolni fogjuk, nem aggály nélkül való útat választottak.

A zákány-zágrábi vasút kiejtésével e vonal üzletének vezetésére a budapesti üzletigazgatóságnak alárendelt üzletvezetőség állítottatott föl, melynek hatásköre formálisan azonos volt az igazgatóságéval, de szűkebb határok között mozgott.

E szervezetében a magyar államvasútak üzletigazgatósága nem soká állott föl, már 1871-ben elkövetik azt a nagy tévedést, hogy megszüntetik az üzletigazgatóság közvetlen alárendeltségét a közlekedési miniszteriumhoz és a közlekedési miniszterium és az igazgatóság közé állítják az igazgatótanácsot. Az igazgatótanács elnöke az első szervezéskor Weninger Vincze volt, az igazgatótanács tagjai: a vasúti és hajózási főfelügyelőség főnöke (együttal igazgató), a pénzügyi,

közlekedési és földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterium egy-egy tanácsosa, egy üzletember és Tolnay Lajos, a magyar királyi vasút építési igazgatóság vezetője.

A vasútigazgatóság, melynek élén két igazgató állott, Langer Károly osztálytanácsos, a főfelügyelőség főnöke és Tolnay Lajos, az építési igazgatóság vezetője, a számvevőségén, építési osztályon, központi irodán és a titkárságon kívül, három szakosztályból állott, úgy mint: 1. építés és pályafenntartás, 2. forgalmi és kereskedelmi üzem, 3. vonat és műhelyszolgálat és mindegyik szakosztály a megfelelő ügyosztályokra oszlott. 1872-dik évben az építési igazgatóság megszüntetett, a vasútigazgatóság élére egy igazgató állíttatott, a ki többé nem volt tagja az igazgatótanácsnak. Az igazgatóság ügybeosztása ettől kezdve, csekély változással, a következő volt: az igazgatóság élén állott az igazgató, ennek alá volt rendelve az egész igazgatóság, mely a következő szakosztályokból állott: *A*) vezértitkárság. *B*) Leltár és anyagszerkezelés. *C*) Forgalmi és kereskedelmi szolgálat, a visszereseti osztálylyal és az üzletellenőrséggel. *D*) Vonatmozgósítás és műhelyszolgálat. *E*) Számvivőség, a főkönyvelőség, főpénztár és számfejtő ügyosztálylyal. *F*) Építési szakosztály és pályafenntartás. A szakosztályok élén a számvevőség kivételével műszaki képzettségű tisztviselők állottak. A külső, végrehajtó szolgálat intézésére két forgalmi főnökség, az egyik Hatvanban, a másik Losonczban és egy üzletvezetőség állíttatott föl Zágrábban.

Az igazgatótanács hatáskörét részletesen az 1874. évi július hó 10-én kelt szabályrendelet állapítja meg, a mely szerint az igazgatótanács a közlekedési miniszter alatt áll és az államvasúttal közvetlenül rendelkezik. A közlekedési miniszternek vannak föntartva a következő ügyek: 1. az igazgatónak és az államvasút gépgyára igazgatójának, továbbá az első két rangfokozatba tartozó tisztviselőknek kinevezése; 2. az évi költség-előirányzat megállapítása és a zárszámadások helyben hagyása, 3. a szállítási díjszabályok és a menetrendek megállapítása, 4. a vasút rendes és rendkívüli költségvetését terhelő munkák és szállítások engedélyezése, a mennyiben az az igazgatótanács hatáskörét meghaladja, 5. az igazgatótanács által az igazgatóság részére kiadandó utasítások helybenhagyása és azon kérdések végeldöntése, a melyekre nézve

az igazgató vagy a tanácstagok valamelyike külön véleményt jelentett be.

Az igazgatótanács hatásköre e szerint rendkívül nagy volt, mert a miniszternek föntartott ügyek csak az igazgatás legfontosabb teendőit képezik. Az ily nagy hatáskörrel fölrüházott igazgatótanács állott egy elnökből, a pénzügyminiszterium és a közlekedési miniszterium két, a földművelési miniszterium egy kiküldöttjéből, a vasúti és hajózási felügyelőség főnökéből és az állami közigazgatás körén kívül álló, a közlekedési miniszter által kinevezett független egyénéből. Az igazgatótanács üléseiben az igazgató szavazat nélkül vett részt. A vasútüzlet fő vezetése az igazgatótanácsot illeti, úgy hogy az igazgatóság a miniszterhez is csak az igazgatótanács útján és annak elnökének ellenjegyzése mellett intézhet előterjesztéseket. A midőn a magyar államvasút igazgatósága a gömöri iparvasútak üzletét átvette, e vonalak részere külön igazgatótanács állítottatott föl, lényegében olyan hatáskörrel, a milyennel a magyar államvasút igazgatótanácsa bírt.

A keleti vasút megváltása után e vonal igazgatását mint igazgatóság a közlekedési és pénzügy-miniszterium kiküldöttjéből és a vasúti főfelügyelőség főnökéből álló kormánybiztoság intézte. Ez igazgatóság 1878-ban föloszlattatott és teendői a magyar államvasútak igazgatóságára ruháztattak, ép úgy mint az állami kezelésbe vett báttaszék-dombovár-zákányi vasút igazgatása. E magánvasút igazgatásának fő vezetésere és a részvényesek érdekeinek védelmére azonban megmaradt a részvényesek által választott igazgatótanács.

Az államvasúti hálózat növekedésével mind inkább érezhetővé vált a vasút igazgatási szervezetének reformja ; a mint a hálózat nagyobbodott, követelni kezdték a nyilvánosság előtt és a miniszteriumok irodáiban az igazgatás decentralisatióját. A tiszavidéki vasút államosításával e követelésnek eleget kellett tenni, mert oly nagy hálózatot az igazgatóság addigi szervezetében nem lehetett az államvasútakba beolvasztani.

Az életbeléptetendő szervezetet a különböző miniszteriumok képviselőiből alakult bizottság hosszú ideig tárgyalta ; ekkor fölmerült — hír szerint — az a terv is, hogy két igazgatóság állítassék föl. Alapos-e ez a hír, azt nem tudjuk, de az 1880 október 1-jén kiadott és 1881 január 1-jén életbelépett utasi-

tásban ennek nyoma sincs. Az új szervezet, a mi a központi igazgatást illeti, lényegében az előbbi szervezet keretében mozog. Megmarad az igazgatótanács, mint a miniszterium es az igazgatóság között álló hatóság, de ügyköre módosul az által, hogy a miniszteriumnak föntartott ügyek s az igazgató intézkedése alá helyezett ügyek köre tágul. A miniszternek tartatik fenn a főntebb, öt pontban részletezett ügyeken kívül minden a szervezetre vonatkozó intézkedés, jelentékenyebb költségbe vágó műszaki újítások engedélyezése, az általános, különleges és köteleki dijszabások, valamint a cartellszerződések megállapítása és módosítása, egyes szállítási kedvezmények kivételével, a szolgálati szabályzat, a nyugdíjintézet és betegsegélyző egyesület szabályzatának helybenhagyása, számadási hiányok, behajthatatlan követelések, anyag és leltári tárgyakkal fölmerülő veszteségek elengedése, illetőleg leírásuk engedélyezése, ha azok esetenként 1000 forintot és ugyanazon évben összesen 10,000 forintot meghaladnak. Az igazgatótanács tagjainak száma az elnökön kívül tízre emeltetett; hat hivatalnok tagon kívül négy a gazdasági teren működő szakférfiúból állott.

Lényegesebb átalakuláson ment át az üzletigazgatás, mely a központi igazgatást illetőleg a m. k. államvasútak igazgatóságára, a külszolgálatot illetőleg az alárendelt üzletvezetőségekre és forgalmi főnökségekre bízott.

Az igazgatóság áll egy igazgatóból és neki alárendelt hat szakosztályból, a megfelelő, összesen huszonöt ügyosztálylyal. Az igazgatóság főnöke az igazgató, ki a végrehajtó szolgálatnak legfőbb intezője; intézkedési hatásköre mindazon ügyekre kiterjed, melyek az igazgatótanács, illetőleg az igazgatótanács személyzeti bizottságának és a miniszteriumnak föntartva vagy a szakosztályok és üzletvezetőségek megszabott illetékességi körébe utalva nincsenek, továbbá azon ügyekre is, melyek e szakközegek hatáskörébe tartoznak ugyan, melyekben azonban az intézkedést az igazgató a szolgálat érdeke szempontjából esetről esetre magának föntartja.

Az igazgató hatáskörébe tartozik különösen: 1. az igazgatótanács elé terjesztendő javaslatok és jelentések jóváhagyása es a hozott határozatok alapján teendő fölterjesztések és jelentéseknek az elnökkel együttes jóváhagyása és aláírása; 2. a rendes es rendkívüli költségvetésnek a zárszámadásnak es mérlegnek es a lefolyt év üzleteredményeiről szóló jelen-

tésnek megállapítása és előterjesztése ; 3. a fegyelmi hatalom gyakorlata az összes személyzet fölött, a szolgálati szabályzat értelmében ; 4. a rendes és rendkívüli személyzeti illetmények és járandóságok megszabása vagy módosítása iránti indítványok ; 5. a rendes költségvetést terhelő kiadások, munkák és szállítások engedélyezése és azok iránt a szerződések megkötése, ha az összeg egy tételben 5000 forintot meg nem halad, a rendkívüli költségvetés terhére ugyanilyen kiadások engedélyezése, ha azok költsége egy tételen 2000 frtot meg nem halad ; 6. szolgálati utasítások és azok módosításainak jóváhagyás végett az igazgatótanács elé terjesztése ; 7. a menetrendek, árszabások, szállítási díjmérseklések és egyéb kedvezmények iránti javaslatok előterjesztése ; 8. a pénztári utalványok aláírása, a mennyiben azok a szakosztály-vezetők hatáskörét meghaladják ; 9. a szakosztályok között fölmerülő vitás kérdések vagy vélemény-eltérések eldöntése. •

A szakosztályvezetők hivatva vannak az igazgatót föladatainak teljesítésében támogatni ; neki alárendelvek, de a vezetősökre bízott szolgálati ágat a szervezési utasítás korlátai között önállóan kezelik, az igazgató utasításait azonban hatáskörükön belől is követni tartoznak. A szakosztályok élén aligazgatók állanak, kiknek hatásköre a föntebiből eléggé kitűnik, itt egyedül a pénzügyi aligazgató jogkörére vonatkozó utasítás egy pontját kívánjuk megemlíteni. E szerint a pénzügyi aligazgató különös felelősség terhe alatt örökdik a fölött, hogy a rendes és rendkívüli költségvetés fölhasználása iránt megszabott engedélyezési és utalványozási hatáskör, mellyel az igazgatótanács, az igazgató és a szakosztály-főnökök fölruházva vannak, túl ne lépessenek, ezért minden kiadás a pénzügyi aligazgató ellenjegyzése mellett utalványoztatik. Ha a többi szakosztályvezetők által saját hatáskörükben tett utalványozásokat, mint szabálytalanokat a pénzügyi aligazgató kifogásolná, és a kifizetés fölött a két aligazgató közt megállapodás létre nem jön, az igazgató dönt.

Az igazgató hatáskörének e részletes ismertetéséből látható, hogy az igazgató állása az előbbi szervezethez képest rendkívüli módon emelkedett ; az igazgatótanács e szerint alig bír többé fölöttes hatóság jellegével, minden az igazgatótanács által tárgyalandó javaslatot az igazgató készít elő, úgy hogy az igazgatótanács az igazgató tanácsának jellegét nyeri, mert

képzeltetlen, hogy a nem szakértőkből és az igazgatás körén tulajdonképen kívül álló tagokból alakult testület más-ként határozzon a legtöbb kérdésben, mint azt az igazgató, az igazgatás lelke és legfőbb intézője, az ügyek alapos ismerője előterjeszti. Az igazgató az igazgatótanács elnökével együtt írja alá a személyzeti ügyek kivételével az igazgatótanács összes határozatait; minden a tanács által elbírálendő kérdésre nézve külön véleményt jelenthet be, az összes személyzet, az aligazgatókat sem véve ki, alája vannak rendelve és utasításait, meghagyásait még saját hatáskörükön belől is követni tartoznak. Az ellenőrzésre hivatott pénzügyi szakosztály is föltétlenül alárendeltetett az igazgatónak.

E szervezetnek két lényeges hibája volt. Az igazgatótanács meghagyásával az igazgató intézkedési köre elburkoltatott, a szervezetben nem jutott kifejezésre az, hogy az egész igazgatásnak tulajdonképi intézője az igazgató, és épen ezért az igazgató felelősségi köre nem állapíttatik meg úgy, a mint az az intézkedési hatáskörrel járt volna. A másik és az előbbinél még nagyobb hiba az volt, hogy az egész igazgatás közvetlen vezetésére egy szakember állíttatott, holott kétségtelen, hogy az igazgatás egész körét egy ember áttekinteni nem képes. Az egész igazgatás vezetésére hivatott igazgató még a legfontosabb ügyekkel sem foglalkozhatik behatóan, kénytelen magát mindenben a szakosztályvezetőkre bizni, a kik azonban alig felelősek, mert az igazgatást formálisan az igazgató vezeti, de nem is lehetnek felelősek, mert az igazgató utasításait mindenben követni tartoznak.

E szervezet minden intézkedéséből az tűnik ki, hogy az egy nagy tehetségű, nagy képzettségű és rendkívül munkabíró igazgatót igényel, mert különben az egész igazgatás megakad. E szervezet azonban még egy további föltételezésen alapul és ez a korlátlan bizalom, a melylyel a vasútigazgatásért felelős közlekedési miniszter és általában a kormány az igazgatás élére állított igazgató iránt viseltetett, mert e nélkül az igazgatás intézését nem lehetett volna oly föltétlenül egy tengéletet elő igazgatótanácsra, illetőleg az igazgatótanács mellett az igazgatóra bízni. Az igazgatás e szervezete idejében, mint föntebb kimutattuk, a magyar államvasút üzletének eredményei úgy 1882-ben, mint 1883-ban egészen megfelelőek voltak, a mivel azonban korántsem

akarjuk azt állítani, hogy ez a szervezet jóságát bizonyítja.

Az igazgatóság újjászervezésével egyidőben a külszolgálat vezetése is újjászerveztetett, a mennyiben az igazgatósággal kapcsolatba hozott üzletvezetőségek, illetőleg forgalmi főnökségek állítottak föl. Az üzletvezetőség az utasítás szerint a külszolgálat közvetlen vezetése és fölügyelete céljából fölállított kirendeltsége a központi igazgatóságnak, mely a pénztári, vissztérítési és visszkereseti ügyek kivételével minden a külszolgálatra vonatkozó rendeletét az üzletvezetőséghez intézi vagy annak útján adja ki. Az üzletvezetőségnek a vezetésére bízott vonalon az összes hivatalok és közegek alá vannak rendelve és az üzletvezetőség hatásköre ehhez képest meglehetősen tágan körvonaloztatott. Az üzletvezetőség saját hatáskörében fődözendő üzleti kiadásaira évi budgetet nyert, melynek pontos megtartásaért az üzletvezető személyes felelősséggel tartozik; megvizsgálja a vonalai kiadásairól szóló elszámolási okiratokat és ezek alapján havi számadásokat készít, melyeket az igazgatóság elé terjeszt, a hol azok az eredeti okiratok alapján elkönyveltetnek. Az egyes szolgálati ágak évi kiadásairól a számára kiadott budgettel összehasonlított évi számadást készít, az eltéréseket tetelenként indokolva.

Az üzletvezetőség a hatáskörébe utalt összes ügyeket négy szolgálati ágban tárgyalja. E szolgálati ágak a következők: *A)* Általános, ebbe tartoznak az irodai teendők, a személyzeti ügyek, a segédhivatalok, az anyag-, ruha- és leltárkezelés, az azokról való számadások és a pénzügyi szolgálat. *B)* Pályafőntartási szolgálat, ennek körébe tartozik a pályafőntartás, a pályafőlügyelet, a beruházási és átalakítási építések vezetése az igazgatóság által megállapított tervek es költségvetés szerint, a pálya álladékanak, a pályabirtoknak nyilvántartása és értékesítése, a szükséges számadásokkal. *C)* Forgalmi és kereskedelmi szolgálat; teendőihez tartozik a forgalmi, az állomási, a személy- és árú-szállítási, a visszkereseti es vissztérítési és a kereskedelmi szolgálat, a kiadások ellenőrzése és elszámolása, a forgalmi statisztikai adatok összeállítása, gyakornokok kiképzése. *D)* Gépészeti szolgálat körébe tartozik a vontatási szolgálat, a vontató eszközök nyilvántartásával és a mozdonyszemélyzet kiképzésével, a műhelyszolgá-

lat, a gépészeti szolgálat összes számadásaival és statisztikájával.

Az üzletvezetőségek száma a hálózat nagyobbodásához képest szaporított; jelenleg nyolcz üzletvezetőség létezik, egynek-egynek hatásköre 500—650 kilométernyi hálózatra terjed ki.

A külső szolgálat szervezése helyes alapokból indult ki, de nem helyesen vitetett keresztül, mert az üzletvezetőségek hatásköre nagyon korlátoltan állapított meg; az igazgatóság ügyvitelét alig könnyítették meg, az igazgatás menetét, pedig a könnyítés és gyorsítás helyett talán megnehezítették. Nem szenvedhet kétséget, hogy az a legkövetlenebb igazgatási szervezet, a mely a legközvetlenebb; az üzletvezetőség ily módon való szervezése mellett pedig épen a közvetlenség veszélyeztetett, mert az igazgatóság maradt az intézkedő hatóság minden jelentékenyebb ügyben, az üzletvezetőség tiszte csupán a végrehajtás elrendelése; így az igazgatóság és a rendelkezések végrehajtása, tehát a közvetlen végrehajtó szolgálat közé a szolgálatnak hátrányára egy közbenső forum állított.

Az igazgatás e szervezetének hiányai nyilván valók voltak; az igazgatótanács működését a kormányzat felelősségének tudatával bíró miniszter nem tűrhette, mert az igazgatótanács tökéletesen fölösleges és az alkotmányos igazgatási kormányzattal ellentétben álló hatóság volt. Természetes és indokolt volt tehát az, hogy a midőn a közlekedési miniszterium vezetésében személyváltozás állott be, napirendre került az államvasút igazgatási szervezetének reformja is. Meggyőződésünk, hogy ez halaszthatatlan teendő volt és az ügy érdekében sajnálnunk kell azt, hogy e szervezés személyes tekintetek miatt sem 1884-ben, sem 1885-ben nem úgy vitetett keresztül, a mint azt a személyes viszonyokra való tekintet nélkül a helyes igazgatás szempontjából keresztül kellett volna vinni. Hogy a helyes szervezet megalkotása személyes tekinteteken akadt meg, azt a nélkül, hogy be lennénk avatva olyan ügyekbe, a melyek nem nyilvánosan tárgyaltak, el merjük mondani, mert a két utolsó szervezési szabály elveiből látjuk, hogy a kormány ismeri a czélt, a melyet a szervezés által el akar érni, fölsimerte azon eszközöket is, a melyek erre alkalmasak, de nem vihette azokat keresztül, mert személyes tekintetek állottak annak újában. A közleke-

dési miniszteriumot az utóbbi időben sokszor vádolták azzal, hogy nem méltányolja a személyes tekinteteket, holott véleményünk szerint, ha valami vád érheti a közlekedési kormányt, akkor azért kell azt vádolni, hogy a személyes tekintetek által befolyásoltatta magát a jól gondolt igazgatási szervezet keresztül vitelében.

Az 1884 április 1-jén életbelépett igazgatási szervezet helyes alapokból indul ki, de személyes tekintetek miatt nem vezeti keresztül a helyesnek fölismeret elveket. Az államvasútak igazgatótanácsa eltöröltetett, és azzal ezen a magánvasútak szervezetéből átvett anomália megszűnt. A miniszterium hatásköre kiterjesztetett és a miniszterium kebelében a kereskedelmi ügyek intézésére az úgynevezett tarifa-bizottság állítottatott föl, melynek föladata a fontosabb, főleg elvi jelentőségű díjszabási, forgalom-megosztási és az ezekkel rokontermészetű ügyeket, tartozzanak azok a szabályok szerint akár a miniszteriumnak, akár az államvasútak igazgatóságának administratív hatásköréhez, tárgyalni és azokban határozni. A tarifabizottság elnöke az államtitkár, tagjai a közlekedési miniszterium három tanácsosa, az államvasút igazgatóságának elnöke és a szakelőadó igazgató, a pénzügy-miniszterium és a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterium két megbízottja és a szolgálaton kívül állók köréből való négy tag. A bizottság szavazás útján határoz, a határozatok a miniszter megerősítése elé terjesztetnek, a megerősített határozatok a miniszteriumra mérvadók és az államvasútakat illetőleg rendeletet képeznek.

Az államvasútak igazgatásával a magyar királyi államvasútak igazgatósága bízott meg; az igazgatóság az elnökből, alelnökből és öt igazgatóból áll. Az igazgatás élén az elnök áll és az igazgatásért első sorban ő felelős. Hatásköréhez tartozik az igazgatóság összléseiben való elnöklés, az ügyeknek az igazgatók közötti fölosztása, a miniszter által kinevezendő három első rangosztályú tisztviselők kinevezésére vonatkozó javaslat előterjesztése, a többi hivatalnokok kinevezése és elöléptetése az igazgatóság javaslata alapján, a fegyelmi hatalom gyakorlása az összes személyzet fölött; a rendes és rendkívüli költségvetés és az évi jelentés tervezetének megállapítása és előterjesztése, az igazgatóság határozatai végrehajtásában a miniszterhez vagy hatóságokhoz intézett

vagy általános érvényű rendeletek kiadványainak jóváhagyása és aláírása.

Az igazgatás fő intézője az igazgatósági össziülés, mely az elnökből, alelnökből, az igazgatókból, a közlekedési miniszteriumnak két és a pénzügyminiszteriumnak egy, a közlekedési miniszter által kinevezett tanácsosából áll. Az igazgatósági össziülés tárgyai: 1. a rendes és rendkívüli költségvetésnek, a mérlegnek és az üzleti jelentésnek megállapítása; 2. az igazgatók hatáskörét meghaladó kiadások, munkák és szállítások engedélyezése és az ezekre vonatkozó szerződések jóváhagyása, a mennyiben az a miniszternek föntartva nincs; ez esetben a javaslat megállapítása, továbbá tárgyalása és javaslattétel mindazon ügyekben, melyek a miniszter elé terjesztendők; 3. határozathozatal mindazon ügyekben, melyek elintézésére nézve az illetékes igazgatók nézete eltér vagy a melyek miniszteri rendelettel vagy elnöki meghagyással az igazgatóság össziüléséhez utaltattak; 4. díjmérséklések és díjkezdvmények engedélyezése, a mennyiben az nem a tarifabizottság hatáskörébe tartozik; 5. határozathozatal fekbérek, üzleti bírságok és a díjszabási határozmányok végrehajtásánál fölmerülő kétséges tételek elengedése ügyében, a mennyiben az összeg az igazgatók hatáskörét meghaladja.

Az igazgatás valóságos intézői az igazgatók. Minden igazgató alá egy vagy több szakosztály van rendelve, ezek ügyeinek előadója az igazgatósági össziülésben; felelős az alája rendelt szakosztályok keretébe vágó külső és belső szolgálat meneteért. Az igazgató hatásköre: az igazgatóság czíme alatt kibocsátandó kiadványok tervezetének fölülvizsgálása, a jóváhagyás és aláírás annyiban, a mennyiben ezek az elnöknek föntartva nincsenek; az igazgatósági össziülés és az elnök elé terjesztendő összes javaslatok megállapítása, póthitelek kérése; a rendes költségvetést terhelő kiadások, munkák és szállítások engedélyezése és azok iránt a szerződések megkötése, ha az előirányzati összeg össztétele öt ezer forintot meg nem halad; a rendkívüli költségvetés terhére már engedélyezett munkák és beszerzések foganatosítása, ha a kiadás össztételben öt ezer forintot meg nem halad; a pénztári utalványok aláírása.

Az igazgatók hatásköre e szerint jóval nagyobb, mint az aligazgatóké volt; az elnöké pedig valamivel kisebb, mint az

igazgatóé volt. Látjuk ebből, hogy a szervezet az igazgatás szakszerű vezetését akarja biztosítani, kapcsolatban az igazgatók felelősségének érvényesítésével; de ez nem sikerül teljesen, mert az elnök nagy hatásköre és az igazgatósági öszülés mint rendelkező hatóság megalkotása lehetetlenné teszi e helyes elv keresztülvitelét, a melynek a vasút-igazgatás terén is épen úgy érvényesülnie kell, mint a közigazgatás minden más terén. Ez pedig e szervezet mellett lehetetlen; az igazgatósági öszülés föntartható bizonyos ügyekre, a melyeket alább föl fogunk sorolni, de mint intézkedő, igazgatási hatóság annak léte ép úgy ellentétben áll a helyes kormányzati elvekkel, mint az igazgatótanács léte.

Az 1834 április havában létesített szervezet valamennyi szervezet között a legrövidebb ideig volt érvényben; az okok, melyek megváltoztatását előidéztek, köztudomásúak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez állapotokat nem maga a szervezet idézte elő, mert az viszonylag jobb volt az előbbieknél; csak egy tekintetben volt kevésbbé megfelelő és ez a főnforgott körülmények között végleges jelentőségűvé vált, tudniillik a pénzügyi ellenőrzés tekintetében. A költségvetés által megszavazott hitelek és az azok terhére foganatosított fizetések nyilvántartásáról volt ugyan gondoskodva, de azon hatáskör, a melylyel az előbbi szervezet szerint bírt a pénzügyi aligazgató, és a melynek segítségével a hiteltúllépéseket megakadályozhatta, a szolgálati utasításban többé nem jut kifejezésre.

E szervezet egy és három negyed évig állott fönn és a folyó év elején a központi igazgatás ismét újjá szerveztetett, míg a külső szolgálat újjászervezését most tárgyalják az illetékes hatóságok. E szervezet ismét haladást képez az előbbi szervezethez képest, mind az által lenyeges hibái is vannak, úgy hogy mi ennek sem jósolhatunk állandóságot.

Az új szervezet szerint a miniszterium hatásköre minden fontos ügy tekintetében növekedett; kevésbbé fontos ügyek, alakiságok a miniszterium ügyköréből az igazgatóság ügykörébe utaltattak, úgy hogy ez a jelen szervezet szerint a rendes munkálatok kiadása körül jóval nagyobb hatáskörrel bír, mint előbb. A miniszterium hatáskörének bővítését csak helyeselhetni, azt a felelős kormányzat elvei sürgősen követelték.

Az igazgatás közvetlen vezetésére az igazgatóság van hivatva, mely négy főosztályból áll, mindegyik élén egy-egy igazgatóval. Az igazgatók a saját hatáskörükbe utalt teendőket egymástól függetlenül és saját felelősségükre végzik. A felelősség elve tehát most már nyíltan kifejezésre jut, de az igazgatósági összülés, mely ez elvnek valóságos megbénítója, megmaradt mint hatóság. Az igazgatók egyenlő rangúak és egyenlő jogkörűek; elnök azon igazgató, ki az elnökléssel megbízatik; ez tehát csak primus inter pares, de nem több, mint a másik három igazgató. Az alelnök állása, mint egészen fölösleges valami, megszüntettetett. Az igazgatókat a közlekedési miniszter nevezi ki, kivéve a pénzügyi igazgatót, a kit a pénzügyminiszterrel egyetértőleg nevez ki, a mi más szóval azt jelenti, hogy a pénzügyi igazgatót a pénzügyminiszter nevezi ki.

Az igazgatósági négy főosztály a következő szervezettel bír: I. az általános igazgatási főosztály, mely a tulajdonképeni általános igazgatás keretébe tartozó ügyeken kívül — az építési és műhely-ügyek kivételével — az üzletvezetőség hatáskörét meghaladó pályafentartási, forgalmi és vonatmozgósítási ügyeket tárgyalja és azon anyagszerek és leltári tárgyak beszerzését is kezeli, melyek beszerzése az üzletvezetőségekre át nem ruházott; II. a pénzügyi főosztály a rendes számvevőségi és főpénztári teendőkön kívül a központi bevételi és kiadási ellenőrséget is magában foglalja, összeállítja az évi jelentést, évi előirányzatot és az általános statisztikát; III. a kereskedelmi főosztály a díjszabási és ezekkel kapcsolatos ügyeket tárgyalja; 4. az építési és gépészeti főosztály az üzletvezetőségek hatáskörébe nem utalt építkezéseket és a központi fő műhelyt közvetlenül, a többi építkezéseket és műhelyeket pedig az üzletvezetőségek közreműködésével vezeti.

Az utasítás részletesen szabályozza az igazgatók jogait és föladatait és nem lehet elvitatni, hogy a személyes igazgatás elve mind jobban kidomborúl, az igazgatósági összülésnek, mint intézkedő hatóságnak léte azonban ez elvvel meg nem egyeztethető. És ezt érzi az utasítás is, mert különben érthetetlen volna azon intézkedés, mely minden igazgatónak megadja a jogot, hogy saját ügykörét illetőleg az összülésnek határozata ellen külön véleményt jelentsen be, a mely esetben az illető kívánatára az ügy eldöntés végett a közmunka és

közlekedési miniszter elé terjesztetik. Az összlésnek tagjai az igazgatókon kívül a közlekedési miniszter által a miniszterium kebeleből kinevezett ket tag és a pénzügyminiszter által egy tag, a kik valamint az elnök és a pénzügyi főosztály igazgatója, minden határozat ellen külön véleményt adhatnak be, a mely esetben az ügy eldöntése végett föltétlenül a miniszter elé terjesztendő.

Az igazgatósági összlés mint rendelkező hatóság megtartása véleményünk szerint, nem felel meg a közvetlen, czelszerű es felelős igazgatás követelményeinek, annál kevésbbé, mert abban az igazgatás körén kívül álló egyének is részt vesznek. Tudtunkkal az igazgatósági összléshez hasonló hatóság példátlanul áll az összes államvasútak igazgatási szervezetében, legalább a mennyire mi ismerjük azt. Az osztrák államvasútak igazgatási szervezetében nincs ehhez hasonló, az a magyar államvasút 1880-iki igazgatási szervezetének felel meg, a mennyiben az egész igazgatás vezetése az elnökön fordul meg, de az igazgatótanács e szervezetből természetesen hiányzik.

A porosz államvasútak igazgatóságaiban létezik ugyan az igazgatósági összlés, mint az igazgatósági tagok collegiuma, de lényegesen más hatáskörrel mint nálunk. Világosan kitünik ez a porosz államvasútak igazgatására vonatkozó 1879 november 24-dikén kelt rendeletből. E rendelet 9. §-a következőleg hangzik: «Az igazgatóság tagjai a következő, ügykörükhöz tartozó ügyek elintézésére nézve egy collegiumot képeznek, melynek határozatai szótöbbséggel hozatnak, szavazat-egyenlőség esetében az elnök dönt. Az igazgatás tisztviselői által a vasúti üzletvezetőségek, a vasúti építő bizottságok vagy a vasútigazgatóságok intézkedései ellen tett panaszok, a mennyiben azok nem végleg alkalmazott hivatalnokok önkénytelen elbocsátására, vagy a felhavi fizetést meghaladó pénzbüntetésre vagy az igazgatásnak egy havi fizetést meghaladó kártérítési követelésére vonatkoznak.»

Érdekesnek tartjuk a porosz országgyűlés elé terjesztett emlékiratból, mely e rendelet indokolásának tekintendő, a collegiális igazgatás megszüntetésére vonatkozó érvelést közölni: «A létesítendő vasútigazgatóságok szervezetében az újjászervezés következtében az eddigi állapothoz képest lényeges változások vannak. Először is a collegiális szervezet bizo-

nyos, részben a törvényekben gyökerező, részben a célszerűség által indokolt kivételekkel mellőztetik és a teljes, személyes felelős igazgatás elve érvényesítettik. A jogász-közigazgatási és műszaki képzettségű tagokból, a mely utóbbiak ismét részben az építészeti, részben a gépészeti szakhoz tartoznak, szervezett vasútigazgatóságok összealkotása nem kedvez a collegiális szervezetnek. A vasútigazgatási ügyek különös természete, azok sürgőssége — a tapasztalat ezt úgynálunk mint másutt megerősíti — sokkal inkább követeli a személyes elhatározást és felelősséget mint más igazgatási ágak. Ez elv alól kivételt kell tenni egyrészt azon ügyekre nézve, a melyek a különös, a provincialis hatóságoknak föntartott, és így a vasútigazgatóságokra is átruházandó jogosítványokhoz tartoznak, másrészt olyan kérdésekre vonatkozólag, a melyeknek eldöntésénél ép úgy, mint az előbbi jogosítvány gyakorlásánál bizonyos közigazgatási bírósági cognitio forog fönn. Különben az elnök, illetőleg a szakosztály-főnökök elhatározásától függ fontos ügyek elintézésének megbeszélésére az igazgatósági tagok közös értekezletét — intézkedési jogosultságuk sérelme nélkül — összehívni.

A porosz igazgatósági összülés tehát egészen más hatáskörű collegium, mint a magyar államvasútak igazgatóságának összülése, a melyet mi a személyes felelős igazgatás elvével nem vágyunk képesek összeegyeztetni. Ez az igazgatás anomaliája, a melyet annak előnyére minél gyorsabban meg kell szüntetni.

Mi különben az egész államvasúti igazgatási szervezetet nem tartjuk megfelelőnek és azt véljük, hogy itt az ideje szakítani azon, a szervezetre még a magánvasútak korszakából és az átmeneti időből tapadt hibákkal, a melyek a miniszteriális kormányzattal szemben anomaliát képeznek. Ilyen gyökeres hiba a jelen szervezetben kettő van: az egyik az igazgatósági szervezet maga, a másik az, hogy az igazgatásra két, illetőleg három miniszternek engedtetett befolyás.

Az állami vasútak igazgatása jelenleg két miniszter, úgymint a közmunka és közlekedésügyi miniszter és a pénzügyminiszter közvetlen befolyása alatt áll, a mi egyedüli kivétel az összes közigazgatásban. Tagadhatatlan, hogy az államvasútaknál nagy pénzügyi érdekek forognak fönn, de ugyanezen érdek főforog az állami vagyon minden más ágában és némelyiknél nem is sokkal kisebb mértékben, mint az állami

vasútaknál. Az állami erdők például óriási értékű állami vagyont képeznek és ezek igazgatását mégis függetlenül és önállóan látja el a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter; a pénzügyminiszter erre nem gyakorol nagyobb és más természetű befolyást, mint a többi miniszteriumokra, holott az államvasútaknál egy igazgatót, ha nem is formailag de tényleg kinevez, képviselve van azonkívül az igazgatósági összülésen és a tarifabizottságban, úgy hogy az igazgatás menetére valóságos befolyást gyakorol, holott főadata nem lehet más, mint az általános pénzügyi ellenőrzés. Az államvasútak igazgatása a közmunka és közlekedési miniszterium ügykörébe tartozik így annak kell azt, teljes felelősséggel, de teljes függetlenséggel is intéznie. A pénzügyminiszter befolyása az igazgatásra, a mi annak valóságos bifurcatióját idézi elő, ellentétben van az alkotmányosság egyik sarkalatos elvével a miniszteri felelősséggel. Hogy ez még is létesült, azt csak azon szomorú jelenségek magyarázhatják meg, a melyek az igazgatás legutóbbi újjászervezését előidézték, megszüntetését azonban mindenkinek sürgetnie kell, ki a miniszteri kormányzat felelősségét nem tartja pusztá formának.

A felelős kormányzat szempontjából azonban ez a kisebb hiba, sokkal nagyobb ellentétben áll azzal az igazgatás egész szervezete, a mely nézetünk szerint épen ezért sarkalatos átalakítást igényel. Az államvasút jelenlegi igazgatási szervezete még mindig a vezérigazgatóság jellegével bír, a melylyel szemben a miniszterium az igazgatótanács és az országgyűlés a közgyűlés; ezzel a szervezettel pedig végleg szakítani kell. Véleményünk szerint az egész államvasúti hálózat központi igazgatását át kell helyezni a közmunka és közlekedési miniszterium keretébe, a vasúti igazgatásnak inkább végrehajtó jelleggel bíró ágaira és a tulajdonképeni külszolgálat fő vezetésére üzletigazgatóságokat kell fölállítani a megfelelő számú forgalmi főnökségekkel vagy más nevű alárendelt hatóságokkal.

Az általunk elgondolt szervezet decentralisatio és centralisatio együtt és ennek tervezésénél a posta- és táviró-igazgatás analogiája lebeg előttünk, természetes azonban, hogy ez az analogia, mint minden analogia fogyatékos. Mi nem vagyunk képesek belátni azt, hogy a vasútigazgatást miért nem intézheti ép úgy közvetlenül a miniszter, mint a posta és táviró-igazgatást, a mely közigazgatási ágak egyúttal ép úgy

üzletágak mint a vasút, ép olyan, habár kisebb mérvű és más természetű, külszolgálatot igényelnek, mint a vasút. Nincs is semmi ok arra, hogy ezt ne közvetlenül a miniszter intézze, csak a régi megszokott szervezet, a melynek iránya azonban már eddig is, a miniszterium hatáskörének növelésével az általunk ajánlott tervezet felé hajlott. Még csak egy, igaz, nagy lépést kell tenni és a cél el van érve.

Külsőségek minket nem feszélyeznek; az igazgatás szervezetére nézve közönyös, hogy a közlekedési miniszterium államvasúti főosztálya a miniszterium épületében a Duna-parton, a hol különben sincs hely vagy pedig külön épületben az Andrassy úton van-e elhelyezve. A vasútak központi igazgatása eszköztessek a miniszteriumból, a miniszter által vagy annak meghagyásából. E tervezet részletes kidolgozásának nincs itt helye, de legalább nagyjából vázoljuk azt.

A miniszterium államvasúti főosztályának annyi osztálya lenne, a hány ágazata a vasútigazgatásnak van, tehát az elnöki és az általános igazgatási ügyeken kívül: pályaföntartás, építés és pályafölügyelet; forgalmi és gépészeti szolgálat a vonatszolgálat, vonatmozgósítás és műhelyszolgálattal; kereskedelmi ügyek, anyag és leltár beszerzés és kezelés, a mennyiben ez az üzletigazgatóságokra bízható nem volna és e mellett állana külön az államvasúti számvevőség és az országos vasúti pénztár. E külön státust képező vasúti főosztály mindegyik osztálya egy fölülvizsgáló főnök (miniszteri tanácsos, igazgató, a névre nem fektetünk súlyt) közvetlen vezetése alatt állana, ki mindazon ügyeket, a melyekre ez szükséges, a miniszter vagy államtitkár elintézésére alá terjesztené és a rendeletek, intézkedések a miniszter nevében adatnának ki. A miniszterium hatáskörébe azon ügyeken túl, a melyek jelenleg is abba tartoznak, tartoznának a jelenlegi igazgatósági összülés alá tartozó ügyek majdnem kivétel nélkül; a kereskedelmi ügyek közül mindazok, a melyek egyenlően vonatkoznak az egész hálózatra, tehát a díjszabások fölállítására és módosítására, cartellek kötése, szállítási kedvezmények fölötti határozathozatal; az építési ügyek közül, a nagyobb építkezések tervezése és kivitele, a forgalmi eszközök beszerzése és elosztása az egyes üzletigazgatóságok között, a mint ezt részletesen az ügyek természete szerint kell megállapítani.

Az üzletigazgatások nagyobb hatáskörrel bírnának, mint

a jelenlegi üzletvezetőségek, de jóval kisebbel, mint a porosz vasútigazgatóságok. Az osztrák államvasútak üzletigazgatóságainak hatáskörénél is nagyobb az általunk gondolt üzletigazgatóságok hatásköre, mert a helyi üzleti szolgálat (pályafenntartás, forgalom, vonatmozgósítás) és műhelyszolgálat, anyag-szerkezelésen kívül az üzletigazgatóságok hatáskörébe utal-
nók az építkezéseket bizonyos mértékig, az anyag és leltár beszerzést bizonyos korlátok között, a kereskedelmi ügyeket, a mennyiben ezek a főnálló szabályoknak végrehajtására, kétes esetekben való értelmezésére vonatkoznak, a visszkereseti és vissztérítési ügyeket, a mennyiben ezek az üzletigazgatóság-nál elintézhetőek. Minden üzletigazgatóság a megfelelő szám-
vevősséggel, ellenőrzési szolgálattal és pénztárral bírna. A szemé-
lyzeti ügyek tekintetében a miniszterium által megállapí-
tott létszám korlátain belül az üzletigazgatóságok hatáskörét
ki lehetne terjeszteni az ellenőrök kinevezéseig és előlépteté-
seig. Az üzletigazgatóságok alatt porosz értelemben vett üzlet-
vezetőségek (Bahnbetriebsamt) vagy forgalmi főlügyelőségek
állanának. Az üzletigazgatóságok fölállításánál irányadó lenne
azon tekintet, hogy azok kapcsolatos hálózatra, a melynek for-
galmi viszonyai is lehetőleg azonosak, terjedjenek ki és ezek
száma a hálózat jelenlegi viszonyai között semmiképen sem
lehetne nagyobb ötnél, úgy hogy egy-egy üzletigazgatóságra
körülbelül átlag 1100—1200 kilométer hálózat jutna egy kivé-
telével, a melynek hálózata kisebb lenne; az üzletvezetőségek
száma a hálózat viszonyai szerint váltakoznék.

Ez igazgatási szervezet részletes kifejtésére itt nincs
terünk, de meg vagyunk győződve, hogy az államvasútak köz-
vetlen miniszteri igazgatása elengedhetetlen követelménye az
alkotmányos és helyes igazgatásnak. Ha pedig a miniszteri
igazgatás elfogadtatik, akkor ez elv és rendszer az üzletigazga-
tóságok fölállítását és ezek alatt az üzletvezetőségek (forgalmi
főnökségek) szervezését vonja maga után. Meg vagyunk győ-
ződve, hogy az államvasútat egyedül ezen az alapon lehet
gazdaságosan, jól, az országos és helyi érdekeknek megfelelően
igazgatni és ezért el merjük mondani, hogy csak azon igaz-
gatási szervezet lesz állandó, a mely ez igényeket kielégíti. Ezt
pedig csakis a közvetlen miniszteri igazgatás útján érhetni el
és ezért ezé a jövő.

HELTAI FERENCZ.

MÉG EGYSZER AZ AKADÉMIA TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁSSÁGÁRÓL.

Midőn a *Budapesti Szemlében* egy konkrét eset alkalmából, a Mátyás Flórián által kiadott *Fontes domestici* IV. kötetét ismertetve, bírálat alá vettük a történelmi bizottság munkásságát, Szilágyi Sándor úr fölszólított vádjaink részletezésére. Mi a lehető leghiggadtabb és minden személyeskedést kerülő módon iparkodtunk előadni panaszainkat. Nem újak azok, már több mint egy évtizede, hogy elmondattak a *Budapesti Szemlében*. Nem tettünk egyebet, mint hogy egy bizonyos téren a történelmi bizottság kiadásait véve szemügyre, részletesen megmutattuk, mennyire alaposak azok az eddig csak általánosságban emelt vádak. És ha erre nem Szilágyi úr felel, mert mint Fraknói úr írja «talán nem tudna menekülni a személyes sérelmek által fölidézett méltó fölháborodásának hatása alól», hanem az áprilisi füzetben maga Fraknói úr, a történelmi bizottság alelnöke, vette föl a keztyűt, ez csak azt bizonyítja, mennyivel erősebben hat a pusztá igazság minden személyes támadásnál. Mi személyt egyáltalában nem támadtunk meg, csak eljárást, és mégis Szilágyi úr, ki pedig régi író, oly módon támad reánk a *Századokban*, mely csak olyanok sajátsága, kik nem tudnak egyebet, mint hirtelenkedni, és maga Fraknói úr, ki azzal hízeleg magának, hogy meg bírja tartani a tárgyilagosságot és nyugalmat, objectív válasz helyett egy részt pathetikus ömlengésekkel kél a bizottság védelmére, másrészt egészen indokolatlan következtetésekkel akarja megdönteni egyszerű, de annál nyomósabb érveink s adataink súlyát. Ha nem akartunk volna mást, mint zajt csapni, már is meg lehetnénk elégedve az eredménynyel. Az olvasó közönség eléggé tájékozva van, és Fraknói úr kifakadásai daczára tudja, hol van az igazság. De mivel czé-

lunk más: az, hogy a bíráló által eszmecserére adjunk alkalmat és tisztázzuk a történelmi kiadásokat illető nézeteket, nem hagyhatjuk félbe a megkezdett polemiát mindaddig, míg tüzetesen ki nem fejtettük ide célzó javaslatainkat.

Szükségtelen tán mondanunk, hogy Fraknói úrnak nem sikerült egyetlen egy vádat sem megczáfolni. Maga is belátta, úgy látszik, e törekvésének hiú voltát, és a helyett, hogy segítette volna az ügy tisztába hozását, azt mindenkép sietett megzavarni. Úgy tett, mint az a hal, mely ha üldözik, tentájával elhomályosítja a tengert, hogy nyomát veszítsék. Ebben valóban nagy ügyességet fejtett ki. Hanem az igazság megvilágítja a rejtek útakat. Magában véve rossz ügyet a legügyesebb védelem sem tehet jóvá, úgy mint másrészt még a mi gyöngé tollunk is elegendő az igazságnak kitüntetésére.

* * *

Vádjaink, a mint azokat Fraknói úr is formulázta, a következők: A bizottság rendszertelenül jár el; nem bírja megkülönböztetni a lényegest a lényegtelentől; színvonala oly alacsony, hogy megelégszik a puszta másolással is. Mindezen vádatokat nem előre bocsátottuk, hanem a bizottság kiadásainak átnézése után következés gyanánt mondtuk ki. Fraknói úrnak igen könnyű lett volna mindezt megczáfolni. Egész egyszerűen ki kellett volna adnia a tört. bizottság rendszabályait, melyeket kiadásainál követ. Ha ezek megvannak, és csakugyan megütik a mértéket, a kiadások azért nem válnak ugyan jobbakká, de legalább a bizottság, mint olyan, az elvekre nézve föl van mentve a rendszertelenség stb. vádjá alól. Fraknói úr ezt *nem* tette. Ezzel lemondott a legfőbb tárgyilagos és hathatós védelmi eszközről.

E helyett Fraknói úr azon kezd, milyen kitünő emberek állottak kezdettől fogva a történelmi bizottság élén, és hogy vádjaink tehát mindnyájokat illetik, nem véve ki báró Eötvöst, Szalay Lászlót, Csengery Antalt sem. Már ez is mutatja, milyen gyöngének érezte positioját. Mert ez elhúnyt jeleseink érdeme csak oly nagy marad, ha sohasem vesznek is részt a történelmi bizottságban. Arról is meg vagyunk győződve, hogy bizonyára magok tiltakoznának legerősebben, ha a történelmi bizottság egész tevékenységéért őket akarnák felelősségre vonni. Hisz még Fraknói úr is elhárítja magáról e felelősséget, elismervén,

«hogy vannak egyes munkák, melyek nem egészen felelnek meg a tudományos igényeknek». *) Bizonyára báró Eötvös, Szalay László és Csengery Antal mindent megtettek a bizottság tudományos színvonalának emelésére, és ha ez nem sikerült nekik, az okát egyrészt abban kell keresnünk, hogy idejöknek csak csekély részét fordíthatták ide, másrészt pedig, hogy a bizottságban nem mindig ők voltak az irányadók. Nem mondja-e maga Fraknói úr, hogy ő sem értett egyet az *Árpád-kori új okmánytár* szerkesztésében követett eljárással? Pedig e vállalat megindulása 1860-ba, az említett nagy férfiak működésének körébe esik. Ez érvet tehát alig vehetjük számba.

Szemünkre veti Fraknói úr, hogy nem szorítkoznak bizonyos időpontra, hanem pálczát törünk a történelmi bizottság egész működése fölött. Ez annyiban áll, a mennyiben az *Árpád-kori új okmánytár*nak általunk is gyarlónak ítélt kiadása még 1860-ban kezdődött. Nem is mondhatjuk, hogy magasabb lett volna a régi kiadások színvonala, mint az újaké. Csakhogy ha igazságosak akarunk lenni, más mértékkel kell mérnünk akadémiánk régibb és újabb munkásságát. Azon időben, midőn az akadémiában központosult a nemzetnek majdnem egész szellemi munkássága, annak mindent föl kellett karolnia, mitől a hazafias szellem gyámolítását várhatta, néha tekintet nélkül arra, megüti-e az a szorosan vett szaktudomány mértékét vagy nem? Fraknói úr mondja meg, szorosan véve historikusoknak tartja-e az általa felsorolt nagynevű férfiakat, Szalay kivételével? Mindegyikök a közélet más terén szolgálta nemzetét, de midőn el volt zárva a politikai arena, a tudomány csendes hajlékába menekült. Bármily nagyok is Toldy Ferencz érdemei, mint kiadó, épen nem tartozik az első rangúak közé, és az ő hagyományainak hatása még most sem szűnt meg. Irodalmi jelentőségét sem ő, sem Szalay, sem Horváth Mihály nem köszöni kiadásainak. Midőn aztán a nemzetnek már nem kellett léteért küzdenie, az akadémiában is beköszöntött a szorosabban vett szaktudomány kora. Épen Toldy fölötti emlékezésében emeli ki ez új föladatot Gyulai Pál. Mily gyorsan szakított az I. osztály, úgy a harmadik is az addig eltúrt dilettantismussal? Vajon megtette-e ezt a történelmi bizottság a mai napig? Pedig épen azon időbe esik Fraknói úr szereplésének kezdete, minek

*) *Budapesti Szemle*, áprilisi füzet. 153—154. l.

csak az lehetett a jelentősége, hogy kizárólagos jogába lép a szaktudomány. Fraknói úr a maga személyét illetőleg teljesítette a belé helyezett várakozást. El kell ismernünk, hogy saját kiadásai a legjobbakká közé tartoznak. Hanem a bizottságot szellemével, munkaerejével áthatni nem volt képes. Különben az úgynevezett földolgozott munkákban nem volna annyi a dilettantismus, a kiadványokban pedig a puszta másolás. Annyi eszközzel, erővel, annyi idő alatt csak létrejö valami. De nem szenved kétséget, hogy sokkal több lett volna elérhető, valamivel több rendszerrel és ügybuzgalommal.

Ha Fraknói úr, mint látjuk, nem szerencsés a védelemben, tán szerencsésebb a támadásban. Hiszen, ha kimutathatja, hogy vádjaink fölületesek és légből kapottak, úgy is megdől minden állításunk, és a történelmi bizottság munkássága tovább ragyog szeplőtelen fényben. Ezért vizsgáljuk részletesen Fraknói úr azon állításait, melyeket ellenünk érvekkül használ föl és bíráljuk meg bizonyításának helyességét.

Előre kell bocsátanunk, hogy a Szilágyi úr által megkezdett vitában eleve a lehető legelőzékenyebb módon jártunk el, a mennyiben nem azokat a kiadásokat bíráltuk meg, a melyek tán leggyöngébbek, hanem épen azokat, a melyeket Szilágyi úr maga mint mintaserűeket jelölt meg, kérdezve bennünket, «egyikök sem áll-e a tudomány színvonalán?»*) Így elsorolásunkban csak Szilágyi urat követhettük. Színnyei repertoriuma nem a tört. bizottság kiadása, de nem is bíráltuk meg, pedig Szilágyi úr ott annak sorolta föl. Ép úgy nem a mi hibánk, ha Szilágyi úr Fejérpataky kiadványát városi jegyzőkönyveknek nevezi. Ha tehát Fraknói úr szerint a felületességet és pontatlanságot még a kifejezésekben is kerülni kell, ez a vád nem annyira minket illet, mint inkább Szilágyi urat. Ennélfogva azt a vádat, «hogy eljárásunkat a komolyság teljes hiánya jellemzi» visszautasítjuk.

Komolyabbnak látszik a következő ellenvetés. Mi constátáltuk, hogy minden kiadásnak más-más a schemája. Fraknói úr ebben nem lát hibát, mert az általam felsorolt tizenhat munka közt igen különbözők vannak: *Anjoukori okmánytár*, *Országgyűlési emlékek*, *Szamosközi történelmi munkái* stb. «Vajon képzelhető-e, hogy ily heterogén kiadásokra egyöntetű schemát lehetne megállapítani?»**)

*) *Századok*, 1886 jan. 98. l.

***) *Budapesti Szemle*, április, 156. l.

Mi is jól tudjuk, hogy más az emlékirat, más a levelezés, más az oklevél és a törvény kiadási módja. Hanem a jó kiadásnak az a kelléke, hogy a kiadó ne csak a puszta szöveget adja, hanem úgy adja, hogy azt a tudományos földolgozás részére lehetőleg előkészítse, egy mindannyira nézve. Ez pedig csak nincs meg mindannyinál egyaránt. És ha az egyazon természetűeknél maradunk, egyforma-e azoknak kiadása? Határozottan nemmel felelünk. Egészen más a schemája az *Árpád-kori új okmánytár*-nak, mint az *Anjoukor*inak, pedig az csak nem «heterogén». Egészen más a Nádasdy leveleinek kiadása, mint a Bethlené. Egészen más Gyulafi Lestár emlékiratainak kiadása, mint a Mártonfalvay Imréé, pedig egy és ugyanazon kötetben jelentek meg. Végre, a mi Fraknói urat talán legközelebb érdekli, még a *Magyar országgyűlési emlékek* schemája sem az, mint az *Erdélyi országgyűlési emlékeké*, a mennyiben azon észrevételünk, hogy sok nem szorosan oda tartozó actát is kiadnak, leginkább az utóbbit éri. Valóban Fraknói úr nem tesz jó szolgálatot a tudománynak, ha egészen világos dolgokat is el akar homályosítani, csak a történelmi bizottság kedvéért.

Következőleg Fraknói úr részéről, hogy ugyanakkor, midőn váltig védi a megtámadott kiadásokat, mégis hozzájárul a bizottság minden tagjának nevében azon óhajtásunkhoz, hogy többé «a bizottság egy kiadása se lásson napvilágot tárgyi magyarázat, név- s tárgymutató nélkül». *) Örvendünk e megjegyzésnek és óhajtjuk foganatját, de nem értjük. Fraknói úr előadása szerint a kiadások megtámadása egyértelmű az akadémia tekintélyének megtámadásával, elhúnyt nagy férfiak emlékének sértésével. Aztán meg maga is azt kívánja, mit mi. A «bizottság minden tagjának» óhajtása nem valósult meg eddig, ezt Fraknói úr sem vonhatja kétségbe. Ennélfogva nemcsak jogosult, hanem szükséges is volt fölszólalásunk.

Még másban is örvedetesen megegyezünk Fraknói úrral. Szerintünk: «ha az egyes kiadó magyarázatokat, előszót, tárgyes nevmutatót ad, az az ő személyes tudományszeretetének és ambíciójának kifolyása. Magának a bizottságnak színvonala oly alacsony, hogy megelepszik a puszta másolással.» **) Ezt Fraknói úr sem bírja megezáfolni. Fraknói úr szerint a bizottság köte-

*) *Budapesti Szemle*, április, 157. l.

**) Márcziusi füzet. 493. l.

lességévé teszi minden kiadónak, hogy ilyen tárgy- és névmutatót készítsen (?). «Ha némely kiadó ezt tenni elmulasztja, ez bizonyára nagy baj; de azért a kiadót, szerzőt, vagy legfőlebb a bizottsági előadót tehetni felelőssé.» *) Szerintünk nem a bizottság érdeme, ha valami jó történik, Fraknoi úr szerint nem az övé a felelősség, ha baj esik. Hát akkor vajon miben áll a tevékenysége? Megegyezzünk abban, hogy igen-igen kevésben.

A név- és tárgymutatók ügyében különben egész «heterogén» elemeket társít össze ellenfelünk és ellenkezésbe jő a kiadás legkezdetlegesebb szabályával. Világos, hogy kiadásnál, a hol az anyag a fő, sokkal fontosabb az index, mint földolgozott munkánál, hol maga a tárgy vezet. Az előbbieken rendszeren csak egyes adatokat keresünk, az utóbbiakat el szoktuk olvasni. Ezért rendszeren kútfő-gyűjteményeknél minden egyes kötetnek van külön registruma, földolgozott munkáknak pedig csak az egész mű végén. Mondhatunk különben akárhány elsőrangú földolgozott munkát, melynek nincs is tárgy- és névmutatója. Fraknoi úr szerint a bizottság megköveteli a tárgy- és névmutatót. De mikor? Az *Erdélyi országgyűlési emlékekből* megjelent tíz kötet, a magyarból kilencz, az *Archivum Rakóczi-anumból* kilencz kötet, de registrumnak még semmi híre. Ha csakugyan van a bizottságnak ily szabálya, ezt maga Fraknoi úr sem követi. Enyhébben ítéljük meg mulasztását, mint a másokét, mert némileg földolgozva is nyújtja az anyagot.

* * *

A mit mi követelünk, az formai dolog, és ha van is bevezetés, jegyzet, tárgy- és névmutató, még nem bizonyos, hogy a kiadás jó, bár e kellékek nélkül semmi esetre sem lesz az. Mi azt is megjegyeztük, hogy a hol van is bevezetés és jegyzet, az nem mindig üti meg a mértéket. Fraknoi úr, ki egyáltalában nem akarja engedni, hogy más is lásson hibát a történelmi bizottság munkásságában, mint ő, védelmébe fogad itt is mindent, «mert vannak érvek, melyek fölött vég nélkül lehet vitatkozni».

«Példákat hozok föl a jelen esetből.»

«A bíráló Fejérpataky munkájáról azt állítja, hogy az előszó

*) U. o. 157. l.

«egy szóval sem világítja meg a tartalmat». Erre azt válaszolom, hogy ez nem áll és utalok például az előszó kilencedik lapjára, hol a bártfai számadások megvilágítására a bártfai vászonipart tárgyalja. A bíráló bizonyára fog módot találni annak kimutatására, hogy e fejtegetések még sem «világosítják meg» a számadások «tartalmát», mert ő mást ért a megvilágosítás és a tartalom alatt, mint én és dr. Fejérpataky.»

Csakugyan mást ért.

Ide iktatjuk az *egész* illető passust.*)

«A vászonipar Bártfán városilag kezeltetett. Egy későbbi 1450-ből keltezett, de kétségtelenül a régi szokáson alapuló rendszabály fogalmat ad az eljárásról, melyet a város a vászoneműek gyártásánál követett (l. 193. l.). A polgárok a gyártott gyolcsneműt a város házához vitték, s ott kinek-kinek része a saját javára iratott az úgynevezett Registrum sindonumba; meg volt határozva hány fonalat kell a vászonnak tartalmaznia; s büntetés — vagyona elvesztésének — terhe alatt megtiltott, hogy senki ne merészelje saját hasznára fordítani gyártmányát, azt árúba bocsátani, eladni, vagy a városból kicsempészni.»

Megnéztük a mű 193. lapját és ott írva találtuk: Das keyn frawe oder weybsbyld, furpas mee, bey der vorlust derselbigen iren guter keinen golcz noch Leynwath furkawffen sol, noch damit kawf slagen oder vorffuren.

Fraknói úr csak nem vitatkozhatik «vég nélkül» azon, hogy a bevezetés e passusa «senki ne merészelje», megvilágosítja a tartalom e helyét «das keyn frawe oder weybsbyld».

Nem akarom levonni ebből a következtetéseket. De ezek alapján tán mégis elismeri Fraknói úr, hogy a *Budapesti Szemle* bírálója illetékes véleményt mondani a történelmi kiadások tudományos értékéről.

* * *

Venimus nunc ad fortissimum. Az *Országgyűlési emlékek*ről szóló passust értjük. Fraknói úr itt nem elégszik meg kiadása védelmével, hanem egészen meg akarja semmisíteni a támaszlót.

Nézzük állításait rendre.

Nem áll az, hogy mi e vállalat ellen tápláljuk a legnagyobb ellenszenvet. Ellenkezőleg megmondtuk, «hogy oly előszava, mely teljesen bevezet az anyag megértésébe, tulajdonkép csak az *Országgyűlési emlékeknek* van».**) Egyáltalában mindig job-

*) *Magyarországi városok régi számadáskönyvei.* IX. l.

**) Márcziusi füzet. 494. l.

ban örültünk, ha valami dicsérni valót találtunk, és nem volt semmi személyes okunk Fraknói és Szilágyi urak irodalmi munkásságának kicsinylésére.

A «megsemmisítésre» alkalmat szolgáltat a következő mondat. «Véleményünk szerint jobban megfelelne a vállalat céljának s rendeltetésének, ha tisztán a szorosan vett országgyűlési emlékekre, tehát kir. meghívókra, propositiókra stb. szorítkoznék és azokat magyarázná, mintsem hogy aránylag távol eső irományok közlése által föl nem dolgozott anyagot.»

Ezen nagy Fraknói úrnak fölindulása és olympiai magaslátáról igen magas hangon szól velünk szegény halandókkal. Elfeleli egészen, hogy ott más is van mondva az illető publicatiókról, az, hogy az okiratokat nem magyarázza semminő jegyzet, és az, hogy tárgy- és névmutatójok nincs. Ezek nem «minima», még sem törődik velök a praetor. Támadó tűz hatja át a megtámadottakat.

«Erőszakot kell elkövetni tollamon, hogy ne adja meg a valódi nevét annak, mit e mondat tartalmaz.» Továbbá «nem szabad tehát elutasítani az oly alkalmat, mely annak minden kétséget kizáró bebizonyítására kínálkozik, hogy a *Budapesti Szemle* bírálója a történelmi editiók tudományos értékéről véleményt mondani nem illetékes».

Ennyit egy mondatért! Nem is azért, a mi benne van, hanem azért, a mi nincs benne; t. i. a föliatok és leiratok és a kormányzéseknek azok tárgyában kidolgozott opiniói is, melyek, mint Fraknói úr egész helyesen megjegyzi, szintén országgyűlési irományok és nem esnek távol. Ez elhagyás oka az, hogy akkor épen nem szándékoztunk pontosan kijelölni a munkatervet, hisz annak tüzetes megbeszélését, mint Fraknói úr néhány sorral alább maga megmondja, későbbre halasztottuk, hanem csak a szembetűnő hibákat. Fraknói úr tehát egy kissé ámítja magát, midőn ebben «szabatosan formulázott nyilatkozatunkat» látja. Szabatosan van formulázva az a megjegyzésem, hogy az országos emlékek irományait nem magyarázza jegyzet és nem kíséri registrum. Erre Fraknói úr egy szóval sem látta jónak reflectálni.

Különben sem olyan veszedelmes az a passus. Miat olvasóink tudják, akkor Szilágyi úrral folyt a vita és mikor *Országgyűlési emlékekről* szólottunk, igen természetes, hogy az általa kiadott *erdélyiekre* gondoltunk. Ezt Fraknói úr is érzi, szükségnek látja külön jegyzetben (a 159. lapon) reánk bizonyítani,

hogy nem tettünk különbséget a *Magyar* és az *Erdélyi emlékek* közt. Pedig épen bírálattunk mutatja, hogy akkor első sorban az erdélyi országgyűlési emlékeknek sorozata foglalkoztatott. Mert az a vád «hogy aránylag távol eső irományok közlése által szaporítja a föl nem dolgozott anyagot», kizárólag csak az *Erdélyi országgyűlési emlékekre* vonatkozhatik. Például hozom föl a VII. kötetet, a hol a 95 közlött iromány közt csak 23, tehát épen egy negyede szorosan országgyűlési emlék, a többi pedig többnyire diplomatai alkudozás, mi igen érdekes lehet ugyan, de azért édes-kevés a köze Erdély törvényhozásának monumentáihoz. Egyáltalában föliatok, leiratok és a kormány székek opiniói igen-igen ritkén fordulnak elő az erdélyi diéták történetében.

De föltéve, hogy ide értettük a *Magyar országos emlékeket* is, mily gyöngye alapon áll Fraknoi úr okoskodása, ha azt egy szócskának, egy stb.-nek, vagy effélének beiktatása megdönthette volna? Ha történt vigyázatlanság vagy tévedés, csak ez egygyel vádolhatjuk magunkat. És íme, minket egy szóért kiközösít Fraknoi úr a historikusok sorából ugyanakkor, midőn a történelmi bizottság publikálóinak, annyi elvétett kötet daczára, oly melegen fogja pártját. Mi itt nem vagyunk más, mint —*k* és a hazai történetírásnak nincs nagy kára abból, ha az a —*k* a történelmi kiadások értékéről véleményt mondani nem illetékes. Abból azonban nagy kára van, ha oly állású férfiú, mint Fraknoi úr, egy szó miatt siet elvetni egy nagyon nyugodt és tán túlságosan kiméletes bírálatot. Így aztán nem nehéz a polemia.

Ez a mi «illetéktelenségünk» nem más, mint Fraknoi úrnak egy nem sikerült hypothesis, melyet a fölindulás magyaráz. Ép oly rossz hypothesis az is, hogy a bíráló, ki névtelenül leírta a tételt, neve alatt nem ismételné.

Az országgyűlési említett passuson kívül, mely úgy sem tartozik szorosan oda, nem hagynánk el most sem semmit abból, mit kimondtunk. A *Budapesti Szemle* szerkesztője tanúnk, hogy a névtelenséget nem magunk választottuk. Épen mert névtelen írunk, mondtunk le minden személyeskedésről, a mi cikkünket annyival érdekesebbé és tán foganatosabbá tette volna. Tudtuk, hogy darázs-fészekbe nyúlunk, azért vontunk keztyűt. Higye el Fraknoi úr, nagyobb lemondás tőlünk névtelennek maradni, mint nyíltan küzdeni az igaz ügyért. Nem is tévedtünk abban, hogy felszólalásunk figyelmet fog kelteni, mert rég érzett bajra

utal, abban sem, hogy az érdekelt köröknek a —*k* névtelenre vonjuk egész haragját, kinek személyét oly buzgósággal kutatják majd, mint boldogult Béla király Anonymusáét.

* * *

Egyben azonban tévedtünk nagyon is mélyen, és ezt nagy sajnálattal vagyunk kénytelenek megvallani. Azt hittük, hogy föl-szólalásunkat, melyet tisztán az ügyszertet sugallt, a történelmi bizottság azon tagjai, a kik a bizottság munkásságát európai színvonalra törekszenek emelni, szívesen és örömmel fogják fogadni. Mindenki tudja, hogy az akadémia reformján maga elnöke is fáradozik, és még ha Fraknoi úr nem is vallaná be, jól tudjuk, hogy a történelmi bizottság keblében sem uralkodik egyetértés a történelmi kutatás céljainak és eszközeinek megállapítását illetőleg. Mi az adatok súlyával akartunk e folyóirat hasábjain segítséget hozni a reformhoz hajlóknak. Úgy tette azt már 1874—75-ben a történelmi bizottság egyik kiváló tagja — álnév alatt. És megvalljuk, hogy e törekvés érvényesítésében magára Fraknoira is gondoltunk. Az ő kiadásai a legjobbakhoz számíthatók, és egész irányánál fogva őt tartottuk a szorosán tudományos munkálkodás egyik legerősebb előharczosának. Ebben csalódtunk és ezt meg is valljuk. Fraknoi úr magára nézve még szigorú, de a történelmi bizottság kiadványainak megítélésében annyira latitudinarius, hogy már alig tesz különbséget a jó és a rossz munka közt. A védelem hevében oly állításokra ragadtatja magát, melyek nagyon alkalmasak a történelmi bizottság keblében úgyszólván uralkodó rendszertelenség meggyökereztetésére.

Fraknoi úr e cikkéből lehetetlen megtudni, mit ért a jó kiadás alatt, sőt azt a benyomást nyerjük, hogy szerinte nincs is rossz kiadás. Kívánatos a tárgy- és névmutató, a bevezetés és jegyzet, de a hiány sem baj és azok a kiadványok, melyekben kimerítő bevezetések és tárgyi jegyzetek hiányzanak, azért még világért sem állanak alacsony színvonalon. Hivatkozik a bécsi akadémia két kötetére, a Milanóban megjelenő *Codex Cavensis* VI. kötetére, és a Párisban megjelenő *Monumenta Historiae Hellenicae* VI. kötetére. A mi másutt, kivéve Lengyelországot és Szerbiát, kivétel, ne legyen nálunk szabály

Példák után keresve még spanyol mintát is idéz. *) Miért nem veszi a budapesti tudományos akadémia történelmi bizottsága mindjárt a belgrádi vagy bukaresti tudós társaságok kiadványait mintául? Más bizottság, mint a történelmi, tán inkább indul München, Berlin, Páris és Oxford, mint Madrid után. Sőt már Magyarországon is vannak oly kiadásaink, melyeket sok tekintetben a legjobb külföldieké mellé helyezhetünk. Ilyen a *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* és a *Monumenta Vaticana* is. Harcz folyik a történelmi bizottság keblében is a tudományos irány közt, mely egy kis fáradságot követel, és az ősi kényelem közt. A ki e harcban nincs velünk, az ellenünk van.

Azon is csudálkozunk, hogy Fraknoi úr, ki maga olyan buzgó kiadó, már magát a kéziratok vagy levelek olvasását is oly hallatlan nagy érdemnek tünteti föl. Az csak kezdete a tudománynak, de nem maga a tudomány. Csakugyan közeledünk Madridhoz, ha már nálunk is olyan könnyű jó kiadónak és nagy historicusnak lenni. Az a sokat emlegetett «színvonal» nem más, mint az az erkölcsi és szellemi munka, melyet az embernek ki kell fejteni bizonyos társadalmi vagy tudományos rang és hírnév elérésére. A tisztelt olvasó vonja le ebből a következtéseket. Mi nem vélünk véteni, ha akadémiainktól továbbra is valami mintaszerűt várunk.

Fraknoi úr mindenesetre jobban ismeri a történelmi bizottság rendelkezésére álló erőket, mint mi. Annál jobban sajnáljuk, hogy oly kevéssel beéri. Az *Anjoukori okmánytára* tett észrevételünkre így felel:

«Ez ellen az a kifogás, hogy a szerkesztői nem írtak előszót és így nem nyitották meg a benne rejlő kincseket. Erre nézve egész határozottsággal állíthatom, hogy olyan okirattárhoz, milyen a szóban forgó, a szerkesztő nincs hivatva és nincs is képesítve olyan előszót írni, mely a kötetben rejlő kincseket megnyissa. Egy korszak minden rendű okleveleinek tárgyi ismertetése, magyarázata: a politikai, egyházi, kulturai és jogtörténet oly alapos és beható ismeretét, e mellett a helytörténeti és genealogiai tanulmányok olyan kiterjedését követelné, mely egy emberben nem igényelhető. — E mellett az a föladat, hogy valaki egy ilyen okirattár kincseit megnyissa, oly dolgozatban volna csak megoldható, mely terjedelemben messze meghaladná az *Okmánytárt*. Vannak egyes oklevelek, melyeknek magyarázata egész értekezést kíván. — Ismeretes, hogy Ipolyi Arnold egynéhány sorból álló XIII. századbéli oklevél tartalmában rejlő kincsek meg-

*) 158—159. lapon.

nyitására *Okmánytári érdekességek* című értekezését írta meg. Tehát a bizottság a szerkesztőtől joggal nem kívánta azt, hogy az okirattár kincseit az előszóban megnyissa.»

Miért követel akadémiánk kevesebbet, mint más akadémiák? Minden nagyobb szabású oklevél-kiadásnál egyenesen szabály a benne rejlő kincsek megnyitása a bevezetés és jegyzetek által. Maga Fraknói úr sem mulasztotta ezt el a *Monumenta Vaticanában*.

Hogy pedig egy ember is elegendő a politikai, egyházi, kulturai és jogtörténeti viszonyok ismertetésére oklevelek alapján, ezt épen most fényesen bebizonyította Salamon Ferencz *Budapest történetének* III. kötetében. Úgy az oklevelek hitelességét, mint a jogi, egyházi, gazdasági viszonyokat illetőleg többet találunk ott, mint az akadémia összes okirat-kiadványaiban. A mit egyes ember el bír végezni, ne érhetné el egy tekintélyes eszközökkel rendelkező bizottság? De természetesen akkor nem a *quantitast*, hanem a *qualitast* kell a kiadásokban nézni.

Valóban sajnálatraméltó, ha a történeti bizottság erre vagy más hasonló fontosságú vállalatokra nem bírt találni alkalmas kiadót vagy nem bírt magának annyi idő alatt nevelni e célra alkalmas erőket. Különösen sajnáljuk ezt az Árpádkori kútföket illetőleg, melyeknek kiadását, Fraknói úr szerint, rég szükségesnek érzi a bizottság.

De hiába, erre s annyi másra, ismét Fraknói úr szerint (163. lap), nem találnak embert. Az Istenért!? Vajon mit tudnak az akadémikusok, ha erre sem képesek? Csak nem elég szellemi munka ily nagy apparatushoz mérve rég kihalt családok genealogiáit, egyes helyek viszontagságait kutatni, vagy ha nagyobb szabású vállalatról van szó, másolni és fordítani? A nemzetnek jogában áll követelni valamit akadémiajától. Vigyázzunk, hogy Fraknói úr szavait valami Löher meg ne hallja. Sokkal sujtóbbak azok, mint mindaz, a mit mi el merünk mondani. — Szilágyi úr bajnak tartja, ha a történelmi bizottság «nem rendez egy olyanforma editiót, mint a *Monumenta Germaniae*. — De a bizottság azt nem «rendszeretelenség»-ből nem teszi, hanem pénz hiányából.» (*Századok* 1885. 765. lap). Fraknói úr most még veszedelmesebb bajt constatált, a képesség hiányát. *)

*) Szolgáljon ez válaszul Szilágyi Sándor úrnak, ki a *Századok*

Bármennyire igyekszik is Fraknói úr mindenben védeni a történelmi bizottság eljárását, az legalább kiadásai szerint ítélve, nem áll föladatának magaslatán. Nincs terve, sem rendszere és oly könyveket ad ki, még legújabbban is, melyek nem igen gyarapítják tudományos tekintélyét. Közös munkával, szigorú rendszerességgel könnyű volna ez állapot megváltoztatása. És a mily erős föltételünk, jövőben minden egyes alkalommal tüzetesen kimutatni, hol a hiba és sürgetni annak megszűnését, oly szívesen fogjuk constatálni, ha a bizottság munkásságában emelkedést észlelhetünk minden téren. Ehhez pedig az első lépés a csalhatatlansági álláspont elhagyása, a szabad, különösen a jóakaró bírálat meghallgatása és megfontolása.

* * *

---

múrcziusi füzetében szenvedélyességet, igazságtalanságot és rosszakaratot, sőt ferdítést is hány a szemünkre. Ez utóbbit azért, mert azt mondtuk, hogy Szilágyi úr szerint, «az Akadémia pénze nem engedi meg a jó editiót». Ime Szilágyi úr csakugyan azt mondotta, hogy a pénzhány okozza azt, hogy a történelmi bizottság nem adhat oly editiót, mint a *Monumenta Germaniae*, a mi Szilágyi úr szerint is jó editió, mely a *Fonteseket* fölöslegessé tenné. Még azt is mondja az idézett helyen: «Ha az összes dotatio, mit a történelmi bizottság kap, egy ilyen editióra fordíthatnák, még akkor sem volna képes azt abból a pénzből kiállítani. — Épen ezért ilyen vállalatot országos bizottság s nem akadémia szokott létre hozni.» A *Budapesti Szemle* februári számában a 333. lapon így szól: «Hogy képes-e az akadémia megindítani egy oly vállalatot, mint a *Monumenta Germaniae*? Ezt mutassa ki —k. úr a helyett, hogy akadémia, bizottságot összezavar tisztán, számokkal, sans equivoque.»

Nyilván cserben hagyta tehát Szilágyi urat emlékezete, midőn ennyire elragadta ellentünk való heve. Azért még sem vetünk szemére «együgyüségét és cynismust», a mivel magát vádolja azon esetre, ha ezt mondotta, vagy olyasmit mondott, a miből ezt jóhiszeműleg kimagyarázni lehet.» Pedig nem is kimagyarázás, hanem egyszerű következtetés ez: Szilágyi úr szerint a történelmi bizottságnak nincs elég pénze a *Monumenta Germaniae*hez hasonló vállalat kiadására. Ugyancsak szerinte ez a vállalat jobb volna az eddigieknél. Tehát a pénzhány akadályozza jobb kiadások közlését. Quod erat demonstrandum. Abba pedig ne kapaszkodjék, hogy a történelmi bizottságot és az akadémiaát egynek vettük. Pénzügyi tekintetben az akadémia a fő, a történelmi bizottságnak nincs külön pénztára.

Szilágyi úr maga is, mint láttuk, a *Századokban* összezavarja e kettőt.

Minden testület, mely nem közvetlenül felelős munkásságáért, ki van téve a tespedés, a hanyatlás veszélyének. Nem mi állítjuk föl e thesis: főérv volt ez mindig a felelős kormány mellett a régi dicasteriumok collegialis rendszere ellenében. Kétszeresen veszélyes ez állapot tudományos testületnél, minő az akadémia, mely a külfölddel szemben nemzeti jellegére hivatkozhatik, az országban pedig mintegy el van ismerve a szaktudomány legmagasabb forumául. Ennek igen jól esik az ellenőrzés a közvélemény és a sajtó által. A történelmi bizottság pedig, melyre nemcsak szoroson tudományos, hanem nagy nemzeti érdekek cultiválása bízott, el sem lehetne ez ösztönzés nélkül. Ebben nem is volt hiány. Nem botrányt akartunk, hanem reformot, olyat, melyet szükségesnek ismer Fraknoi úr is: tárgyi érdekeknek a személyes kérdések fölé helyezését, bizonyos tervszerűség megállapítását és megtartását. Tovább mentünk, megígértük, hogy kijelöljük az utat is, melyen e reform eszközölhető. Hanem ennek már említése is elveszi Fraknoi úr egész nyugalmat. Annnyira megy, hogy prophétává válik és előre sejtí, hogy «javaslatainkban sok lesz az új és a jó, de a mi új nem jó, a mi jó nem új». Hivatkozik arra, hogy eddig is történtek javaslatok a bizottság keblében.

Fraknoi úr e prophétiáját nem tulajdoníthatjuk másnak, mint pillanatnyi és igen érthető rossz kedvének. Ez állapot nem lesz tartós. Meg vagyunk győződve arról, hogy Fraknoi úr lemond ez eljárásról, mely emlékeztet a volt drezdai követ e híres szavaira: «Ich kenne zwar die Intentionen der hohen Regierung nicht, aber ich missbillige sie», és egész erélylyel közre fog működni a történelmi tanulmány és irodalom emelésében. A bizottság pedig önmaga ellen vétene, nemcsak a reá bízott tudományos érdekek ellen, ha minden reformjavaslatra rideg «non possumus»-sal válaszolna.

A történelmi bizottság munkatervét illetőleg javaslatunk a következő.

1. Legégetőbb szükség az Árpádkori kútfők kritikai kiadása. Már Katona István mondta: *Veritas in historia, cum primis vetustissima, tamdiu perspicacissimum quemque latet, quamdiu testes idonei non eruuntur, non contenduntur, ad sanam crism non exiguntur.*» Nemcsak elsőrangú tudományos vállalat volna ez, hanem az akadémia kilépne általa a kiadások rendes *chablone-jából* és szoros érintkezésbe hozná magát a nemzet köz-

szellemével. Ha e vállalat csak félig-meddig is megfelel föladatának, joggal várhatjuk tőle nemcsak történeti, hanem jogi és irodalmi tanulmányaink renaissance-át. Ez nem hypothesis, bizonyítja ezt más, szerencsésebb országok példája.

Maga a bizottság is érezte e szükségét, de mint Fraknói úr mondta, nem talált senkit, a kit megbízzon. Mindenesetre terv nélkül járt el, midőn annak daczára megbízást adott az Árpád-kori történet feldolgozására. Mert csak két eset lehetséges. Vagy az, hogy maga a földolgozott történelem írója, Mommsen módjára, elvégezi mindazt a kritikai és összehasonlító munkát, mely nélkül a kútfőknek nem veheti kellő hasznát és akkor egyúttal elvégezhetné magát a kiadást is. Vagy ha nem, munkája egyáltalában nem tarthat majd igényt a bevégeztségre és ki lesz téve annak, hogy a kútfők kiadása, mely előbb-utóbb mégis csak létre jő, munkája lényeges részeit egészen ki fogja forgatni sarkaiból.

A kritikai kiadással együtt kell járni a glossariumnak is.

2. Második nagy föladat a nemzeti törvényhozás emlékeinek kiadása. Valóban csak személyi, nem tárgyi okok dönthettek, midőn a történeti bizottság nem Szent Istvánnal, hanem Ferdinánddal kezdte meg a *Monumenta Comititalia* kiadását. Igaz, hogy Szent István vagy Kálmán, sőt még Mátyás törvényeinek kiadása sokkal nehezebb vállalat, mint a XVI. és XVII. századéi, a hol olyan bő és aránylag tisztába hozott az anyag. De ha egyes embernek ki szabad térni a nehézség előtt, és könnyebb végén fogni a dolgot, az akadémia történelmi bizottságának nem szabad. Schiller mondása: «es wächst der Mensch mit seinen höhern Zwecken» nemcsak egyesre áll, hanem testületre is.

Azért egyáltalában nem kívánjuk a jelenleg folyamatban levő XVII. századi országgyűlések történetének félbeszakítását. E vállalat még úgy is, a mint van, a legkiválóbbakhoz tartozik. De igenis kívánjuk szorosán országgyűlési tárgyakra való szorítását. Mondtuk már, hogy az *Erdélyi országgyűlési emlékek*ben sok oly okirat van közölve, minek összeköttetése a törvényhozással alig fődözhető fel. Egyes embert elragad a heve, épen arra való a bizottság, hogy szabályozólag hasson.

Nemcsak az anyag megválogatásában kell reform, hanem még jobban a földolgozásban. Ismeretes, hogy Fraknói és Szilágyi urak igen terjedelmes és részben értékes bevezetéssel lát-

ták el az egyes diéták irományait. E bevezetések azonban inkább paraphrasisát adják az illető országgyűlési irományoknak, mint igazán összefoglaló történelmét törvényhozásunknak. Véleményünk szerint jobb volna egy általános bevezetés után inkább azon tárgyaknak adni bő és beható, összefoglaló ismertetését, a melyek diétáinkat egy bizonyos korszakban legjobban foglalkoztatták. Így több diétát is össze lehetne foglalni, nem csak külsőleg, a mi az *Erdélyi országgyűlési emlékekben* úgysis megtörténik. Csakis így nyernénk valóságos képet és tanulságot. Úgy mint most van, minden föl van aprózva, százszor is ismétlődik, és a sok részlet megakadályozza, hogy egészet, fejlődést, történeti életet lássunk.

3. Ép ilyen csoportosításnak látom szükségét a diplomatiái emlékeknél. Némileg meg van kezdve. Szilágyi Sándor külön adta ki Rákóczi György francia és svéd alkudozásait, külön a keleti összeköttetéseire vonatkozó levelezéseket, így Majláth Béla a szőnyi békére vonatkozó alkudozásokat. Szakítani kell azzal, hogy tisztán az egy helyen talált okiratok adassanak ki időrendben. Így azoknak kevés hasznát veszi a kutató, elolvasásra pedig éppen nem alkalmasok. De ha mindjárt csoportosítva vannak a tárgy körül, csakúgy kínálkoznak a földolgozónak, és a bekezdés és jegyzet nem marad többé pium desiderium. Itt is meg van a jó és a rossz, a bizottság eddig békén tűrte együtt. A Tököly és Rákóczi-kort illető kiadások szükséges kiegészítéséül tekintjük azon levelezések és irományok kiadását, melyek leginkább alkalmasok fölvilágosítani Magyarország föl-szabadítását a török járom alól.

4. A Scriptoroknál igen nagy hiányokat látok. Mintha csak szánt-szándékkal elmellőzték volna a legjelentékenyebbeket. Bonfinius kiadásáról nem is szólva, elmaradt Istvánfy, el Pethő és folytatói, el Heltai Gáspár. Nemzeti kötelesség Zrinyi Miklós történeti értékű iratainak kiadása.

5. Az emlékiratok kiadásánál a személyes, biographikus elemnek kell előtérbe lépni. Itt van az helyén, nem a historiában. Itt kell tehát részletesen megvilágítani a bevezetésben a szereplő személyek életének viszonyait és a tárgyi jegyzetekben reflectálni arra, mennyiben módosítják máshonnan vett értesüléseink az illető író adatait és fölfogását. Ugyanezen eljárás követendő a nevezetes személyek levelezésének kiadásában.

A mennyire szigorúan lehetne ragaszkodni a publicatiók-

nál e tárgyakhoz, melyek egyelőre teljesen igénybe vennék a bizottság szellemi és anyagi tőkéjét, oly szabad tért kell másrészt engedni a *földolgozott munkáknak*. Azokat értem, melyek e nevet meg is érdemlik. Mert a jó kiadás csak egy már meglevő értéknek forgalomba bocsátása, a földolgozott történeti munka pedig egyenesen a nemzet szellemi tőkéjének gyarapítása.

Szembetűnő, hogy az általunk ajánlott újítások e téren épen nem radikálisok és megférnek nagyjában a bizottság eddigi munkásságával. Nem követel foganatosításuk mást, mint rendszert, a jónak ismertnek egyedül érvényre jutását, a hanyagságnak és slendriánnak tudatos elvetését.

Valamivel radikálisabb az, a mit a kiadás technikai részét illetőleg ajánlunk.

Bizottságunkat nagy veszély fenyegeti. Ki akarja-e adni mindazt szórúl-szóra, betűről betűre, a mit a hazai történetre vonatkozólag 1711-ig vagy azontúl is írtak? Nem ijed meg a tömegtől? Pedig ha úgy tesz, mint eddig, válogatás nélkül, ez lesz a vége.

Föltéve, hogy az illető anyag megérdemli a kiadást, nem következik, hogy épen az akadémia vállalja azt magára. Szorítkozzék az valóban országos értékű anyag közlésére, az egyes családokra hagyva a családi történetet, az egyes megyékre a helyi monographiák megíratását. Az út már meg van törve az által, hogy mind több család és mind több megye és város íratja meg külön históriáját, és adja ki külön codexét.

De még az országos érdekű anyag sem mind olyan, hogy épen betűről betűre való közlése volna szükséges. Mindig különbséget kell tenni azon irományok közt, melyek egyúttal szellemi hagyományok, és azok közt, melyeket csak tartalmuk tesz becsessé. A mily bűnnek tartjuk egy országos okiratnak, valamely kútfőnek vagy történetünk egy-egy kiváló alakja leveleinek megcsonkítását, oly fölösleges és hiábavaló szórúl szóra közölni — históriai értékeket tekintve — a XVI—XVIII. század minden levelét. Ha nyelvi tekintetben fontos az illető iromány, ismét nem itt a helye. Míg tehát az Árpádkornál és az Anjoukornál, a míg tart a palaeographikus és diplomatikus érdek, kívánatos és szükséges a lehető legpontosabb közlés Sickel elvei szerint, azontúl a *Regesták* méltán pótolhatják őket. Minden félreértés kikerülése végett újra kijelentjük, hogy

inkább tegyenek közé ezer fölösleges irományt, minthogy csak egy becses sort is elhagyjanak. De még e föntartással is sok pénzt takarít meg a bizottság, sok másolást a kiadó, kinek azt némi szellemi munkával kell pótolnia, és sok időt és kellemetlenséget az olvasók, kikre akkor inkább lehet számítani, mint most.

Szóljanak e javaslatok magokért. Megvalósításukhoz nem kell több, a mennyire a viszonyokat ismerjük, mint az eddigi kényelmes, de rendszertelen eljárás elhagyása. —*k.*

É R T E S I T Ó.

A balladáról és egyéb tanulmányok. Írta Greguss Ágost. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1885. Ara 2 frt 50 kr.

E gyűjtemény mintegy kiegészíti Gregussnak *Tanulmányok* czím alatt 1872-ben kiadott két kötetét. Itt összegyűjtve vesszük mindazt, a mi ama tanulmányokban hiányzik vagy későbbben íratott. A *Balladáról* írt jutalmazott pályaműve nyitja meg a gyűjteményt második és azt hisszük csak kevésbé bővített kiadásban. Lehet, hogy alapos érvek hozhatók föl mindaz ellen, mit a szerző a ballada és a románcz különbségéről, továbbá a kettő közt álló regeképről mond és lehet, hogy általában elméleti fejtegetéseit a balladáról egy beható kritika nem fogja kimerítőnek találni, de a könyv még akkor sem veszíthet becséből. Mert eredményeinél is érdekesebb tárgyalásának módja. Greguss a ballada történelméből indul ki, elvezet bennünket a legkülönözőbb népek ballada-költészetéhez és sokáig időz a magyar balladáknál. Ki ne járná be örömet e mezőket ily vezetőnek nyomán haladva? És ha fejtegetései el nem oszlatnának némely kételyt, tagadhatná-e valaki, hogy a vezető sok mindenre figyelmeztette, minek jó hasznát veszi, ha a hiányzót ki akarja egészíteni? A szerző maga sem tekinti a könyvét berekesztő meghatározást munkája legfőbb érdemének. «Ha tanulmányunk» — így szól könyve végén — «nem nyújt elégséges anyagot arra, hogy olvasónk belőle a ballada fogalmát megalkothassa, úgy az merőben el van hibázva, s e hibát most, az utolsó fejezetben, a balladának bármi jeles meghatározással nem üthetjük helyre. Ha ellenben fejtegetéseinkben sikerült az igazságot megközelítenünk, úgy most a némileg hiányos meghatározásért is bocsánatot remélhetünk».

Igy végződik a balladáról írt tanulmány, utána szétszórva megjelent, de most először összegyűjtött dolgozatok következnek külön-

böző címek alatt. Az *Újabb széptani cikkek* közül a legkiválóbbak azok, melyek Greguss széptanának alapelveit fejtegetik. Ez elveket részletesen ismertette Beöthy Zsolt Greguss Ágostról mondott emlékbeszédében. Hadd idézzük az ő összefoglalását: «Azt a lelki erőt, melylyel az igazat, a jót, meg a szépet fölfogjuk, voltaképp egynek mondja s a lelkiismeretet, értelmet és ízlést egyazon tehetség különböző irányú működésének. A mint a léleknek e munkásságai, úgy azok a körök is, melyekre vonatkoznak: a jó, igaz és szép, beleolvadnak egy magasabb egységbe. Ez egységet a szép magában is kifejezésre juttatja. Tartalmára úézve nem egyéb, mint: jó; alakjára nézve nem egyéb, mint: igaz». — Ez elvek aligha lesznek népszerűek ez idő szerint, midőn a művészi gyakorlat egyrészt a jót akarja kizárni a szép fogalmából állítólag az igaz érdekében, másrészt az igaz ellen vét állítólag a jó érdekében. Azonban a divatok mulékonyak és Greguss elvei nem ellenkeznek az igazi művészettel, mely ízlést, erkölcsi érzést és értelmet egyaránt kielégít. Tegyük még hozzá, hogy igen nehéz oly általános meghatározásokat találni, melyek magokba foglalják a gazdag valóság minden vonatkozását. Van ez újabb széptani cikkek közt egy előszó is a Porzó tárczáihoz, mely eléggé tanúsítja, hogy a leghelyesebb általános elvek sem biztosítják tévedések ellen a kritikust, mihelyt az egyes esetekre való alkalmazása kerül szóba. Az *Újabb széptani cikkek* után az *Újabb beszédek* következnek. Többnyire jeles dolgozatok, noha nem épen szónoki művek. Greguss tehetségében nem volt semmi szónokias és jó ízlése visszatartotta attól, hogy oly hangot erőltessen magára, mely természetével ellenkezett. A logikai rend, a gond és csín, élénkítésül elmés ötletek: ezek prózájának jelességei. Azért ha nyilvános helyen kellett szólania, inkább causeur volt, mint szónok, már a mennyire az alkalom megengedé. Leghatalmasabb ilyenmű előadásai közt a szabadságról tartott beszéde. Figyelemre méltónak találjuk, a mit a sajtószabadságról mond «Hát miért kell» — úgymond — «a sajtó bűnőseinek kivételes elbánásban részesülni? Hát miért ne terjedhetnének ki azon egy közös büntető törvény határozatai a sajtóra is? Mintha bizony a nyomtatott sorok szerzője csak épen dicsőséget arathatna vagy legföljebb vétséget követne el! Mintha bizony, a ki nyomtatásban ingerel gyűjtogatásra, gyilkolásra, nem volna gyűjtogatók, gyilkosok czinkosa!» — Igen sikerült beszéde az is, mely a kritikáról szól. Találól gúnynyal rajzolja itt «a magyar ember ama centrifugál természetét, mely semmitől sem látszik jobban irtózni, mint az összpontosítástól». Ugyan-e magyar betegséget még inkább ostromozza az újabb vegyes cikkek egyikében en

melynek czíme: *Közoktatási észrevételek, főtökintettel a protestáns középiskolákra*. E cikksorozatnak főeszméje az, hogy nálunk jó volna a sok nem a legjobban ellátott felekezeti középiskolából kevesebb, de jól felszerelt középiskolákat alakítani, ha másképp nem lehet, az állam segélyével is. Fejtegeti az állam felügyeleti jogát is s oly intézkedéseket javasol, a melyek a középiskolai törvényben többé-kevésbé megvalósultak. Egy kis statisztikai összeállítás fejezi be a kötetet ily czím alatt: *Shakspeare és Molière a nemzeti színpadon*. Ez összeállításnak eredménye az, hogy nemzeti színházunk «shakspearei és molièrei játékkrendjével, együttvéve, mind a bécsi Burgon, mind a párisi Théâtre-Français-n túltesz». Ez 1881-ben íratott. Lehet, hogy színházunk azóta sem méltatlan e nagy dicséretre, de jó volna, ha inkább a legkülönbözőbb nemzetek első rangú, vagy legalább jelesebb drámaíróinak műveivel gazdagítaná játékkrendjét, semmint a sok rövid életű honi és párisi újdonsággal.

Azonban nem folytatjuk tovább. Nem végezhetnénk egyhamar ha ki akarnók emelni mind azt a figyelemre méltót, a mit Greguss oly különféle tárgyakról elmondott. Könyvét olvasva újra érezzük, hogy halála mily veszteség volt közéletünk legkülönbözőbb ágaira nézve.

d.

Két német munka Magyarországról. Rudolf Bergner: Siebenbürgen. Eine Darstellung des Landes und der Leute. 1884. — Alexander T. Heksch: Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung. Land und Leute des Donaugebietes. 1880.

Mostanában, ha az ember Magyarországról német könyvet vesz a kezébe, előre sejtji, hogy megint valami Löherrel vagy Heinzevel fog megismerkedni, kivált ha a könyv czíme Siebenbürgen. E sejtelmünkben még megerősödünk, ha látjuk, hogy már az előszó második mondata arról beszél, a szegény százszok hogy szenvednek a «magyarische Bedrückungtól». Gyanakvó szemekkel olvasunk tovább. Azt mondja, őt csak az igazság szeretete vezette és a három erdélyi nemzetiség egyikének sem akar kedvében járni.

Igaz, hogy mind a háromról mond olyanokat, a miért megharagudhatnak. Furcsa módon váltakozik a lapok során a dicséret és szidalom; egy szájjal mond jót is, rosszat is magyarról, németről, románról. Ez valóban nem mutatna részrehajlásra, csak ne lógna ki a lóláb, csak ne állítaná igazi gondolatai elé olyan ügyetlenül a dicsé-

reték lyukas spanyolfalát. Egy lapon a magyarok jó tulajdonságairól beszél, a másik lapon kifakad, hogy milyen elbizakodottak és zsarnokok. Tormát dicséri, Hunfalvy Párról csak rosszat tud mondani. Azt mondja, hogy Hunfalvynak igaza van abban, a mit Roeslertől tanúlt, de a mit nem attól tanúlt, merő tévedés és a tudománynak politikai fegyverré kovácsolása. Igaz, hogy a románok nem a dáciai rómaiaktól származnak, de a magyar írók — szerinte — csak politikából bizonyítják ezt. A hol az erdélyi politikai állapotról beszél, a magyarokat mindenütt zsarnoksággal vádolja.

Az egész könyv tulajdonképen egy úti rajz. Az író Marmarosból jön át Erdélybe, a hol első állomása Radna. A városban körülnéz; azután meglekinti az ólombányákat és tovább megy Besztercze felé; az úton kitör belőle a lelkesedés, mihelyt az első németet meglátja. Beszterczén megismerkedik a környékbeli németek életével és terjedelmesen leírja szokásaikat. Kijelenti, hogy a német faj egy ágának sincs annyi hibája és vétke, mint az erdélyi szászoknak, de hozzáteszi, hogy mégis ők a németek közt a legderekbak. Csodálja őket, hogy nem mentek tönkre annyi külső és belső háborúban. Hibáikat és jó tulajdonságaikat elsorolja egyenként. Említi a «Zweikindersystemet» és egyebek közt azt is, hogy mennyivel szívesebben látnak vendéget az oláhok, de még inkább a magyarok és hogy mennyivel jobb katonák a magyarok a szászoknál.

Beszterczéről Naszódon, Deésen, Szamosújváron át Kolozsvárra utazik. Az örmény erkölcsökkel nincsen megelégedve, például is hoz föl: Egy asszony elszökött egy más asszony férjével, négy hétig mulattak valahol Bécsben és mikor a pénz elfogyott, hazamentek. (Németországban ilyesmi bizonyosan nem történik meg.) A kolozsvári erkölcsökről sem tud jót mondani, bár különben tetszik neki a nép. Onnan tovább megy; megcsodálja Marosújtvár sóbányáit; azután Balázsfalván meglátogatja Cipariut.

Tordán és Toroczkon át behatol az erdélyi Érczhegységbe és bejárja a móczok vidékét. Beszél a római emlékekről, a bányákról és a havasi oláh nép szokásairól, életmódjáról, Jankuról és a forradalmi eseményekről. Egy külön fejezetben beszél az összes erdélyi oláhokról, azok múltjáról és jövőjéről. Azt hiszi, hogy Erdélyben a jövő az övék, a magyarok és a szászok beléjük fognak olvadni. — Elmondja azután az ország történetét. Kik voltak legrégebb lakosai, hogy foglalták el a rómaiak, hogy vonultak megint vissza a barbarok elől, hogy telepedtek le a magyarok és a szászok, honnan származnak a románok.

E nagy kitérés után megint elvezet bennünket az Aranyos völgyébe. Onnan Zalathnán, Gyula-Fehérváron át Hunyad, Hátszeg és Petroszény völgyébe megy, a hol a hegységen át Szebenbe akar jutni, de eltéved és a sokkal prózaibb vasúton indul célja felé. Szeben nevezetességeit és szép környékét megtekinti és bevallja — nem először, de nem is utoljára — hogy neki a románság gyengébb neme igen tetszik, a németé nem. Itt gazdasági elnélkedésbe is bocsátkozik és kifejti, hogy ha Hamburgból Alvinczen át menne a forgalom Konstantinápolyba, száz kilométerrel rövidebb volna az útja, mint most. Valóban megfontolásra méltó e dolog; háromezer kilométernyi útból százat megtakarítani nem csekélység.

Nagy-Szeben a legalkalmasabb hely arra, hogy az ember a százszok múltjáról elmélkedjék; utazóink azt meg is teszi egy egész fejezetben. Elmondja bevándorlásukat, a német lovagrend történetét, milyen hatásuk volt Erdély művelődésére, hogyan virultak föl városaik és utóbb hogyan hanyatlottak. — A csendes Szebenből körutat tesz Medgyesen, Segesváron, Kőhalmon és Fogarason át, azután az élénk Brassóba megy, a hol oly jól érzi magát, hogy az egész Székelyföldre csak egy fejezetnyi ideje marad, az is a legrövidebb. A magyarsággal általában röviden elbánik. Csíkon, Gyergyón át Maros-Vásárhelyre és onnan egyenesen hazafelé megy. Eszébe jut, hogy 1849-ben az utolsó honvédcapat is ezen az úton vonult vissza Magyarországra. «Heute ist alles da draussen unbewegt und still, die Natur scheint zu träumen, und nur der Vollmond leuchtet in magischem Lichte herab».

Lényeges hibái daczára ez úti rajz nem kellemetlen és tanulságos olvasmány azoknak, a kik Erdélyről először olvasnak. Folyékonyan van írva és ott a hol saját személyes tapasztalatait mondja el, alig tér el az igazságtól. Bár magyar úti rajzot olvashatnánk hazánk egyes részéről — ha nem is különbet — csak egyet-kettőt minden évben.

A folyékony leírás Bergner könyvének Németországban bizonyosan sok olvasót szerez. Heksch könyvén meglátszik, hogy írója eddig csak utmutatókat írt. Az egésznek anyaga és alakja nem arra való, hogy az ember olvassa, hanem csak olvassgassa, lapozgassa. Egy letűnt kor irodalmára emlékeztet e munka, kísértet régi időkből. A magyarság iránt sokkal jobb indulattal viseltetik, mint az előbb ismertetett könyv, még sem nézhetjük el sokkal lényegesebb hibáit. Anyagának legalább is két harmad része a Duna mentén és környékén levő helyeknek történetével, kétes eredetű történeti adomákkal és még

kétesebb értékű mesékkel foglalkozik. A történeti anyag nemcsak terjedelménél fogva van túlsúlyban, hanem elbeszélő alakjánál fogva is elvonja figyelmünket a leíró részről, a mely különben is inkább képeknek, mint írásnak való tárgy.

A vidékek és helységek leírása nem annyira hibás, mint hiányos. A különböző íróktól vett részleteket a szerző nem bírta kellő összhangzásba hozni, semmi sem domborodik ki; az egész leírás egy lapos mozaik, melyet nem művész rakott össze. Negyvenhat lapon foglalkozik Buda-Pesttel, leírja történetét a rómaiakon kezdve; a helylyel oly kevéssé gazdálkodik, hogy még Garay *Kontját* is bele-szővi teljes német fordításban, de a város iparáról és kereskedelméről egy árva szót sem szól. A hajógyár rövid leírása és a malmok föl-ementése elvész a többi tárgy közt. A város lakosságának számát 1876-ki adatok szerint közli! A képek nagy része még abból az idő-ből való, mikor a Gellérthegyen a csillagvizsgáló intézet állt. Buda-Pest harmincz év előtt! De az újabb fametszetek is rendkívül silá-nyak. E gyönyörű nyomású vastag könyv csak vásári munka. Még sem egészen értéktelen, mert a szerzőnek igaza van abban, a mivel előszavát végezi: «Wer Vieles bringt, wird Jedem etwas bringen». Valami érdekeset mindenki találhat benne.

A harminczas, negyvenes években megjelent német munkák és úti rajzok némelyike még most is hívebb képét adja hazánknak, mint a legtöbb új német könyv. Akkor méltányolták ezt a szabad or-szágot, most csak gáncsolni tudják.

SIMONYI JENŐ.

Die Cultur Schwedens in vorchristlicher Zeit, von Oscar Mon-telius. 1885.

A tudós, sőt európai hírnevű szerző e művében Svédország őskori művelődéséről teljes, az egészet minden részleteiben össze-foglaló áttekintést nyújt, könnyen érthető, minden szórszálhasoga-tást mellőző modorban, vonzó, kellemes előadással. A mű értékét emeli a 190 fametszet, melyek a régiségek egyes csoportjainak főkép-viselőit szemlélhető alakban mutatják be, és nem ritkán meglepő, vagy a többi európai tartományban épen elő nem forduló eredetiséget árulnak el, mint például a sziklákba vájtt csata- vagy életképek és a rún-felíratok.

Ha mégis némi megjegyzéseket kockáztatunk, azt nem azért

teszszük, hogy a mű érdeméből, a svéd őskori régiségek igazán mintaszerű ismertetéséből a legesekélyebbet is levonni akarnánk, hanem azért, hogy a mű alapját képező elmélet iránt való kételyeinknek kifejezést adjunk.

Montelius ugyanis mereven ragaszkodik az úgynevezett hármas kor rendszeréhez; minden állítása ebből indul ki, és ebbe tér vissza. Nagyon szép az a következetesség, mely torony iránt tuskénbokon visz keresztül, de csak úgy, kivált tudományos tekintetben, ha az kifogástalanul igaz, tényekkel bebizonyítható alapon nyugszik. Már pedig ezt a hármas, tudniillik kő-, bronz- és vaskor rendszeréről jó lelkiismerettel elmondani nem lehet, mert ahhoz sok szó, sok kétely fér.

A mit ennek a rendszernek hívei, és így Montelius is, gondosan kerülnek, szántsándékosan mellőznek, az az emberi nyelv és evvel kapcsolatban az eredet kérdése. Pedig az emberiség művelődésében a nyelv, a gondolatnak szavakkal való közlése, alkotja a főtényezőt; szóbeli eszmeesere nélkül nincs és nem lehet művelődés. Kétségtelen dolog, hogy volt Európában idő, a melyből az akkor élt népek és nemzetektől nyelvemlék nem maradt fenn. De megmaradtak az akkori népek és nemzetek eleven utódai, a kikről józanul nem lehet mást fölteni, mint azt, hogy apáik nyelvét beszélték, habár az, mint élő valami, szebbé fejlődött is, mint a milyen az apáik korában volt, és a legrégebb nyelvemlékek is csak ezeknek az utódoknak szép- vagy dedunokáitól származnak. Az európai törzsnépek, a germán, kelta és szláv népcsaládok nyelvei közös ázsiai forrásra vihetők vissza, és így szükségképen ezeknek a népeknek eredete is Ázsiára, mint őshazára vall.

De ez a tudat, mely elvitázhatatlan tényen alapszik, a hármas kor híveinek nagyon alkalmatlan. Mert akkor be kellene ismerniök, hogy az őskor homályos századaiban a mostani európai népek ősei délkeleti Ázsiából vándoroltak be Éjszak- és Nyugat-Európába; — hogy a Középtenger medenczéjét ugyanonnan jött népségek szállták körül, azt elég kegyesek amúgy is megengedni, — és hogy ezek a bevándorlottak már őshazájokból a művelődés bizonyos fokát, ha mást nem, legalább is kész nyelvet hoztak magokkal. Ha előbb azt állítottuk, hogy nyelv nélkül nincs és nem lehet művelődés, úgy most megfordítva azt állítjuk, hogy kész nyelv a művelődés bizonyos foka nélkül nem képzelhető.

Montelius Svédország első lakóit a vad csorda (wilde Horde) névvel tiszteli meg. Megjegyzi azonban könyvének utóbbi részében,

hogy azt a nézetet, mely szerint az őskor közepe táján egy más nép vándorolt volna be Svédországba, nem fogadhatja el, és úgy állítja elő a dolgot, hogy a mai ottani lakosság attól a vad csordától származott.

Ő erről a vad csordáról csak úgy titokban azt akarja velünk elhitetni, hogy az autochton származású, és merészen odavágja, hogy a kőkor a Krisztus előtti második évezred közepéig tartott. Az intuitió eme magaslatára, tisztelet becsület, nem vagyunk képesek őt követni. Hogy mi volt a Kr. előtti második évezred közepén egyáltalában Európában, azt Montelius épen úgy nem tudja, mert nem tudhatja, mint mi; és ha ő mégis oly határozottan kijelöli az időpontot, ne csodálkozzék azon, ha mi őt ebben a tekintetben komolyan nem veszszük. Szakasztott úgy vagyunk a bronzkor kiszabásával is, mely szerinte a Kr. előtti második évezred közepétől egész a Kr. előtti ötödik századig tartott volna.

Hogy Skandinávia ős, és a mit el is hiszünk Monteliusnak, elegyítetlenül maradt lakossága nem autochton származású, hanem az Ázsiából bevándorolt nagy germán népcsalád egyik ága, azt a svéd nyelv kétségen kívül helyezi. Evvel együtt már a priori elesik a szélső vadság föltétele, mely a kő, bronz és vas használata szerinti fejlődést plausibilissá tenné. Ez a rendszer erőszakot tesz az európai emberiség fejlődési képességén, kényszerzubbonyt húz az emberi szellemre, a mely hely, idő, életviszonyok, éghajlat és ezerféle más körülmény szerint különféleképen, de mindig teljesen szabadon és önállólag fejlődik. Semmi szükség az európai emberiségre a fejlődés bizonyos normativumát, bizonyos egymásutánját rádictálni, a mikor ez a fejlődés itt, ismételten hangsúlyozzuk, itt Európában egymás mellett, kölcsönös egymásrahatással a legtermészetesebb úton jöhetett és jött is létre.

Montelius a maga kőkorának tárgyalásánál az ismeretes régibbre és újabbra való felosztás mellett, az érczek ismeretét a svédeknél határozottan tagadja. Minden fegyver és eszköz ebben az időben nála kizárólagosan csak, — vagy kinagyolt vagy kicsiszolt kő. Hogy kőeszközök voltak használatban, az tény, különben nem maradhattak volna meg. Szívesen megengedjük, hogy ezek a kőeszközök, jobbák hiányában, bizonyos időben nemesak Svédországban, de egész Európaszerte egyik-másik népnél, vagy egyik-másik vidéken általánosan használtattak is, kivált mint támadó fegyverek, mert elvégre is, a szükség törvényt ront, és a hol az ércz vagy nem, vagy csak nagy nehezen volt megszerezhető, a kéznél levő kőanyaggal

kellott beérni. De tagadjuk azt, mintha az Ázsiából bevándorlott germán törzsek az ércz használatát ne ismerték volna. Az, tekintve Ázsia ős culturáját, hihetetlen valami. Montelius kőkori fejtegetéseibe belevonja a «kjökken mödding»-féle dán tengerparti lelhelyeket, tudvalevőleg osztriga héjak- és hosszában kettéhasított csontokból álló úgynevezett konyhahulladék-rakásokat, a melyekben szintén pattogatott kőeszközök találtattak. Ilyesféle lelhely Magyarországon is van. Hogy a szombathelyi új-utczában létezett csontbányát a Pörféle házban ne is említsem, hol a csontok, szintűgy mint Dániában hosszában ketté voltak hasítva, mert hát a velőt, úgy látszik, minden időben szerették az emberek, de a mely csontbánya római eredetű, mert igen sok és csinos apróbb római tárgy, mint mécs, kanál, tű, stilus stb. fordult elő benne. — egy valóságos kjökkenmöödingről is tudunk a Hanságban, félórai távolságban Lében-Szent-Miklóstól, a Rábcza partján. Deininger Imre, a keszthelyi gazdasági tanintézet igazgatója, vizsgálta azt meg néhány év előtt vízi vadászat alkalmával. Előadása szerint az egy jókora halom, melynek mintegy harmadát a Rábcza már elmosta és így egész átmetszetét látni lehetett. Valamivel a víz fölött volt egy 30—35 centimeter átmérőjű kagylóhéj-réteg, a közönséges hansági kagylóból, úgynevezett békateknők, az a fölött lévő földből pedig sűrűen cseréparabok álltak ki. A kik hajdan itt tanyáztak, azok vagy úgy szorultak meg itt, vagy ideiglenesen ide menekültek, a hol aztán kénytelenek voltak abból élni, a mit a Hanság épen adott. Ezeket a dán lelhelyeket sem tarthatjuk rendes lakóhelyeknek, hanem csakis ideiglenes, vagy önkéntes, vagy kényszerűlt letelepedések eredményének. Annál kevésbé mernénk ezekből az őskori életmódra nézve általános szabályokat levonni. Hogy egy helyütt durva, pattogatott, más helyütt czifra símitott kőeszközöket használtak, az még korán sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ezek között, vagy ezek mellett egy és ugyanazon időben oly törzsek is lakhattak, melyek az érczek feldolgozásához is értettek. Ha ma, a tizenkilencedik században van népfaj, például veszem csak a mi zalamegyei teknővágó cigányainkat, a kiket Párizsban szemenszedett vadaknak lehetne kiállítani, a mely népfaj semmi áron sem hódítható meg a művelődésnek, úgy az őskorban elég olyan elzüllött néptörödérek lehetett, a mely vagy épen nem vagy csak nagyon későn simulhatott az előbbre haladott nagyobb és tömörebb népek művelődéséhez.

Hogyan esett bele a kőkori svéd ember egyszerre a bronz-

korba, annak indokolásával Montelius adós maradt. Nincsen az átmeneti időnek semmi nyoma, nincsenek kezdetleges kísérletek, a valóban művészies csinnal és technikával kiállított bronz fegyverek és edények oly megdöbbenően váratlanul lepik meg az embert, mint a villámcsapás a derült égből. Szerző állítása szerint a svédek kész bronzanyagot vásároltak és importált minták után dolgozták azt fel, mint az a talált öntőmintákból is látszik. De éppen ezek az öntőminták, melyek hazánkban is sok helyütt fordulnak elő, még pedig nem ritkán kemény kőből, mint basalt, trachit, őspala és márványból, ejtenek gondolkodóba minket. Miféle eszközzel metszhették ezekben a kövekbe a mintákat, a melyek nem ritkán a legfinomabb domborrajzokat tartalmazzák? — továbbá miféle eszközzel vésték ki a már kész bronz eszközökön azt a pedáns szabályosságú, sokszor mesterművű vonaldíszet, melyet rajtok nem ok nélkül csodálunk? Kővel, bronzal? — Aztán van-e ember, ki ezt elhiheti? — A felmutatott bronztárgyak kivételén szintén fönnakadunk. A régibb bronzkor készítményei — Montelius nyomán állítjuk ezt, sokkal finomabbak, szebbek, díszesebbek, mint az újabb bronzkor efféle tárgyai. Tehát a bronzművészet e szerint kezdte a tökéletesen és végezte a tökéletlenül. Értse a ki érti. Nézetünk szerint sokkal inkább megközelíti a valót, ha, mint már akárhány tudós is vitatta, felteszszük, hogy a finomabb készítmények kereskedés útján délről jöttek éjszakra; a közönségesek, a művészi csint nélkülözők pedig helyben készítették. E véleményünkben megerősítenek minket a sziklakba vágott és még meglevő svéd rajzok, melyek oly kezdetlegesek, oly esetlenek és durvák, hogy el nem lehet képzelni, hogy azokat és a szép rajzú bronz fegyvereket egy és ugyanazon nép emberei készítették volna. Tekintsük csak meg például az 53. ábrán látható sziklaképet, ezen a bronz fejsze nemes körvonalai úgy a hogy megvannak ugyan, de az azt tartó ember alakja a fölismerhetetlenségig kezdetleges. — Hogy a bronz roppantúl elterjedt használatú volt a svédeknel, azt elismerjük és a mit Montelius az e korbéli emberek ruházatáról, életmódjáról mond, miután az mind leleteken alapszik, az mind nagyon tanulságos és helyes. De a bronz ép úgy elterjedt az őskor eme régibb részében egész Európában, csakhogy másutt az úgynevezett bronzkori dolgok mellett és között a vasnak, habár csak gyér nyomai, szintén mutatkoznak. Hivatkozhatom e tekintetben akárhány leletre, de meg arra is, hogy éppen eme régibb, őskori lelőhelyeken a vas egykori létele már csak mint egészen szétmállott rozsdá, mint okkersárga föld jelentkezett. Ezt a körülményt a hármas

kor hívei nem szokták tekintetbe venni, mert nagyon megingatná a szépen fölépített rendszer alapját. Teljesen megengedjük, hogy a vas a régebbi őskorban kevés és nehezen megszerezhető volt, de épen azért nagyobb becsben is tartották az emberek és nem ásták el halottjaik mellé oly bőkezűen mint a bronzot, mely csillogóbb is volt, több is forgott közkézen, erre példát még a IV—V-ik században Krisztus után is találunk, a vas általános használata idejében, a mikor ugyanis, mint a keszthelyi sírmezőkön, arany, ezüst vagy bronz tárgyat csaknem minden sírban, de vasat, a házi kés, szíjkarika vagy csat kivételével, tehát a mindennapi használatra szánt vas tárgyakat, mint fegyvereket, gazdasági és házi eszközöket csak a legritkább esetben tettek. Ha még ily későn is nagy bece volt a vasnak, mily bece lehetett még az őskorban ?

A vaskor Monteliusnál Svédországban az V. századdal kezdődik Krisztus előtt és a XI. század közepéig tart Krisztus után, a mikor is a keresztvénség végleges győzelmet arat a pogányság fölött. Nála ez is még őskor ; legyen neki tetszése szerint. De oly korszakra, melyben egy nép között az írás mestersége már gyakoroltatik, mint Svédországban a görök-római betűk után képezett rún-írás ; a melyből, kivált annak újabb szakából, a Viking-féle tengeri rablóhadjáratok idejéből már történelmi följegyzések is vannak, szerény véleményünk szerint csak nagyon megszorítva illik az őskor elnevezése.

Montelius könyvének ez az utolsó része egyúttal a legélvezetesebb is. Biztos alapon mozog, a kép, mit előttünk föltár, egy tengerjáró, kalandszomjas, de művészkedvelő nép művelődési processusa, s ez a rész még a nem-régiségbuvár olvasót is le fogja bilincselni.

LIPP VILMOS.

Kulturgeschichte des deutschen Volkes von dr. Otto Henne am Rhyh, Staatsarchivar in St. Gallen. Mit Tafeln und Abbildungen I. Abtheilung. Berlin, 1886. Grote.

Igen szép és tanulságos képeskönyv, melynek csak az a hibája, hogy szövege is van. Nem hiába éljük az illusztrált művek korszakát ; ma már mindent illusztrálnak : a legújabb regényeket ép úgy mint Homer eposzait vagy az ind Kalidasa drámáit. A történetírás is mindinkább azon van, hogy olvasói előtt az illető korszakot külsőleg is reconstrualja : hogy bemutassa nekünk, hogy éltek, laktak, mulattak

az akkori emberek, minők voltak öltözeteik, bútoraik, fegyvereik, ékszereik, hogyan ültek, írtak, imádkoztak és e részben az illusztrációk hathatósan támogatják a tudós előadását, sőt gyakran nélkülözhetetlenek. Ha elolvassuk Walter Scott híres leírásait a középkori lovagkastélyokról, bizonyára nem nyerünk oly világos képet róluk, mintha figyelemmel lapozgatjuk Viollet-le-Duc *Dictionnairejét*, a hol kis, de remek rajzok rekonstruálják a középkori építészetet. Ki tudná a régi katonák fölfegyverkezését szakszerű képek nélkül megérteni?

Henne am Rhyn könyvében igen czélszerűen megválogatott és jól rajzolt illusztrációkat találunk, melyek magukban is fényt vetnek a német kultúra fejlődésére; csak a palæographiai mellékleteket (régí írások színes másait) lehetne sokallani. Szerzője különben levéltárnok és úgy látszik inkább ért a régí írások hüvelykezéséhez, mint a kultúra történetének megírásához. A régí magyarok betöréseit Németországba nagy fölháborodással gáncsolja, mint mongol rablótámadásokat, de a német törzsek pusztításaiban a germán erő kifejezését látja. Kétségtelen, hogy a pogány magyarok sok várost és vidéket földúltak, de pusztításaik mégis csak csekélyebb azokkal szemben, melyet a vandálok és gótok, a világtörténelem e közmondásos pusztítói, vittek véghez a világ legműveltebb tartományaiiban. A középkor tele van vérrel és erőszakkal; a történelem mindezeket mint az akkori művelődés kifolyásait constatalja, de szemrehányáskép az egyik nép nem hozhatja föl a másik ellen. Oroszlánszívű Rikhard az angol középkor legfényesebb alakja: de azért történelmi tény, hogy egy alkalommal több ezer ellenséges saraczen harczost szeme láttára lefejeztetett és egy más ízben egy saraczen megcsüttetett és húsából evett. Minő lármát csapnának a Henne am Rhyn elvtársai, ha ezt a «mongol» Árpádról beszelné valami krónika! Minő következtetéseket vonnának le ebből a mai magyarok jellemére!

Henne am Rhyn különben nem csak a magyarok történelmi szerepével, hanem a világtörténelem leghíresebb eseményeivel sincs tisztában. Bizonyítékul nézzük át azt, a mit Attiláról mond. «Attila volt az elsője ama mongol kánok közt, kik akár húnoknak, avaroknak, magyaroknak, mongoloknak vagy osmanoknak neveztettek, a magasabb európai műveltséget bárbaráguk által korrigálni akarták»— így ír a szt. galleni archivarius. Attila nemzetisége ismeretlen, tehát mongolnak alig nevezhető, az avarok mongolsága szintén igen kétséges, az osmanok és magyarok természetesen csak költői vagy rhetori túlzásban mondhatók mongoloknak. Hogy a fönt nevezett népek korrigálni akarták az európai műveltséget, új és meglepő állítás; tény

azonban, hogy a német világtörténelmi kézi könyvek a vad germán törzseknek vindicalják azt, hogy a római nép erkölcselenségét megjavították. Attila — így folytatja a mi történetírónk — ki pusztított, mert mongol szív öröme a pusztításban telik (!) — a mai Buda-Pesttől keletre ütötte föl megerősített (?) székhelyét. Nem tudom, mire állapítja Henne am Rhyn e állítását; az eddigi nézetek Attila székhelyéről eltérők, de az újabbak inkább Pestről délkeletre teszik Attilának (Priscus által pontosan meg nem jelölt) székhelyét. «A catalanumi ütközet után Olaszországba indult Attila — így beszéli Henne am Rhyn — hogy Rómát egy csapással megdöntse, de ott egy erősebb hatalom döntötte meg őt, egy hatalom melynek egy hős sem tudott ellentállani — a halál.» Tehát Henne am Rhyn szerint Attila («a mongol kán») — Olaszországban halt volna meg.

A húnok birodalmuk föloszlása után Ázsiába menekültek, Európában csak romokat és Magyarország nevét (Hungaria) hagyván vissza — így fejezi be a szerző azt a pár, hibákban gazdag sort, melyeket Attilának szentelt. Úgy látszik, hogy azon hiszemenben van, hogy Magyarországot már a húnok óta nevezik *Hungarianak*.*)

Képzeltetni, mennyire ismeri a szerző a világtörténelem kevésbé nevezetes eseményeit, ha Attiláról ilyeneket regél. — Stylusa fölötte keresett, affectált; Scherr János modoros, de eredeti stylusának erőtlen utánzása.

rf.

---

*) 54. és 55. lap: «Er musste Gallien aufgeben und wandte sich zur Entschädigung nach Italien, um Rom mit einem Schlage zu vernichten. Aber dort schlug ihn ein stärkerer, dem noch kein Held widerstand — der Tod.» Lejebb pedig: «die Reste der Hunnen flohen nach Asien zurück, Europa nur Ruinen und den Namen Ungarns (Hungaria) zurükllassend.»

HORVÁT ISTVÁN NAPLÓJÁBÓL.

Horvát Istvánnal újra kezd foglalkozni irodalmunk. Nem rég születésének százados évfordulóját ünnepelte szülővárosa, újabban az akadémia szándékszik kiadni leveleit. Az a visszahatás, a mely történelmi módszere ellen néhány évtized alatt oly méltán kifejlett irodalmunkban, csaknem elfelejtette velünk munkásságának jó oldalait, s hatását e század első évtizedeiben az írói körökre s az egyetemi ifjúságra. Minden esetre korában a magyar szellem egyik kiváló képviselője volt s nagy tudományú férfiú. Nyomtatásban megjelent munkái csak elenyésző töredékei óriási munkásságának, egy oly munkásságnak, melynek becsét csak azok fogják majd érezni, a kik nemzetünk erkölcsi életének, nemzeti szellemünknek s a magyar nyelv külső történelmének megírására vállalkoznak. Bámulat fogja el az embert, ha megpillantja a Nemzeti Múzeum kézirat-tárában ama több száz negyedréti kötetből álló kézirat-halmazt, a melybe Horvát István sajátkezüleg írta be, kora ifjúságán kezdve késő vénségeig, az ország és külföld különféle könyv- és levéltáraiból, valamint hírlapjaiból, a czéljaira vonatkozó adatokat, megírandó munkáihoz.

De nem szándékom, e folyóirat határai meg sem engednék, hogy bővebben foglalkozzam Horvát István munkásságának ismertetésével, csak a Nemzeti Múzeumban őrzött naplójából, vagy a mint ő nevezte, *Mindennapijából* akarok egyes részleteket közölni.

E napló 1805-től 1809-ig terjed és kilencz, negyedréti alakú, sűrűn írott kötetet tesz. Mint huszonegy éves ifju kezdte írni, de öt év múlva főlhagyott vele, hihetőleg fontosabb dolgai akadályozták, hogy a napi eseményeket beje-

gyezze. Néhol több lapnyi üres ter van hagyva a naplóban, melyet utólag szándékozott kitölteni, de később sem töltött ki.

Bár a napló Horvát István ifjúkorából való, e körülmény nem von le semmit annak értékeből, sőt becsesebbé teszi, mivel a század legelején folyó irodalmi viszonyainkról nem egy ismeretlen adalekot tartalmaz, melyek ha teljesen nem derítik is föl, de kiegészítik a budapesti akkori irodalmi viszonyokról való ismeretünket. Horvát ismeretségben van valamennyi fővárosi magyar íróval, és többről közöl jellemző adatokat. Révai küzdelmes életéből is nem egy érdekes epizódot ír le. A napló némely helyét pedig egész nyelvészeti értekezések foglalják el. Kiválóan érdekesek meg a Szemere Pálra, Virág Benedekre, Vitkovicsra, a budapesti könyvkereskedőkre, valamint az 1809-diki háború alkalmával fölmerült titkos nemzeti aspirációkra vonatkozó adatai. Kiváló figyelemmel kísérvén mindazt, a mi a nemzeti nyelv terjedését illeti, örömmel jegyez föl minden legkisebb adatot, a mi a nemzeti szellemmel és a magyar nyelvvel kapcsolatban áll. — Különben a magyar nyelv külső történelmére vonatkozó régibb adatokat külön, egy öt kötetből álló gyűjteménybe szedte össze. Naplójának egy része azonban magántermészetű; a közérdekű dolgokról írt némely reflexiói pedig oly természetűek, melyeknek kinyomatása még korunkban sem látszik opportunusnak. Ezeknek kihagyásával azonban semmit sem vesztené a napló értékeiből.

Térjünk át most a napló részletesebb ismertetésére.

Horvát István mint egyetemi hallgató, húszéves korában kerül az Űrményi József országbíró családjához nevelőnek. E helyzetében sok oly dolognak jut tudomására, melyhez másként nehezen, vagy nem is férhetett volna. Szabad idejét folyton önművelésére fordítja. Már ekkor lebegett szemei előtt, hogy életét nemzete erkölcsi életének megírására fordítja; 1805-ben kezdi összeírni a magyar nyelv történelmére vonatkozó adatokat. E miatt tömérdek kül- és belföldi könyvet átolvas, okiratokat másol, hirlapokból kivonatokat készít, stb. Örvendve látja mint gyűlnek halomra adatai. «Én akármilyen jó olvasok — írja a 22 éves ifju — azt mindenkor a magyar nemzet javáért forgatom».

Nevezzek bár «az utolsó ázsiai magyar»-nak, Horvát István sohasem tartozott azon egyetemi ifjak közé, a kiknek

sorából e korban a Baczur Gázsiféle alakok oly tömegesen kerültek elő. Semmit sem utált jobban, mint az ily léha ifjakat. Pedig Horvát István is élvezte az életet, de a maga módja szerint. Gyakorta megemlékezik a *Hétválasztó*ban tartott mulatságokról. Fársztó szellemi munkája után sokszor keresett ő is üdülést imádottja társaságában a *Hétválasztónál*. Az 1805-ki farsang alatt szintén egymást érték a bálók. Néha a főherceg-nádor is megjelent azokon. De nem egy mulatság végződött verekedéssel, mert a juratusok keresték az alkalmat, hogy valakibe beleköthessenek. «E juratusok dolga — írja Horvát 1805 január 13-dikán — evés, ivás, borozás, éjjelnappali dorbézolás, henyélés, kardcsörtetés, fegyverrántás, a németeket és mesterlegényeket ütés-verés, részegeskedések és más ilyfélék. Gyakran érzékeny szánakodásra vettek vad, otromba, idomtalan cselekedeteik. Néha a bornak kigőzölgésével kigőzölnöni látszanak emberi tulajdonságaikból. Félnek a házigazdák szállásaikra befogadni; a mesteremberek nem akarnak számokra dolgozni; futják társaságokat a józanabbak, irtóznak baromi életeiket szemlelni a gyöngébb és tökéletesebb nevelésű ifjak.»

«Nemzeti tánczot nagyon ritkán lehetett látni 1805-ben a pesti bálokon, s ha látunk, — akkor kezdünk igazán magyarul érezni», írja február 21-dikén. Különben az egyetemi ifjak között akadtak olyanok, kik föladatukká tették a nemzeti tánczot terjeszteni; 1805-ben Szipőcs Mihály másodéves orvostanhallgató tartatott a farsang legjobb magyar tánczosának; ugyanő hazafiságból tanította magyar tánczra a vállalkozókat, és szép sikert aratott.

A társaságot és barátait Horvát István ekkor is nagyon megválogatta. Mint harmadéves jogász Markovics Jánossal, a jogtanár fiával és Rachovecz András jogásztársával kötött szorosabb baráti frigyét. Barátságának alapját mindig a nemzetiség forró szeretete és a magyarság hírnevének emelére képezte. Összejöveleteiken egymást buzdították és hazafias czélokot tűztek magok elé. Együtt szokták volt fölkeresni a jó társaságokat is. Egy ízben Markovicseknál Horvát egész extasisba jött, midőn Markovics nővérei, hogy Horvátnak meglepetést szerezzenek, magyarul daloltak. Oly ritka volt még Pesten női körökben a magyar dal, hogy Horvát az ilyesmit mindig kiemeli.

Az 1805. év folytán az említett két ifjún kívül még Vitkovicssal és Ferenczy Jánossal barátkozik legtöbbit. Lassankint egész kis triumviratus fejlődött ki közöttök; Ferenczy lett a hármás kör titoknoka. Vitkovics Budán lakott még ekkor atyjánál, de ott is sokszor fölkeresték. Még gyakrabban pedig ő látogatott el Horváthoz. Vitatkoztak, verseket írtak vagy fordítottak; kivált Vitkovicsnak volt szokása fiatalabb barátaihoz egy-egy üdvözlő verset írni, midőn azok bármi csekélységgel fölléptek az irodalom terén. Együtt szokták volt fölkeresni az öreg Virág Benedeket is, ki ekkor még Pesten lakott. Virág szívesen fogadott minden lelkes fiatal embert, de előtte fölolvastott munkáikra rendszeren csak «jól van»-nal felelt, nem igen szeretvén a mások dolgaival bibelődni. E helyett tüzes beszéddel hevitette őket szokása szerint a hazai nyelv védelmére. Följegyzi naplójába Horvát 1809-ben, hogy Virágnál látta kéziratban, Bajtay magyar historiáját, de összehasonlítás után azt is látta, hogy az szóról szóra megegyezik Horányi *De sacra Corona* című munkájával. Csak a koronáról foltozott bele némi új darabokat. «Kár — úgymond — hogy Horányi magát plagiatoriussá tenni nem szégyenlette.»

Gyakran fölkeresték az ifjak, kivált Horvát és Vitkovics de még gyakrabban Horvát egymaga Révait. Révai 1805-ben gazdasszonyt tartott és otthon főzetett — ha volt mit. Néha meghívta magához író collegáit, kivált két kedves emberét, Horvátot és Vitkovicsot. Néha Virág is meglátogatta. Gazdasszonya ilyenkor nem kímélte a kamarát és néha nyolczféle éték is került az asztalra. Vigan beszélgettek ilyenkor irodalmi és nyelvészeti dolgokról. Néha napján, mint 1805-ben mikor névestéjét tartotta, tokaji bor is került az asztalra. Vitkovics aztán rágyújtván egy-egy magyar dalra, oly örömmre ragadta a gyakran betegeskedő Révait, hogy «az majd kibújt bőréből örömeben».

De az ily víg esték nagyon ritkák voltak Révainál. Legtöbbször a szükség ütötte föl tanyáját, még pedig a legnagyobb mértékben. Horvát 1805 április 9-dikén meglátogatván őt, eliszonyodott a mikor meglátta sárszínű ábrázatát. «Mint a koporsóban fekvőnek, olyan volt orczája. Szivemre esett érzékeny panaszolkodása. Úgy kifogyott a pénzből, hogy kínos állapotában kénytelenítettik már két napig koplalni.» «Ország urai, kormányzói! — kiált föl Horvát — ti adtok számot szülőföldre-

teknek, ha idejekorán megöliték e szorgalmas, dolgos, tudos, tanult, jártas, híres-neves ember hazafi társunkat. Rejtve maradnak ezernyi ezer rejtkei édes nyelvünknek. Nyolcz századok szültek csak egy nyelvünk belső természetét értő Révait és ti e ritka adományt nyomorogni, koplalni, kínlódni engeditek.»

Révai azonban ez úttal fölépült. «Ha valóság szerint akarunk beszélni — írja Horvát — meg kelletik ismernünk, hogy egyedül Painternek köszönhetjük Révai ki nem múlását. Ő barátját betegségében, midőn a sok üldözések között elhagyatva nyögött, ápolgatta, gyógyíttgatta. Ő barátját, midőn irigyei esztendei fizetésétől végkép meg akarák fosztani, étellel, itallal, és szállással kitartotta. 1803-ban, midőn halálosan megbetegedett és a könyve ki nem adathatásaért súlyos kórságánál még súlyosabb buba és keserőségbe esett, kölcsön fölvelt, és a könyv kijöttére szükséges 400 forintokat, mástól fölkerít . . . Én láttam, mennyire fölélesztette Révait e szorgalma által. (1805-ben 100 forintot eszközölt ki Révai számára a zirczi apáttól.) Meg vala csökkenve egészen kedve a szük s épen nem ilyen drágás időkre szabott 600 forint fizetés miatt, melyből lehetetlenség volt megélnie, midőn csak fáért és szállásért 320 forintot fizetett. Közönséges panasz, baj, nyomorúság háborgatja nemzeti földünkben a tudós tanító embereket, kiknek úgyszólván nem sokkal jobb a sorsuk a présbe összesatólt szegény póremler szerencséjénél. Ha tanítanak, holtig csekély fizetéssel tanítók maradnak. Ha a tudományok virágoztatásokért fáradoznak, tébolyodottaknak tartatnak.»

Horvát Istvánt a Révai barátsága tette jottistává, bár egyben-másban eltért tőle. A *földje, tagja, botja* stb. helyett jobbnak látta úgy írni, hogy *földe, taga, bota*. Használta is Horvát István ez utóbbi formát eleinte titokban, majd Potyondihoz intézett versében nyíltan is. «Jaj volt szegény fejemnek — írja — midőn Révait dalomnak kijötte után legelőször meglátogattam. Azzal fenyegetett, hogy ő soha tanítványának nem ismer, ha ekképen irandok. Látván megilletődését, visszavontam.»

Horvát István «hármastársaság»-ában a Ferenczy János helyét 1808-ban lassanként Szemere Pál foglalja el. Napról-napra újabb terveket szönek, miként lehetne egy tudományos

havi folyóiratot megindítani, mely «a nemzetet minden részről csinosítaná». «A módot jóformán ki is gondoltuk — írja 1809 január 7-én Horvát — de főképen megakasztott bennünket az, hogy miképen győzhetnök mi ifjak a csinos kiadás költségeit.» Végre is a sok tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy Vitkovics Mihály, a ki ügyis házasodni készül, a mióta csak ismerik, házasodjék meg. Tegyen szert egy jó, szép és gazdag feleségre és legyen az irodalmi törekvések mæcenása. A prókatori hivatal Vitkovics előtt úgy is kevés becszel bír, mert inkább szeret dalt, mesét és játékdarabokat, mint replikát írni.

Így szülemlett meg lassanként ama kis irodalmi kör, mely később Kazinczy triaszának neveztetett. Kazinczy már a kör születésétől kezdve hatást gyakorolt arra. Ismerte már Horvát nyelvtörténelmi búvárlatait és serkenté, hogy adná ki azokat. Január 9-dikén 1809-ben ismét összejött a három jó barát Vitkovics lakásán. A házigazda legelőször is Kazinczy üdvözlését jelenté, ki egyúttal arra serkentette a hármastársaságot, hogy teljesítsék Révai egykori szándékát és adjanak ki együtt egy *Amalthea* nevű havi folyóírást. «E nagy és csinos polgárnak serkentése — írja Horvát — új ösztönt hintett lelkünkbe szándékunk teljesítésére. Újra a tanácskozáshoz ültünk, de újra a nyomtatás költségein akadunk fönn.»

Buda-Pesten nem volt olyan kiadó, ki egy magyar havi folyóírás kiadására vállalkozni mert volna. A fővárosi könyvkiadóról 1805-ben a következőleg emlékezik meg Horvát István naplójában: Eggenberger még a legbecsületesebb a budapesti könyvárusok között, de magyar könyvet nem árult. 1809-ben Virág Benedek ingyen adott neki 50—60 példányt a maga munkáiból, hogy magyar könyvet is áruljon. Leyerer József kivált külföldi brochurákat árul. A Kilián testvéreket részint kevelységök, részint gorombaságuk miatt kevesen szeretik s csak akkor fordul be hozzájuk a fiatal ember, ha valami tiltott könyvet más helyen meg nem vehet. Nagy érdemök van abban, hogy az okosabb könyveket, bármint meg legyenek is azok tiltva, ismerőseiknek megszerzik. Hartleben Konrád Adolf jövedelmét egyszerre ezerekkel akarja szaporítani, e miatt egyszerre sokféle vállalatba kap. Eleinte a Schedius által szerkesztett *Zeitschriftet* adta ki; majd Lubekkel íratott *Patriotisches Wochenblattot*; majd ismét a *Tudós Palóczot* adta ki. Elkezdette Verseghyvel fordíttatni a jelesebb külföldi szín-

darabokat. Át akarta venni nyomtatás végett Verseghy *Grammaticáját* stb. . . . És mi lett mindezekből? A *Zeitschrift* és *Wochenblatt* nála egy esztendő alatt elhaltak; a *Tudós Palócz* megszűnt és mindenféle nyomtatványait Kissnek kellett átengednie. Kiss könyvárus vastag ízlésű ember. Mindig azt locsogja hogy ő képei által jobb ízlést akar meghonosítani, de a *Zaid* és a *Szerelem Gyötrelmei* elé függesztett képei akárkit meggyőzhetnek vastag ízléséről. Csak megszorult íróktól szeretett kéziratot vásárolni; az ilyeneknek, ha tökéletesebbek könyveik, megadott egyért 20 forintot. Szerinte még nem volt remekebb munka a *Szerelem Gyötrelmeinél*; ezt pedig 25 forinton vette. Mikor Verseghy fogságából kiszabadult, nagy szükségét szenvedett, míg nyugdíját vissza nem kapta. Ekkor szerezte meg tőle *Rikótit* és az *Aglaja* verses gyűjteménynek két részét, csekély áron. Mossóczi Institoris Gáborból már az első tekintetre kinéz a nem könyvvarushoz való magaviselet és némü-nemü durvaság.

A könyvkiadói viszonyok tehát ekkor is meggátolták az *Amalthea* megjelenését. E helyett Szemere Pál egy új czélt tűzött maga elé; 1809 elején a magyar költészet történelmének megírására készült. «A gondolat kétségkívül felséges — írja Horvát 1809 február 8-dikán — s más tekintetből is olyan, a milyent Szemere kipalléroztatott esze, fundamentomos ízlése, és a költemények természetében fenekesen járatos tudománya képes is teljesíteni.» A hármastársaságban arról folyt már a vita, hogyan lenne tanácsosabb a munkát kiadni: havi folyóírás alakjában kritikával elegy, vagy pedig egy testben minden kritika nélkül. Ez utóbbit Horvát javasolta s később Szemere is ráállott az ilyenmü kiadásra. Hogy mi okból maradt el ez is, könnyü elgondolnunk.

Január 13-án (1809) Fehérnél gyűltek össze Vitkovics, Szemere, Horvát István és Ferenczy. Ez alkalommal is tudós dolgokról, könyvkiadási viszonyokról folyt a vita. Fehér minden jót csakis a Tudós Társaság megalkotásától várt. Horvát több ízben ellene mondott. Végre egy olyféle titkos írói társaságot ajánlott Fehér, milyen a szabadkőművesek társasága. Ezt sem hagyták jóvá a jelenlevők. Végre is abban állapotkák meg, hogy ki-ki műveljen a maga erejéből, a mennyit tud.

Horvát István ezalatt folyton sürgette Kulcsárt, hogy egy pályadíjat tüzzön ki a magyar nyelv külső és belső törté-

netének megírására. A pályázati hirdetés e kérdésre a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. évi 11-ik számában csakugyan meg is jelent. A kitűzött pályadíj 200 forint volt. «Óhajtom — írja 1809 február 9-dikén Horvát — hogy e kérdésre igen sokan igen velösen feleljenek meg, de már előre tartok, nehogy a terhes munka elöl azok az ösz magyar tudósok, kik az ifjakat ilyen munkára alkalmatlannak tartják, elfussanak.» Kulcsár úgy mint a többi beavatottak, eleinte azt hitték, hogy Horvát kapni fog az alkalmon és az e téren összegyűjtött adatait a pályázatnál értékesíteni fogja. De csalódtak. Horvát István mentegetőzött, hogy hivatala nem engedi.

Kulcsár kérve kérte, hogy pályázzek, mivel a kérdést egyenesen az ő kedveért tűzte ki, neki könnyű lesz, hisz már úgy is sokat megírt a dolog felöl a *Magyar Minerva* IV. kötetének bírálatában és *Víg László*ban. Horvát Fehér Györgyöt biztatta, ez meg másokat. Végre is az egész pályázat meddő maradt; pedig ez időben már szép számot tett ki a pesti magyar írói kar. Hozzá tartoztak: Bene Ferencz, Ilosvay Sámuel, Szemere Pál, Vitkovics, Holesovszky Imre, Szentgyörgyi Geléért, Schedius Lajos, Benke József, Láng Adolf József, Murányi Zsigmond, Mérey Sándor, gróf Teleki László, Tanárky János, Péry Ignác, Czinke Ferencz, Miller Jakab, Báthory Gábor, Linsetter Gergely, Horányi Elek, Spillenbergy Pál, Kovács Mihály, Henney Dávid, Jankovits Miklós, Nánásg Benjamin, Fay András, Rötth József, Muskatirovics János, Schreier Ádám, Virág Benedek, Szekér Alajos, Tolnay Sándor, Reviczky József, Georch Illés, Náray Dávid, Zarka Károly, Farkas Ferencz, Cserépi Károly, Ragályi Tamás, Horvát István. Dugonics már 1808-ban eltávozott Peströl Szegedre.

Különben az 1809-dik év nem is volt alkalmas a csendes irodalmi működésre. Ez év jelenti Ausztria legmélyebb megaláztatását. A francia csapatok Pozsony és Györ elfoglalása után már Buda környékén kalandoztak; Mórt megsarcozták s a fővárosban már naponként várták a francziák megjelenését. A francziák közeledése különféle reményeket költött fel a budapesti körökben. Bizonyos, hogy Napoleon császár fölhívása a magyarokhoz, rokonszenves fogadtatásra talált sok magyar kebelben. Ez nem is csoda; hisz Ferencz király absolut irányával melyik magyar lehetett volna megelégedve. A francziák elöl az udvar Magyarországba menekült. A főher-

czeg nádor és az udvar tagjai hazafias enuntatiókkal igyekeztek magokat a nemzettel azonosítani. Ez azonban oly gyakori lett már a háborús években, hogy még a conservatív körökben is mosolyt idézett elő.

Az osztrák titkos rendőrség legnagyobb része 1809-ben Magyarországra küldetett; kivált a főváros el volt árasztva titkos rendőrökkel. «Ilyen időkben — írja Horvát — nem jó sem nagy auriacusnak, sem nagy gallusnak lenni.» Horvát István akárhogy érzett is a francziák iránt, nem akart Bacsányi követője lenni. Sokan másként gondolkoztak. A jelesebb írók a francziák közeledésének hírére egy titkos társaságot akartak alakítani, mely a teendőket megbeszelné s a bekövetkezendő eseményekben a nemzet vezetője lenne. E terv mellett volt Kulcsár, Vitkovics és az öreg Virág Benedek is, ki «fut a német, örül a magyar» üdvözlő szavakkal szokta volt fogadni 1809 nyarán az őt meglátogató Horvát Istvánt. Virág úgy-mint Kulcsár bizott a francziák győzelmében, Ausztria teljes fölbomlásában és Magyarország fölszabadulásában. A czelt és a tervet nem foglalták írásba, maga Horvát István sem fejté azt ki naplójában, mivel nem bírta e titkot papírra. A tanácskozások hevét Horvát mérsékelte, ki a társulat megalakulásáról s a működés megkezdéséről lebeszélte író társait. Jól tudta ő, mint az országbíró titkára, hogy a titkos rendőrség mily éber figyelemmel kísér minden legkisebb szellemi mozgalmat. E miatt egy időre 1809-ben a kormány még a megyék egymás közti levelezését is eltiltotta. Nemsokára híre jött a znyami fegyverszünetnek, melyet a végleges béke követett. «Most már megköszönte Kulcsár csendesítő javallásimat. Mi rossz következései lehetnének most — írja a napló — ha ébredni és munkálkodni kezdettünk volna. Mi kegyetlenül bálnék most velünk a gyilkoló policzia. Én mindenkor csak azt ajánlottam, hogy ekkorig még nem volt alkalmas időpont, melyben a nemzetet józanabb gondolatokra nyilván inthettük volna. Esmérvén a kezemen általjáró policzia-miniszter alattomos fürkészéseit, ellene szegeztem magamat minden társaság kezdésnek; kimondván egyenesen, hogy a magyar még most titkos társaságba nem igen való. Csak e volt szavam a közbeszélgetésekben; várnunk kell az időig, míg vagy alkalmatossabb környüállások támadnak, vagy pedig hitelesebb talpköre állíthatjuk kezdetünket. Sokszor elgondoltam én azt, hogy még

akkor sem lehet . . . királyi házunktól megszabadulásunkat reménylenünk, midőn Napoleontól megvertetetik seregünk. Ilyfelékből állott okoskodásom Kulcsár előtt, és ő látván a kétése kimeneteleket, nyugodva várta a következő eseményeket.»

Sok hazánkfia azon meggyőződésben volt 1809 nyarán, hogy Napoleon akaratából vagy más uralkodóház jön Magyarországra, vagy a Habsburg-ház szorúl egészen hazánkra. A pesti kávéházakban már arról beszéltek, hogy az udvar végkép menekülni akar még Magyarországból is a francziák elöl és hogy e miatt minden aranyat és kincset összeszedett s e helyett papirospénzt akar hagyni az alattvalóknak. A Budára menekült titkos rendőrség főnöke ezt megtudván, meghagyta Buda és Pest városok tanácsainak, hogy szorgalmasan vigyázzanak és jelentsék föl, a kik ilyen furcsa híreket terjeszteni merészelnék. «Azt azonban még sem hallotta meg a titkos policzia minden alattomosága mellett is — írja Horvát 1809 július 27-dikén — hogy Pesten a beszédek még sokkal tovább is mertek ereszkedni. Sokan azt vitatták, hogy nekünk magyaroknak, ha az udvar szökni készülne, a kincseket kártérítés fejében le kellene tartóztatnunk, hogy legalább egészen koldusokká ne legyünk papiros-gazdagságunk mellett.»

Folyton figyelemmel kíséri Horvát az egyetemen uralkodó szellemet is. Minden legkisebb adatot följegyez ha látja, hogy a magyar nyelv egyben másban az egyetemen is terjed. Így megemlíti, hogy 1804 június 10-től kezdve minden vasárnapon Bene Ferencz orvostanár saját jószántából adott magyar leczkéket a tetszhalálról. Kelemen Imre jogtanár 1805 február 20-dikán magyarul kérdezte ki Ferenczyt Mátyás király törvényeiből. «Mely buzgón ment a buzgó magyar ifju nyelvén a legeslegjobb felelet.» Márczius 16-dikán volt a magyar nyelvet tanulóknak a kikérdeztetése. Schedius volt az elnök. Buzgón feleltek majdnem valamennyien elannyira, hogy némelyik még maga könyörgött a tovább való feleletért. — Schedius még 1809-ben megígérte, hogy ha Szerdahelyi meghalozik, ő azonnal magyar nyelven adja ki az æsthetikát. Szűcs, ha a censoroktól nem kellett volna tartania, magyar psychológiát írt volna. «Különben sínylődik ügyünk a tudományokban is — írja 1809-ben. — Ha Winterle, Kietabel, Schuster, Schönbauer, Schwartner, Mitterpacher, Schönwisner,

Rác, és Bene és még egynéhány szorgalmasabb tanítóknak fáradozását kiveszszük. Pedig ezek is mi keveset tettek — Rácot kivéve — magyarul, az édes hazának.» Az ősz Mitterpacher apát a gazdaságtant adta elő oly tüzzel és lelkesen, mint egy ifjú tanító; de szomorúan panaszkodott szegény 1806 után, hogy az új rendszer miatt alig van hallgatója; 1809-ben a természetrajzban egy, a technológiában pedig három hallgatója volt.

«Főiskoláink tanítói semmi újat nem olvasnak. Az a legnagyobb oka szerencsétlenségünknek — írja 1809 február 19-dikén — hogy mi az idővel nem okosodunk. Ausztria egy félszázaddal hátrább áll — József uralkodását kivéve — Európánál, mi pedig egy fél századdal vagyunk hátrább Ausztriánál. Élünk, de csak alig élünk, és úgy élünk, mint a fák és csemeték, melyeknek eszök nincsen.»

Följegyzi Horvát István 1805 szeptember 8-dikán báró Eötvös Ignácznak az egyetem joga karánál megtartott defenzióját. Ezeket a főrangú vagy tehetős ifjak nagy pompával szokták volt tenni. Latin meghívókkal hívták meg a vendégeket. Az ifjú a jogtudomány valamely ágából választott tételt dolgozott ki, azt kinyomatta és a meghívott vendégek között kiosztatta és ez alkalommal nyilvánosan, élőszóval is védelmetzte elfoglalt álláspontját. Az Eötvös Ignác defenziója nagy fényvel tartatott meg, mivel ő munkáját Ferencz királynak ajánlotta, ki a defenzió ünnepélyére helyettesül gróf Széchenyi Ferenczet küldötte ki s az ifjú Eötvösnek egy gyémántos gyűrűt küldött volt ajándéknak. «Mindig félttem, hogy rossz hazafi lesz ez iskolatársamból — írja Horvát — most már igen is tartok attól, hogy talán ez a fényes gyűrű minden szemvilágát elveszi és Ausztria védőjévé teszi.»

A nemzetiség és a magyar nyelv állapota sokszor komoly kifakadásokra ösztönzi Horvátot az udvar, a főpapság, főnemesség és az egész társadalom ellen. A magyar főpapságot undok hálátlansággal vádolja. «Ti hátráltatjátok — írja 1805-ben — azon javát kívánó országnak boldogságát, mely kegyes anya lévén, akkor is táplál és ápolgat benneteket, mikor ti megfélemedkezvén jótéteményeiről, gátot vettek hajnalló szerencséjének. Undok hálátlanság! Tudjuk, és pedig nyilván és mindnyájan tudjuk, hogy három vagy négy országgyűlésen nyomtatók, üldöztettek, hátráltattatok a nemzeti nyelv fejlő-

dését». — A tehetősebb közbirtokosok között senkit sem talál, kiből a szív, esz és hazafiság együtt lenne föltalálható. «Csak egy-két csepp lappang bennünk az igazi magyar vérből.» Az Űrményiek háza egyike volt még a legmagyarabb főnemesi családoknak, de azért az országbíróról is azt jegyzi meg, hogy midőn 1806-ban a megyék némelyike magyarul gratulált neki, Űrményi József gúnyos megjegyzéseket tett a magyarul író megyékre. Kiemeli azonban az országbíró feleségét: Komjáthy Annát, ki gyermekeinek anyai szeretettel ajánlá mindenkor a hazai nyelv szeretetét. Űrményi János alezredes is tüzes védője volt a hazafias szellemnek és a magyar nyelvnek. Űrményi Ferencz pedig folyvást a mellett volt, hogy a magyar nyelv tétessék mindenben hivatalos nyelvvé. Különben Horvát is gyakran megemlíti azt, a mit mindnyájan tudunk, hogy a magyar nyelvnek sokan csak azért voltak ellenségei, mivel a latinhoz szokván, magyarul írni nehezőkre esett.

A nemesek és honoratiorok társalgási nyelve a latin volt, sőt még a gazdasági tisztok — az alantás ispánokat sem véve ki — latinul beszéltek és készítették számadásaikat, gyakran iszonyú barbár latinsággal még akkor is, ha azt magyarul sokkal jobban tudták volna. Azért lehetett gyakorta hallani a parasztok szájából ilyen beszédet: «Bár csak deákul tudnék, nem adnám e tudományomat egy felvilágért».

Még leginkább igyekeztek a magyar nyelvet megtanulni azon idegen aristokraták, kik hazánkban birtokot szereztek, hogy annak révén az indigenatust elnyerjék és a törvényes díj lefizetése alól fölmentessenek, mivel a rendek a magyar nyelv megtanulását mindig kiváló érdemül tudták be az illetőknek. Már a XVI. században is van erre példa. Horvát István 1805-ben Bretzenheim Ferdinand herceget, Karolina es Leopoldina herczegnőket tanította a hazai nyelvre.

Bár 1790 óta a nemzeti lelkesedés a magyar nyelv ki-művelése és terjesztése ügyében nagyon lelohadt, az országgyűlések azt nem ejtettek el többé s a rendek tábláján a nyelv ügyében folyt küzdelmek nem egy hazafit ösztönöztek arra, hogy tehetsége szerint előmozdítsa idegen ajkú jobbágyai között a magyar nyelv ismeretét. Így Ottlik Dániel pestmegyei főjegyző és Glosius Dániel egyik pestmegyei faluban voltak birtokosok és 1805-ben meghagyták az ottani plébánosnak, hogy ezentúl magyarul prédikáljon a tótoknak, mert másként

nem fognak neki szántóföldet adni. Mások idegenhangzású nevek megmagyarosítása által adták jelét hazafiságuknak. Legnehezebben foglalt tért a nemzetiség ügye a nők között. Pesten női körökben valóságos ritkasággá vált a magyar beszéd. A magyar irodalom egyszerű termékeit gyakran ki is gúnyolták; a francia divatlapoknak voltak rabjai. Még gyűrűt sem viseltek, a melyen nem *Amitie* vagy *Souvenir* fölírás volt. «Sok nagy házból eredő fehérszemélyeket ismerek — írja Horvát — a kiknél semmi szép nem lehet, a mi nem francia ízlésű.»

A külföldi irodalmi termékeket csak Kisfaludy Sándor *Himfyje* kezdte leszoritani. Ezt aztán mohón kapkodták. «Már három *Himfymet* összerongálták a leánykák» — írja 1805-ben. — Egy könyvnek sem volt még oly kelete eddig nálunk, mint ennek, Kövy *Magyar törvényének* és Schwartner *Diplomatikájának*. *Himfy* nagy lármát okozott, mindenfelé dicsérték; Kisfaludyt első magyar írónak kezdték tartani. Ez zokon esett három magyar írónak: Révainak, Virágnak és Verseglynek, kik mindannyian vágytak — mint Horvát írja — az első magyar író, a legjobb magyar író, és a magyar Horácz névre, s most elhomályosítva látták magokat. E három író kevés jót mondott *Himfy* belső értékéről, magát a művet épen nem tartották valami remek munkának. A magyar közönség ellenben és más csekélyebb tudósok a könyvet égig magasztalták, vették és terjesztették.

Kár, hogy a napló nem terjed odáig, midőn a Vitkovics estelyei nagyobb arányokat öltöttek; ez csak 1812-ben, Vitkovics nyílt háztartásával kezdődik. Horvát azonban egy másik munkájában emlékezik meg arról. Ez a *Virág Benedek dicső érdemei*, mely kéziratban szintén a Múzeumban Horvát munkái között van. A kör ugyanis Horvát indítványára 1821-ben elhatározta, hogy Virág nevenapját márczius 21-én ünnepélyesen fogja megülni szavalással és Horvátnak ez alkalomra írt ünnepi beszédével. Virágot a budai rác papnak, Vitkovics fivérének kellett volna elhoznia, de az öreg megsejtén, hogy mi van készülöben, semmiképen nem akart átjönni s így az ünnepet az ő távollétében kellett megtartani. Horvát ez alkalommal következőleg emlékezett meg, bár mellékesen, a Vitkovics-estélyek jelentőségéről: «Itt fejlődtek ifjúságunk rózsjának bimbói, itt fonattak barátságunk szakadatlan kötelei, itt hevíültek

ártatlan vidámságaink gyönyörű örömkre, elménk tehetségei tudomány ösvényere indultak, hazafiúi érzéseink olthatatlan lángokká nevelkedtek . . . Azok előtt, ha szólni tudnának e falak, kiket a kedvező történet már férfiú korukban, és így valamivel később hozott társaságunkba, bőven elbeszelnék szeretve tisztelt ifjabb barátinknak, hogy itt a nyájas mulatóságok is a tudománykedveléssel, az enyelgő tréfák elmességel, a derék hazafiaknak nevei irántok viseltető mély tisztelettel, a nem csapodárkodó ítéletek a buzgóság avagy előmenetel dicséretével voltak mindenkor egybekapcsolatva.*

A Vitkovics esteiről azonban egész irodalom áll már rendelkezésünkre, s így nem tehetünk jobbat, mintha arra utaljuk a szíves olvasót.*)

BERKESZI ISTVÁN.

---

*) Döbrentei: *Külföldi színjátékok*, II. kötet 1822. 217. — Berzsényi és Döbrentei levelezései, *Berzsényi D. munkái* 1847. III 140—148. — Gyulai P.: *Vörösmaty életrajza*. — Toldy F.: *Irodalmi társasköreink emlékezete*, *Budapesti Szemle* VIII. köt. 1—15.

TÁRSADALMI PROBLÉMÁK AZ ÁLLAM- REGÉNYEKBEN.

Második közlemény. *)

Morus mintaállamában a collectiv tulajdon rendszere benső kapcsolatban van nemcsak a családi viszonyok társadalmi és állami szabályozásával, hanem különösen a munka társadalmi organisatiójával is. Itt ő jól látja a tulajdonképeni problémát, azt a mi mint valóságos crux szerepel a komolyabb socialistikus elméletekben. Ennek behatóbb taglalásában valójában a legújabb kor socialistikai elméleteinek és törekvéseinek az előfutára mutatkozik.

Az utopiai állam polgárai a föld bérlőinek tekintik magokat. A szoros értelemben vett tulajdonjog itt nem az egyes polgároké, sem pedig az uralkodóké, hanem egyesegyedül az államé, a társadalomé. «Nihil usquam privati est.»¹⁾

A magántulajdon képződését megakadályozandók, az utopiaiak még a házakat is minden tizedik évben újolag sorszúzással elosztják.²⁾

A termények és készítmények, az összes utopiai családok munkájának productumai a városrészek központjaiba szállíttatnak és különböző, az egyes productumoknak szánt közraktárakban gyűjtetnek össze és tartogattatnak. Minden családfő fizetés nélkül kapja az egyes családok és családtagok

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 113. számában.

¹⁾ *Utopia* II. p. 135.

²⁾ Id. h. «Domos ipsas uno quoque decennio sorte commutant.

szükséglete követelte tárgyakat. Minthogy a közraktárak minden terméknek és készítménynek bőségében vannak, minden észszerű kívánság is akadálytalanul teljesíthető.¹⁾

Az utópiai intézmények leirója lehetetlennek tartja, hogy valakinek kívánságai a tényleges szükséglet határait túllépjék, a hol az állam alaptörvényei teljesen kizárják a magántulajdont, a pénzeszínálást, a tőkeképzést, és a hol másfelől senki sem tarthat a szűkölködéstől vagy nyomortól, a hol minden polgárnak a jövője teljességgel biztosítva van.²⁾

Az élő lényeknél általánosságban a jövőendő megfosztástól való rettegés az oka a telhetetlenségnek és ragadozási vágyaknak; az embernél kiváltképgőg és hiúság a telhetetlen bírvágy okai. Ezek pedig az utópiai intézmények mellett egyáltalában nem kaphatnak lábra.³⁾

* * *

Azon jellemző vonások egyike, melyek Morus mintá államát lényegileg megkülönböztetik a Platon állameszmenyétől és melyekben a keresztyén életfölfogás és morál mély hatása nyilvánul, a gyöngék és szenvedők sorsa iránti meleg érdeklődés, a betegek és gyámolatlanok érdekeiről való gondoskodás. Ez többek közt kifejezést nyer abban az intézkedésben is, hogy a közös készletekből legelső sorban a betegek szüksége fődöztetik.⁴⁾

---

¹⁾ *Utopia* II. p. 157. Ab his quilibet pater familias quibus ipse suique opus habent, petit, ac sine pecunia, sine omni prorsus hosti mento quicquid petierit, aufert. Quare enim negetur quicquam, quum et omnium rerum abunde satis sit, nec timor ullus subsit, ne quisquam plus quam sit opus, flagitare velit?

²⁾ *Utopia* id. h. Cur supervacua petiturus putetur is, qui certum habeat, nihil sibi unquam defuturum?

³⁾ *Utopia* II. 158. Nempe avidum ac rapacem aut timor carenti facit in omni animantum genere, aut in homine solo reddit superbia, quae gloriae sibi ducit, superflua rerum ostentatione caeteros antecellere; quod vitii genus in Utopiensium institutis nullum omnino locum habet.

⁴⁾ V. ö. a *Társadalmi elméletek az ókorban* című tanulmányt id. h. I. p. 15, 32. — A humanitásnak, a keresztyén felebaráti szeretetnek némely, kisebb-nagyobb mértékben keresztülvihető követelményeit, melyeket Morus az *Utopiában* kifejt, a modern cultur-államok részben már eddigelé is megvalósították; különösen a betegápolási ügy

Az utopiaiak társadalmi életében nagy szerepet játsznak a görög minták szerint berendezett közös étkezések vagy éttársaságok,¹⁾ melyeknek szükséglete közvetlenül a betegek után földöztetik. Minden intézmény, mely az együvévalóság érzetét erősíti, itt is istápoltatik. Senki sem kényszerítettik ugyan a részvételre; de senki sem hajlandó a magányos étkezéshez való jogot érvényesíteni, miután szükségeit a közös étkezésnél jobban és könnyebben elégítheti ki.²⁾

Az aljasabb és fárasztóbb munkát *Utopiában* is rabszolgák végzik. Ez némileg ellensúlyozza azon nehézségeket, melyekbe némely sanguinikus tervnek megvalósítása ütközik, de másrésről ethikai tekintetben komoly aggodalmakat, kelt és nagy részben megsemmisíti a föltárt nagy szabású tervek hatását.

Utopiában a pénz használata az ország belső forgalmában ismeretlen. A vasnak mint a javak producticjára szolgáló fontos eszköznek nagyobb értéke van, mint az aranynek és az ezüstnek. Itt csak a legközönségesebb házi eszközök és a rabszolgák lánczai készülnek aranyból és ezüsből, sőt a máshol annyira kedvelt ékszerek is csak a rabszolgák jelvényei.³⁾ Arany és ezüst az utopiaiaknál általánosságban megvetett dolgok, a gyermekek játékszerei⁴⁾ és a gyalázat jelvényei, melyek-

---

tekintetében nem egy desiderium teljesítettett; M. a modern közegészségügy némely, mainap általán szükségesnek elismert törekvését és intézkedését mint az utopiai társadalmi rend előnyét emeli ki a kórházak szervezésére vonatkozó megjegyzéseiben. A lehetséges és a lehetetlen az utopiákban egyveleg lépnek föl. L. *Utopia* II. p. 159... hospitia paulo extra muros tam capacia, ut totidem oppidulis aequari possint, tum ut neque aegrotorum numerus quamlibet magnus anguste collocaretur et per hoc incommode; tumque hi, qui tali morbo tenerentur cuius contagio solet ab alio ad alium serpere, longius ab aliorum coetu semoveri possint... etc.

¹⁾ V. ö. Medvezky: *Társadalmi elméletek az ókorban*. I., pag. 9, 30 és II.

²⁾ Nemo tamen hoc libenter facit, cum neque honestum habeatur et stultum sit deterioris prandii sumere laborem, cum lautum atque opiparum praesto apud aulam tam propinquam sit. (*Utopia* II, p. 161.)

³⁾ *Utopia* II. p. 175. Ex auro atque argento... matellas passim ac sordidissima quaeque vasa conficiunt. Ad haec catenas et crassas compedes... etc.

⁴⁾ Id. h. p. 176. His ornant infantulos, qui... cum animadvertunt ejusmodi nugis non nisi pueros uti... deponunt.

nek elvesztése nem érintené a társadalom igazi vagyonát. Mindent elkövetnek, hogy azt, a mit máshol túlságosan becsülnek, megvetetté tegyék. (Ita omnibus curant modis, ut apud se aurum argentumque in ingnominia sint.¹⁾ Azonkívül a nemes fémek' csakis a más népekkel való közlekedésben vagy háborús időkben megvesztegetési célokra, zsoldosok toborzására és szövetségek érdekében használhatók.²⁾

Az utopiai társadalomban a családi élet alapja a monogám házasság. A társadalmat képviselő állami hatalom gondoskodik itt is a házasság és a családi élet erkölcsi szellemének föntartásáról, az erkölcsi romlás megakadályozásáról. E végre mindenképen szemmel tartja az ifjak erkölcsi életét.

A törvény itt meghatározza, mily korban léphetnek a polgárok házasságra. Ezen, a törvény által megállapított kor-minimum föladata a korai házasságokat megakadályozni. (Mint kor-minimum leányoknál a tizennyolczadik, férfiaknál a huszonkettedik év állapotatik meg.) A leendő hitvestársak egészséges testalkatának megállapítását a törvény pontosan előszabja, s az illető egyénekre bizza az ügy eldöntését, melyet Platon legalább az állam prærogativumává tesz.³⁾

¹⁾ Id. h. II. p. 175.

²⁾ Id. h. II. p. 173. E végre az utopiai állam is kincseket gyűjt. Alig hangzottak el a bérencseregek ellen fölhozott recriminációk, már is mint az utopiai társadalom egyik nagy előnye kiemeltetik, hogy inkább zsoldos seregeket küld a harctérre, mintsem néphadat. Ez is egyike azon ellenmondásoknak, melyeket az államregény-írók phantasiája lépten-nyomon megenged magának. A főszempont itt is abban az aspiratióban található, hogy az egyes polgároknak a lehető legteljesebb és lehetőleg semmiféle risikóval sem kapcsolatos életélvezet biztosítassék; a mi ilyen értelemben és terjedelemben természetesen csak *Utopiában* és a sibiritikus irányú communistikus és socialistikus tanok légváraiban lehetséges. L. *Utopia* II. 172. Potissimum quo milites externos (quos libentius quam suos cives objiciunt discrimini) in modico stipendio conducant . . . Hanc ob causam in aestimabilem thesaurum servant . . . etc. — Nisard (*Études sur la renaissance*, p. 182) jól mondja: ils opposent à l'ennemi une armée de mercenaires, les Suisses d'Utopie.

³⁾ Némileg Platon legexorbitansabb követelményeire emlékeztet azon szabály, miszerint e tekintetben a leendő hitvesek kell, hogy autopsia által meggyőződést szerezzenek. *Utopia* II. p. 222. In deligendis conjugibus ineptissimum ritum (uti nobis visum est) ridiculum, illi serio ac severe observant. Mulierem enim . . . gravis et honesta matrona proco nudam exhibet, ac probus aliquis vir, vicissim

Mulekony, illetőleg a törvényes formát mellőző szerelmi viszonyok egyáltalán nem türetnek. Kemény büntetés éri az e szabály ellen vétőket. (*Utopia* II. p. 221.)

A házassági köteléket rendszerint csak a halál oldja föl. De a törvény meghatározott esetekben lehetővé teszi az elválást, ámbar ezt egyáltalán nem könnyíti meg, hanem speciális feltételekhez köti.¹⁾

A házasságtörők rabszolgaságra kárhoztatvák. Ismételt házasságtörés halállal büntetetik.²⁾

Az utopiai törvények is gondoskodnak a népesség állandó egyensúlyáról. Minden városban meg van állapítva a családok száma és az egyes családok fölnőtt tagjainak száma.³⁾ A gyermekek számát azonban a törvény nem szabja elő, hanem csak annyit határoz meg, hogy ott, a hol a családtagok letszáma a törvény jelezte határt eléri, a fölösleges tagoknak más, kevesebb tagból álló családokba kell átlépniök. Ha más családokban nem mutatkozik hézag, a fölös tagok kevésbé népes városokba tétetnek át. Vegre az országban mutatkozó

nudum puellae procum sistit. Hunc morem quum velut ineptum ridentes improbaremus, illi contra caeterarum omnium gentium insignem demirari stultitiam, qui quum in equuleo comparando, ubi de paucis agitur nummis, tam cauti sint... in deligenda conjuge, qua ex re aut voluptas aut nausea sit totam per vitam comitatura, tam negligenter agant, ut... totam mulierem vix ab unius palmae spacio (nihil enim praeter vultum visitur) aestiment, adiungantque sibi non absque... magno periculo. Nam neque omnes tam sapientes sunt, ut solos mores respiciant... tam foeda deformitas latere sub illis potest involucris, ut alienare prorsus animum ab uxore queat, quum corpore iam sejungi non liceat.

¹⁾ *Utopia* II, pag. 224. Rem minime utilem sciunt, firmandae conjugum charitati, facilem novarum nuptiarum spem esse prepositam. Különösen kiemeltetik, hogy utólagos megbetegedés semmi esetre sem képezheti az elválás jogszerű okát. A hitvestárs elcsapása ily esetben kegyetlenség volna, mely a törvény egész szigorával megakadályozandó. Az elválást egyéb esetekben is csak a senatus engedheti meg alapos vizsgálat után.

²⁾ *Utopia* II, 216. Caeterum ad scelus jam relapso nex infligitur.

³⁾ M. a túlnépesedést szintúgy megakadályozandónak tartja mint Platon és Aristoteles, de ebben a kérdésben legalább nem pártol olyan, a családi viszonyokat erőszakosan és természetüket sértő módon bizonyos chablonba szorító rendszabályokat, mint az ókori gondolkodók. L. Medveczy: *Társadalmi elméletek az ókorban*. I. p. 30. és II.

túlnépességen kivándorlások rendezése által, coloniák alapítása által kell segíteni.¹⁾

A coloniák az anyaország törvényei szerint kormányoztatnak és annak oltalmazását élvezik.²⁾

Ha azonban az ország népessége a törvény megállapította normál szám alá süllyedne le, a hézagokat visszahívott telepítvényesek, a külföldön alapított coloniák tagjai pótolnák; legrosszabb esetben az anyaország szükségletének fedezése végett egyes gyarmatokat teljesen föl kellene oszlatni.³⁾

A több házaspárból és gyermekből álló család feje a legidősebb családtag. A nők férjeiknek, a gyermekek szüleiknek, az ifjabbak az öregebbeknek engedelmeskedni kötelesek.⁴⁾

Minden anya köteles gyermekének az első táplálékot nyújtani. E kötelesség alól csupán csak a halál vagy komoly betegség ment föl.⁵⁾

A gyermekek nevelését illetőleg Morus aránylag kevés általános szabályt állapít meg. De az a kritikai és reformatori szellem, mely az *Utopiát* áthatja, ezen a téren is érvényesíti magát. A magasabb tudományos kiképzés eszközei nagyjában megfelelnek azon tanulmánykörnek, melyet Platon előszabott; de a részletekben figyelemre méltó eltérések is mutatkoznak. A zene nagy szerepet visz a nép szellemi életében. Dialektika és jurisprudentia nem nagy tiszteletben részesülnek. Ellenben a görög nyelv tanulmányozása meghonosíttatik. Az orvostudomány pedig igen kiváló jelentőséget nyer.⁶⁾

¹⁾ *Utopia* II. p. 155.

²⁾ Id. h.

³⁾ *Utopia* II. 156. Perire enim colonias potius patiuntur quam ulla ex insularis urbibus imminui.

⁴⁾ *Utopia* II. p. 157.

⁵⁾ Id. h. p. 162. Suae quaeque soboli nutrix est, nisi aut mors aut morbus impedit. — Morus a dolog lényegét illetőleg úgy gondolkozik, mint J. J. Rousseau, a ki e kérdésnek oly beható fejtegetést szentelt. L. *Émile ou de l'éducation*. I. «La sollicitude maternelle ne se supplée point . . . que les mères daignent nourrir leurs enfants.»

⁶⁾ L. *Utopia* II. p. 182 ss. Magasabb tudományos tanulmányokkal hivatásszerűen, szakszerűen ugyan itt is csak egy eltünően csekély kisebbség foglalkozik. «Haud multi . . . qui caeteris exonerati laboribus soli disciplinae deputantur; hi videlicet in quibus a pueritia egregiam indolem, eximium ingenium atque animum ad bonas artes propensum

Az utópiai társadalmi szervezet tulajdonképeni alaptörvényenek tekinthető az általános védkötelezettségnek egy saját-szerű analogona. Ez az általános munkakötelezettség.

deprehendere.» Mindazáltal a társadalom összes tagjai bizonyos általános alapműveltséget szereznek. «Omnes pueri literis imbuuntur et populi bona pars, viri foeminaeque, per totam vitam horas illas, quas ab operibus liberas esse diximus, in literis collocant.» A nép nyelve az iskola nyelve is. «Disciplinas ipsorum lingua perdiscunt.» Zene, dialektika, aritmetika, geometria régenté műveltetnek. Ellenben az iskolai logika és metaphysika subtilitásai az utópiai társadalom iskoláiban és szellemi életében nem karoltattak föl. A sok restrictio, amplificatio, suppositio, «acutissime excogitata in parvis logicalibus», a «homo in communi» s ilyfélék itt nem foglalkoztatják a tanítványok és a tudósok elméjét. Annál tüzetesebben foglalkoznak itt astronomiai tanulmányokkal, az égi testek mozgásának tanulmányozásával; de korántsem fordítanak erőt és időt az astrologiai divinatióra. «Totam denique illam ex astris divinandi imposturam ne somniant quidem.» Különben bizonyos utilitarismus jellemzi úgy nevelési és tanulmányi rendszerüket, mint egész életfölgóságukat. Ehhez képest kiváló érdeklődést tanúsítanak az erkölcsi kérdések iránt. Az erény és a gyönyör lényege gondolkozásuk kedvenc tárgya. Vizsgálódásaik fő themája az emberi boldogság feltételeinek megállapítása. «Omnium prima est ac princeps controversia, qua nam in re una pluribusve sitam hominis felicitatem putent.» E kapcsolatban Morus egyenesen kimondja, hogy alapnézetök legközelebb áll az Epikuréhoz és a cyrenaei iskoláéhoz. «Propensiores aequo videntur in factionem voluptatis assertricem, ut qua vel totam, vel potissimum felicitatis humanae partem definiant.» Ez irány vallásának alaptételeiben is érvényesül, melyek a lélek halhatatlanságát és boldogságra rendeltetését, Isten jóságát tanítják, az erénynek jutalmat, a bűnnek pedig büntetést ígérnek. Az erényt a jelzett epikuraismus daczára a stoikusok nyomán a természetszerű étellel azonosítják. Nem minden gyönyörben vagy élvezetben, hanem csak a tisztességes gyönyörben látják a boldogság alapföltételét. (Non in omni voluptate sed in bona atque honesta.) Az ezzel jelzett határok között boldogságra törekedni igazi bölcsesség. A közjó előmozdítására igazi valóságos vezet. A természet maga indítja az embereket kölcsönös támogatásra és az élet örömeinek közös élvezésére. Az utópiai morál mindent az örömrre, a boldogság lényegére mint végcélra vonatkoztat. A puztán képzelt és ártalmas élvezetektől eltilt. Ily szellemben szervezték az utópiaiak egész nevelési rendszerüket és egész szellemi életüket. Nyilvánvaló, hogy Morus ezen a téren is, különösen egyes tanulmányok művelését és tanítását illetőleg, teljesen szakít az iskolai hagyománnyal, a hagyományos életfölgóggal és az abban gyökerező nevelési elvekkel, és hogy ő a későbbi korszakok vezéreszméit nem egy tekintetben anticipálja.

Az utopiai alkotmány legfontosabb része épen az, mely a munka organisatióját állapítja meg.¹⁾

E társadalomban a munkakötelesség alól senki sincsen fölmentve. Még a tulajdonképeni gépies, testi munka alól is csak egy eltünő kisebbség dispensáltatik, tudniillik csak azok, kik a társadalmi hatóságok meghagyásából hivatásszerűleg tudományos munkával foglalkoznak. Mindazonáltal a jó példa kedvéért tudósok és a tudományos műveltségű kormányzók legalább bizonyos mértékben gépies, közönséges munkát is végeznek.²⁾

E társadalomban nem üres szó az a parancs, hogy az a ki nem dolgozik, ne egyék. Mert itt a henyelők számára egyáltalán nincsen hely. Itt kivétel nélkül mindenki dolgozik³⁾ és néhány kizárólag szellemi munkákkal megbízott egyéneken kívül,⁴⁾ mindenki részt vesz az anyagi javak producálásában.⁵⁾

A munkafelosztás elve alkalmaztatik ugyan, a mennyiben az egyes családok különböző mesterségekkel, iparágakkal foglalkoznak. Mindazonáltal van egy foglalkozás, melytől

¹⁾ A munka, a productio és a distributio társadalmi szervezésének alapeszméje a modern socialistikus tanokban szintúgy, mint az *Utopiában* a tulajdonképeni uralkodó szempont. V. ö. A. Schäffle: *Die Quintessenz des Socialismus*. 4. Aufl. (Gotha, 1878.) „An diese Stelle träte eine öffentlich rechtliche Gliederung der Nationalarbeit zu einem mit dem Collectivcapital ausgerüsteten gesellschaftlichen Arbeitskörper, gesellschaftliche Sammlung, Lagerung und Transportirung aller Producte, endlich gesellschaftliche Ablieferung an die Einzelnen, im Ausmasse ihrer gebuchten socialen Arbeitsleistungen und nach einer mit den durchschnittlichen Arbeitskosten genau übereinstimmenden Werthtaxe der Güter.“ (L. c. p. 25.)

²⁾ *Utopia* II. p. 149. Syphogranti ipsi tamen sese non eximunt. E tekintetben is áthidalhatatlan távköz választja el Morus társadalmi eszményét az ókori philosophia vezérszellemeinek fölfogásától. Lásd *Társadalmi elméletek az ókorban* id. h. I. és II., különösen I. p. 20.

³⁾ *Utopia* II. p. 141. s. Nemo civium experts artificii... Ociosi pellendi e Republica.

⁴⁾ L. c. p. 149. Immunitate gaudent hi, quibus commendatione sacerdotum persuasus populus... ad perdiscendas disciplinas perpetuam vacationem indulget.

⁵⁾ A községi hatóságok (Syphogranti) fő feladata: curare ac prospicere, ne quisquam desideat ociones, sed uti suae quisque arti sedulo incumbat. (*Utopia* II. p. 142.)

senki sem zárhatja magát ki, melyben tehát a társadalom összes tagjai (férfiak és nők) részt venni kötelesek. Ez a földművelés, melyből már a gyermekek elméleti és gyakorlati oktatást nyernek.¹⁾

A többi keresetágak különböző családokra elosztvák. De a földművelés a szó értelmében általános kötelesség. Mindenki legalább két évig mint földművelő szolgálja a társadalmat. A gyakorlottak oktatják, útba igazítják az újonczokat.²⁾

A hatóságok legelső kötelessége arra ügyelni, hogy senki se henyéljen, hogy mindenki pontosan és lelkiismeretesen végezze a reászabott munkát. Csakhogy itt a munkások nem dolgoznak reggeltől éjjelig minden szünet és változékonyság nélkül,³⁾ — mert az ilyen élet az utopiaiak fölfogása szerint rosszabb volna a rabszolgaságnál. Már pedig ilyen — így jellemzi az elbeszélő korszakának viszonyait — a munkások szomorú sorsa mindenütt: Nam ea plusquam seruilis ærumna est, quæ tamen ubique fere opificum vita est, exceptis Utopiensibus, qui cum in horas viginti quatuor æquales diem connumerata nocte dividant, sex duntaxat operi deputant, tres ante meridiem . . . tres deinde rursus labori datas.⁴⁾

Így tehát az utopiaiak megtalálták azt a panacéát, melytől a modern socialisticus tanok számos hívei az emberiség bajainak orvoslását várják, a normál munkanapot. A phantasia világában a legnehezebb is könnyű. Hat órai általános munka Utopiában elegendő egy, a földi javakat bőségesen élvező, az élet minden kényelmével rendelkező társadalom összes szükségletének födözésére. Ennek a lehetőségét eddig épen csak ez a költött elysium mutatta; ebben a gondolat-

¹⁾ Praeter agriculturam (quæ est omnib. ut dixi communis) quilibet unam quampiam, tanquam suam docetur . . . L. c. II. p. 141. Ars una est omnibus viris mulieribusque promiscua agricultura, cujus nemo est expertus. Hac a pueritia erudiuntur omnes . . . l. c. p. 140.

²⁾ L. c. II. p. 128. In urbem remigrant hi, qui biennium ruri complevere . . . ne quisquam invitatus asperiores vitam cogatur continuare diutius.

³⁾ Utopia II. p. 143 . . . Nec ab summo mane tamen ad multam usque noctem perpetuo labore, velut iumenta fatigatus.

⁴⁾ L. c. p. 143.

világban az élet reális tényezői nem gátolják meg a legnagyobb ellentétek harmonikus kiegyenlítését.¹⁾

Arra az ellenvetésre, hogy hat munkaóra nem elegendő az általános szükségletek kielégítésére, az elbeszélő egyszerűen azt feleli, hogy hat óra nem csupán erre elegendő, hanem még a javak bőséges készletének gyűjtését is lehetővé teszi az olyan társadalomban, melyben senki sem henyél, hanem mindenki részt vesz a javak productiójában és a népvagyon gyarapításában.²⁾ Hozzáteszi, hogy természetesen egészen másképp áll a dolog oly társadalmakban, melyekben a férfiak és nők igen nagy része csak henyél és élvez és így fölemészti mások munkájának gyümölcseit; a hol egyfelől a gazdagok, más felől az ezek által eltartott szolgaseregek és a koldusok semmivel sem járulnak hozzá a hasznos munkához,³⁾ az általános társadalmi szükségek kielégítéséhez.⁴⁾

A társadalmi intézmények föladata Utopiában: 1. a társadalom és az egyesek szükségletének fődözését biztosítani;⁵⁾ 2. mindenkinek annyi szabad időt vagy otiumot szerezni, hogy szellemét is kiképezhesse, értelmi tehetségét is fejleszthesse és így a művészet és a tudomány műveléséből eredő

¹⁾ «Leicht bei einander wohnen die Gedanken
Doch hart im Raume stossen sich die Sachen.»

(Schiller: *Wallensteins Tod*. II. A.)

²⁾ *Utopia* II. p. 146. — «La république de l'Utopie est une république laborieuse et démocratique.» Janet: *Histoire de la science politique*. II. p. 256.

³⁾ *Utopia* II. l. c. Quod vos quoque intelligetis, si vobiscum reputetis, apud alias gentes quam magna populi pars iners degit. Primum mulieres fere omnes totius summae dimidium, aut sicubi mulieres negociosae sunt, ibi ut plurimum earum vice viri stertunt... Adiace diuites omnes maxime praediorum dominos... his adnumera ipsorum famulititium... robustos denique ac valentes mendicos adiunge, morbum quempiam praeterentes inertiae...

⁴⁾ L. c. p. 146—47. Multo certe pauciores esse, quam putaras, invenies eos, quorum labore constant haec omnia, quibus mortales utuntur.

⁵⁾ E tekintetben az *Utopia* is lépten-nyomon útat tör azon elvnek, melyben — mint Zeller találóan megjegyzi — különböző újabb communisticus és socialisticus rendszereknek a tulajdonképeni jelszavát találhatjuk. «Möglichst viel Genuss für den Einzelnen, und deshalb gleich viel Genuss für Alle.» V. ö. Zeller: *Vorträge und Abhandlungen*. I. Sammlung. 2. Aufl. p. 86.

jótéteményeket is élvezhesse.¹⁾ Mert boldogságra, igazi megelégedésre és jólétre csak az tehet szert, a ki bizonyos mértékben az emberiség eszményi javait is élvezheti.

Ez eszményi társadalom igényt tart arra a dicséretre, hogy henyéles és restség ott szintúgy ismeretlenek, mint szegénység és nyomor és a bűnös hajlamok menhelyei.²⁾

* * *

Morus az *Utopiában* egy nagyszerű képet tár föl; egy társadalom képét, mely úgyszólván egyetlen egy nagy családot képez,³⁾ melyben viszályt és ellenségeskedést keltő különérdekek nem léteznek, melyben a tulajdonközösség és az általános munkakötelesség következtében olyan csekély munkaidő követeltetik, hogy a társadalom minden tagjának elég ideje és ereje marad a műveltség alapföltételeinek elsajátítására, szellemi tehetségeinek kiképzésére.⁴⁾ E társadalom megvaló-

¹⁾ Neque enim supervacaneo labore cives invites exercent magistratus, quandoquidem eius reipublicae institutio hunc unum scopum in primis respicit, ut quoad per publicas necessitates licet, quam plurimum temporis ab servitio corporis ad animi libertatem cultumque civibus universis asseratur. In eo enim sitam vitae felicitatem putant. (*Utopia* II. p. 153.) Ez tegalább bizonyos mértékben ellensúlyozza azt a hyper-epikureus fölfogást, mely az *Utopia* egyéb részeiben érvényre jut. (Zeller id. h. «Ausdrücklich bezeichnet er die Lust als den höchsten Zweck unserer Thätigkeit, und wie sehr er im Uebrigen Plato folgen mag, sein ethisches Princip ist eher epikuräisch, als platonisch.»)

²⁾ Jam videtis quam nulla sit usquam ociandi licentia, nullus inertiae praetextus, nulla taberna vinaria, nulla ceruisiaria, nusquam lupanar, nulla corruptelae occasio, nullae latebrae, conciliabulum nullum; sed omnium praesentes oculi necessitatem aut consueti laboris aut ocii non inhonesti faciunt. Quem populi morem necesse est omnium rerum copiam sequi, atque ea cum aequabiliter ad omnes perveniat, sit nimirum, ut inops esse nemo aut mendicus possit. (*Utopia* II. p. 168 s.)

³⁾ *Utopia* II. p. 170. Respublica nihil aliud quam magna quaedam familia est.

⁴⁾ Talán nem alkalomszerűtlen arra utalni, hogy a modern állam a társadalmi alapintézmények teljes fölforgatása nélkül is, a tan- és nevelésügy szervezése által megvalósította az utóbbi postulatumnak a biztosan teljesíthető részét; a mennyiben a tudás terjesztését, bizonyos alapműveltségnek általánosítását mint magasb erkölcsi és kulturális hivatásához tartozó föladatot ismerte el és e föladat kö-

sítja a későbbi társadalmi reformmozgalmak egyik vezéreszméjét, a testvériség eszméjét. E társadalomban a munka organizatiója megengedi a művészi és tudományos foglalkozások, a cultura nemesb javainak terjedését a társadalmi testben, a magasb szellemi műveltség általánosítását.

Egyenlőség és testvériség uralkodnak ez eszményi államban; az igazi egyéni szabadság számára itt alig van hely. Ebben a társadalomban tökéletes vallási tolerancia uralkodik; az intoleranciának vagy a fanatismusnak száműzés vagy rab-szolgaság a büntetése. A legrégebb utópiai törvények szerint senkit sem szabad vallása miatt sérteni vagy üldözni. Az állam alapítója megismerkedett a vallási küzdelmek szomorú következményeivel és ennél fogva az alaptörvényekben biztosította a lelkiismeret szabadságát, a társadalmi békét fenyegető veszélyeket minden áron elhárítandóknak tekintette.¹⁾ E tekintetben a legnagyobb veszélyek közé számította a vallási intoleranciát, a fanatismust.²⁾

---

vetkezetes keresztülvitele érdekében eddig is nagy áldozatokat vállalt el. A közoktatási politika az a tér, melyen a szó legjobb értelmében vett «társadalmi politika» eddigelé legteljesebb érvényre jutott és a legnagyobb haladásokat mutatja föl. Az a követelmény, hogy a kulturállamnak e missióhoz híven ragaszkodnia kell, immár a közvélemény axiomái közé sorolható. V. ö. Alfred Fouillée: *La science sociale contemporaine*. (Paris, 1880.) L. V. p. 323 s. «Le grand moyen et le plus sûr pour accomplir la tâche de réparation, c'est l'instruction universelle... Il y a dans la société des ténèbres qui sont l'oeuvre de la nature et des ténèbres qui sont l'oeuvre des hommes; c'est à la science de les vaincre et de les faire peu à peu rentrer dans la lumière: l'universelle diffusion de la science est la vraie justice réparative.» (L. c. p. 376, 378.)

¹⁾ *Utopia* II. p. 264. Hoc interim antiquissima instituta numerant, ne sua cuiquam religio fraudi sit. Utopus... in primis sanxit, uti quam cuique religionem libeat sequi liceat, ut vero alios quoque in suam traducat, hactenus niti possit, uti placide ac modeste suam rationibus astruat, non ut acerbe caeteras destruat, si suadendo non persuadeat, neque vim ullam adhibeat... arbitratus est, uti sic decerneretur, ipsius etiam religionis interesse...

²⁾ A sors sajátzerű ironiája nyilvánul abban az első tekintetre elbámító ellenmondásban, melybe Morus épen ezen a téren keveredett. A vallásszabadság, a teljes vallási tolerancia szószólója, a ki az *Utopiában* az intoleranciát, a fanatismust kárhoztatja és azt a legnagyobb büntetésekre méltónak tartani látszik, theologiai vitairataiban a legkíméletlenebb hévvel küzd a reformatio hívei ellen. Az *Utopia* szer-

Az utópiai intézmények magasztalója arra utal, hogy más államokban senki sem hanyagolhatja el különérdekeit, sőt rendszerint ezekkel szükségképen sokkal többet törődik, mint másoknak és az egész társadalomnak érdekével, mert attól tart, hogy különben másoknak különérdekei szabadságát és életét veszélyeztethetnék. Ilyesmi, úgymond, Utópiában nem fordulhat elő, mert ott a hol minden közös, senki sem tarthat szűkölködéstől, míg a közraktárak készletei el nem fogytak. Hisz itt a javak egyenlőtlen elosztása ismeretlen — szegények vagy koldusok nincsenek itt; — habár magántulajdon nem létezik, itt mindenki gazdag. Van-e szebb gazdagság annál, mely megengedi, hogy nyugalmas, gond nélküli életet éljünk?¹⁾

E helyen az immanens kritikához megint a szomorú valóságnak, a Morus korszakában létező államok társadalmi

---

zöje határozottan desavouálja a lelkiismeret-szabadság és a tolerancia elvét és helylyel-közzel a legnagyobb fanatismussal izgat az új tanok ellen, és buzdít a reformatio erőszakos elnyomására, az új tanok kiirtására, híveiknek üldözésére és megbüntetésére. E küzdelemben nem politikai raison, hanem hívő szívének ösztöne, szenvedélye vezeti őt. Azért mondja Nisard, a ki Morus magatartását e kérdésben psychologicce magyarázni igyekszik, hogy itt helyesebb az értelem eltévedését, félrevezettetését sajnálni, mintsem a jellemet vádolni. Ez író különben elég élesen jellemzi azon túlzásokat, melyekre Morus vallási buzgalmában vetemedett. «Il y avait déjà dans cette âme un peu de la foi implacable qui relevait les bûchers... Ce retour vers l'intolérance attriste, mais n'indigne pas... l'esprit de Morus en a été seul souillé... il était arrivé à cette limite suprême du raisonnement... où il semble que la main... soit impatiente de prendre la hache... En théorie nul n'était allé plus loin.» — De egyúttal elismeri, hogy Morus a gyakorlatban visszariadt azon kegyetlenségektől, melyeket elméleti érvei igazoltak. (*Études sur la renaissance*, id. h.) — Sajátságos látvány, hogy M. épen azt az eszmét tagadta meg, melynek életerejét a jövő fényesen bizonyította. De ez nem akadályozhatta meg az eszme hatását. Ez akkorában bizonyára mélyebb közvetlen hatást gyakorolt a kortársakra, mint a communisticus ideológiák. Azért — daczára a későbbi visszaesésnek és eltévedésnek — elismerhetjük azon érdemet, melyet ez eszme diadalának előkészítése körül szerzett. V. ö. Mohl id. m. 182. l.

¹⁾ *Utopia* II. p. 288. pass. Alibi... privatum curant... necessitas urget, ut sui potius quam populi... habendam sibi rationem (quisque) censeat... Quid ditius esse potest, quam adempta prorsus omni sollicitudine, laeto ac tranquillo animo vivere?

viszonyainak direct, minden allegoriát mellőző kritikája járul.¹⁾

Igazságos-e — kiált föl az elbeszélő — hogy csaknem minden ember, ki a közösség hasznára való dolgokat nem producál, kellemesen és pompásan éljen; míg a napszámos, a kézműves, a földművelő alig képesek megélni és mindamellett csaknem egész erejüket a teljesen nélkülözhetetlen javak előállítására szolgáló munkában merítik ki? Azt kérdezi, hogy méltányos-e az ilyen berendezés, ha megfontoljuk, hogy ezeknek munkája nélkül egy társadalom sem állhatna fenn. Morus, itt egyenesen arra útal, hogy ezeknek sorsa korszakában a baroménál szomorúbbnak látszik, mert ez legalább nem fél a jövőtől. És mi a napszámos sorsa? Egy reá nézve terméketlen, háladatlan munka gyötri a jelenben, egy nyomorúságos aggkorra való kilátás öli meg. Keresete nem elég minden jelenleg érezhető szükség kielégítésére. Hogy javíthatná sorsát a fölösleg megtakarítása által?²⁾

Nem igazságtalan és háladatlan-e egy társadalom, kérdezi az elbeszélő — mely azokat, a kik csupán csak élveznek, elhalmozza javakkal, de a teljesen nélkülözhetetlen munkások

¹⁾ L. Mohl: *Geschichte und Literatur d. St.-W.* I. p. 182. «Die einzig richtige Begreifung der Utopia ist, wenn man sie im Verhältniss zu der Gesittigung ihrer Zeit auffasst und auf diese Weise sieht, welche kecke Griffe Morus in die Gestaltungen und Misstände des damaligen Europas thut.»

²⁾ Ad hos et labor sterilis atque infructuosus, in praesenti stimulat et inopis recordatio senectutis occidit, quippe quibus parciore est diurna merces, quam ut eidem possit diei sufficere, tantum abest, ut excrescat et supersit aliquid, quod quotidie queat in senectutis usum reponi. (*Utopia* II. p. 291.) Csaknem úgy látszik, mintha már itt is kísértene az, a munka különböző köreiben tények által meghazudtolt előítélet, melyet később épenséggel gazdasági alaptörvénynek s axiomának proklamált Ricardo — és még előtte Turgot («En tout genre de travail il doit arriver et il arrive en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne à ce qui est nécessaire à sa subsistance»); tehát az úgy nevezett természetes bértörvény, az életföntartásra szükséges változatlan minimum törvénye (la loi d'airain; das eherne Lohngesetz), az a tan, miszerint ott, a hol magántulajdon létezik, ez a minimum általában meg nem haladható. Ámbár elvileg, elméleti alakban nem formuláztatik az az állítólagos gazdasági természet-törvény, mely úgy újabb socialisticus elméletekben, mint különösen az izgatók okoskodásaiban, mint egy fő-fő érv szerepel.

sorsával egyáltalában nem törődik s így a legfontosb szolgálatokat nem hálálja meg?¹⁾

Az utopiai intézmények leírója arról vádolja a korszakában a legkülönbözőbb államokban letező társadalmi szervezetet, hogy az ifjak erejét kiaknázza ugyan, de nem törődik az agg és beteg munkások sorsával, és hogy az egyesek különérdekét pártoló törvények által minden alkalomnál leszállítatik a munkabér.²⁾

Azokat, kik a társadalom legnagyobb hálájára tarthatnak igényt — mondja az elbeszélő — így jutalmazni, már magában véve igazságtalanság; de a gazdagok ezt azon fölül törvények által megörökítették s így az igazságtalanságból jogot csináltak.³⁾

Az elbeszélő egig magasztatja az utopiai államot, melyben a pénz használatának kizárása a legnagyobb bajok forrását kiszáritotta és a legnagyobb bűntények gyökereit kiirtotta? Mert ki tagadhatná — kérdi az elbeszélő — hogy mindazon bűntények, melyeket az állam csak folyvást büntethet, de nem írthat ki, megszűnnének, mihelyt a pénz használata megszűnnék.⁴⁾

¹⁾ *Utopia* II. p. 291. pass. . . . Agricolis contra, carbonariis, mediastinis . . . sine quibus nulla respublica esset, nihil benigne prospiciat.

²⁾ *Utopia* II. p. 292. Quotidie aliquid . . . publicis etiam legibus abradunt. — Alig szükséges itt azon távközre utalni, mely a modern civilizált társadalmak intézményeit a Morus vázolta társadalmi rendtől elválasztja; azon társadalom-politikai és humanitási intézményekre, melyek a modern társadalmakban a legnagyobb bajokat sok tekintetben enyhítették vagy orvosolták, és a legújabb kor azon reformtörekvéseire, melyeknek célja a humanitás követelményeinek — a lehetetlen követelése, utopikus aspiratiók, a cultura nemesb javainak veszélyeztetése és a társadalmi rend alaposzlopainak fölforgatása nélkül — nagyobb terjedelemben eleget tenni.

³⁾ Ita que omnes has, quae hodie usquam florent reipublicae, animo intuenti ac versanti mihi nihil, sic me amat deus, occurrit aliud quam quaedam conspiratio divitum de suis commodis reipublicae nomine tituloque tractantium. (*Utopia* II. p. 293.)

⁴⁾ At homines deterrimi, cum inexplebili cupiditate, quae fuerant omnibus suffectura, ea omnia inter se partiverint, quam longe tamen ab Utopiensium Reipublicae felicitate absunt? equa cum ipso usu sublata penitus omni aviditate pecuniae, quanta moles molestiarum recisa, quanta scelerum seges radicitus evulsa est? Quis enim nescit, fraudes, furta, rapinas, rixas, tumultus, jurgia, seditiones,

Nyilvánvaló, hogy azon panacea, melytől az utopiai állam leírója minden bajnak orvoslását várja, a pénznek kizárása a társadalmi életből, kapcsolatban a magántulajdon megszüntetésével és a munka állami organisatiójával.¹⁾

A kritikus nem vizsgálja mélyebben a pénznek és specialiter a nemes fémeknek közgazdasági szerepét és föladatát, hanem föltétlenül kárhoztatja azt, mint a társadalmi betegségek tulajdonképeni okozóját.²⁾ Azon indító okot, mely föntartására ösztönöz, nem reális szükségletekben, hanem azon embereknek hiúságában és nagyravágyásában találja, kiknél a boldogság mértékét nem az egyéni jólét, hanem mások szükölködése, szenvedése és nyomora képezi, kik tehát főképen saját fényök emelésére tartják szükségesnek a tömeg nyomorát.³⁾

caedes etc. . . . interempta pecunia commori, ad haec metum, sollicitudinem, curas, labores, vigilias eodem momento quo pecunia perituras. (*Utopia* II. p. 293. s.)

¹⁾ Erre valójában illik az, a mit E. de Laveleye a collectivismus elvéről általánosságban mond: «La société tout entière serait organisée comme une armée.» (*Élément d'économie politique*, p. 169.)

²⁾ *Utopia* II. pag. 294. A phantasia országaiban könnyű dolog, e szükséges bajt teljesen mellőzni és a lehető legcomplicáltabb gyűjtési és elosztási mechanismus által pótolni. E tekintetben a későbbi socialistikus rendszerek se fejtettek ki sokkal plausibilisebb terveket. Ezek is többnyire csak oly szabályokat okoskodtak ki e tekintetben, melyeknek alkalmazása az «eszmék légüres térben» nem okoz nehézségeket, a reális életben azonban a legnagyobb nehézségekbe ütköznék. A dolog érdemére nézve Morus ebben a kérdésben is az újabb socialistikus eszmék előhírnöke. A modern socialismus is fáradhatatlan buzgalmat fejt ki a pénz használatából eredő bajok kritikájában. V. ö. Schäffle: *Die Quintessenz des Socialismus*. 4. Aufl. «Die Socialisten heben am Geldgebrauch den Nachtheil hervor, dass er die Ausbeutung der Arbeit verhülle und begünstige. Der Geldlohn als Gegengabe gegen die Arbeitsleistung verdecke die Thatsache, dass der Arbeiter nicht den vollen Ertrag seiner Arbeit in Geld zurückbekomme. Der Geldbesitz gestatte Jedem den willkührlichsten Privateingriff in den Gang der socialen Production . . . Das Geld gestatte die masslose Anhäufung privater Reichtümer . . . Die socialistische Literatur wimmelt förmlich von drastischen Ausführungen dieser und ähnlicher Sätze.» (Id. h. p. 42.)

³⁾ . . . nisi una tantum bellua, omnium princeps parensque pestium superbia, reluctaretur, haec non suis commodi prosperitatem, sed ex alienis metitur incommodis. Haec ne dea quidem fieri vellet, nullis relictis miseris, quibus imperare atque insultare possit . . . Haec averni serpens mortalium perorrans pectora etc. (*Utopia* II. p. 296.)

Tagadhatatlan, hogy némely ethikai követelmények, melyek az utópiai társadalom intézményeiben kifejezést nyernek, Morus korának uralkodó nézeteivel és viszonyaival szemben érettebb erkölcsi tudatról tesznek tanúságot,¹⁾ és hogy amaz intézmények ábrázolása igen is alkalmas volt az ideál és a valóság közti távot szemlélhetővé tenni. Egy olyan társadalom képe, melynek alapintézményei a társadalmi békét és a folytonos anyagi, értelmi és erkölcsi haladást biztosítják; az oly társadalom képe, melyben az általános munkakötelezettség és csekély munkaidő meghatározása minden polgár részére hozzáférhetővé teszik a cultura javait és általánossá teszik a magas szellemi műveltséget, es melyben senki sem sértheti a lelkiismeret szabadságát, bizonyára a meglevő társadalmakban mutatkozó ellentétes tényekre, a társadalmi test számos hiányaira s betegségeire irányozhatta a gondolkodó emberek figyelmét; mert bizonyos eszményi cél és a létező állapotok közti ellentétben legalább egy mélyebb gondolkodásra méltó problémát mutatott ki.²⁾

Ámde az ábrázolt fényes képnek — nem tekintve a communisticus rendszer életrealitása ellen szóló nyomós érveket — nagy árnyoldalai vannak. Így például Morus azon kérdést, hogy kik hivatvák egy, az általános jólét és műveltség oly magas fokán álló társadalomban a legterhesb vagy egyenesen undorító szolgálatokra, nagyon könnyen és röviden intézi el. Rabszolgákra bizza azon munkákat. Philantropikus tendenciája, absolut egyenlőséget, testvériséget proklamáló

¹⁾ Így a magasabb humanitás némely, később tényleg teljesített követelményének, a lelkiismeretszabadság elvének, a munka becsületének hangsúlyozása abban a korban bizonyára haladást jelez. E cultur-eszmék bizonyára közvetlenebb hatást gyakoroltak, mint a communisticus phantasmák, melyek inkább indirect módon figyelmeztettek a létező társadalmi rend különböző kinövéseire és bajaira.

²⁾ Némely tekintetben pedig — lehetségest és lehetetlent, a magasabb culturát előmozdító és annak gátat vető intézményeket egyveleg véve — az általános culturális és erkölcsi haladás irányát helyesen jelölte ki. V. ö. Mohl: *Geschichte und Literatur der St.-W.* id. h. «Wie richtig er aber den Widerspruch des Bestehenden und Erstrebten auffasste, zeigt der Verlauf der Weltgeschichte; und wir wüsten nicht, dass ein grösseres Lob von einem auf die Zukunft berechneten Buche ausgesprochen werden könnte.»

communismusa és demokratikus alapelvei daczára — az utopiai társadalom nem nélkülözheti a rabszolgákat.¹⁾

Igaz, hogy Morus nem a természeti rendben, nem eredeti fajkülönbségekben találja a rabszolgaság jogczímét.²⁾ E társadalomban a rabszolgaság egyfelől olyan hadifoglyok sorsa, kik fegyvereiket a harczban önszántukból nem tették le, másfelől a halálraitelt külföldiek és azon polgárok sorsa, kik súlyos bűntényeket követtek el. Mindezek szüntelen munkára kényszerítettnek;³⁾ így azután részökről is megrövidítik a szabad polgárokra szabott munkaidőt. Legnagyobb mértékben azonban a belföldi bűnösök érzik a törvény szigorát. Ezeknek megalázása visszariasztó példaként hat a többiekre. Mert szabadságuk föntartása tőlök függött es ennel fogva, megkettőztetett szigort érdemelnek.⁴⁾

Ellenben van az *Utopiában* a rabszolgáknak egy neme, mely inkább a bér munkások egyik fajtát képezi. Ezek a szomszéd területek szegény napszámosai, kik önszántokból ajánlják föl szolgálataikat. Ezeknek, mint eredetileg terhesebb munkához szoktatott embereknek, többet is kell dolgozniok a benszülött polgároknál. Különbén ezek épen nem fosztatnak meg teljességgel minden rendelkezési jogtól; tetszésök szerint ismét kivándorolhatnak.⁵⁾

Ez a részlet azonban lényegében megváltoztatja a szerző elvi fölfogását; mert ő philantropikus hajlamainak és fejlettebb jogérzetének daczára elvben nem veti el a rabszol-

¹⁾ E thémának egy egész fejezetet szentel. (De servis) *Utopia* II. p. 218. «Damit ist freilich die so schwierige Aufgabe, wie in einer Gesellschaft von lauter glücklichen und gebildeten Mitgliedern die niedrigen und widrigen Dienste besorgt werden können, wohlfeil gelöst; allein die Lösung ist eine unrechliche und unsittliche.» Mohl idézett h.

²⁾ Fölfogása e tekintetben lényegileg eltér a nagy ókori gondolkodókéétól. L. Medveczky: *Társadalmi elméletek az ókorban*. I. és II.

³⁾ *Utopia* II. p. 218. «Pro servis neque bello captos habent nisi ab ipsis gesto . . . aut si cuius apud se flagitium in servitum vertitur, aut quos apud exteras urbes . . . admissum facinus destinavit supplicio.»

⁴⁾ *Utopia* II. l. c. . . . quod tam praeclara educatione ad virtutem egregie instructi, contineri tamen a scelere non potuerint.

⁵⁾ *Utopia* II. p. 219. Hos honeste tractant . . .

gaságot föntartás nélkül, hanem már a hadi fogságban is eleendő okot lát annak létesítésére.¹⁾

Az *Utopia* befejezéséből is kivehető, mennyire azonosítja magát a szerző az utopiai intézmények, nevezetesen az ábrázolt eszményi állam társadalmi alapintézményeinek magasztalóival. Látszatos ellenmondásainak értelmét és jelentőségét könnyen megítélheti mindenki, a ki a sorok közt tud olvasni. Így például, különösen a pénz használatának kizárása és a tulajdon-közösség tárgyában, ellenmondását azzal indokolja, hogy az ily intézmények minden előkelőséget és pompát megszüntetnének és így, a közmeggyőződés szerint, épen a társadalom igazi fényét és dízét semmisítenék meg.²⁾

Milyen jelentőséget tulajdoníthat ezeknek az, a ki az alkotmányt általánosságban a legszűkebb demokratikus elvekre alapítja, és nagyjában az abszolút egyenlőség elvének mindent föláldozni hajlandó, alig szükséges fejtegetni.

Különben a munka utolsó szavai is az utopiai intézmények dicsőítésének szentelvek. De a zárszó legalább azt is mutatja, hogy a szerző — némely, a legmerészebb ideológiából eredő eszme magasztalása daczára — még sem tekinthető csak olyan phantasta vagy regényírónak, milyennek a fölületes szemlélet alapján ítélok tarthatnák.

Morus megvallja, miszerint nem ámitja magát sangui-

¹⁾ J. J. Rousseau (a ki más kérdésekben, így különösen a magántulajdonra alapított társadalmi szervezet bajaira nézve — például a *De l'inégalité* című műben — itt-ott a Moruséhoz hasonló észrevételeket tesz), ezt a jogcímet Grotius és mások állításaival szemben éles bírálat alá veszi és annak alaptalanságát kimutatni iparkodik. Ő ebben a kérdésben az érettebb erkölcsi tudat követelményeit érvényesíti a jelzett nézet hívei ellen. L. *Contrat social* I. ch. IV. «Grotius et les autres tirent de la guerre une autre origine du prétendu droit d'esclavage. Le vainqueur ayant, selon eux, le droit de tuer le vaincu, celui ci peut racheter sa vie aux dépens de sa liberté... Mais il est clair que ce prétendu droit de tuer les vaincus ne résulte en aucune manière de l'état de guerre... Un esclave fait à la guerre... n'est tenu à rien du tout envers son maître... En prenant un équivalent à sa vie, le vainqueur ne lui en a point fait de grâce; au lieu de le tuer sans fruit, il l'a tué utilement.

²⁾ *Utopia* II. p. 298. ... victuque communi, sine ullo pecuniae commercio, qua una re funditus everti omnis nobilitas... splendor, majestas, vera, ut publica est opinio, decora atque ornamenta reipublicae.

nicus reményekkel, nem gyönyörködik végzetül olesó jóslatokban; nem hirdeti, hogy minden, a mit a phantasia az eszmék légüres terében könnyedén construál, brevi manu megvalósítható.¹⁾ Ő, legalább a zárszó tanúsága szerint, nem ignoralja teljesen a rengeteg távot, mely az eszményt elválasztja az élettől és azért egyenesen kimondja, hogy a jellemzett társadalmi intézmények meghonosítását, amaz állítólag tökéletes, de fényleg nagy alapbajokban szenvedő társadalmi rendlétesítését inkább kívánja, mintsem reméli.

Sok pium desiderium megvalósítását a reális élet korlátjaira reflectáló ész az eszmény végtelen távolságában látja, ott, a hol azok a korlátok eltűnnek, a hol minden tényező úgy működik, mint az eszmék légüres terében, — a párhuzamos vonalok metszőpontjában.²⁾

¹⁾ Már az *Utopia* I. könyvében alkalmilag kimondja, hogy az állapotok gyökeres átalakulása lényegileg az emberek gyökeres átalakulásától függ (l. c. I. p. 108.). Nam ut omnia bene sint, fieri non potest, nisi omnes boni sint. — És bizonyos humorral hozzászeli: quod ad aliquot abhinc annos adhuc non expecto... Csakhogy az eszményi javakért lelkesedő, de a valóság törvényeit tekintetbe vevő gondolkodók abból, hogy az «ad aliquot abhinc annos» kimérhetetlenül hosszú útát jelölhet, nem veszik ki az emberi viszonyok minden javításáról és nemesbítéséről való lemondásnak, a haladás megakasztásának szükségességét; hanem az eszményi célok megvalósítását mint egy végtelen földadatot fogják föl, melynek megoldása nem az abszolút tökéletes megszerzésében, hanem éppen a folytonos, fokozatos haladásban az eszményi cél felé, áll. A mi a dolog lényegét (a communistikus állam-eszmények és általában a társadalmi rend alapjainak teljes megváltoztatása tárgyában) illeti, a mélyebbre ható kritika később is azon fundamentális, döntő évrre recurrált, melylyel Morus maga az utopikus tervezetek alapkiányát, azt a korlátot, melyen azok hajótörést szenvednek, jellemezte: «Fieri non potest nisi omnes boni sint». A modern communistikus és socialistikus elméletek és reformtervek utopikus követelményeit és föltevéseit, az alapnézetet, a tendenciát, az alaptant, mely az utopikus irányú elméletekben szintűgy érvényesül, mint a tulajdonképeni államregényekben, alig lehet néhány szóval élesebben jellemezni, mint ezt egy magyar államférfi a nemzeti gazdaságnak rendszereiről szóló tanulmányában tette. Az a tan «új valást, új jogot, új erkölcsöket követel; oly institutiók után törekszik, melyek az emberi természet tökéletes átalakulását föltételezik. E tanak egy új emberi nemre van szüksége... De mind a mellett e rendszer nemleges oldala figyelmet érdemel; ábrándozó, de lelkes tanítványai kimutatták a társaság sebeit.» — Trefort Ágoston: *Emlékbeszédék és tanulmányok*, 281. l.

²⁾ Hume Dávid e szempontból ítéli meg mindazon nagyszabású

Morus államregényét azon emlékezetes vallomással fejezi be: Ita facile confiteor permulta esse in Utopiensium republica, quæ in nostris civitatibus optarim verius quam sperarim.¹⁾

* * *

A kiemelt részletekből is kitűnik, miszerint daczára annak, hogy Morus igen sokat vett át Platon *Respublicájából* és annak nem egy részletét másolta, szolgai utánzást az *Utopia* szerzőjének egyáltalán nem vehetünk szemére; mert ő nem egy tekintetben, és épen lényeges alapkérdésekben, egészen más alapra áll. Fölfogása több ilyen kérdésben minden esetre sokkal közelebb áll a modern ethikai s politikai fölfogáshoz, mint a Platonéhoz²⁾.

---

társadalmi terveket, melyek az emberek gyökeres átalakulását követelik, in specie a Platon és Morus állameszményeit. «All plans of government, which suppose great reformation in the manners of mankind, are plainly imaginary. Of this nature, are the *Republic* of Plato and the *Utopia* of Sir Thomas More. (*Essays moral, political and literary*. Vol. I. part. 2. Essay XVI.)

¹⁾ *Utopia* II. p. 299.

²⁾ V. ö. Mohl: *Geschichte und Literatur d. St.-W.* I. pag. 182. Továbbá Berger: *Thomas Morus und Plato* II. id. h. — Valóban félreismerhetetlen egyfelől a keresztyén morál vezéreszméinek mély, irányadó befolyása Morus gondolkodására, másfelől az újkori naturalistikus életfölfogásnak érvényesülése, mely, ama vezéreszméknek kizárása nélkül, a középkori fölfogástól eltérő, sőt a hagyományos ascetizmussal ellenkező irányokat emel érvényre, a mennyiben a természetszerű hajlamoknak és szükségeknek, a gyönyörre törekvésnek, a mérsékelt, ártalmatlan érzéki élvezeteknek, egy szóval az érzékinek és a természetesnek, a földi javaknak s örömeknek a létjogát és az emberi természetben alapuló becsét teljes határozottsággal elismeri. Az a túlcsapongó sensualitás, mely későbbi communistikus phantasták és műveletlen vagy lelkiismeretlen izgatóknak fejtegetéseiben és programmaiban (a modern materialismus jelszavainak és merész sophismáinak megzavaró hatása következtében) érvényre jutott és az eszményi javak cultusát a legdurvább cynizmussal megtámadta, nevetségessé tette s e luxus száműzetését célba vette; az az eszme, mely a vad ösztönöket fölszabadítja és az egyenlőség és testvériség nevében a féktelen brutalitás uralmának, a tömegek terrorismusának vagy az anarchiának útát tör: a communistikus eszmék daczára nem jut uralomra. E mozzanatokat jól Berger idézett tanulmányában (i. h. 416. l.) «Das Mittelalter erkannte als Moral die Unterdrückung des natürlichen

Míg Platon a *Respublicában* a birtokközösséget szoros kapcsolatba hozza a családközösséggel a nő- és gyermekközösséggel, a *Törvényekben* pedig a collectiv tulajdon rendszeréről és a családközöségről egy huzamban lemond;¹⁾ Morus a monogam házasságot egyesíti a birtokközösséggel.²⁾ Mig Pla-

Elements; Morus erblickt sie in dem Einigungspunkt des Sittlichen und des Natürlichen, in welchem die feindlichen Gesetze sich vertragen; und durch diese Mittelstellung ist seine vorbereitende Bedeutung in der geistigen Entwicklungsgeschichte der Menschen bezeichnet. Hier sucht man wohl nicht erfolglos die Erklärung seines Erfolges, wie seines Unterganges... Es musste zuerst die Berechtigung des Natürlichen, Sinnlichen anerkannt werden, ehe der Begriff des gleichen Rechtes der Christen zum Begriff eines allseitigen, das Natürliche und das Sittliche umfassenden Menschenrechtes werden konnte. Bei Morus nun hatte sich jene Vereinigung beider Begriffe vollzogen.»

¹⁾ V. Medvezky: *Társadalmi elméletek az ókorban* I. 9—12. l., 23., 26., 29. l.

²⁾ A keresztyén eszmék mély hatása abban is mutatkozik, hogy Morus a család ethikai jellemét és a nő sajátzerü ethosát, erkölcsi és társadalmi hivatását, természetszerű kedélyszükségeit, egészen más-kép fogja föl, mint Platon; de egyúttal sokkal helyesebben, világosabban, mint némely újabb communistikus és socialistikus légvár-építők és az «Emancipation des Fleisches», az «amour libre» eszményeit undorító cynismussal dicsőítő cultura-ellenes elemek, kik különösen e tekintetben is pártolják az erkölcsi fejlődésnek egy rég meghaladott fokára való visszaesést. Megengedhető, hogy az *Utopia* communismusa kevésbé következetes, mint a platonikus államé. De minden esetre meg kell engedni azt is, hogy a szerző ott, a hol ellenmondásokba keveredik, néha jobban eltalálja a helyes útát, mint azok, a kik ugyan-azt az elvet a «fiat justitia pereat mundus» szabály szigorával következetesebben keresztül viszik. Így különösen elismerendő, hogy ő a nő sajátzerü ethosának megfelelő hatáskört legalább nem áldozta föl teljesen, föltétlenül, föntartás nélkül egy elvnek, mely az élet reális tényezőiben foglalt korlátokat könnyedén áttöri. Igaz, hogy az *Utopia* egyrésztől szaporítja a nők teendőit, kötelességeit, a nélkül, hogy őket — a legkülönbözőbb munkákban való részvétel alapján — ugyan-azon politikai jogokban részesítené. De másrésztől a nőnek állása itt egészben véve erkölcsi szempontból sokkal megfelelőbb, mint Platon államában. A nő itt házi hatáskörét nem veszti el teljesen. Erre vonatkozik Berger helyes megjegyzése: «Indem er (Morus) vor der Weibergemeinschaft zurückscheut, ist er gezwungen, Privathaushaltungen einzurichten... Vom sittlichen, nicht vom wirthschaftlichen Gesichtspunkt erklärt sich diese Eigenthümlichkeit... Der Fortschritt von Plato zu Morus wird dadurch bezeichnet, dass Morus die Frau nicht mehr als einen Theil des Privateigenthums ansieht... sondern als einen Bestandtheil der Gesellschaft, der die Vortheile ihrer Moral, ihrer Gerechtigkeit mitgeniesst.» (*Th. Morus u. Plato*. II.)

ton eszményi államában a legszélső osztályszellem uralkodik, a közönséges, gépies munka teljesen és kizárólag az alsó osztályokra bízatik, az elméleti tevékenység és a politikai működés pedig a kormányzók, általán a felső osztályok privilégiumai;¹⁾ a Morus társadalma általánosságban tisztán demokratikus elveket alkalmaz, nem ismer semmiféle eredeti fajkülönbségeket vagy osztálykülönbségeket, hanem elismeri az emberek teljes eredeti, természeti egyenlőségét és ebből következteti az abszolút jogegyenlőséget, melylyel kapcsolatba hozza a lelkiismeret-szabadságot, az általános vallásszabadságot, a vallási egyenlőséget is.²⁾

A fődolog pedig az, hogy Platon a közönséges munkát kicsinyli és a magasabb célra termett szabad emberhez méltatlannak tartja;³⁾ Morus ellenben, csaknem minden fönntartás nélkül, a munkát általánosságban tekintve, érvényre emeli a munka becsületét; és különös tekintettel a közönséges gépies munkára kimondja, hogy a munka mint olyan nem csak nem aláz meg, hanem épenséggel megtisztel, hogy a munka, mint olyan, a legelső jogczim az emberek tiszteletére. Mert a munka szerinte az állampolgári jog tulajdonképi alapja és principiuma; a munka a legelső, a legáltalánosabb, a legfontosabb társadalmi kötelesség, a társadalmi kötelesség κατ' ἐξῆχον.

A tudománynak és művészetnek szentelt otium Morus meggyöződése szerint nem kiváltságos osztályok előjoga,

¹⁾ *Társad. elmél.* Id. h. 7., 20., 21. l.

²⁾ A legfőbb lényben, a gondviselésben, a lélek halhatatlanságában való hitet különben az utopiaiak az ész legszilárdabb alapon álló meggyöződésai, a legvilágosabb igazságok közé számlálják, olyformán, hogy azokat, kik ez igazságokat is tagadják, az atheistákat és materialistákat a közhivatalokra méltóknak s alkalmasoknak nem tartják. *Utopia* II. p. 266. «Nisi quod sancte ac severe vetuit, ne quis usque adeo ab humanae naturae dignitate degeneret, ut animas quoque interire cum corpore, aut mundum temere ferri, sublata, providentia putet . . . contra sentientem, ne in hominum quidem ducunt numero . . . tantum abest ut inter cives ponant . . . sic animato nullus communicatur honos, nullus magistratus committitur . . . Caeterum nullo afficiunt supplicio sed nec minis adigunt . . .»

³⁾ L. a *Társadalmi elméletek az ókorban* című tanulmányt. I. és II. t. h.

hanem a munkálkodókat általában megillető üdítő és művelő eszköz.¹⁾

* * *

Az *Utopia* nagy hatásának²⁾ főoka épen az eszmény és az adott viszonyok, a Morus ábrázolta eszményi társadalom intézményei és a korszakának tényleges társadalmi viszonyai közti rengeteg ellentétben található. Mert alig képzelhető, hogy igazán figyelmes olvasó ne ismerje meg azt az éles immanens kritikát, azt az erős kritikai és reformátori szellemet,³⁾ mely az egész munkát áthatja és majd finom humorral majd keserű satírával, indirect úton jellemzi az abban a korban létező társadalmi intézményeket és állapotokat.

Az utópiai társadalomban hiába keresték a rendkülönbségeket és születési jogokat, a kizárólag csak henyelő és élvező, de semmiféle munkával sem foglalkozó osztályokat, és mint azoknak kísérőjét a nagy tömegek szélső, reménytelen nyomorát; az erősebb jogát érvényesítő lovagokat és a született rabszolgákat, a középkori osztályszellemet és a vallási fanatizmus manifestációit.⁴⁾ Hiába keresték az utópiai eszményi államban a létező társadalmakban dívó erőszakoskodás és nyomor sok forrását, sok társadalmi betegségnek symptomáit.

De mindenek előtt az általános egyenlőségnek és test-

¹⁾ «Ainsi le loisir et le travail ne divisent plus, comme dans l'antiquité, les hommes en deux classes, les citoyens et les esclaves: le loisir n'est que la récréation du travail . . .» (Janet id. h.)

²⁾ A közvetlen hatást illusztráló nyilatkozatok közül csak a Stapletonusét emeljük ki. «Certe hoc unum Utopiae monumentum, facile legenti ostendit verissimum esse, quod Budaeus, quod Erasmus, quod Cochlaeus . . . omnesque qui Utopiam legerunt, de eo scribunt, incomparabile, homine majus et prope divinum fuisse hominis ingenium. Nihil eo opere vel circa inventionem jucundius, acutius . . . vel circa praecepta vitae ac morum gravius, solidius, prudentius stb. stb. *Vita Thomae Mori Angliae cancellarii. Authore Thoma Stapletono.* (Graecii, 1689.) p. 54.

³⁾ «Gul. Budaeus in epist. ad Thomam Lupsetum: Utopiae cognitionem Thomae Morae debemus qui beatae vitae exemplar ac vivendi praescriptum aetate nostra promulgavit; hanc historiam aetas nostra posteræque aetates habebunt velut elegantium utiliumque institutorum seminarium unde translatis mores in suam quisque civitatem importent et accomodent.» (Stapletonus id. m. p. 51.)

⁴⁾ V. ö. Mohl id. h. I. k. 182. l.

vériségnek gondolata ijeszthette föl a minden létező észszerűségében és változatlanságában bízókat szép álmaikból. Az adott viszonyok közt épen az általános nivellement, az egyenlőség — és pedig első sorban a vallásegyenlőség s jogegyenlőség követelése volt a tulajdonképi forradalmi elv Morus gondolatmenetében.¹⁾

Morus az *Utopiában* már oly eszméket pendít meg, melyek a későbbi nagy politikai s társadalmi mozgalmak vezérelveivé lettek;²⁾ és különösen oly elveket is formuláz, melyeket a modern állam immár tényleg bevezetett a valóságba.³⁾ De az *Utopiában* nem csak ez, általános érvényre emelt politikai elvek képleges formuláira, hanem itt-ott oly gondolatokra is akadunk, melyeket később a modern socializmus némely képviselője, első sorban pedig a franciaországi socializmus előharczosa, gróf Saint-Simon fejtett ki részletesebben és melyekből az utóbbi a legszélső consequentiákat vonta le.⁴⁾

Saint-Simon rendszere és különösen a híres parabole

¹⁾ L. Berger idézett értekezésében helyesen jelöli a társadalmi egyenlőséget mint a Morus államregényének dominans szempontját. «Dass er unter der Gerechtigkeit im Staate vor allem die sociale Gleichheit verstehe, geht aus mehr als einer Stelle des *Utopia* hervor... Die sociale Gleichheit der *Utopia* nun specialisirt sich in das gleiche Anrecht eines jeden auf die gleiche gesicherte äussere Lage... auf eine möglichst weitgehende Erziehung und Bildung, endlich auf Gleichheit vor dem Gesetz.» (Id. h. II. 418. l.)

²⁾ Tekintettel ez anticipatiókra, ez előhírnöki szerepre, Steinthal találóan nevezi őt a socializmus atyjának. (*Allgemeine Ethik*. I. c.)

³⁾ Alig tagadhatni, hogy a legújabb korban mindinkább a közmeggyőződésbe ment át az a postulatum, hogy a munkás osztályok anyagi, értelmi, erkölcsi állapota lehetőleg fokozatosan javítandó. V. ö. G. Schmoller: *Ueber einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft*. (Jena, 1875.) «Die Menschheit kann keine Fortschritte machen, ohne einzelne und ganze Klassen zu opfern... Das sittliche Gesetz verlangt, dass dieses Opfer, das für den Fortschritt allerdings nöthig ist, so sehr als möglich ermässigt, so weit es geht, wieder gut gemacht werde. Wer das leugnet, der leugnet, dass Cultur und Sitte zur Herrschaft über die Natur berufen sei.»

⁴⁾ Nisard (id. h.) találóan jegyzi meg: «Notre siècle a lu, sans le savoir, bien des contrefaçons de l'Utopie quoique assurément les auteurs de ces contrefaçons, ne connussent pas l'ouvrage original.» V. ö. L. von Stein: *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs és Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich*. Továbbá A. Schäffle: *Kapitalismus und Socialismus*. — E. de Laveleye: *Le socialisme contemporain*.

politique (*Parabole de Saint-Simon*), melyben Saint-Simon kimondja,¹⁾ hogy a francia társadalom nagyobb veszteséget szenvedne az anyagi és szellemi munka terén, ha működő legjobb munkásait elvesztené, mint ha a földi javakban bővelkedők tömegét elvesztené, nem adózhatott több nagyrabecsüléssel, lelkesebb dícsérettel a munkálkodók nagy tömegének, mint Morus *Utopiája*.²⁾ Valójában Morus is a legmelegebb részvétet és rokonszenvet tanúsítja azon osztály irányában, melynek a sorsát javítani Saint-Simon a legfontosabb feladatnak nevezi. Mind a kettőnek szíven fekszik «la classe la plus nombreuse et la plus pauvre».³⁾ Mind a kettő egy egészen új társadalmi rend létesítését óhajtja, épen ama nagy tömeg érdekében.

Morus a legtisztább lelkesedéssel ismeri el a munka becsületét. Ő is a munkának követeli mindazon jogokat és előnyöket, melyek a korszakában létező államokban a származást és vagyont illették meg.

Morus szellemétől nem tagadhatjuk meg a tisztelet adóját, habár a communisták panacéáját, a tulajdonközösséget, oly intézménynek tartjuk, mely ha a cultura magasb fokán egyáltalán keresztülvihető volna,⁴⁾ a cultura javainak, a magasb

¹⁾ Oeuvres de Saint-Simon, publiés par Olinde Rodrigues (Paris, 1841) p. 71 s. «Nous supposons que la France perde subitement . . . les trois mille premiers savants, artistes et artisans . . . ceux qui dirigent les travaux les plus utiles à la nation . . . la nation deviendrait un corps sans ame à l'instant où elle les perdrait . . .» (*Parabole*).

²⁾ V. ö. Saint-Simon: *Catéchisme politique des industriels*. (Oeuvres, p. 1—240.) «Le travail est la source de toutes les vertus; les travaux les plus utiles sont ceux qui doivent être les plus considérés . . . nous entreprenons d'élever les industriels au premier degré de considération . . .»

³⁾ L. Saint-Simon: *Nouveau Christianisme*. (Oeuvres de Saint-Simon. Paris, 1841. p. 85 s.) «Ils doivent se proposer pour but dans tous leurs travaux, dans toutes leurs actions, d'améliorer le plus promptement et le plus complètement possible l'existence morale et physique de la classe la plus nombreuse . . . La nouvelle organisation . . . dirigera toutes les institutions . . . vers l'accroissement du bien être de la classe la plus pauvre . . . La religion doit diriger la société vers le grand but de l'amélioration la plus rapide possible de la classe la plus pauvre . . . l'amélioration de l'existence de la dernière classe entraîne nécessairement l'accroissement du bien-être réel et positif des classes supérieurs . . .»

⁴⁾ W. H. Riehl jól jellemzi a communistikus tervek cultura-elle-

szellemi műveltség föltételeinek és eszközeinek megsemmisítésére vezetne és, az egyenlőség, testvériség és szabadság nevében, az általános világholdogítás címe alatt, az egész társadalmat rabszolgai életmódra kárhozthatná, az egyéni szabadságot teljességgel megsemmisitené.¹⁾ De ha elkerülhetetlennek tartjuk is a tulajdonközösség és a munka ezzel kapcsolatos kényszerteljes organisatiójának cultura-ellenes hatását,²⁾ az

---

nes irányát. «Die völlige Ausgleichung der gesellschaftlichen Gegensätze liesse sich nur herstellen durch ein goldenes Zeitalter der allgemeinen Dummheit und des allgemeinen Elendes, nicht aber der völlig gleichmässigen Bildung und des völlig gleichmässigen Besitzes. Dieses Gelüsten nach allgemeiner Gleichmacherei der Gesellschaft ist jedenfalls die massloseste Reaction . . .» L. *Die bürgerliche Gesellschaft*. 468. l.

¹⁾ Kivált némely újabb socialistikus utopiáknak a sokféle túlcspongásaira vonatkozthatók Lamennais szavai: «Les moyens proposés jusqu'ici pour résoudre le problème de l'avenir du peuple aboutissent à la négation de toutes les conditions indispensables de l'existence, détruisent, soit directement, soit implicitement, le devoir, le droit, le mariage, la famille, et ne produiraient, s'ils pouvaient être appliqués à la société, au lieu de la liberté, dans laquelle se résume tout le progrès réel, qu'une servitude à laquelle l'histoire, si haut qu'on remonte dans le passé, n'offre rien de comparables.» (*Du passé et de l'avenir du peuple*, ch. XV.)

²⁾ A tulajdonképeni communismus irányát és szellemét ez értelemben praegnansan jellemzi e kor egyik kiváló nemzetgazdasági írója, a ki magának a társadalmi problémák tárgyában elfogulatlan ítéletet alkotni iparkodott és épen nem számlálható azok közé, kik minden nagyobb szabású, mélyebbre ható reformnak lehetőségét és kívánatosságát a priori tagadják, sőt ellenkezőleg az emberi törekvésnek nagy és nehéz földadatokat tűz ki. «Jamais le communisme ne pourra durer, parcequ'il viole la justice et méconnaît les instincts les plus profonds de la nature humaine. La formule de la justice est: cuique suum, «à chacun le sien» ou «à chacun selon ses oeuvres». Le communisme au contraire ne tient aucun compte des oeuvres et ne reconnaît à personne «le sien». L'homme laborieux est la dupe du fainéant qui l'exploite. — Emile de Laveleye: *Éléments d'économie politique*, p. 166. A communismus irányára kiválóan illenek némely, a collectivismusra vonatkozó észrevételek is: «Le ressort de l'activité productive ne serait plus l'initiative individuelle, mais l'obéissance passive et contrainte . . . La fin du progrès est un despotisme universel, réglant tous les actes de la vie économique; voilà quel serait le sort de l'humanité!» (Laveleye id. h. p. 169.) Figyelemre méltók Schäfflenek a communistikus utopiákra vonatkozó fejtegetései *Kapitalismus und Socialismus* című művében és H. von Scheel legújabb, a socia-

öntevékenység és a szorgalom legerősebb ösztönének kiirtását ama gyakran dicsőített panacéa által, és ha így ezt a panacéát mint az orvoslandó bajoknál végzetesebb bajt mindenesetre visszautasítandónak tartjuk; nem tagadhatjuk meg az *Utopia* szerzőjétől azt az érdemet, hogy létező bajoknak jellemzése és eszményi céloknak kitűzése által — minden tévedés és ideológia daczára — mint némely modern cultüreszme lelkes előharczosa az igazi haladás ügyének is szolgálatokat tett.¹⁾

MEDVEZKY FRIGYES.

---

lismus és communismus lényegét s fejlődését nagy vonásokban föltüntető, tartalmas értekezése; 1. *Handbuch der politischen Oeconomie* ed. G. Schönberg. 2. Aufl. (Tübingen, 1885) p. 107. ff.

¹⁾ Így Mohl is az *Utopiának* némely gondolatát e szempontból mint részben keresztülvihetetlen, részben legalább a magasabb cultura érdekeivel merőben ellenkező ideológiát, határozottan elveti — de egyúttal hozzáteszi, hogy ez nem csorbíthatja a messzelátó államférfiúi szellem iránti rokonszenvet és tiszteletet. «Unter dieser Beschränkung des Lobes können wir doch nicht von dem Werke weg-treten, ohne das Gefühl der Achtung vor dem Talente und dem tiefen Blick des Staatsmannes, welchen nur die Flachheit für einen kindischen Schwärmer und seines Namens unwürdigen Unterhaltungs-schriftsteller halten konnte.» Id. h. 183. l.

NÉHÁNY SZÓ BÍRÁINK KÉPZÉSÉRŐL.

Laikus és jogász közönségünkben egyaránt el van terjedve az a nézet, hogy igazságszolgáltatásunk ellen hallatszó panaszok egyik legfőbb oka bírósági szervezetünk hiányosságában rejlik. Ily értelemben nyilatkozott az utolsó jogászgyűlés is; és köztudomás szerint a kormány is osztozik e fölfogásban — csakhogy a szóbeliség és közvetlenség alapján nyugvó polgári és büntető perrendtartásnak életbe léptetése előtt nem tartja czélszerűnek a reformok terére való lépést, mert ekkor amúgy is gyökeres változtatásokat kell tenni a fönnálló bírósági szervezeten. Úgy, hogy most — az igazságügyi államtitkárnak választói előtt mondott képviselői programbeszédében tett kijelentése szerint az anyaggyűjtésnek, a reformok előmunkálatainak korszakát éljük.

Ez előmunkálatok gyarapításához akarunk mi is hozzá járulni, a midőn e sorokkal azon anomaliára hívjuk föl az érdeklődők figyelmét, hogy ez idő szerint nem létezik nálunk olyan rendelet, és annál kevésbé törvény, a mely a bírói pályára lépő ifjúságnak gyakorlati jogászi kiképzését szabályozná.

A törvény csak azt írja elő, hogy az e pályára lépő ifjúnak egyetemi tanulmányai elvégezte után, három évet gyakorlaton kell töltenie valamely bíróságnál. De hogy mily bíróságnál — vagy helyesebben mily bíróságoknál — arra nézve nem intézkedik.

Pedig — a mint alább megkísértjük kimutatni — ha a bíróságok és különösen az egyes jogszolgáltatási ágak nincsenek kötelező szabályban taxative megjelölve, és nincs szigorúan megállapítva a sorrend és időtartam, a mely alatt az

ifjunak ez egyes jogszolgáltatási ágak mindenikével foglalkoznia kell: a törvénynek ide vonatkozó intézkedése csak nagyon kétséges értékű, sok esetben pedig teljesen illusorius. Különösen áll ez a fővárosra, a hol a szakbíróságok rendszere leginkább van kifejlesztve.

A bírói pályára készülő ifjak gyakorlati kiképzése tekintetében divó mostani rendszer — vagy igazabban rendszerhiány — mellett ugyanis nem egyszer esik meg, hogy az ifju a három gyakorlati esztendőből másfél éven át valamely vizsgáló bíróhoz, a következő másfél évben pedig valamely váltóperbeli előadóhoz van segédkép beosztva. Vagyis gyakorlatban töltött idejének első másfél évében oly munkára van szoritva, a mit akármelyik négy elemi osztályt tanult díjnyokkal el lehetne végeztetni; a következő másfél évben pedig gyakorlati jogászi teendője abból áll, hogy szemmel tart a váltótörvény és váltóeljárás által előirt néhány alakszerűséget és ez alapon kitölt a váltóper folyton ismétlődő phasisaira vonatkozó néhány blankettát.

A gyakorlati bíró-vizsgálaton azután a törvényszékek és járásbíróságok előtti polgári és büntető peres eljárásokból, továbbá a végrehajtási, hagyatéki, telekkönyvi és a többi peren kívüli eljárásból csupán csak annyit tud, a mennyit a törvény szavaiból, a tankönyvek magyarázatából és legföljebb még társai vizsgálatainak meghallgatásából — tehát kizárólag elméleti úton — képes volt elsajátítani.

Sajnos, de tény, hogy ilyen formán nyeri mai napság qualificált bíránk legnagyobb része kiképeztetését.

Aligha olyan ez az állapot, a mely megfelelne a törvényhozó intentiójának.

Nem hihetjük, hogy a törvénykezésnek imént körülírt avagy más valamely hasonlóan elszigetelt részecskéjére szorítókozó egyoldalú chablonszerű munkálkodás lebegett volna a törvényhozó szemei előtt, a midőn a bírák képzéséről intézkedett és e három évi gyakorlatot a bírói oklevél elnyerhetésének előfeltételül megállapította.

Hanem inkább azt vagyunk hajlandók hinni, hogy a mostani tényleges viszonyok csupán a törvényhozó intentiójával meg nem egyező abnormitást képeznek, és hogy ennek mielőbb való megszüntetése végett egy szigorú rendeletet kellene mi hamarább kibocsátani, a melyben a törvény által

megszabott e három gyakorlati esztendő kitöltésének módzatai kellő részletességgel a célnak megfelelően szabályozva volnának.

Aligha szorúl fejtegetésre — mert hisz első pillantásra szembe szökik, hogy helytelen és javítandó az arány, a mely a jellemzett szűkkörű joggyakorlat és azon talán túlságosan széles körű elméleti jogi kiképzés között áll fenn, a melyben a bírói pályára lépő ifju előzetesen, az egyetemi oktatás folyamán részesül, — a hol az összes tételes magán és közjogi tárgyakon kívül, a jogbölcseleti, politikai és közgazdasági tárgyakból is vizsgálatot kell tennie.

Ámde ha nem is emelkedünk ily szélesebb látkört nyújtó szempontra, bőven eléggé indokolva lesz a főlshóalálásunk. Vessünk csak az igazságügyi szakma keretén belül egy futó tekintetet a tényleges állapotokra és kísértsük meg ez alapon vizsgálni, hogy minő eredményekre kell elkészülve lennünk, ha a bírói pályára lépő ifjak kiképeztetése tekintében dívó mai rendszert továbbra is érvényben hagyjuk.

Mai napság a három évi joggyakorlat -- kiváltképen a fővárosban — azzal szokott letelni, hogy az ifju, néhány havi becsvágyó munkálkodás után kezdi átlátni tevékenységének nem eléggé tanulságos voltát, és helycseréért folyamodik a törvényszék elnökéhez.

Az elnököt az egyre másra érkező miniszteri rendeletek folyton sarkalják, hogy a bírósági ügymenet gyors és zavartalan voltára közre hasson, de nem létezik oly hivatalos rúgó, a mely őt arra ösztönözné, hogy a gyakorló ifjunak jogász kiképzése érdekében tegyen intézkedést. Így azután természetes, hogy az elnök a legtöbb esetben nem az ifjunak önképzési érdekét, hanem az igazságügyi közigazgatásnak a munkakerők lehető legnagyobb mérvű kiaknázásában álló közvetlen érdekét veszi inkább tekintetbe; és az áthelyezés helyett, célszerűbbnek tartja meghagyni az ifjút azon törvénykezési ágnál, a melynél eddig volt és a hol a rendes ügyek szokásos elintézési módját annyira elsajátította, hogy a főnök esetleges akadályoztatása esetén a bírósági ügymenet fönnakadást nem szenved, mert a segéd önállóan elintézi a szükségeseket.

Az ifju tehát hiába kérezkedik, mert kénytelen megmaradni régi helyén, és azon munkánál, a melyet jórészt akár álmában is el tudna végezni.

Ez a várakozás és reményteljes állapot igen sokszor addig tart, míg meg nem érlelődik az ifjuban a meggyőződés, hogy áthelyeztetése és ezzel járó további kiképeztetése iránt táplált reménye úgysis hiába való. Ekkor, a mely ifjunál van jogászai becsvágy és a pályaváltoztatáshoz szükséges vagyoni erő, az igen sok esetben, ott hagyja a bíróságot és keres olyan pályát, a mely becsvágyának megfelelőbb tért nyújt. Rendszerint átmegy az ügyvédi pályára. A kikkél pedig ez a becsvágy és vagyoni erő nincs meg, azok megmaradnak a bírói pályán.

El lehetünk készülve, hogy ha nem változtatunk bíráink képzésének ma dívó rendszerén, a jövő évtizedekben bírói karunk legnagyobb részét a helyzetökben ekkép indifferensül megnyugvó elemekből leszünk kénytelenek venni — a mi igazságügyünkre és különösen fővárosi jogszolgáltatásunkra semmi esetre sem kecsegtető állapot, mert a vagyoniag kevésbé független és a polgári közélet érdekei iránt kisebb érzéket tanúsító bíróság bizonyára nem fogja előmozdítani igazságszolgáltatásunk tekintélyét és népszerűségét.

E rendszernek azonban e most jelölt hátrányán kívül van egy sokkal nagyobb, mondhatni veszélyes sajátsága. Ez abban áll, hogy a folyton egyforma blanketták és chablonok eltompítják az ifjuban a jogászai érzéket és annak helyében a burokratizmus kinövéseit fejlesztik ki benne.

Mikor az ilyen rendszer növendékei a három esztendei ugyanegy munkakörre szorított joggyakorlat letelte után, bírói vizsgálatra mennek, legnagyobb részök már nem érzi magát becsvágyó jogásznak, hanem közönyös burokratának, a kit a jogélet összes mozzanatai közül alig érdekel egyéb, mint a bírósági előléptetések kérdése.

És bátran állíthatjuk, hogy e veszélyes közönyösség legnagyobb részben a rendszer bűne, nem pedig az ifjaké. Mert, hogy érdekelje az ilyen ifjút az, hogy a felsőbb bíróságok a jogszolgáltatás egyik vagy másik ágában mily irányadó elvet állapítottak meg? Hisz ő a jogszolgáltatás azon ágait csupán fő elveiben a vizsgálatokra való készülődéseiből ismeri, gyakorlatilag azokkal soha nem foglalkozott — és érezve tájékozatlanságát, még a gondolattól is borzad, hogy jöhet valaha idő, a mikor neki azokban bírói funkciót kell teljesíteni. Minden áron azon igyekezik, hogy megmaradjon kez-

de ettől fogva megszokott ügykörénél. És a jogkereső közönség érdekében szerfölött kívánatos is, hogy onnan más ügykörbe át ne helyezték, mert nem nagy tanulási buzgalmat várhatunk attól, a kit a naponkint megújuló hivatalos munka és a családfenntartás gondja vesz igénybe.

De ha meg is volna a nagy buzgalom, a tanulás még sem lehet kellően eredményes. Nem pedig azért, mert a mely bírónak gyakorlata kezdettől fogva csupán csak a jogszolgáltatás egy bizonyos ágára szoritkozott, az bármennyit foglalkozzék is ez egy ággal, soha sem fog azon általános látkörre és ezzel azon önállóság és határozottságra szert tenni, a mi nélkül a jogszolgáltatás egyetlen ágában sem lehet a jogász bírói hivatást kellően betölteni.

A mely bíró nem ismeri gyakorlatból a törvénykezés egész rendszerét, az a reá bízott új ügykörben, ép úgy mint a megszokott régiben, magas tökélyre viheti az ügyek technikai kezelését, de soha sem lehet sem az egyik sem a másikban szakjogászsza, sőt még önálló jogászsza sem. Tétovázni fog, valahányszor nem illik a főnforgó esetre a hagyományos formula, valahányszor nincs előtte casus praecedens, hanem jogászi indiciumra, jogászi conceptióra van szükség.

És ez nem is lehet máskép. Mert a bírósági jogszolgáltatás, ép úgy mint az anyagául szolgáló magánjog, szerves jellegű egységet képez. Minden egyes része kapcsolatban és folytonos kölcsönhatásban van a többivel. Úgy hogy a ki e jogi organismusnak minden egyes vagy legalább legfőbb alkatrészét és annak életműködését nem ismeri gyakorlatból az — a kapcsolat szerves jellegénél fogva — voltaképen a legkisebb részecskét sem ismerheti teljes alapossággal.

Nem lehet ennek ellenében jogosan arra hivatkozni, hogy ime a közigazgatás számára hason képzési rendszer mellett nem egy kitünő tisztviselő nevelkedett. Az államhatalom e két főága, a gyakorlásukra hivatott közegek kiképzése tekintetében nem foglalható azonos szempont alá.

A közigazgatás egyes részei kevésbbé ágaznak szét és ez ágak közt sokkal lazább a kapcsolat, mint a törvénykezés és a magánjog részei közt. Ép ezért a közigazgatásnál, az ügyes ember kellő képzettség mellett — ha mindjárt csak egy bizonyos ágban, bír is gyakorlati jártassággal — szükség esetén úgy bele képes tanulni egy másikba, hogy némi ügybuz-

galom mellett mindkettőben szakemberré lehet. A törvénykezésnél azonban a mondott okoknál fogva ez az eset soha sem fordulhat elő. Itt kivétel nélkül áll a szabály, hogy csak az emelkedhetik magasra, a ki elegendő széles alapon áll.*)

Igazgatási szempontból kétségen kívül czélszerű a törvénykezést is a munka-megosztás elve alapján rendezni, de határozottan kárhoytatandó ez elvet akkor alkalmazni, a midőn a törvénykezési gyakorlat elsajátításáról van szó.

Czélszerű lehet egy külön kereskedelmi- és váltó- avagy egy külön szabadalmi törvényszéknek föllállítása, de nem lehet helyes e szakszerűséget a bírói pályára lépő ifjak képzését átvinni és rendszert alkotni, a melynél megesik, hogy egy bírói qualificatióval bíró embernek összes gyakorlati ismerete egy ily szakbírószág hatáskörébe utalt ügyekre szorítkozik.

Szerény nézetünk teendőink tekintetében az, hogy ha nem is alkotunk olyan képzési rendszert, a melytől azt várhatnók, hogy a kikerülő bírák majdan — mint a régi római vagy a mai angol bírák — képesek lesznek jogfejlesztő működésökkel a polgári és büntető jogi törvényhozást pótolni, annyit multhatatlanul meg kell tennünk, hogy legalább is olyan képzési rendszerünk legyen, a mely biztosítékot nyújt arra, hogy a bírák a jogot a törvénykezés minden ágában legalább is kiszolgáltató képesek lesznek — és ha nem is fejlesztik, legalább nem is kompromittálják az igazságszolgáltatást.

Mert minden pessimismus nélkül el merjük mondani, hogy a mai képzési rendszer — különösen a fővárosban — erre biztosítékot egyáltalán nem szolgáltat.

Íme néhány concret példa ez állításunk illusztrálásra.

A lapokban gyakran olvassuk, hogy egyik másik közadós, a kinek bukását mindenki csalárdnak tartotta, büntetlenül kerül ki a bűnvádi vizsgálat alól. Vajon nem lesz-e majd az ilyen büntetlen menekvés még gyakoribb, ha a bukás okait

---

*) Újabban különben a közigazgatásnál is érvényre emelkedik azon elv, hogy a tisztviselők gyakorlati képzésének lehető széles körűnek és változatosnak kell lennie. Legalább erre mutat a «köztörvényhatóságok rendezéséről» szóló új törvényünk 54. §-nak *h*) pontja, a mely szerint «a főispán az alszolgabírákat . . . időközben egyik járásból a másikba áthelyezi».

mind csupa olyan büntető bíró fogja vizsgálni, a ki soha életében nem foglalkozott a csőd eljárásával.

Gyakran megesik, hogy a váltóbíróság az ítélet meghozatala után átteszi a periratokat a büntető bírósághoz, mert a váltóhamisítás tényálladékát megállapító jelenségeket lát főnforogni. A büntető bíróság azonban föltünően gyakorta más véleményben van, mint a váltóbíróság és a bűnvádi eljárást megszüntetik.

Vajon nem fog-e az ily föltünő gyakori eset még gyakoribbá lenni, ha majd a büntető perben eljáró bírák mind olyan egyének lesznek, a kik a váltójoggal gyakorlatilag soha nem foglalkoztak, és így annak minden gyakorlati ismerete nélkül kénytelenek megbírálni, és valódi értékökre leszállítani azon erveket, a melyeket a szakképzett védő védenczének fölmentése czéljából a váltójog köréből fölhoz.

Vajon az ilyen egyoldalúan képzett büntető bíróság kezében nem fog-e majd rohamosan növekedni a jogi bizonytalanság minden oly ügynél, a hol a polgári jog elvei szerint eldöntendő kérdések, praëjudikálnak a büntető határozatnak?

Nem fog-e majd nagyon is könnyen megesni, hogy egyik esetben fölmentik a végrehajtást szenvedettet a zártörres vádja alól, mert védőjének sikerül érveivel a végrehajtási eljárásban gyakorlatlan büntető bírót meggyőzni, hogy a zárlat szabálytalanul volt foganatosítva, és így megsértése büntető úton meg nem torolható, — holott egy másik zártörési esetben ugyan azon bírónak vizsgálata alapján elítelik a végrehajtást szenvedettet, ámbár ez esetben talán sokkal inkább törvénytelenül van a zárlat foganatosítva, ámde most nincs a vádlott oldalán szakképzett védő, a ki a bírót a zárlat szabálytalan voltára figyelmeztetné, a bíró pedig önmagától nem veszi észre a hiányokat?!

És — hogy egy még inkább szembe szökő példát említsek — nem fog-e majd nagyon is könnyen ismétlődni az olyan eset, hogy a büntető bíró, a ki csak vizsgálatra való tanulásából ismeri a telekkönyvi rendtartást, elmulasztja följegyeztetni a zárlatot az átlulajdonos által csalárdul eladott ingatlanra; úgy hogy mire a büntető ítélet a csaló megfenyítésével az adás-vevési ügylet semmisségét kimondja, a csalárdul elidegenített ingatlan már a harmadik vagy negyedik vevőnek jó hiszemű és megtámadhatatlan birtokában van, vagy pedig

ugyanannyi hitelező szerzett arra, — a megcsalt vevő ellen fönálló követelése tekintetében — jóhiszemmel jelzálogjogot?!

Úgy látszik nekünk, hogy a régi szervezet, a melynél a büntető és a polgári jogszolgáltatást a közigazgatással együtt ugyanegy hatósági közeg gyakorolta, minden hibája mellett is aránytalanul jobb volt, mint a milyennek az ezeket elkülönítő mai szervezet ígérkezik az esetre, ha majd a bíránk képzése tekintetében dívó mai rendszer következtében oda jutunk, hogy a jogszolgáltatás említett két fő ágával együtt a bírói tiszt viselésére való képesség is meg lesz osztva, úgy hogy mindenik bíró csupán az általa művelt egy szakban lesz képes bírói funkciót teljesíteni.

És ha még a képzési rendszer hiányos volta miatt nem kellene nagyobb mervű egyoldalúságtól tartanunk mint, hogy egyik bíró csak a büntető, a másik pedig csak a polgári ügyekben lesz képes igazságot szolgáltatni, a kilátásban lévő állapot kétségtelenül kóros volna ugyan, de még nem veszélyes természetű, mert hisz a jogszolgáltatás e két főága a legtöbb esetben sincs egymással kapcsolatban, s így az igazságszolgáltatás tekintélyét szégyenletesen lealázó ilyféle hibák mindenkor csak a kivételek közé tartoznak.

Csakhogy az egyoldalúság ha a képzési rendszeren nem változtatunk — sokkal tovább fog menni!

A jogszolgáltatás e két főágában ugyanis nem egy, hanem különböző szervezetű bíróságok különböző eljárási szabályok szerint járnak el. Sőt — és ebben van a legnagyobb veszély — nagyobb szabású törvényszékeinknél a polgári szakosztály kebelén belül külön alosztályok vannak, a mennyiben a fölülvizsgálat végett fölterjesztett kisebb polgári perek, továbbá a rendes, a váló-, az úrbéri-, a bánya-, kereskedelmi és váltóperek, úgy szintén a csőd-, hagyatéki-, telekkönyvi valamint a törvényszéki eljárás alá tartozó más egyéb peren kívüli ügyek külön-külön bírónak referációjába tartoznak.

Az ilyen szak-referádát vezető bíró mellé beosztott és a három esztendő egész folyama alatt a mellett hagyott ifjunak összes törvénykezési gyakorlata azután természetesen épen csak annyira szorítkozik, a mennyit egy ily szak-referáda felölel: az egyik ifjúé csupán a rendes pereljárásra, a másiké csupán a telekkönyvi eljárásra, — igazabban az ezen eljárás-

sokra vonatkozó néhány blanketta kitöltésére. A törvénykezés tág mezejének minden egyéb vidéke a gyakorlat szempontjából titokzatos — mondhatni félelmes — terra incognita marad előttök.

Így fejlődnek majd az olyan bírák, a kiknél napirenden lesz az ilyféle eset, hogy — az igazságügy jó hírének épülésére — ugyanazon törvényszéknek telekkönyvi osztálya nem foganatosítja a hagyatéki osztály végzését, mert azok nem egyeztethetők össze a telekkönyvi rendtartással; avagy ha esetleg kevésbé scrupulosus a telekkönyvi bíró, foganatosítja, ámde akkor jaj azoknak, a kikre az ilykép megállapított telekkönyvi jogok vonatkoznak.

Szóval a mai képzési rendszer általán véve nemcsak, hogy nem fejleszt jó bírákat, hanem határozottan oka annak, hogy a bírói tiszt kellő betöltéséhez szükséges ismeretek és tulajdonságok a legjobb akarat mellett sem fejlődhetnek ki az ifjuban.

A mai rendszer mellett csakis azon bírói pályán lévő ifjagnál lehet kellő gyakorlati ismeretet föltenni, a kik valamely kis ügyforgalommal bíró és telekkönyvi hatósággal fölruházott vidéki bíróságnál töltötték el gyakorlati idejüket. Mert — hogy egy concret példával éljek — mikép szerezzen a mai rendszer mellett a Buda-Pesten lévő bírói pályára készülő ifju kellő jártasságot, például a telekkönyvi rendtartásban, mikor a telekkönyvi ügyekkel összesen csak nyolcz bíró foglalkozik, holott a bírósági joggyakorlaton lévő ifjak száma mintegy százra rúg? Természetes, hogy ha a nyolcz bírónak segédjét soha sem változtatják, a száz ifjunak több mint négy ötöd része lesz bíróvá a nélkül, hogy telekkönyvet csak látott volna is.

Azt hiszem a mondottak eléggé nyilvánvalóvá teszik, hogy a bíránk képzése tekintetében dívó mai rendszerünk nem csak, hogy nem helyes, hanem valódi torzkepe a bíróképzés helyes rendszerének. Valamint, azt hiszem, nyilvánvalóvá teszik azt is, hogy e képzési rendszer szabályozását nem tanácsos a bírósági szervezetek törvényhozási úton eszközendő egyetemes szabályozásáig elodázní; és pedig annál kevésbé, mert hiszen annak előzetes megvalósítása a bírósági szervezetre módosító befolyással egyáltalán nem lehet.

Megemlítendőnek tartjuk e fölszólalásunk berekesztése

előtt azt, hogy kevéssel azután, mikor az igazságügyi államtitkár hivatalát elfoglalta, az összes lapokat bejárta egy közlemény, mely szerint az igazságügyi kormány körrendeletet szándékoznék valamennyi törvényszék elnökehez intézni, a melyben egyebek közt arra is fölhíván őket, hogy gondoskodjanak a bírói pályára készülő ifjúságnak a törvénykezés minden ágában való összhangzatos kiképeztetéséről.

Nem tudjuk, fönnáll-e még e szándék, de arról meg vagyunk győződve, hogy ha az fönnállna és megvalósítást nyerne is : kellő eredményre nem vezetne.

Nem pedig azért, mert az voltaképen csak az ügyviteli szabályok 55. §-ban foglalt általános jellegű rendelkezésnek hasonló általánosságában fogalmazott ismétlését képezné. Már pedig — szerény nézetünk szerint — állandóan kielégítő eredményt csupán oly intézkedéstől lehet várni, a melynél a foganatosítás módozatai nincsenek az elnök discretiójára bízva, hanem a hol — úgymint a Német-birodalomban érvényben lévő rendeletben — pontosan és részletesen meg van állapítva a sorrend és időtartam, a melyet minden egyes bíróságnál és jogszolgáltatási ágánál (esetleg bizonyos időn át ügyvédnél) gyakorlaton kell tölteni; úgy hogy csak is az mehet bírói vizsgára, a ki az e rendelet szabályainak megfelelő módon töltött három évi gyakorlatot képes kimutatni.

Csupán az ilyen részletesen intézkedő és sanctióval ellátott perfect rendeletről várunk mi gyökeres javulást. Csupán abban látunk elegendő hatályos praeventiv eszközt a bírák egyoldalú képzéséből eredhető előbb felsorolt veszélyek elhárítására, es egyúttal hatalmas biztosítékot arra, hogy a jövőben büntető és polgári jogszolgáltatásunkban egyaránt olyan bíráink lesznek, a kik átértik és megvalósítják a jogász bíró egyedüli igaz hivatását : az anyagi igazság érvényre emelését.

Biráink gyakorlati kiképzésének szabályozásával járó e számos nyilvánvaló előnnyel szemben, csak egyetlen érvet tudunk, a mit annak ellenében föl lehetne hozni. Ez egyedüli érv abban áll, hogy egy ily tartalmú rendelet életbe léptetése esetén a bírósági segedszemélyzet, különösen pedig a joggyakornokok, közvetlen gyakorlati értékű munkát szolgáltatnának, és e hiányt, minden valószínűség szerint, néhány irtóki vagy jegyzői, sőt esetleg egy két bírói állomás rend-

szeresítésével kellene pótolni, — a mi természetesen pénz-áldozattal járna.

Bármily commentárt fűzön is egynéhány lap a díjnokok számának és fizetésének apasztása tárgyában kibocsátott miniszteri rendelethez: oly kicsinyességet nem tehetünk föl igazságügyünk intéző férfairól, hogy e csekély áldozatot nagyobbra tartsák a fenyegető baj orvoslásával járó felsőbb előnyöknél. Nem hihetjük, hogy a pénzügyi szempont annyira uralkodnék igazságügyi politikánkban, hogy a jelen évtizedbeli joggyakornokok munkaerejének nagyobb mérvű kiaknázása érdekében a jövő évtizedek bírói karának munkaképességét kellene kockára tenni.

Mi bizunk benne, hogy most, az általános szervezés előestéjén, nem e kicsinyes, hanem azon magasabb és méltóbb szempont fog a kérdés eldöntésénél érvényre emelkedni, a mely a képzési rendszer szabályozásával járó azon közvetett előnyt is szembe tűnővé teszi, hogy kisebbedni fog a válaszfal, a mely a mai rendszer érvénye mellett törvénykezésünk két fő organumát az ügyvédi és bírói kart egymástól elválasztja. Angliában mindig ügyvédből nevezik ki a bírót és bizonyos bírák — különösen a skót high-sheriffek — ügyvédi gyakorlatot is űznek.

Nálunk, ha a törvény nem is, de a viszonyok tényleges alakulása következtében úgyszólván két külön kasztot képez a gyakorlati jogászság e két főosztálya.

Az ügyvédet a bírói kinevezéseknél mai napság nem veszik figyelembe, mert lehetetlen érette mellőzni azon bírósági embert, a kire a betöltendő állás elnyerése úgyszólván a boldogulás és előhaladás egyedüli útját képezi.

A bírósági emberre ugyanis a törvény azon kedvezményes intézkedése, hogy a bírói tisztt három évi önálló viselése után ügyvédi vizsgát tehet, és ügyvédi pályára léphet, csupán írott malaszt értékével bír. Talán egyetlen bíró sincs az országban, a ki e jogával elve ügyvédi oklevelet szerzett és ügyvédi irodát nyitott volna. A jövőben pedig épenséggel nem fog erre vállalkozó akadni, mert a jelen rendszer növendékei még inkább fogják érezni, hogy gyakorlati idejük alatt elvesztették azon rügekönységet, és nem szerezték meg azon egyetememes jogi kiképzettséget, a melyekre a sikeres ügyvédkedéshez mulhatatlanul szükségök van.

A mai állapotot az jellemzi, hogy az ügyvéd megmarad élte fogytaig ügyvédnek, a bíró bírónak ; egyik kar sem vehet át a másiktól elemeket a saját életerőinek fölfrissítésére.

Már pedig — szerény nézetünk szerint — ha nem változtatunk a dolgok folyásának eddigi irányán és nem teszszük lehetővé az anyagcserét igazságszolgáltatásunk e két főorganumának alkotó elemei közt, akkor nem is számíthatunk arra, hogy bármelyik karból is olyan elemek váljanak ki, a kik hivatásuk teljét nem csupán a felek üzletszerű képviseletében a vagy az írott jognak kenetteljes ennunciálásában, hanem hazai jogunknak, a hazai viszonyoknak megfelelő nemzeti alapokon való, tovább fejlesztésében látják és találják.

Vagyis — szerény nézetünk szerint — teljesen meg kellene szüntetnünk az ügyvédi és a bírói kar qualificatiójában fennálló minden különbséget, mert csakis e két qualificatio teljes egyenlővé tétele után várhatjuk, hogy codicatori működésre alkalmas jogászaink képződjenek.

Egy rendelet, a mely a bíráknak képzését a javasolt módon szabályozná, kétségtelenül nagy lépéssel vinne közelebb a két qualificatio ez egyenlővé tételéhez.

CSORBA FERENCZ.

KETTŐS TÉVEDÉS.

Beszély.

Második és utolsó közlemény.*)

IX.

Ebéd után, minthogy az este szép s az idő meleg volt, a kertben gyűlt össze a társaság kávézni, egy kerti asztal körül.

Châteaufort növekvő boszankodással vette észre menynyi figyelmetességgel van Darcy Chavernyné iránt. Minél jobban ügyelt arra, mekkora érdeklődést tanúsít Julia az újon jött társalgása iránt, annál kevésbbé lett szeretetre méltó ő maga, s a féltékenységnek, mit érzett, csak az lett eredménye, hogy képtelenné tette őt maga kedveltetésére. Ott járt alá s föl a terrasseon, a hol ültek, mert nem tudott helyben maradni, a nyugtalan emberek rendes szokása szerint, gyakran rá-rátekintve ama vastag terhes felhőkre, melyek a láthatár alján képződtek, vihart jelezve, még gyakrabban vágytársára, a ki halkán beszélgetett Juliával. Majd azt látta, hogy e nő mosolyog, majd meg, hogy komolylyá vált, egyszer-egyszer pedig félénken lesüti szemét, szóval azt láthatta, hogy Darcy egy szót sem ejthetett, melynek ne lett volna észrevehető hatása; de az bántotta legkivált, hogy Julia arcának váltakozó kifejezései határozottan a Darcy változekony arcának látszottak lenni képmásai, úgy szólva visszatükrözései. Végre nem

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 113-ik számában.

bírván tovább kiállni e kint, Júliához közeledett, s ama perczen, midőn Daréy valakinek Mahmud szultán szakáláról szolgált fölvilágosítással, székének karjára hajolt, keserű hangon szólva:

— Nagysád, úgy látszik, hogy az a Darcy úr igen kedves egy ember!

— Oh igen! Felelt Chavernyné visszafojthatatlan elragadtatás hangján.

— Meglátszik — folytatá Châteaufort — mert egészen elfeledteti önnel régi barátjait!

— Régi barátaimat? — kérdé Julia kissé szigorú hangon — Nem értem, mit akar mondani. S azzal hátat fordított. Majd megfogta a Lambertné asszonynak kezében lévő zsebkendő egyik szögletét.

— Mily finom ízléssel van hímezve ez a zsebkendő! — szólt. — Bámulatos szép munka.

— Úgy találja, kedvesem? Darcy úr ajándéka, a ki számtalan sok himzett zsebkendőt hozott nekem Konstantinápolyból. . . Ejnye ugyan édes Darcy — mondja csak, az ön török nője hímezte azokat?

— Az én török nőm? Miféle török nő?

— Az a szép szultána, a kinek ön életét mentette meg, s a ki önt mindig úgy hívta: . . . oh mi mindent tudunk . . . a ki úgy hívta: megmentőm, szóval önnek tudnia kell, hogyan hívják azt törökül.

Darcy kacagva ütött homlokára.

— Lehetséges-e — kiáltott föl — hogy az én fölsülésem híre Párisba is eljutott.

— De hisz nincs abban semmi fölsülés, ha csak ama Mammamusi részéről nincs, a ki kegyencznőjét vesztette.

— Oh jaj! — válaszolt Darcy, már látom, hogy nagysádek csak félig tudják e történetet, mert ez a kaland épen oly szomorún végződött rám nézve, mint a szélmalmok elleni harc végződött volt Don Quijotera nézve. De hát nem elég, hogy annyit nevettek rajtam a frankok, még Párisban is gúny tárgya legyek ezért a kóbor lovaghoz illő egyetlen tettemért, melyet valaha elkövettem.

— Micsoda? Mi semmit sem tudunk erről! Beszelje el! — kiáltának egyszerre a hölgyek mind.

— Azzal kellene hagynom önöket, a mit tudnak, —

felelte Darcy, s el kellene hallgatnom a folytatást, mert ennek emlékei korántsem kedvesek rám nézve, de egyik barátom — engedelmet kérek Lambertné ö nagyságától, hogy bemutat-hassam — Sir John Tyrrel . . . egyik barátom, kinek szintén szerepe volt a tragicomœdiában nem sokára Párisba érkezik. Ő könnyen megtehetné azt a malitiát merő kedvtelésből, hogy előadásában aztán még annál is nevetségesebb szerepet juttas-son nekem, mint a milyet tényleg játsztam. Íme a tényállás: ez a szerencsétlen asszonyszemély, mihelyt a francia konzulatusban elhelyeztetett . . .

— Oh, de kezdje a legelején! — kiáltá Lambertné asz-szony.

— De tudják már az elejét?

— Semmit sem tudunk s azt akarjuk, hogy ön eleitől végig beszélje el az egész történetet.

— Ám jó! — Tudják hát hölgyeim, hogy 18 . . . -ban Larnakában voltam. Egy nap kimentem a városból, hogy raj-zoljak. Velem volt egy fiatal angol ember, ki igen kedves, jóra való s jó mulató fiú, névleg Sir John Tyrrel, azon meg-becsülhetetlen útítársak egyike, kiknek gondjok van az ebédre, nem felejtik a mivel előre el kell látni magunkat, jó kedvök pedig kifogyhatatlan. Ő egyebiránt minden czél nélkül úta-zott és se a geológiához, se a botanikához nem értett, mely két tudomány mindig szörnyen unalmas egy útítársban. Egy roskatag köfal árnyékában ültem, mintegy kétszáz lépésre a tengertől, melyet e helyen szálas szirtek környeznek. Egy antik sarcophag maradványának rajzolásával voltam nagyban elfog-lalva, míg Sir John, ki a fűben hevert, pompás latakiai dohányt füstölgetve, gúnyolódott az én szerencsétlen szenvedélyemmel a kepzőművészetek iránt. Mellettünk egy török tolmács, kit szol-gálatunkba fogadtunk, kávéfőzött. Ő volt a legkitünőbb s leg-gyávább kávéfőző, a kit csak a törökök közt ismertem. Egyszerre Sir John örvendezve fölkiáltott: Ni ott a hegyről emberek jön-nek, havat hoznak, veszünk tőlük s narancscsal sorbetet csiná-lunk! Föltekintettem s egy szamarat láttam felénk közeledni, melyen egy vastagsomag volt keresztbe fektetve, mindkét oldal-ról egy-egy rabszolga támogatta. Elöl egy öszvérhajcsár vezette a szamarat, hátul egy tiszteletre méltó, fehérszakállú török, meglehetősen jó lovon, zárta be a menetet. Az egész menet las-san s igen nagy komolysággal haladt előre. A mi tolmácsunk

csak élesztette a tüzet s a szamár terhére pillantva, különös mosolylyal jegyzé meg nekünk: «Az bizony nem hó!» Aztán szokott phlegmájával tovább babrált a kávéval. «Hát akkor micsoda?» kérdé Tyrrel; «valami enniivaló?» «Az ám a halaknak,» felelt a török. E perczben a lovas ember előre vágatott s a tenger felé vonúlva, mellettünk ment el, nem tarthatva vissza ama megvető pillantást, mivel a muzulmánok oly szívesen illetik a keresztyéneket. Ama szálas szirtekig üzte lovát, melyeket említettem az imént, s a legmeredekebb helyen hirtelen megállítá. A tengerre nézett s keresni látszott, melyik lesz a legjobb hely arra, hogy beleugorjék. Mi most már figyelmebben kezdtük vizsgálni a csomót, melyet a szamár hozott s nagyon meglepett bennünket a zsáknak különös alakja. A feltékeny férjek által vízbe fojtott nőkről szóló történetek mind elménkbe tolúltak legott. Közöltük is egymással gondolatainkat. «Ugyan kérdezd meg azoktól a gazemberektől», szolt Sir John törökünkhez, «nem asszonyfelet hurczolnak-e ott?» A török rémülten kimeresztette szemeit, de száját azért föl nem tátotta. Látszott, hogy fölöttebb illetlennek találja kérdésünket. E perczben hozzánk érkezvén a zsák, világosan láttuk, hogy mozog, sőt bizonyos nyögést vagy dörmogést hallottunk belőle. Tyrrel minden gastronom volta daczára is igen lovagias ember. Dühösen fölugrott, az öszvérhajcsárhoz rohant s annyira föl volt indulva a haragtól, hogy angolúl kérdé tőle, mit visznek s mi szándékuk van azzal a zsákkal. A hajcsár óvakodott bár egy szót is szólni: de a zsák erősen kezdett mozogni, női hangok hallszottak ki belőle, a mire aztán a két rabszolga jó nagyokat húzott rá ama szíjjakkal, melyeket a szamár hajtására használtak. Tyrrel boszankodása ezzel a tetőpontra hágott. Egy erőteljes s müertő ökölcsapással földre terítette a hajcsárt, torkon ragadta az egyik rabszolgát, mire aztán a harcz hevében meg-meglökdösött zsák súlyosan a földre zuhant. Odaszaladtam. A másik rabszolga köveket iparkodott szedegetni, a hajcsár meg épen fölkel. Ámbár nem szeretek más bajaiba elegyedni, nem tehettem, hogy segítségére ne siessek társamnak. Fölkaptam tehát egy karót, mely napernyőmet támasztotta volt, a míg rajzoltam, s a tőlem telhető legmartialisabb arczczal fenyegettem meg vele a rabszolgákat s a hajcsárt. Minden jó lett volna, ha az a mennydörgös lovas török akkorra vissza nem tér: elvégezte a tenger szem-

lélgetését s megfordult az általunk okozott zajra, nyílsebesen nekünk rohant s mielőtt gondolhattuk volna, közöttünk termett: valami hitvány gyikleső volt kezében . . .

— Jatagan? — kérde Châteaufort, ki sokat adott a *couleur localera*.

— Jatagan — felelé Darcy helyeslő mosolylyal. — Mellem került s egy tisztességes ütést mért fejemre azzal a jata-gánnal, a mitől csupa csillagot látott a szemem. Azonban én is megadtam neki, jót szúrva karómmal az oldalbordái közé, aztán a hogy csak birtam, szélmalom módjára forgattam fegyverem, egymás után püfölve hajcsárt, rabszolgákat, lovat és törököt, mert most már tiszszerte dühösebb voltam, mind barátom, Sir John Tyrrel. A dolog mindenesetre szomorúan végződött volna ránk nézve. Tolmácsunk semleges maradt s mi nem védekezhettünk sokáig egy bottal három gyalogos, egy lovas ember, meg egy jatagan ellen. Szerencsére Sir Johnnak eszébe jutott, hogy egy pár pisztolyt hoztunk magunkkal. Előkapta tehát azokat, az egyiket nekem dobta, a másikat pedig fogta s azonnal a lovasra irányozta, kivel oly nehéz volt elbánnunk. E fegyverek látása s a pisztoly kakasának csattanása büvösen hatottak ellenségeinkre. Szégyenletesen megfutottak s megengedtek, hogy mi a harcztér, a zsák, sőt a számár urai legyünk. Minden haragunk daczára sem sütöt-tük el a fegyvert, a mi nagy szerencse volt, mert egy jóra-való muzulmánt nem ölhetni meg oly büntetlenül, még elpáholása is vajmi drágába kerül. Mikor egy kissé már megtörülköztem, az volt — mint képzelhetik — első gondunk, hogy a zsákhoz menjünk s kinyissuk. Egy elég csinos, kissé elhízott nőt lát-tunk benne, dús fekete hajjal, kinek minden öltözéke egyetlen egy kék gyapjúingből állott, mely valamivel kevésbbé volt át-látszó, mint a Chavernyné ő nagyságának écharpeja. Fürgén kimászott a zsákból s a nélkül, hogy nagyon megzavarodott-nak látszott volna, egy kétség kívül nagyon patheticus beszé-det intézett hozzánk, de a melyből egy kukkot sem értettünk; a minek végeztével kezét csókolt nekem. Hölgyeim, nő részé-ről egyetlen egyszer ért csak e kitüntetés. Ezalatt visszatért higgadságunk. Azt vettük észre, hogy tolmácsunk a legna-gyobb kétségbeeséssel tépdesi szakálát. Én a fejemet próbál-tam lehetőleg rendbe hozni a zsebkendőmmel. Tyrrel azon-ban így kiáltott föl:

— Már most mi az ördögöt csináljunk evvel az aszszonynyal? Ha itt maradunk, a férj erősebb földözettel tér vissza s agyonvagdos bennünket. Ha pedig Larnakába ily szép costumeben s kiállításban térünk vissza vele, a csöcselék mulhatatlanul megkövez bennünket.

Tyrrel, kit nagy zavarba ejtettek e gondolatok, végre visszanyerte angol phlegmáját s azt jegyezte meg: «Ugyan hogy az ördögbe jutott is önnek ma eszébe, hogy ide jöjjön rajzolni?» E fölkiáltás kaczagásra fakasztott, s a nő, ki semmit sem értett belőle, szintén nevetni kezdett. Hanem valamire csak el kellett magunkat határozunk. Én úgy gondoltam, az lesz mindenekelőtt a legokosabb, ha a francia konzul védnöksége alá helyezük magunkat; de a dologban az volt a nehez, miként térjünk vissza Larnakába. Az este közeledett, a mi kedvező körülmény volt ránk nézve. A mi törökünk jókora kerülőt tétett velünk s az éj kedvezése, valamint említett elővigyázatunk következtében minden baj nélkül értünk el a konzul házáig, mely a városon kívül áll. Elfelejtettem megemlíteni, hogy mi majdnem tisztességes egy öltözéket tákoltunk össze a nőnek a zsákból s a tolmácsunk turbánjából. A konzul elég rosszul fogadott, azt mondta, hogy bolondok vagyunk, hogy tisztelni kell azon ország szokásait, a melyekben járunk, s nem jó az embernek kéretlenül mindenbe beleütni az orrát . . . Szóval nagy fontoskodva szidott le, s igaza volt, mert a mit mi tettünk, épen elég volt arra, hogy heves zavargást idézzen elő s a Cyprus szigetén lakó összes frankokat a fölkonzultatásnak tegye ki. Hanem a neje, az humanusabb volt; sok regényt összeolvasott volt s nagyon nemesnek találta eljárásunkat, — valóban tényleg úgy is viseltük magunkat, mint a regényhősök szokták. Ez a derék hölgy igen ájtatos lélek volt; arra gondolt, milyen könnyen megtéríthetné ő ezt a hitetlen nőt, kit mi házába hoztunk, — hogy ezt a térítést aztán a *Moniteur* is fölemlitené, s férje így aztán még főkonzullá neveztetné ki. Ez a terv egy pillanat alatt fogant meg agyában. Megölelte a török nőt, ruhát adott neki, lepírongatta konzul uramat kegyetlenségeért s elküldte a pasához, hogy intézze el vele az ügyet. A pasa rendkívül föl volt fortyanva. A feltékeny férj előkelő egyéniség volt, ki csak úgy dörgött-villámlott haragjában. Az már mégis borzasztóság, kiáltozá, hogy ezek a keresztyén kutyák egy olyan magafajta urat megaka-

dályozzanak abban, hogy a rabszolganőjét tengerbe dobassa. A konzul nagyon sarokba volt szorítva, hanem mind egyre emlegette urát, a királyt, s még többet azt a hatvan ágyús fregattot, mely a larnakai öbölben föltűnt. Azonban az az érv gyakorolt legnagyobb hatást, miszerint nevünkben ajánlatba hozta, hogy megfizeti a rabszolganőt méltányos árán! Oh ha tudnák önök, mit tesz az, hogy méltányos áron vásárolni töröktől! Legelőször is a férjnek kellett fizetni, aztán a pasának, aztán a hajcsárnak, kinek Tyrrel két fogát ütötte ki, aztán fizetni kellett a botrányert, mindenért és mindenért fizetni kellett. Hányszor kiáltott föl Tyrrel fájdalmasan: «Mi az ördögért ment ön rajzolni ép a tengerpartra!»

— Oh milyen kaland, szegény Darcy úr! — kiáltott föl Lambertné asszony — hát ott kapta ezt a rettenetes sebhelyt? Ugyan kérem, simítsa kissé félre a haját. De hisz valóságos csuda, hogy az az ember nem hasította ketté az ön fejét!

Julia az egész elbeszélés alatt nem fordítá el tekintetét a beszélő homlokáról; végre félénk hangon kérdé:

— S mi lett abból a nőből?

— Jaj kérem, épen ez az a része a történetnek, melyet nem igen szeretek elbeszélni. A folytatása annyira szomorú rám nézve, hogy még most ebben az órában is gúnyolódva emlegetik ottan a mi hőbortos hőstettünket.

— Csinos volt-e az a nő? — kérdé Chavernyné, kissé elpirúlva.

— Hogyan hívták? — kérdé Lambertné asszony.

— Eminének hívták.

— Csinos . . .

— Igen, elég csinos volt, hanem túlságos kövér s a hazájabeli szokás szerint arca festékekkel volt durván bemázolva. Arra hogy egy török szépség bájait becsülni tudja az ember, meglehetősen hozzá kell szoknia . . . Eminét hát a konzul házában helyeztük el. Mingreliai volt s azt mondta C***-né ő nagyságának, a konzul nejének, hogy herczegkisasszony. Ebben az országban valamennyi olyan gazember, a ki tíz más gazembernek parancsol, uralkodó herczeg. Úgy bántak tehát vele, mint herczegnővel: velök evett, még pedig négy ember helyett evett, rendesen el is aludt az asztalnál. Ez így tartott egy darabig. Végre elhatározták, melyik nap lesz meg a keresztelő. C***-né ő nagysága foglalta le a ke-

resztanyai tisztséget s azt akarta, hogy viszont meg én legyek a keresztapa. Persze ez sok bonbonnal, ajándékkal s más ily-félével járt . . . A sors úgy akarta, hogy ez az Eminé mindenféleképp tönkre tegye szegény fejemet. C***-né ő nagysága azt állította, hogy Eminé engem jobban szeret, mint Tyrrelt, még pedig azért, mert mikor a kávéfőlszolgálatát, mindig vegig öntötte velem a ruhámat. Én valósággal evangéliumi töredelmességgel készültem e keresztelésre, midőn éppen a szertartás előestéjén a szép Eminé egyszerre csak eltűnt. Mindent elmondjak? Volt a konzulnak egy mingréliai szakácsa, a ki kétségkívül nagy gazember volt, de bámulatatosan készítette a piláfot. Ez a mingréliai megtetszett Eminének, a kiből kétség kívül volt bizonyos honszeretet is, már a maga módja szerint, A szakács úr szépen megszöktette, magával vive egyszer-mind meglehetősen jókora pénzösszeget C*** úr pénztárából, a ki azt sohasem is kaphatta vissza. Így hát ez a dolog a konzulnak pénzbe, nevének az ajándékozott kelengyébe, nekem pedig egy csomó keztyűbe, bonbonba került, nem számítva a kapott üteket. Az volt a legrosszabb a dologban, hogy mintegy engem tettek felelőssé az egészért. Azt állították, hogy én szabadítottam meg azt a hitvány asszonyt, kit most a tenger mélyén szeretnék tudni, — én vontam annyi szerencsétlenséget barátaim fejére. Tyrrel ügyesen kimosakodott a bajból s őt áldozatnak tekintettek, pedig az egész csetepaténak egyedül ő volt az oka; engem Don Quijote hírébe hoztak, s e hír lett köszönetem ama sebhelyen kívül, melyet önök látnak, s mely sokat árt hódításaim közben.

A történet befejeztével a terembe tért vissza a társaság. Darcy egy darabig még Chavernynéval beszélgetett, aztán el kellett hagynia őt, hogy egy fiatal embert mutassanak be neki, a ki a politikai gazdaságtanban rendkívül képzett volt, sokat tanult, hogy képviselővé lehessen, s ki statisztikai adatokat óhajtott nyerni az ottomán császárság felől.

X.

Julia, a mióta Darcy otthagyta, gyakran föl-fölnézett az órára. Szórakozottan hallgatta Châteaufort-t és szemei önkénytelenül is Darcyt keresték, ki a terem túlsó végén beszél-

getett. Darcy néha az alatt is, míg ama statisztika-kedvelővel társalgott, rá-ránézett s Julia nem tudta kiállni ez éles, bár, nyugodt tekintetet. Érezte, hogy e férfi már rendkívüli hatalmat nyert fölötte, — s nem gondolt arra, hogy e hatalom alól kivonja magát.

Végre kocsiját kérte, s akár szándékosan, akár elfogultságból, midőn ezt tette, oly tekintetet vetett Darcyra, mely ezt akarta mondani: «Ön egy félórát pazarolt el, melyet együtt tölthettünk volna». A kocsi előállott. Darcy még mindig beszélgetett, de már látszott, hogy kifáradt, beleúnt a kérdezőbe, ki még mind nem akarta elengedni. Julia lassan fölkelt, kezét szorított Lambertnével, aztán a terem ajtaja felé haladt s meglepetve, majdnem sértődve látta, hogy Darcy csak nem mozdul helyéből. Châteaufort ott volt mellette, karját nyújtá, Julia gépiesen elfogadta, nem is hallgatva rá, s mintha észre sem vette volna ottlétét.

Átment az előszobán, Lambertné s még néhány más egyén társaságában, kik kocsijáig kísérték. Darcy a salonban maradt. Mikor már hintójában ült, Châteaufort mosolyogva kérdé, nem fog-e félni az úton egyes-egyedül s hozzá tette, hogy nemsokára közléről fogja követni tilburgjével, mihelyt Perrin őrnagy készen lesz a maga billiárd-partiejával. Juliát, ki egészen merengésbe volt mélyedve, Châteaufort szavának hangja magához térítette, de mit sem értett beszédéből. Úgy tett tehát, mint hasonló körülmények közt minden más nő tett volna, mosolygott. Aztán egy fejbőlintással búcsút intett a perronon összegyűlt társaságnak s rohanva ragadták tova lovai.

De épen ama perczen, midőn kocsija megrándult, sápadtan, szomorú arcczal látta kilépni a salonból Darcyt, ki úgy ráfüggeszté szemeit, mintha külön búcsúintést kért volna magának. Julia azonban ekkor már megindult volt, s sajnálta, hogy nem vehetett Darcytól külön fejbőlintással búcsút, még arra is gondolt, hogy talán sértve fogja magát érezni miatta barátja. Már feledte, hogy emez hagyta, hogy más férfi kísérje őt kocsijához, — most már úgy találta, hogy ő a hibás s eljárása miatt, mintha vétket követett volna el, sok szemrehányást tett magának. Azon érzelmek, melyeket ez előtt néhány évvel érzett volt Darcy iránt, amaz estélyről távoztakor, melyen hamisan énekelt, sokkal kevésbé élénkek

voltak, mint mint a milyenekkel most távozott. Mert ezúttal nem csak az évek erősíték benyomásait, hanem a férj ellen lelkében fölglyült harag is fokozta azokat. Talán ama csekély vonzódás is, melyet Châteaufort iránt kezdett volt érezni, de a melyet e perczen teljesen elfeledett, előkészíté arra, hogy minden túlságos lelki furdalás nélkül át merje magát engedni ama jóval élénkebb érzelemnek, mit Darcy iránt érzett.

A mi az utóbbit illeti, ennek gondolatai jóval nyugodtabb természetűek voltak. Öröme volt, hogy föltalált egy oly csinos nőt, ki kedves emlékeket idézett föl lelkében, s a kivel való ismeretség bizonyára igen kellemessé fogja tenni a telet, melyet Párisban volt töltendő. Hanem mihelyt e nő nem volt szeme előtt, legfőlebb néhány vidáman töltött órára tudott emlékezni, mely emlékezésnek kedvességét még az a kilátás is ellensúlyozta, hogy későn fog lefeküdni, s hogy négyórai utat kell megtennie, mielőtt ágyába térhetne. Engedjük őt át egészen prózai gondolatainak, a mint gondosan köpenyébe burkolózva, kényelmesen keresztül fekszik bérkocsijában, eszméit Lambertné salonjától Konstantinápolyig, Konstantinápolytól Korfuig járatja s Korfutól visszajövet álomországba téved.

Kövessük, kedves olvasóm, ha önnek is úgy tetszik, Chaverny ő nagyságát.

XI.

Mikor Chavernyné távozott Lambertné asszony kastélyából, rettentő sötét volt az éj, a levegő nehéz és fojtó: időről időre villámok világíták be a tájat, a fák fekete silhouettéjeit kékes narancssárga alapon tüntetve föl. A sötétség minden villámlás után fokozódni látszott s a kocsis még a lovak fejéit sem látta. Csakhamar nagy vihar tört ki. Az eső, mely eleinte ritka és nagyszemű csöppekben esett, egyszerre valóságos vízözönné változott. Az ég minden oldalról tűzben égett, s ez a mennyei lövöldözés végre süketítővé fokozódott. A megriadt lovak horkantak, ágaskodtak s nem igen akartak menni; hanem a kocsis jól ebédelt volt, — vastag carrickja s még inkább a felöntött bor miatt szikrát sem félt a víztől, sem a rossz úttól. Istenesen ostorozta a szegény párákat s épen oly

rendíthetetlen bátorságot tanúsított, mint hajdan Cæsar a viharban, mikor ez így szólt a kormányoshoz: Te Cæsart és szerencsáját viszed!

Chavernyné, minthogy nem félt a mennydörgéstől, mit sem törődött a viharral. Mind azt ismételve magában, a mit Darcy mondott neki s bánta, miért nem mondott ő is neki száz meg száz olyat, mit mondhatott volna, midőn elmélkedéseit hirtelen kocsijának heves ütődése szakítá félbe; ugyanakkor az ablaktáblák szilánkba repültek s egy balsejtelmű recscsenés hallszott; a hintó egy árokba volt dülve. Juliát nem erte nagyobb baj az ijedtségnél. De az eső csak nem szűnt, — az egyik kerék el volt törve, a lámpák kioltódtak s egyetlen egy házat sem lehetett látni a vidéken, hová az ember menekülhetett volna. A kocsis káromkodott, az inas szidta a kocsist s átkozta ügyetlenségét. Julia bent maradt a kocsiiban, azon töprengve, miként lehetne visszatérni P***-be vagy pedig mit kellene tenni, de minden egyes kérdésére csak ezt a feleletet kapta kívülről:

— Azt nem lehet.

Hanem egyszerre messziről közeledő kocsi zaja hallszott. Csakhamar a Chavernyné kocsisa, nagy meglepedésére, egyik collegájára ismert, kivel gyöngéd barátságot kötött a Lambertné asszony cselédszobájában. Rá kiáltott, hogy álljon meg.

A kocsi megállt s alig ejtették ki a Chaverny nevet, a fiatal ember, ki a kocsiiban volt, maga nyitotta föl az ajtót s kérde: «Történt valami baja?» Egy ugrással a Julia hintójánál termett, ki megismerte, várta Darcy.

Kezők találkozott a sötétben s Darcy úr vélte érezni, mintha Chavernyné megszorítaná az övét, — de ez valószínűleg az ijedtségnek volt betudható. Az első kérdések után Darcy természetesen saját kocsiját ajánlá föl. Julia nem felelt mindjárt, mert nem tudta, mit tevő legyen már most. Egyfelől arra gondolt, hogy három-négy órai hosszú utat kell megtennie bizalmas négy szem közt egy fiatal emberrel, ha Párisba akar menni, másfelől arra az esetre, ha a kastélyba térne vissza, a Lambertné vendégszeretetét venni igénybe, visszariadt attól a gondolattól, hogy el kell beszélnie azt a regényes esetet, mint fordult föl kocsija s mint mentette meg őt Darcy. Úgy jelenni meg a szalonban megint a whist-társaság között, mint egy Darcy által megmentett új török hölgy . . . erre gon-

dolnia sem lehetett. De az a három órai hosszú út is lehetetlen volt Párisig. A míg így bizonytalanul habozott s meglehetősen ügyetlenül néhány phrasist dadogott arról, milyen kellemetlenséget okoz ő most, Darcy szívében látszott olvasni s hidegen megszólalt:

— Vegye nagysád a kocsimat, én majd az önében maradok, a míg valakit találok, a ki Párisba hajtat.

Julia attól való félelmében, nehogy túlságosan prudenek lássek, sietett elfogadni az ajánlat első felét, de nem a másodikat. S minthogy egész hirtelen határozta el magát, nem volt ideje ama fontos kérdést eldönteni, vajon P***-be fognak-e hát menni vagy Párisba. Már bent ült a Darcy kocsijában, ennek köpenyébe burkolva, melyet Darcy igyekezett vele elfogadtatni, a lovak már fürgén vágattak Páris felé, mielőtt eszébe jutott volna megmondani, merre is hajtsanak. Az inas tette meg ezt helyette, megmondva a kocsisnak úrnőjének nevét s útezőjét.

A társalgás mindkét részről zavart feszélyvel kezdődött. Darcy röviden, szaggatottan szólt s hangján némi rossz kedv volt észrevehető. Julia azt képzelte, hogy talán habozásával bántotta meg s most ez az ember nevetséges prudenek tartja őt. Már annyira alatta állt e férfi befolyásának, hogy heves zemrehányásokkal halmozta el magát, s már csak arra gondolt, miként oszlassa el rossz kedvét, melynek okozójául vádolá magát. A Darcy ruhája vizes volt; Julia észrevette s azonnal kibontakozott a köpenyből, azt kívánta, hogy ő takarózzék be vele. A miből nagylelkűségi vita támadt, s ez azzal ért véget, hogy ketté vágták a gordiusi csomót, illetve mind-egyik a köpeny felét kapta. S ez rettenetes oktalanság volt, a mit el nem követ Julia, ha annyira nem iparkodik elfeledtetni előbbi percznyi habozását.

Így oly közel jutottak egymáshoz, hogy Julia arca a Darcy lehelletének melegét érzé. A kocsi zökkenéseitől még közelebb jutottak némelykor egymáshoz.

— Ez a köpeny, a mely most bennünket kettőnket borít — szólt Darcy, — a mi hajdani charadejainkra emlékeztet. Emlékezik rá, mikor ön az én Virginiem volt, mint burkolóztunk mindketten az ön nagymamájának wicklerjébe.

— Még ma is emlékszem, mint kikaptam tőle érte.

— Oh — kiáltott föl Darcy — milyen boldog idők vol-

tak azok! Hányszor gondoltam boldogan es szomorún vissza a mi felséges estélyeinkre, ott a Belle-chasse utczában! Emlékszik milyen szép keselyűszárnyakat kötöttek volt vállaira rózsaszínű szalagokkal, s arra az aranyos papír csőrre, melyet én készítettem önnek oly mesterileg?

— Oh igen felelt Julia. — Ön Prometheus volt s én a keselyű. De milyen jó emlékező tehetsége van! Hogyan juthattak eszébe ezek a bohóságok? Hisz oly réges-régen nem láttuk egymást!

— Bókot kíván tőlem? — kérde Darcy mosolyogva s előhajolva, hogy szembe nézhesse. Majd komolyabb hangon folytatá: — Igazán nincs abban semmi rendkívüli, ha úgy megőriztem emlékemben életem legboldogabb perceit.

— Milyen pompásan értett ön a charadehoz! — szólt Julia, ki tartott tőle, hogy a társalgás nagyon is sentimentalis fordulatot talál venni.

— Akarja ön — szakítá félbe Darcy — hogy más bizonyosságot is adjak emlékező tehetségemről? Emlékszik ön arra a véd- és daczszövetségre Lambertné ő nagyságánál? Kölcsönösen megígértük, hogy az egész világot megszőljuk, s viszont aztán mindenki ellen támogatjuk egymást. De a mi szövetségünknek is az lett sorsa, a mi a szövetségeké rendesen szokott lenni e világon, abba maradt.

— Miként tudhatja?

— Hiszen gondolom, nem sokszor volt önnek alkalma védelmezni engemet, — mert hiszen aztán, hogy kivettem Párisból lábamat, volt is valakinek ideje arra, hogy én jussak eszébe.

— Védelmezni ugyan nem, de azért emlegethettem barátjainak.

— Az én barátaimnak! — kiálta föl Darcy szomorúságtól árnyalt mosolylyal, — ekkortájt alig volt nekem még barátom, legalább olyan nem igen, a kikkel ön ismerős lett volna. Azon fiatal emberek, kiket az ön mamája ő nagysága elfogadott, gyűlöltek engem, nem tudom miért; s a mi a nőket illeti, azok keveset törődtek a külügyminiszteri attachéval!

— Mert bizonyára ön sem foglalkozott velök eleget.

— Az igaz. Sohsem tudtam azoknak szépelegni, a kiket nem szerettem. Ha a sötétség látni engedte volna Julia arczát, Darcy észrevehette volna, hogy ez utóbbi szavak hallatára

élénk pír borítá el, mert Julia oly értelmet tulajdonított e szavaknak, melyet Darcynak esze ágában sem volt, hogy adjon.

Bármint volt is, Julia félbehagyta a mindkettejük által fölöttébb jól megőrzött emlékek visszaidézését s utazásairól akarta beszéltetni Darcyt, remélve hogy így ő majd hallgathat. Ez a módszer rendszeresen mindig sikerülni szokott utazókkal szemben, kivált az olyanokkal, kik valamely távolibb országból jöttek.

— Milyen szép útat tett ön — szolt — s mennyire sajnálom, hogy én sohasem utazhatom úgy!

Hanem Darcy nem volt mesélő kedvében.

— Ugyan ki az a bajszos fiatal ember — kérdé hirtelen — a ki az imént önnel beszélt.

— Férjemnek egyik barátja — felelte Julia ezúttal még inkább elpirulva — egy ezredebeli tiszt . . . Azt mondják — folytatá — nem akarván elejteni az utazásról való társalgást — hogy a kik meglátják keleten azt a szép kék eget, azok nem élhetnek máshol többé.

— Nekem rendkívül visszatetszett, nem tudom miért . . . Az ön férjének barátját értem s nem a kék eget . . . A mi azt a kék eget illeti, nagysád, az Isten óvjon tőle. Az ember anynyira beleún örökös látásába, hogy ez egyformaság helyett a legutolsó piszkos párisi ködöt is, mint a leggyönyörűbb látványt üdvözlölné. Hígye el, semmi oly idegesítő, mint az a szép kék ég, mely tegnap is kék volt, holnap is az lesz. Ha tudná, mily türelmetlenül, mily folyton megújuló csalódással vár, remél az ember egy-egy darab felhőcskét!

— S ön mégis meglehetősen sokáig maradt e kék ég alatt!

— De nagysád, nekem bajos lett volna másképen cselekednem. Ha csak hajlamomat követtem volna, igen hamar visszatértem volna a Belle-chasse útca környékére, miután kielégítettem azt a kíváncsiságot, melyet minden emberben keltének a keleti különlegességek.

— Azt hiszem, nem egy útas mondaná ugyanazt, mit ön, ha olyan őszinte akarna lenni, mint ön . . . Hogyan töltik az időt Konstanápolyban s a többi keleti városokban?

— Ott is, mint máshol, különféle módon ölik az időt. Az angolok isznak, a francziák játszanak, a németek dohá-

nyoznak, s egy-két szellemes ember változatosság kedvéért puskák czélpontjául teszi ki magát a földelen, hová azért másznak föl, hogy a környékbeli nőket látcsövezzék.

— Alkalmasint ön is az utóbbival foglalkozott legszívesebben.

— Korántsem. Én törökül meg görögül tanultam, a mi miatt aztán tökéletesen nevetségessé váltam. Hogyha elkészültem a követség sürgönyeivel, rajzoltam, az Édes-Vizekhez lovagoltam, aztán a tengerpartra mentem nézni, nem jön-e valami emberi alak Franciaországból vagy máshonnan.

— Nagy örömet okozott önnek, ha egy francziát láthatott ott, oly messze Franciaországtól?

— Persze. Hanem alig akadt egy-egy intelligens ember száz meg száz cachemire- és rövidárú-kereskedő közt, vagy a mi még rosszabb volt, ifjú költők jöttek, kik mihelyt megpillantottak valakit a követség tagjai közül, már messziről kiáltottak: — «Vezessen engem a romokhoz, vezessen engem szent Sophiába, vezessen a hegyek közé, az azur tengerhez — azt a helyet akarom látni, hol Hero sóhajtozott!» Hogyha aztán napszúrást kaptak, szobájokba zárkóztak s mitsem akartak egyebet látni a *Constitutionnel* legutóbbi számainál.

— Ön mindent rossz színben lát, régi szokása szerint. Tudja-e, hogy ön nem javult? Mert még mindig oly gúnyos.

— Ugyan mondja nagysád, hát annak a szegény elkarhazottnak, ki ott sül-fő a maga üstjében, nem szabad-e egy kissé mulatni a többi sülő-fővő társainak rovására? Szavamra mondom, ön nem tudja, milyen nyomorúságos egy élet az a mienk ott lent. Mi, kik követségi titkárok vagyunk, a fecskékhez hasonlítunk, melyek sohsem állapodnak meg. Ránk nézve nem léteznek ama meghitt összeköttetések, melyek az élet boldogságát képezik . . . a mint gondolom. (E szavakat különös hangon ejtette ki, miközben Juliához közeledett.) — Már hat éve senkit sem találtam, a kivel eszmeeserébe bocsátkozhassak.

— Hát önnek nem voltak ott barátai?

— Az imént mondtam, hogy ilyesmivel lehetetlenség idegen földön bírni. Kettőt hagytam Franciaországban. Az egyik meghalt, a másik pedig Amerikában van most, a honnan csak néhány év múlva tér vissza, ha ugyan addig el nem viszi a sárgaláz.

— Így hát ön egyesegyedül áll?

— Egyesegyedül.

— S hát milyen keleten a nők társasága? Ebben sem találhat ön kárpoztást?

— Oh, a mi ezt illeti, ez a legrosszabb minden egyéb közt. A török nőkről nem szólhatok, ezekre gondolni sem szabad. A görög s örmény nőknek dícséretére a mi legjobbat mondhatni, az hogy rendkívül csinosak. A nagykövetek s consulok nejeiről való beszédről, kérem, mentsen föl nagysád. Ez diplomatiiai ügy, s ha megmondanám, a mit gondolok, még bajt szereznék vele magamnak a külügynél.

— Ön nem nagyon látszik szeretni a pályáját. Pedig régebben rendkívül vágyott a diplomatia terére lépni.

— Még nem ismertem volt e mesterséget. Most már szívesen lennék inkább útczafölügyelő is, Párisban.

— Szent Isten, hogyan beszélhet így? Párisban! Hisz ez a föld legunalmasabb, legkomorabb fészke.

— Ne gyalázza kérem. Majd ha két évig tartózkodnék ön Olaszországban, szeretném hallani, mint vonja vissza szidalmait Nápolyban.

— Ah Nápolyt láthatni, ezt óhajtanám leginkább ezen a világon — felelt Julia sóhajtván — természetesen úgy, hogy barátaim is velem legyenek.

— Oh ily föltétel alatt szívesen útaznám körül az egész világot! Barátainkkal útazni! Hisz ez épen annyi volna, mint ha az ember otthon maradna szalonjában míg a világ mozgó panoramaként hosszú képsorozatban vonúlna el szemünk előtt.

— Nos, ha a túlságos kívánság, hát akkor csak azt óhajtanám, hogy mindössze egy . . . vagy két barátommal útazhassak.

— Részemről nem vagyok oly követelő, én megelégedném egyetlen egy jó baráttal . . . vagy barátnővel — tette hozzá mosolyogva. — Hanem ily szerencse még nem történt velem és sohasem is fog történni — folytatá fölsóhajtván. Majd vidámbb hangon kérdé: — Igazán, én mindig szerencsétlen voltam; mindössze sosem volt több kívánságom, mint kettő s egyik sem teljesült.

— Szabad tudni, mik voltak azok?

— Oh semmi különös. Így például szenvedélyesen óhajtottam, hogy valakivel keringőt tánczoljak . . . Mely tanul-

mány tárgyává tettem a keringőt. Hónapokon keresztül gyakoroltam magamat egyedül, egy szék társaságában, hogy legyőzzem a szédülést, mi mindig elkerülhetetlenül beállott, s mikor aztán sikerült leszoknom a szédülésről . . .

— És kivel kívánt ön keringőzni?

— Ha azt mondanám, hogy önnel? S mikor aztán sok fáradsággal bevégzett keringőtánczos lett belőlem, az ön nagymamája, ki akkortájt egy jansenista gyóntatóatyát fogadott házába, eltiltotta a keringőt egy oly napi parancscsal, melyet még mindig emlékemben hordok.

— S az ön második kívánsága? — kérde Julia rendkívül fölindulva.

— Az én második kívánságom, azt önnek hagyom. Azt óhajtottam, s ez túlságos becsvágy volt részemről, azt óhajtottam, hogy szeretve legyek, hanem aztán szeretve ám! . . . Még a keringő előtt óhajtottam ezt, mert nem követtem az időrendet előadásomban . . . Azt óhajtottam, ismétlem, hogy szeretve legyek egy oly nő által, ki engem többre tartson, mint a vetélytársak legveszedelmesebbjét, a bálozást; egy oly nő által, a kit sáros csizmával is meglátogathattam volna ama perczen, midőn épen kocsiba akar ülni, hogy bálba menjen. A nő teljes díszben lett volna s így szól hozzám: «Maradjunk!» De az örülség volt. Az ember csak oly dolgokat kívánjon, a melyek lehetségesek.

— Milyen gonosz ön! Azok az örökké gúnyos megjegyzések! Mi sem talál kegyelemre ön előtt. Ön könyörtelen a nőkkel szemben.

— Én? Ments Isten! Inkább magamat rágalmazom. Megszólom-e én a nőket, ha azt mondom, hogy jobban szeretnek egy kellemes estélyt, mint velem a négyszemközt beszélgetést?

— Bál! Díszöltözék! Oh Istenem, ugyan ki talál ma már örömet bálokban!

Juliának nem az volt tulajdonkép czélja, hogy nemét védelmezze a vád ellen, ő megérteni vélte, a mit Darcy gondolt, s a szegény nő csak saját szívét értette meg.

— A bálról, öltözékről szólva, igazán sajnálom, hogy már túl vagyunk a farsangon. Egy görög nőöltözéket hoztam, mely igen szép, s mely önnek elragadón állana.

— Majd lerajzolhatja albumom számára.

— Nagyon szívesen. Meg fogja ön látni, mily előhaladást tettem azóta, a mikor még az ön mamája ő nagyságának theás asztalára pingálgattam . . . Igen, nagysádnak egy bókka tartozom. Azt hallottam ma reggel a miniszteriumban, hogy Chaverny urat kamarássá fogják kinevezni . . . Nagyon örvendtem rajta.

Julia önkénytelenül összeresztte. Darcy nem vette észre e mozdulatot s folytatá :

— Engedje meg, hogy ezután már az ön pártfogását kikérjem magamnak . . . De, az igazat megvallva, én nem vagyok valami nagyon meglegedve az ön új méltóságával. Félek, hogy kénytelen lesz Saint-Clouban tölteni a nyarat, már pedig akkor kevésbé gyakran lehet szerencsém tisztelhetni.

— Én sohsem fogok Saint-Cloubba menni — válaszolá Julia rendkívül fölindult hangon.

— Oh annál jobb, mert lássa, Páris valódi paradicsom, a melyből legfőlegb csak azért érdemes koronként távozni, hogy Lambertné ő nagyságához menjünk egy-egy ebédre falura, s akkor is ama föltétellel, hogy estére visszaterünk. Oh mily boldog nagysád, hogy Párisban élhet! Én talán mindössze rövid időre vagyok itt s nem képzeli, kérem, mennyire boldognak érzem magam abban a kis lakásban, mit a néném adott. S ön, a mint mondták nekem, ön a Saint-Honoré külvárosban lakik. Mutatták is a házat. Felséges szép kertje lehet, ha ugyan az építkezési mánia nem csinált már az ön fasoraiból is boltokat.

— Nem, hála az égnek, az én kertemet még érintetlen hagyták.

— Mely napokon fogad nagysád ?

— Én majdnem minden este otthon vagyok. Nagyon fogok örvendeni, ha ön néha szíves lesz fölkeresni.

— Látja nagysád, úgy cselekszem, mintha még mindig főnnállna a mi régi szövetségünk. Minden czerimonia s hivatalos bemutatkozás nélkül magam hívom meg magamat. Úgy-e, megbocsát érte ? . . . Senki ismerősöm sincs már Párisban ön s Lambertné ő nagyságán kívül. Mindenki elfelejtett már engem, de csakis ezt a két házat sajnáltam is számüzetésem alatt. Az ön szalonja különösen kedves lehet. Mert ön olyan jól meg szokta válogatni barátjait . . . Emlékszik ön, milyen

terveket csinált volt régente arra az időre vonatkozólag, mikor ön maga úrnője lesz? Egy oly szalon, mely minden unalmas emberre nevezve megközelíthetetlen — néha zene, társalgás mindig és jó késő ideig; a nagy igényű személyiségek ki lesznek zárva, az a kis számú társaság meghitt viszonyban fog állni egymással, s így arra nem fog gondolni, miként hazudozók s miként hasson . . . Hozzájok két-három szellemes nő (lehetetlen is, hogy másféle barátnői legyenek önnek!) S az ön háza a egész Párisban a legkellemesebb. Igen, ön a legboldogabb nő s ön mindazokat boldoggá teszi, a kik közelébe jutnak.

A míg Darcy beszelt, Julia arra gondolt, hogy ezt az oly élénken leírt boldogságot ő elérhette volna, ha más férfinak, ha például egy Darcynak lesz neje. E képzeletbeli s oly elegans, oly kellemes szalon helyett amaz unalmas emberekre gondolt, kiket Chaverny hozott nyakára, ez oly vidám társalgások helyett ama házaseleti jelenetek jutottak eszébe, mint a milyen miatt P***-be is távozott . . . Szóval azt kellett belátnia, hogy ő örökre szerencsétlen, egész életére egy oly emberhez van lekötve, kit gyűlöl, kit megvet; míg annak a férfinak, kit ő mindenkinél kedvesebbnek talált, s a kiről óhajtott volna, hogy az ő boldogságának biztosítását magára vállalja, örökre idegen kellett maradnia reá nézve. Épen kötelessége volt kerülni őt, távol tartani magától, pedig oly közel volt hozzá, hogy ruhájának újjait az ő kabátjának belése érinté.

Darcy egy darabig még mind folytatta a párisi élet gyönyöreinek festését, mindamaz ékesszólással, mit a hosszas nélkülözés keltett benne. Julia e közben érezte, mint folydogálnak végig arczán könnyei. Remegett, nehogy Darcy észre vegye s az önuralom, melyet magára erőltetni iparkodott, még jobban fokozta fölindulásának hevét. Majd megfűlt s még sem mert mozdulni. Végre egy zokogás szakadt ki melléből s ezzel minden veszve volt. Fejét kezébe rejtve, hátra dült, a könnyektől s a szégyentől fuldokolva.

Darcy, ki minden egyebet hamarább várt volna, rendkívül meglepte ez. Az ámulat elnémította egy perczre, de a zokogások megketségzésével kényszerítve velte magát, hogy szóljon s kérdezze, mi okozta e hirtelen könnyeket.

— Mi lelte, nagysád? Az ég szerelmére, nagysád . . . feleljen. Mi lelte?

S minthogy e kérdésekre szegény Julia mind csak erősebben szorítá szemére a zsebkendőt, Darcy megfogta kezét és szeliden eltávolítá a zsebkendőt.

— Mindenre, a mi szent, kérem önt, mi baja? — szólt elváltozott hangon, mi Juliának szíve mélyéig hatolt? Talán akaratlanul meg találtam sérteni, nagysád? Ne ejtsen kétségbe hallgatásával!

— Oh — kiáltott föl Julia, tovább már nem tartóztatván magát — mennyire szerencsétlen vagyok! — s még hevesebben kezdett zokogni.

— Szerencsétlen? Hogyan? Miért? Ki lehet annak oka? Feleljen?

S míg így szólt, megszorítá kezét; feje majdnem érinté a Juliáét, ki csak sírt felelet helyett. Darcy nem tudta, mit gondoljon, de meg volt hatva a nő könnyeitől. Hat évvel megifjúlnak érezte magát, s olyasmire kezdett gondolni a jövőben, mi eddig még eszeágába sem jutott, tudniillik, hogy a meghitt jó barát szerepét talán még valami nagyobbval cserélhetné el.

Minthogy Julia makacsúl hallgatott, Darcy felve, hogy talán rosszul van, leeresztette az egyik kocsiablakot, kioldta Julia kalapján a szalagot, levette róla a köpenyét és shawlját. A férfiak nagyon ügyetlenek az ilyféle segítségben. Meg akarta állítani a kocsit a közelebbi falunál s már szólni akart a kocsisnak, midőn Julia egyszerre megragadta karját s esdekelve kérte, ne állíttassa meg a kocsit, biztosítva, hogy már sokkal jobban érzi magát. A kocsis mit sem hallott, s csak hajtott tovább, Páris felé.

— De esedezem, édes jó nagysád — szólt Darcy ismét megfogva a perczre eleresztett kezét — könnyörgök, mondja meg, mi baja. Rettegek, hátha . . . Nem érhettem, miként lehettem oly szerencsétlen, hogy fájdalmat okozzak önnek.

— Oh, nem ön! — kiáltott föl Julia s kissé megszorítá Darcy kezét.

— Hát akkor mondja meg, ki s mi miatt fakadt könnyekre? Szóljon bizalommal! Hát nem vagyunk-e régi barátok? — tette hozzá mosolyogva és szintén megszorítva Julia kezét.

— Ön arról a boldogságról beszélt, mi — az ön hite szerint — engem környezhet . . . pedig ez a boldogság oly távol van tőlem!

— Lehetséges-e? Hát nincs-e meg önnek mindaz, a mi hozzá szükséges? Ön fiatal, gazdag, csinos, férje előkelő helyet foglal el a társadalomban . . .

— Utálok öt — kiáltott föl Julia magán kívül — megvetem. S ismét zsebkendőjébe rejtve fejét, hevesebben kezdett zokogni, mint előbb.

— Oh, oh, gondolá Darcy, a dolog kezd nagyon komolylyá válni. S ügyesen fölhasználva a kocsi minden zökkenését, hogy még közelebb nyomuljon a boldogtalan Juliához, a lehető legédesebb s leggyöngédebb hangon suttagá: De hát ezért miért búsul annyira? Hát lehet-e befolyással az ön életére egy oly lény, kit ön megvet? Miért engedné ön, hogy boldogságát ő egymaga megmérgezze? De hát ő tőle kell-e várnia önnek a boldogságot?

S csókolni kezdte a nő újjainak a hegyét; de a mint Julia rémulten azonnal visszavonta kezét, Darcy megijedt, hogy kelleténél tovább talált menni. Azonban el volt szánva, hogy ha elkezdte, nem hagyja befejezetlenül kalandját s meg lehetős képmutatással sóhajtozni kezdett tehát:

— Mennyire csalódtam! Mikor az ön házasságának hírét hallottam, azt hittem, hogy önnek valóban tetszésére van Chaverny úr.

— Oh Darcy úr, ön sohsem ismert engemet!

A hang, melyen e szavakat ejtette, világosan mondta: Én mindig szerettem önt s ön sohsem akarta ezt észre venni. A szegény nő a lehető legőszintébben hitte e perczben, hogy ő mindig szerette Darcyt az utóbbi félév alatt, s akkora szerelemmel, mint a minőt e perczben érzett iránta.

— Hát ön! — szólt Darcy hevülve, ön ismert-e engem valaha? Tudta-e valaha, mily érzelmek lakoznak keblemben? Oh, ha jobban ismert volna ön, most mi kétségkívül mind ketten boldogok lennénk!

— Mennyire szerencsétlen vagyok! — ismétlé Julia s könnyei még jobban megeredtek s még hevesebben szorítá meg Darcy kezét.

— De még akkor is, ha igazán ismer nagysád — folytatá Darcy ama gúnyorosan melancholicus hangon, mi szokása volt, akkor is mit használt volna az? Nekem nem volt vagyonom, ön pedig igenis gazdag volt, az ön mamája megve-téssel utasított volna vissza. Én előre el voltam kárhozva.

Sőt ön maga is, Julia, addig a míg a szerencsétlen tapasztalás nem tanította meg rá, hol rejlik az igazi boldogság, ön is bizonyára kinevette volna önhittséget, s akkortájt egy szépen festett s grófi koronás kocsival lehetett volna legbiztosabban megnyerni az ön tetszését.

— Istenem, hát még ön is . . . ? Senki sem könyörül hát már rajtam ?

— Bocsásson meg, édes Julia — kiáltott Darcy szintén nagyon megindulva — bocsásson meg, esdeklem. Felejtse e e szemrehányást ; nem, nekem nincs jogom rá. Én sokkal vétekesebb vagyok, mint ön. Én nem tudtam önt megbecsülni. Én önt is oly gyöngének hittem, mint a többi nagyvilági nőt, kiknek körében élt ; nem bíztam, édes Julia, az ön bátorságában s kegyetlenül bűnhődtem miatta! . . .

Hévvél csókolgatta kezét s Julia már nem vonta vissza azokat, keblére készült őt szorítani, de Julia élénk iszonyattal taszítá vissza s odább huzódott tőle, a mennyre a koci szélessége engedé.

Darcy erre oly hangon felelt, melyet szelídsége még kínosabbá tett.

— Bocsánat, nagysád, megfeledkeztem, hogy Párisban vagyok. Most már emlékszem, hogy ott csak házasodni szokás, de szeretni nem.

— Oh igen, én szeretem önt! — suttogá Julia zokogva s Darcynak vállára engedé esni fejét.

Darcy indulatosan zárta karjai közé, csókjával iparkodott megállítani könnyeit. Julia kiszabadítani próbálta még magát öleléseiből, s ez volt az utolsó kísérlet, melyet kockáztatott.

XII.

Darcy csalódott fölindultságának minőségében : meg kell vallanunk, nem volt szerelmes. Csak fölhasználta ama szerelmi kalandot, mely így útjába vetődött, s mely nagyon megérdemelte, hogy kisiklani ne engedje. Különböen ő is, mint minden férfi, sokkal ékesszólóbb volt, ha kért, mint ha megköszönnie kellett. Azonban ő udvarias volt s az udvariasság gyakran pótol tiszteletre méltóbb érzelmeket. Az ittasultság első hevü-

letének lezajlásával még gyöngéd phrasisokat szavalgatott ugyan Juliának, melyek kigondolása nem került sok fáradságába, s melyeket számtalan kézcsokkal kísért, ezekkel is szót pótol. Minden bankódás nélkül látta, mikor a város határához ért a kocsi, hogy már néhány perc múlva elválik hódítása tárgyától. Chavernyné némasága az ő szerelmi áradozásai közepe, a levertség, mibe a nő merültnék látszék, nehézzé, sőt ha szabad mondanom, unalmassá tették új kedvesének a helyzetet.

Julia mozdulatlan vonúlt meg a kocsiszögletben, gépiesen szoritva keblére a shawlt. Már nem sírt, szemei merevek voltak, s mikor Darcy megfogta kezét, hogy megcsókolja, mihelyt elengedte, azonnal holtan esett vissza a kéz a nő térdére. Julia nem szólt, érteni is alig értett, de egy sereg gyötrelmes gondolat kinozta elméjét, s mihelyt valamelyiknek kifejezést akart adni, azonnal egy másik miatt zárult le ajka.

Miként adjam vissza e gondolatok vagy inkább e képzetek chaosát, melyek épen oly rohamosan követték egymást, mint szívének dobbanásai? Kapcsolat s folytatás nélküli szavakat vélt hallani, de melyeknek mind valami rettentő jelentésök volt. A reggel még ő vádolta férjét, ki hitvány volt szemében, de most már ő százszorta megvetésre méltóbb volt. Úgy tetszett neki, mintha az egész világ tudná gyalázatát. Még a H. herczeg szeretője is visszautasítaná most már őt. Lambertné s többi barátnői mind nem fogják többé látni akarni. — És Darcy? — szerette az őt? — Hisz alig ismerte, elfelejtette. Nem is ismert rá mindjárt. — Talán azért, mert nagyon megváltozottknak találta. — Hideg volt iránta: oh ez a gondolat volt a kegyelemdőfés! Miként engedhette is magát annyira át egy oly férfinak, ki alig ismerte őt, a ki sohse mutatott iránta szerelmet. — Az lehetetlen, hogy e férfi szerette volna őt. — De hát ő maga is szerette-e Darcyt? Nem, mert kevéssel elútaza után férjhez ment.

Mikor a kocsi beért Párisba, az órák épen éjjel után egyet ütöttek. Ő négy órakor látta először Darcyt. Igen, látta, még azt sem mondhatta, hogy viszontlátta. Arczvonásait, hangját, mind elfelejtette, idegen volt rá nézve. S ő kilencz órával később már szeretőjévé lett! . . . Kilencz óra elegendő volt e különös bűvöletre! Elég volt arra, hogy saját szemében, sőt a Darcy szemében meg legyen gyalázva, mert mint

vélekedhetett ez is egy ennyire gyöngé nőről? Miként ne vetette volna meg őt?

Néha egy kissé föl-föleleszté Darcy hangjának szelíd kedvessége s a hozzá intézett szavak gyöngédsége. Ilyenkor iparkodott elhithetni magával, hogy Darcy valóban érzi a szerelmet, melyet neki emleget. Hiszen ő nem is engedte át magát oly könnyen. Mikor Darcy elhagyta volt őt, akkor ők már régóta szerették egymást. Darcynak tudnia kellett, hogy ő csak azért ment férjhez, mert elkeserítette elutazásával. Darcy volt a hibás. Pedig Darcy őt hosszas távolléte alatt folyton szeretete. S most, hogy visszatért, boldognak érezte magát, hogy őt is épen oly hűnek találta, mint a minő saját maga volt. Vallomásának őszintesége, sőt gyöngésége is csak tetszhettek Darcynak, ki minden színlelést útált. — De Julia csakhamar belátta az okoskodások képtelenségét. A vigasztaló gondolatok eltűnedeztek s ő csak a gyalázatnak, kétségbeesésnek maradt zsákmányául.

Egyik perczben megkísérté kifejezni, a mit érzett. Elképzelté, hogy ő a világ által száműzvetve, családja által elhagyatva áll. Miután ily mélységes sérelmet ejtett férjén, büszkesége tiltotta, hogy valaha viszontlássa. «Darcy szeret engem — tünődék — s én sem szerethetek mást kivüle. Nélküle sem lehetek boldog. Vele mindenütt boldog leszek. Menjünk együtt valahová, a hol sosem kerülhet szemem elé oly arcz, melynek láttára pirúlnom kelljen. Vigyen magával Konstantinápolyba» . . .

Darcy meg sem álmodta, mi minden megy végbe Julia szívében. Észrevette, hogy a Chavernynétől lakott utczába tértek már be és nagy hidegvérüsséggel húzta föl glacekeztyűit.

— Hogy ne felejtsem — szólalt meg — nekem hivatalosan be kell mutattatnom Chaverny úrnak . . . Remélem, rövid idő alatt megbarátkozunk. Ha Lambertné ő nagysága mutat be, szívesen leszek látva önöknél. Hanem mivel Chaverny úr vidéken van, láthatom-e önt addig is?

Julia arczán elhalt a szó. Darcy minden szava megannyi tördöfés volt. Miként beszéljen ő szökésről, szöktetésről ennek a nyugodt, ennek a hideg embernek, a ki most már csak arra gondolt, miként rendezze el a lehető legkényelmesebben viszonyát nyárára. Dühében széttépte a nyakán viselt aranylánczot s újjai közt csavargatá a lánczszemeket. A koci

megállott háza kapujánál. Darcy rendkívül szolgálatkészen igazgatta Julia vállán a shawlt s hozta rendbe a fején a kalapot. A kocsijátó kinyíltakor a lehető legtiszteletteljesebben nyújtá ki kezét, de Julia leugrott, a nélkül, hogy rá akarna támaszkodni.

— Kegyes engedelmével nagysádnak, lesznek bátor hgy-léte felől tudakozódni — szólt mélyen meghajolva.

— Isten önnel — felelt Julia fojtott hangon.

Darcy visszaült kocsijába, lakására hajtatott, füttyörészve, mint oly ember, ki nagyon meg van elégedve azzal, a hogyan a napot töltötte.

XIII.

Darcy mihelyt otthon volt garçon-lakásában, egy török házikabátot öltött, papucsot húzott s latakiai dohánynyal tömve meg egy hosszú pipát, melynek szára boszniai cseresznyéből, szopókája fehér borostyánkőből volt, egy maroquinnel bevont s jól kipárnázott chaise-longuera dölve, kellőleg iparkodott azt élvezni. A kik talán csodálkoznának, hogy ily frivol foglalkozásban találjuk őt oly perczben, midőn költőiebben kellett volna ábrándoznia, azoknak azt felelhetem, hogy a jó pipa, ha nem is szükséges, de igen hasznos dolog az ábrándozáshoz, s hogy egy boldogságot teljesen élvezhessünk, annak legigazibb módja az, ha még egy másik boldogsággal társítjuk. Egyik barátom, ki igenérzéki ember volt, sohasem bontotta föl a szeretőjétől kapott levelet, mielőtt le nem vetette inggallérját, s ha tél volt, föl nem szította a tüzet s pamlagra nem feküdt kényelmesen.

— Igazán — elmélkedék Darcy — nagy szamárság lett volna, ha a Tyrrel tanácsát elfogadom s egy görög rabszolgánót vásárlak, kit Párisba hozzak. Az ördögbe is, ez annyi lett volna mint, az én Haleb-Effendi barátommal szólva, fűgét hordani Damaskusba. Hála Isten, a civilisatió nagy léptekkel haladt elő távollétem alatt s úgy látszik, a szigorú tartózkodást nem igen viszik a végletig . . . Az a szegény Chaverny! . . . Oh, oh, s lám ha néhány év előtt elég gazdag vagyok, én veszem nőül Juliát s tán Chaverny kíséri ma este haza. No, ha én valaha megnősülök, gyakran meg fogom vizsgáltatni a nőm kocsiját, hogy ne legyen szüksége kóbor lova-

gokra, kik árokból segítsék ki . . . Nézzük csak, szedjük össze gondolatainkat. Mindent össze véve, ő csinos nő, szellemes, s ha oly vén nem volnék, mint a milyen vagyok, csak tőlem függne, azt hinnem, hogy ezt bámulatos érdemeimnek köszönhetem . . . Oh de mennyire bámulatosak! Jaj, jaj talán már egy hónap múlva az én érdemeim is csak annyit fognak érni mint azéi a bajuszos katonái . . . Ördögbe is, sokért nem adtam volna, ha az a szegény kis Nastasia, a kit anyyira szerettem, írni-olvasni, a comme il faut emberekkel komoly dolgokról beszélni tudott volna, mert azt hiszem, ez volt az egyetlen nő, ki engem szeretett . . . Szegény gyermek! — Pipája kialudt s ő maga is nem sokára álomba merült.

XIV.

Chavernyné, lakába térve, minden erejét összeszedte, hogy lehetőleg nyugodtan tudathassa szobalányával, hogy nincs rá szüksége s hagyja őt magára. Mihelyt a leány kiment, ágyára dült s most, mikor már egyedül volt, keservesebben kezdett sirni, mint előbb, mikor Darcy jelenléte magán uralkodni kényszeríté.

Az éjszakának kétség kívül igen nagy befolyása van úgy az erkölcsi fájdalmakra, mint a testi kínokra. Mindent gyászos színbe von s a mely képek nappal közönyöseksnek vagy épen mosolygóknak tetszenének, éjjel nyugtalanítanak s gyötörnek, mint megannyi kísértetek, melyeknek csak sötét éjjel van hatalmuk. Úgy látszik, hogy éjjel megkettőződik a gondolat tevékenysége s az ész elveszti uralmát. Bizonyos benső phantasmagoriáktól háborodik s rémül meg lényünk, a nélkül, hogy képesek volnánk ijedelmünk okát eltávolítani vagy annak valódiságát hidegen vizsgálat alá venni.

Képzelmünk el szegény Juliát, a mint felig vetkőzve ágyán elterül, folyton rázkódik, majd égető hőségtől emésztődik, majd átható hidegtől borzong, a fabútorzat legesekélyebb pattogására összerázkódik s tisztán hallja szíve minden dobbanását. Csak valami meghatározhatatlan aggodalomról volt tiszta fogalma, de melynek okát hasztalan kereste. Majd hirtelen villámgyorsan czikázott végig agyán a balvégzetű estély emléke, s ezzel együtt oly heves s eles fájdalom rohanta meg,

minőt az érezhet, kinek hegedő sebére tüzes vasat tesznek. Majd a lámpát nézte, bamba figyelmezőssel szemlélve a láng minden lobbanását, míg a szemeiben, nem tudta miért, fölhalmozódott könnyek elvették tőle a fény láthatását.

— Miért könnyezem? — tünődék. — Oh hisz meg vagyok becstelenítve.

Majd ágya függönyének rojtjait kezdé számlálgatni, de sohsem tudta eszében tartani számukat.

— Micsoda örülség ez? — tusakodék. — Örülség? Igen, mert ezelőtt egy órával úgy átengedtem magam egy általam nem is ismert férfinak, mint valami hitvány kéjhölgy.

Majd hülye tekintettel követé a falióra mutatóját oly halálos gyötrelmek közt, mint valami elítelt, ki a kivégeztetés percétől remeg. Az óra egyszerre ütni kezdett:

— Három órával ezelőtt — szólt fölrezenve — vele voltam s most meg vagyok becstelenítve!

Az egész éjszakát ily izgatott agygyal töltötte. Mikor pirkadni kezdett, kinyitotta ablakát s a reggeli üde, csípős levegő enyhítőleg hatott rá. Kertre nyíló ablakának erkélyere támaszkodva némi kéjérzettel szívta a hideg levegőt. Gondolatainak összevisszasága lassankint elcsillapúlt. Ama bizonytalan gyötrellem, ama delirium után, mi addig kínozta, bensejébe fojtott kétségbeesés szállta meg Juliát, mi aránylag véve nyugalomnak volt nevezhető.

El kellett magát határoznia. Tehát azt iparkodott most már megállapítani, mit tevő legyen. Egy perczig sem időzött ama gondolatnál, hogy Darcyt viszontlássá. Ez lehetetlennek tűnt föl előtte, hisz megpillantásakor meghalna a szégyentől. El kell hagynia Párist, hol két nap múlva mindenki újjal mutogatna rá. Anyja Nizzában volt; hozzá fog menni s neki mindent bevall, aztán ha az ő keblébe kiöntötte szíve terhét, nem lesz egyéb tennivalója, mint valamely oly lakatlan helyet keresni Olaszországban, melyet nem ismernek az utazók, s hol egyedül élhet, míg korai halála be nem következik. Mihelyt e szándékában megállapodott, azonnal nyugodtabbnak érte magát. Egy kis asztalhoz ült, szembe az ablakkal, fejét kezében rejtve sirt, de ezúttal minden keserűség nélkül. A fáradtság s levertség vegre legyőztek s elaludt, vagy is inkább megszűnt gondolkozni körülbelül egy óra hosszáig.

Lázás borzongás közt ébredt föl. Az idő megváltozott

az ég szürke volt s finom, fagyos eső jelezte, hogy egész nap hideg s nedves lesz az idő. Julia becsengette szobaleányát.

— Anyám beteg, szolt, azonnal Nizzába kell utaznom. Csomagoljon össze; egy óra múlva utazom.

— De nagysád, mi lelte? Nem beteg? . . . Nagysád még le sem feküdt? — kiáltá a szobaleány meglepetve, megremülve az úrnője arcán észlelt változásból.

— Útazni akarok — felelt Julia türelmetlenkedő hangon. — Okvetlenül utaznom kell. Csinálja össze málhámat.

A mi modern civilizációjunkban nem elegendő pusztán az akarat, hogy egyik helyről a másikra távozzunk. Csomagokat kell göngyölgetni, skatulyákat kell hurcolni, száz meg száz oly unalmas előkészülettel kell bibelődni, melyek magok elégségesek volnának arra, hogy elvegyék kedvünket az utazástól. De a Julia türelmetlensége nagyon megrövidítette mind eme szükséges hosszadalmasságokat. Szobáról szobára járt-kelt, maga segített a málhacsomagolásnál, egyre-másra dobálva főkötőket, ruhákat, melyekkel kimeletesebben szoktak bánni. Mindazonáltal az ő járása-kelése inkább késleltette, mint elősegítette szolgálait.

— Nagysád úgy-e értesítette már utazásáról a nagyságos urat? — kérdé félénken a szobaleány.

Julia nem felelt, csak papírt vett s ráírta: «Anyám betegen fekszik Nizzában. Hozzája útaztam.» Összehajlította a czédulát, de arra nem tudta magát rávenni, hogy meg is cizmezze. — Az úti előkészületek közepett egy szolgáló lépett be:

— Châteaufort úr kérdezteti — mondá — elfogadhatja-e nagysád; még egy másik úr is jött vele egyszerre, kit nem ismerek, de itt a névjegye.

Julia ezt olvasta róla: «Darcy E., követségi titkár». Alig fojthatott vissza egy sikoltást.

— Senkinek sem vagyok itthon! — kiáltá — mondja, hogy beteg vagyok. Ne mondja, hogy utazom.

Föl nem foghatta, miként jöhettek hozzá látogatóba egyszerre Darcy és Châteaufort, s fölindúltságában már azt hitte, hogy Darcy már meghitten közölte titkát Châteaufortral. Pedig semmi sem volt egyszerűbb, mint egyszerre jövetelők. Mindkettőt ugyanazon indok vezette s a kapuban találkoztak, miután nagyon hidegen köszöntöttek egymást, magok-

ban kölcsönösen kívánták, hogy a másikat vinné el az ördög, de mindjárt.

A szolgától kapott válaszra aztán együtt is mentek le a lépcsőn, újra, s még hidegebben köszöntek egymásnak, aztán mindketten ellenkező irányában távoztak.

Châteaufort észrevette volt, mily különös figyelmet tanúsított Chavernyné Darcy iránt s e miatt gyűlölni kezdte ez utóbbit. Darcy viszont, ki nagy emberismerőnek tartotta magát, a Châteaufort zavart s bosszankodó arczkifejezéséről azt olvasta le, hogy ez okvetetlenül szerelmes Juliába s minthogy diplomata letére a priori a rosszat volt hajlandó föltenni, egész könnyeden azt a következtetést vonta le, hogy Julia sem viseltetik köszivüleg Châteaufort irányában.

— Ez a különöz kaczér — elmelkedek távoztakor — nem akart egyszerre elfogadni bennünket, nehogy olyan magyarázatra kerüljön a dolog, mint a *Misanthrope* jelenete . . . De ostoba voltam, hogy nem tudtam valami ürügyet találni hogy ott maradhassak, míg ez a nyegle úrfi távozik. Bizonyára, ha csak aunyit várok, míg ő kegyelme hátat fordít, bebocsátnak, mert én vele szemben az újdonságnak kétségbe vonhatatlan előnyével dicsekedhetem.

Így töprengve egyszerre megállt, megfordult s visszatért Chavernyné palotájába. Châteaufort, ki szintén többször hátranézett, hogy szemmel kísérhesse, hasonlóan visszatért s egy kis távolságra megállt, hogy majd szembe láthassa Darcyt. Ez a viszontlátásán elámúlt szolgának azt mondta, hogy elfelejtett valamit ő nagyságával tudatni, valami sürgős dolgot, egy megbízást, mit egy nőtől kapott Chaverny ő nagysága részére. S eszibe jutván, hogy Julia ért angolúl, ezt írta névjegyére angolúl: «Begg leave to ask when he can show to madame de Chaverny his turkish Album».*) Oda adta a szolgának s mondta, hogy megvárja a választ. Hanem ez sokáig késett. Végre a szolgálta nagyon megzavarodva tért vissza:

— Ó nagysága rosszúl lett az imént s sokkal rosszabbúl is van, semhogy feleletet adhasson.

Mindebbe beletelt egy negyed óra. Darcy nem hitte el, hogy Julia rosszúl van, de azt belátta, hogy nem akarja őt

---

*) Engedelmet kér megkérdeztetni, mikor mutathatja meg Chavernyné ő nagyságának a török albumát.

elfogadni. Philosophicusan belenyugodott tehát, s megemlékezve róla, hogy több rendbeli látogatást kell tennie abban a városnegyedben, távozott, mit sem törődve még ezzel a kis fölsüléssel.

Châteaufort dühös aggodalmak közt várta. Mikor távozni látta, nem kétkedett többé, hogy szerencsés vetélytársa, s föltette magában, hogy hajánál fogva ragadja meg az első alkalmat, hogy a hűtlenen s ennek büntársán boszút állhasson. Perrin őrnagy, kit igen alkalomszerűnek talált elő, volt szerencsés ebbeli vallomásában részesülhetni; ez tőle lehetőleg iparkodott őt vigasztalni, bár egyszersmind arról is megpróbálta győzni, hogy kevés a valószínűség gyanújában.

XV.

Julia nagyon is igazán lett rosszul, mikor Darcy második névjegyet vette. Ájulását vérhányás követte, mitől meg jobban elgyöngült. Szobaleánya orvos után küldött. De Julia makacsul vonakodott elfogadni. Négy óra felé megjöttek a postalovak, a málha be volt csomagolva, minden készen állt az elindulásra. Julia rettentően köhögve s szájalomra méltó állapotban szállt kocsiba. Este s egész éjjel csak a komornyikhoz szólt, ki a hintó bakján ült, s ennek is csak azt, hogy siettesse a postalegenyt. Folyton köhögött s melle miatt nagyon szenvedni látszott; annyira gyöngé volt, hogy elájúlt, mikor a kocsiajtót kinyitották. Egy silány kocsmába vitték, hol lefektették. A falubeli orvost odahívták, ki úgy találta, hogy a láz heves s eltiltotta a tovább utazást. De Julia még is tovább akart menni.

Estére beállt a delirium s a kórtünetek mind komolyabbakká váltak. Julia folyton beszélt s oly rohamos gyorsan, hogy nagyon nehéz volt megérteni szavait; kapcsolat nélküli beszédeben gyakran ismételte Darcy, Châteaufort és Lambertné nevét. A szobaleány írt Chavernynek, hogy neje betegségéről ertesítse; de mintegy harmincz mérföldnyire voltak Páristól, Chaverny H. herczegnél vadászott, a betegség pedig oly borzasztóan haladt, hogy kétséges volt, vajon elég korán jöhetne meg Chaverny.

Az inas e közben a szomszéd faluba lovagolt s egy másik

orvost hozott. Emez kázhozattatta collegájának rendeléseit, kijelentette, hogy későn hívták s a betegség fölöttébb komoly.

A delirium napköltekor megszűnt s Julia ekkor mélyen elaludt. Két-három nap múlva, fölébredtekor úgy látszott, nehezen tud visszaemlékezni, hogy az események mily láncolata következtében került ő abba a piszkos kocsmái szobába. De emlékező tehetsége csakhamar visszatért. Azt mondta, hogy jobban érzi magát, sőt azt is rebesgette, hogy másnap megint útra kel. Aztán, miután kezét homlokára téve sokáig gondolkozni látszott, tintát s papírt kért, írni akart. Szobaleánya látta, mint tépi össze a leveleket, mihelyt néhány szót leírt, parancsolva, hogy azonnal égessék el a darabkákat. A szobaleány több darabkán e szót vette észre: «Uram», a mit úgy mond — ő nagyon furcsának talált, mert ő azt hitte, hogy anyjának vagy férjének akar írni ő nagysága. Egy másikon meg ezt olvasta: «Őn nagyon meg kell, hogy vessen engemet» . . .

Julia hiába iparkodott egy félóráig megírni e levelet, mely élénken látszott őt foglalkoztatni. Végre erejének kimerülése lehetetlenné tette, hogy tovább is próbálja, eltaszította tehát az ágyára helyezett íróasztalt s réveteg tekintettel szólt szobalányának:

— Írjon maga Darcy úrnak.

— Mit írjak, nagysád? — kérde a szobaleány, azt híve hogy a delirium újra kezdődik.

— Írja, hogy ő nem ismer engem, . . . hogy én nem ismerem őt . . . S kimerülten hanyatlott vissza váncosára.

Ezek voltak az utolsó kapcsolatos szavak, miket kiejtett. A delirium újra kezdődött s nem is szakadt félbe. Másnap, látszólag minden nagyobb szenvedés nélkül, kimúlt.

XVI.

Három nappal a temetés után érkezett meg Chaverny. Fájdalma őszintének látszott s a falusiak mind sirva fakadtak, mikor a temetőben ott látták, a mint az újonnan hantolt sírt szemlélte, mely felesége koporsóját fedte. Eleinte ki akarta ásatni, hogy Párisba vitesse, de a bíró ellenezte, a jegyző pedig a megszámlálhatatlan sok formalitással ijesztette el, megelé-

gedett tehát azzal, hogy egy liais*)-sírkövet rendelt s intézkedett, hogy egy egyszerű, de tisztességes sírt hantoljanak föl.

Châteaufort nagyon megilletődöttnek mutatkozott ez oly hirtelen halál fölött. Több rendbeli báli meghívót visszautasított, s egy ideig csak feketébe öltözötteen lehetete látni.

XVII.

A nagyvilági körökben többfelekép beszéltek el Chavernyné halálát. Némelyek szerint megálmodta, vagy ha tetszik, megérezte, hogy anyja beteg. S ez annyira megragadta, hogy azonnal útnak indult Nizzába, daczára, hogy Lambertnétől eljövet nagyon meghűlt, s e hűlés aztán tüdőgyuladássá fejlődött.

Mások, kik elesebben láttak, titokzatos arcczal bizonygatták, hogy Chavernyné nem titkolhatván el Châteaufort úr iránti szerelmét, anyja oldalán akart ellenállásra erőt szerezni. Hűlés és tüdőgyuladás elú tazása rohamosságának lett volna következménye. E pontban mindnyájan megegyeztek.

Darcy sohsem beszelt róla. Három-négy hónappal halála után előnyös házasságra lépett. Mikor házassági szándékát Lambertné előtt kijelentette, emez szerencsét kívánt s így szólt:

— Igazán, menyasszonya kedves, s csak még az en szegény Juliám illetet volna ennyire önhöz. Mily kár, hogy ön szegényebb volt nálánál, mikor ő férjhez ment!

Darcy elmosolyodott, ama gúnyoros mosolylyal, mely szokása volt, de mit sem felelt.

E két szív, mely ennyire félreismerte egymást, talán egymásnak volt teremtvé.

MÉRIMÉE PROSPER után, francziából

HARASZTI GYULA.

---

*) Fínom mész kó Páris vidékéről.

LÉPTEK.

Mi hallszik ott? Tán lapda-rózsa
Gurult végig a padlaton?
Vagy tündér tánczol, víg-aprózva?
— Mezitláb futos magzatom.

Oly könnyű lépte, mint a szellő,
Est-hajnalon hab-csobbanás —
S oly vidor kedve, oly szökellő,
Játéknál nincsen gondja más.

Hallgasd az emberek lépésit
S történetök' is hallhatád;
Betük ezek, mikkel bevésik
Élet-könyvök minden szavát.

Ő is most milyen könnyen lépked,
Alig, hogy hallod halk neszét;
Ujjong, ha elér egy kis széket
S meg' czéltalan jár szerteszét.

Majd, ifjan, mily szilárd, rugalmas
Lesz minden lépte, mint aczel --
Ha szive lángot lángra halmoz
És nagy eszmékért síkra kél.

Lábujjhegyen, loppal, kis ablak
Ösmert táján settenkedik,
Ma bál lesz és találkát adnak —
S topogva ropja reggelig.

Majd szól a dob, hazája hívja,
Minden fiú ütemre lép;
Halál-rohamban ki, a síkra!
Előre csak, előbbre még!

S ha visszatér, még visszajut tán,
Kimért lepteikkel járogat,
Rögös, egyhangú élet-utján
Tapos mind mélyebb nyomokat.

Reggeltől estig, napról napra
Jár tiszte szokott ösvenyén,
Néhol egy kis gyepesre kapva,
Csábítja örökös remény.

S mind lassul lépte. Immár néha
A templom-ajtón is betér,
Ott megpihen s bár ajka néma:
Imádkozik övéiér' . . .

Mig térde, végül, megrogy s jönnek
A sok idegen emberek
És küszöbén a temetőnek
Átlép a szomorú menet . . .

Szász BÉLA.

KIS KARIN. *)

Ott szolgált a kis Karin
Ifju király körül,
S csillagkép tündökölt ki
A többi lány közül.

---

*) A *Svenska Folkvisor* című svéd népköltési gyűjteményből.

Csillagkép tündökölt ki, —
Szebb minden társinál,
S a kis Karinhoz egykor
Szólt az ifjú király.

«Te kedves, drága Karin,
Oh légy te az enyém,
Szürkém arany nyereggel
Adom tenéked én.»

«Szürkéd arany nyereggel
Én hozzám illik-e?
Add ifju hitvesednek,
S engem hagyj menni te!»

«Halld drága Karin, édes,
Oh légy te az enyém,
S legdrágább koronámat
Adom tenéked én.»

«Legdrágább koronád, vajh,
Én hozzám illik-e?
Add ifjú hitvesednek,
S engem hagyj menni te!»

«Kis drága Karin, édes,
Oh légy te az enyém,
És fele királyságom
Adom tenéked én.»

«A fele királyságod
Én hozzám illik-e?
Add ifjú hitvesednek,
S engem hagyj menni te!»

«Vigyázz szavadra, Karin!
Ha nem léssz az enyém,
Szöges hordó ürébe
Dobatlak úgy be én!»

«Szöges hordó ürébe,
Ha tetszik, dobjatok,
De látják Isten angyali,
Hogy ártatlan vagyok!»

S a kis Karint bedobták,
Szöges hordóba bé, --
És két királyi apród
Hajtotta, görgeté.

S le égből két galamb szállt,
Fehér mint hópehely,
Ketten jöttek Karinért,
S *hárman* repültek el.

GYÖRY VILMOS.

A LATIN NYELV KÉRDÉSE.*)

Kevés irodalmi mű támasztott Európa-szerte oly heves mozgalmat, mint Frary Rezsőnek, egy szellemes francziának, idézett czímű könyve. Nem csoda, hisz oly intézményt támad meg, melyet sokan örök életűnek véltek; oly szentélyre emeli vakmerő kezét, melyet a legtöbben sérthetetlennek tartottak. Nem kevesebbet sürget, mint a hagyományossá vált latin és görög nyelvnek a középiskolákból való általános kiküszöbölését. S teszi ezt oly merész meggyőződés hangján és vonzó előadásban, hogy még az ellenkező nézetű olvasóra sem téveszti el hatását.

Átmeneti korszakon haladunk át — így kezdi — a democratia diadala kötelességünké teszi, hogy az igazságokat, melyeket apáink sérthetetlenek gyanánt tiszteltek, új megvitatás alá vessük. Nem vagyok annyira barbár, hogy ne ismerném az antik irodalmak pompáját, s a görög és latin műzsákkal való társalkodás különös báját. Azonban a szépnek művelése ne hanyagoltassa el velünk a hasznosét. Furesa volna, ha az iparnak és kereskedelemnek oly gyors föllendülése semmi változást nem okozna nevelési rendszerünkben, főkép ha a hasznos iránt elfogultak volnánk. Vannak productiv és improductiv életmódok. A classicai oktatás semmi productiv életmódra nem készíti elő a franczia ifjúságot; csupán ügyvédek s hírlapírókat, azaz politikusokat képez belőlök; hibás útra tereli őket. Van-e jogunk a munkás adófizetők pénzét arra használnunk, hogy elősdieket s pályaté-

---

*) *La question du latin* par Raoul Frary, Paris; magyar fordításban megjelent a Franklin-társulatnál.

vesztetteket neveljünk? Az ósdi jelszót: «Rómán kívül nincs üdvösség», megdönthetjük, a nélkül, hogy barbárok volnánk.

Nem fogjuk feszegetni, vajon föl kell-e hagyni a görög nyelv tanulásával? Hisz eddig sem tanútták; a kérdés magától meg van oldva. Galliani apát azt vitatta, hogy a nevelés valódi célja: megtanítani a leendő embereket két dolognak, az igazságtalanságnak s az unalomnak eltűrésére. E programnak legalább felét a latin nyelv derekasan betölti. Nem, a régiek tanulmányozása nem nagy erkölcsi nyereség. Minél többet elmélkedünk rajta, annál kevésbé értjük, mért volna kiváltsága a régi irodalmaknak az ifjúság kedélyének képzésére. Az igazat megvallva, a latint azért tanuljuk, hogy nagyvilági emberek maradjunk, s a finom és művelt társadalomba beléphessünk. A finom társadalomnak pedig követelményei vannak. Valamint nyáron is kell fekete kabátot s minden időszakban alkalmatlan kalapot hordanunk, ép úgy tudnunk kell latinul, vagy is inkább bizonyos számú évet azokban az intézetekben kell töltenünk, a hol azt tanítják. Ezt kívánja a szokás, addig van.

Szerinte mind a jogászok, mind az orvosnövendékek könnyen nélkülözni fogják az ókori nyelveket. Ellenben okvetetlen szükségök van két-három modern nyelv ismeretére, ha szaktudományuk fejlődésével lépést kívánnak tartani. A hivatalnoknak, kereskedőnek stb. meg épen kárára van, hogy a középiskola semmi olyanra nem készíti elő, melynek pályáján hasznát vehetné. «Talán a hírlapírás — úgymond — az egyetlen foglalkozás, a melyre a collégium legjobban előkészít. De bár kifogástalan hírlapíró-hadat nevelne is középkutatásunk, egy hírlapíró bátorkodik bevallani, hogy e jótétemény nem éri meg azt a költséget, a mibe kerül.»

A latin s görög nyelv kiküszöbölése által a tantervben támadt hézagot Frary a nemzeti és külföldi modern nyelvekkel s a földrajzzal szándékozik pótolni. Amazokat korán, már a collegiumba lépéstől kezdve kell tanítani és pedig első sorban az angolt, aztán a németet. Ugyanezen népek irodalmát, földrajzát s történelmét is szélesen és alaposan kell tárgyalni. «Honunk nyelvével együtt — így szól — az angolnak s a németnek kell képezni azon irodalmi műveltség alapját, melyet mi a középiskolai oktatástól követelünk.» A történelemnek szintén terjedelmes és beható tanítását kívánja, korok

és egyének jellemrajzaival gazdagítva. Legnagyobb fontosságot tulajdonít azonban a földrajz tanításának, melyet úgy szólván a középiskolai oktatás középpontjává kíván tenni. «Merem mondani — úgy mond — hogy a földrajz az a tudomány, mely művelt emberre való képzésünket a leghathatósabban mozdítja elő, az, melyet ha jól értünk, a legbiztosabb tekintélyt, a társadalomban a legelvitázhatatlanabb felsőbbséget biztosítja számunkra, az, melynek segítségével legkönnyebben juthatunk, tudákosság félszege nélkül, tanult ember hírébe. E tanulmány oly hasznos, hogy nem is szükséges szépnek lennie; de oly szép, hogy hasznosság nélkül is el lehetne» — S ámbár túllő a czélon, a mennyiben a földrajz keretébe az emberfajok, vallások, nyelvek stb. ismeretét, szóval az emberi tudás csaknem összes tárgyait bele akarja szorítani, s a tanterv, a melyet ajánl, pædagogiai szempontból el nem fogadható: mindazáltal a hév, melylyel e tantárgy becsét fejtegeti, ráragad az olvasóra is s érvelése nagy mértékben megérdemli a figyelmet.

A bölcseletet, mint nem középiskolába valót, egyszerűen ki akarja hagyni, s a szaktanárookra bízni az egyes tantárgyak módszereinek gyakorlati úton való ismertetését. — Kiegyezést a jelenleg fönnálló s az általa javasolt irány között nem fogad el; ez csak fél rendszabály volna. Bizik elveinek diadalában. «A miniszternek, ki e nagy reformra vállalkozni fog, a törvényhozás támogatása mellett is számítani kell reá, hogy zivatart fog magára zúdítani, s jó előre föl kell magát vértéznie a bántalmak ellen. Úgy fognak vele elbánni, mint barbarral és szentségtörővel. Sok kiváló tudós hatalmasan tiltakozni fog, s kerkedésből számos féltudós csatlakozni fog hozzájuk. A conservatív ellenzék nyíltan duzzogni fog, a papság meg fogja kísértetni hasznot húzni abból, a mit némelyek a középiskolai oktatás kitagadásának fognak nevezni. De azért a játék meg lesz nyerve s a közvelemény maradandólag az új tanterv mellett fog nyilatkozni, ha tudniillik az komolyan végre fog hajtatni.»

Íme e híres söt ma-holnap hírhedt könyvü szerző okoskodásának rövid láncolata. — A mű Franciaországban rendkívüli hatást tett. Sokan kíméletlenül megtámadták, sokan dicsérték egyes részleteit, például, hogy a nemzeti nyelv és irodalom oktatásának alaposabbá tételét sürgeti, magára a

kérdés lényegére, a latin és görög nyelv kiküszöbölésére nézve azonban — tudtunkkal — a legkiválóbb tekintélyek egy értelembe, tudniillik tagadólag nyilatkoztak.*) E nyilatkozatok között egyik legalaposabb, legmélyebbre ható Brunetièrenek, Franciaország egyik első rangú irodalmi kritikusanak értekezése,**) melyet, minthogy a Frary könyve ellen fölhozható okok legerősebbjeit, úgyszólván magában egyesíti, nem lesz értéktelen itt részletesebben ismertetnünk.

Brunetierè, miután francia udvariassággal megdicséri Frary merész fölfogását, eleven, ügyes stylusát, megjegyzi, hogy könyve nem ütött volna oly nagy zajt, ha az író nem a jelzett álláspontra helyezkedett volna. Szerinte Frary sok buzgalmat, tehetséget s művészetet pazarol oly ügy védelmére, melynek diadalra jutása veszedelmes lenne. Szemére veti, hogy folyvást csak a «közvetlen és egyenes haszon» kérdéséhez tér vissza s minthogy könyvét épen ez oldalról magasztalták legtöbbit, nem veheti rossz nevén, ha ő épen ezért s főkép ezt fogja hibáztatni. Mert «ámbár e könyv alakja íróra, s néhol, sőt igen sok helyen kitünő íróra mutat, tartalma barbar észjárást árul el s ezt olvasóival is megkísérti elhíttetni.

A nevelés czélja nem, mint sokan vélik, az emlékezetnek positiv s a közéletben használható ismeretekkel, adatokkal és tényekkel való megtömeése, hanem főkép az értelem kiművelése s gazdagítása. Bárminő legyen is a többé-kevésbé positiv ismeretek valóságos haszna, nem szabad elhallgatni, hogy 10 és 20 év között ezek nagy részét csak azért tanuljuk meg, hogy ismét elfelejtsük. Ha a lelket idő előtt oly táplálékkal terheljük meg, melyet megemészteni nem képes, abból semmi nyereségünk nem lesz. Csak arról lehet szó, hogy valamennyi tehetségnek természetszerű, tökéletes és összhangzó fejlődését előmozdítsuk, melyeknek egyensúlyát az élet úgy is majd korán meg fogja zavarni. Készítsük elő a talajt, de csak

---

*) Külföldön inkább támadtak hívei. Így például Vogt Károly, a híres természettudós s genfi egyetemi tanár, nem különben Esmarch, a kielői orvosi facultás tanára, határozottan a holt nyelvek ellen nyilatkoztak. Igaz, hogy mindkettő természettudós s az előbbi már évekkel ezelőtt e meggyőződés mellett harczolt.

***) Lásd a *Revue de deux mondes*, 1885 decz. 15-diki számában.

később vessünk bele, ha majd a szakoktatás ideje elérkezik, s ez időt inkább késleltessük, mint siettessük.

Már ez alapon is, ha tudniillik az első oktatásnak tisztán formálisnak kell lennie s mert kevésbé fontos, minő eszközökkel érjük el e czélunkat, a latin megmaradása mellett lehetne állást foglalni; mert hiszen mire való volna az öröklött szokások változtatása vagy módosítása, ha azok, a melyekkel helyettesitenők, végre is ugyanazon s nem különb eredményre vezetnének? — Van azonban, ha kell, hús egyéb ok is, melyek mind a mellett szólnak, hogy a latint meg kell tartanunk megszokott, hagyományos jogaiban. S mint-hogy Frary néhány ellenfele közülök egyet sem tartott szükségesnek fölhozni, s ebből a nagy közönség, a melyhez intézi Frary könyvét, azt következtethetné, hogy a classicus irány szakértségi félelemből hallgatnak, Brunetièrre elősorol néhányat, saját nyilatkozata szerint gondosan kerülvén, hogy súlyt ne fektessen azokra, melyekről azt mondhatná valaki, hogy csak ügyvédek, tanárok és irodalmi férfiak meggyőzésére valók.

Először is, úgymond, a latin még nem teljesen holt nyelv. Beszéli azt ma is a földgolyó számos pontján, például a keleti keresztyének, kik között becses forgalmi és kereskedelmi eszköz; csaknem folyékonyan használják Európában is, többek közt, ha nem csalódom, Magyarországon, Boszniában*) és egyebütt, nem említve, hogy még ma is ez a római udvar hivatalos nyelve. Politikusnak szüksége lehet valamikor, hogy egy encyclicát eredeti szövegben olvasson. A tudósok — francziák, németek és angolok — gyakran nem restellnek hozzá folyamodni, ha munkálataikat szélesebb körben akarják megismertetni. Valóban, ha akarnók, a latin egyetemes nyelvül szolgálhatna, melynek hiánya miatt oly gyakran panaszkodtunk. Ma hogy egy orvos vagy mérnök tudományának, mesterségének fejlődésével lépést tarthasson, ismernie kellene nemcsak, a mint Frary óhajtja, a németet vagy az angolt, hanem a lengyel, orosz, holland, svéd, olasz és spanyol nyelveket, azaz hét, nyolez, tíz nyelvet, melyet a latin egymaga is derekasan pótolni tudna. — A latin nyelven való

---

*) Talán fölösleges megjegyeznünk, hogy itt Brunetièrre a régi Magyarországot zavarja össze az újjal.

gondolkodás sem oly igen rég szűnt meg. Descartes *Discours sur la méthode* és Pascale *Lettres à un provincial* című művei latinra fordítás nélkül felényi hatást sem tettek volna. Bossuet, Fénelon, Bacon, Hobbes, Spinoza, Leibniz és sok mások latinul írtak, s ennek ismerete nélkül nem olvashatjuk őket.

Másodszor Macaulay és reá támaszkodva Frary, abból hogy a latin nyelv a reformatió kezdetén a tanítás, a diplomácia és a hitvitázás nyelve, szóval a műveltek gondolatközlő eszköze vala, ma pedig már nem az, azt következtetik, hogy tanulása nem szükséges. Egyik sem veszi észre, hogy a mi akkor «irodalom» vala, ma «történelem», melybe csak a latin segítségével hatolhatunk bele. Frary kívánja, hogy belemélyedjünk a régi Egyiptom titkaiba, hogy engedi meg hát, hogy a XVI. század történelmét ne ismerjük? A reformatió történelmének tanulmányozásához bajosan lehet szükségesebb a francia, olasz, angol, spanyol és német nyelvek ismerete, mint a latiné egymagáé. A régibb korszakokra még inkább áll ez. A középkort a római és egyházi jog, az összes római intézmények s szokások ismerete nélkül lehetetlen alaposan megértenünk. De hogyan kezdjünk belé a latin nyelv segítségével? Frarynak azzal az állításával szemben: «Nem, mi nem vagyunk latinok; francziák vagyunk, semmi egyéb», Brunetiére határozottan vallja: «Latinok vagyunk, mindenek fölött latinok, bizonynyal latinabbak a spanyoloknál s talán magoknál az olaszoknál is. S bár eredetre s nyelvre kevésbbe volnánk azok, ösztönből s becsvágyból még mindig azoknak kellene maradnunk, mert történelmünk akkor sem lenne más mint a latin elemnek lassú, folytonos küzdelme a germán elemmel gall talajon, s akkor is igaz maradna, hogy e küzdelmet csak a latin segítségével érthetjük meg.

Továbbá Frary könyvét olvasva, azt hinné az ember, mi vagyunk a világ egyetlen népe, mely még a Scipiókkal és Gracchusokkal törődik; hogy mi haszontalan ereklyék bámulatán késlekedünk s gyermekeinket úgy neveljük, mintha valamennyinek ügyvédnek, hírlapírónak vagy tanárnak kellene lennie; hogy a köztársaság lyceumai még mindig a régi jézuita collegiumok módjára vannak szervezve, hogy e téren jelenleg Németország megelőz, Angolország pedig túlszárnyal bennünket, hogy az ő szemök a jövőre tekint s annak titkait iparkodik kilesni, hogy ők már hozzáfogtak annak a forrada-

lomnak előidézéséhez, melynek mi lassúságunk miatt, csak áldozatai fogunk lenni stb. Pedig a valóságban úgy áll a dolog, hogy jelenleg a latint Németországon még a reál iskolákban is tanítják; a latin nyelv az oktatás alapja a harrow-i, rugby-i és eton-i collegiumokban; sőt ez utóbbiakban még görög versek faragásával is foglalkoznak, s ha a Rajnán túl jobban értik a latint, mint mi, ez onnét van, mert a berlini gymnasiumokban több időt fordítanak reá, mint a párisi collegiumokban. Nem is említve, hogy Német- és Angolország múltja, mint a mienk, szintén latin forrásokban maradt fenn, s nem tekintve, mily hasznos lehet a latin nyelv tudása a francziának s a többi román nyelvnek valóban tudományos megismerésére a latin classicusok saját, absolut becse általában el van ismerve, míg az angol, német vagy franczia classicusokról, közös fölfogás szerint, ez nem mondható. Ezeknek is megvan saját becsök, és pedig jelentékeny becsök, s kellő helyen ezt is magasztalhatjuk, amazoké azonban egészen más, nagyobb és nem könnyen pótolható.

Miben áll a latin classicusok becse? Brunetiére, ezeknek Frary által elősorolt fogyatkozásait nem tagadva, első tekintetre hajlandó volna megengedni, hogy csupán az alak tökélye s a tartalom eredetisége tekintetében a görögök lát-szólag az izlésben jobb, tisztább, biztosabb, nehezebben utol-erhető s követve kevésbé veszedelmes mestereink lehetnének. Valósággal azonban, szerinte, a föntebbi fölfogás nem áll s Frary következtetése elhamarkodott. Ő tudniillik nem látja a latin íróknak ama bizonyos sajátosságát, melynél fogva azok az ifjúság szellemének alakítására különösen alkalmasak, s nem látván, tagadja. Föltéve, hogy ezt már előbb nem lát-tam volna, — úgymond Brunetiére — magam is igazat adnék neki. Így azonban ha tagadni akarnám, először is a renaissance-nak tagadásán kellene kezdenem. A latin classicusokkal való társalgás és lényegökbe hatolás szabaditá föl egykor az emberi szellemet hosszas kiskorúságából. A humanisták törtek szét a börtönt, melyben a scolastica 600 even át zárva tartá az európai gondolkodást. A mit oly találóan «a műveltség egyetemes latinositása»-nak neveztek, az újítá meg nyugát történelmét. S azóta is a modern szellem, megifjodás, ihletnyerés végett folyvást az ó kori forráshoz tér vissza. Valahányszor helyes útjáról letérni látszott, a visszatérítésre

csaknem mindig elegendő volt, ha az ó kor tiszteletére visszaemlékeztek. S nem tudom, nem lehetne-e állítani, hogy a legeredetibb szellemek főképp négy-öt század óta, csaknem valamennyien a legbizalmasabb lábon állottak az ó koral. Okát adni szinte fölösleges. Ha a nevelés föladata első sorban is ép, helyes és alapos gondolkodók nevelése, e czélra semmiféle tantárgy, még a matematika sem ér föl a latin classicusokkal. Nekik is vannak fogyatkozásaik, nem tagadjuk, de az nem, hogy a józan ész rovására akarjanak tündökölni, meglehet, a bennök rejlő értelem rövid, de világos, szilárd és mérsékelt. Valamely eszmének kifejtésében végső következéséig való nyomozásában, részekre bontásában s ha kell újra összeszerkesztésében, minden oda nem tartozónak mellőzésében még az ókoriak között is páratlanok. Bennök az értelem uralkodik a képzeleten, fekezi ezt s csak gyér és ártatlan kitéréseket enged meg neki. Azért velök szemben bizalmat s biztosságot érzünk. Ők nem vakmerő kalaúzok, kiket követve elszédülünk; ők lassan s okosan lépdelnek s bár néha jobban esik a haladás, s a szédülésnek is megvan a maga bája, nevelésben fő dolog, hogy az értelmet biztos járáshoz szoktassuk, s ez épen az ő tulajdonuk. A latin classicusokkal való társalgásban az értelem csak jó szokásokat sajátíthat el és sehol oly tökéleteseket, sőt még olyan jókat sem, mint nálók. Dante nagyon feszes, s azonfölül nagyon szenvedélyes, Shakespeare túlságos mély s gyakran homályos; Goethe tudós és túlságosan eredetiségre törekvő. A mi íróink olyanok, mint minmagunk; jó tulajdonságaikat mindnyájan a latin íróktól kölcsönözték s ezek végett nekünk is, mint nekik, a forrásra kell visszamennünk. A latin classicusok józan ész s értelem tekintetében az összes többi irodalmak classicusai fölött állanak s ezt ők részint nyelvök kiválóan komoly voltának, részint történelmi alakulásuknak, részint egyéb körülménynek köszönhetik. Az azonban mindenesetre kétségtelen, hogy bár a bölcelet logikáját a görögök találták föl, abban a másik logikában, mely nem oly feszes ugyan, de hasznosabb, úgy szólván köznapibb, mert a józan eszhez s a mindennapi élethez van alkalmazva, a latinok voltak és lesznek örök mestereink.

Ép így magasztalja Brunetiére psychológiáját. A latin classicusok nem oly angolok ugyan, mint Shakespeare, s nem

olyan francziák, mint Molière, de viszont emberiebbek s ez nagy érv a mellett, hogy a zsenge ifjúság nevelői maradjanak. Bennök semmi helyi, semmi különös, jóformán semmi egyedi nincsen. Igen, általános nyelven általános érzelmeket fejeznek ki, melyek magának az emberiségnek érzelmei. A modern — német, angol, francia, olasz — jeles írók, főleg a költők közül sokan, például Shelley, Heine, Vigny, csak felnőtt s oly emberek által érthetők, a kik velök hasonló tapasztalatokon vergődtek át. Más még kiválóbbakat, dráma- és regényírókat, például Racine-t, Calderont, Shakespeare-t, csak saját nemzetök érti, érzi át s élvezi tökéletesen. Ellenben a latinok, a valódi latin classicusok, írtak bár a legkülönfélébb nemben, például Virgilius és Cicero, Horatius és Titus Livius, Terentius és Cæsar, minden gondolkodó fő által tüstént s közvetlenül érthetők. Cosmopoliták, minden országra s minden időre szólók. Azonfölül az emberi lélek rajzában egyszerűek — annyira, hogy ezt stylusokban készakarva érzetik; — s egyszerűségök olyan, hogy ma sem vagyunk képesek tökéletesen utánozni; új ok a mellett, hogy bámulatosan alkalmasak az ifjúság képzésére. Egy tizenöt éves ifjú, ki a nyelvben némileg járatos, talán nem fogja megérteni rhetorikájok összes finomságait, de mindjárt beléjük fogja találni magát. Ha, mint mindenben, úgy az emberi lélek ismeretében is, fokokként egyszerűbből kell összetettebbre áthaladnunk: a latin classicusokban az előbbi oly pontossággal, oly szerencsével s oly erővel találjuk kifejezve, hogy azt még soha egyetlen irodalom termékei sem múlták fölül és soha sem fogják fölülmúlni.

Erkölcstanukat ugyanezen szempontból dicséri. Ők elfogulatlanok, s ez ha kötelezővé nem képes is tenni, a kitalástól mindenha meg fogja őket menteni. Bossuet hibásan, Voltaire teljesen megértve fanatikusokat nevelhet; erre sem Titus Livius nem képes, még ha akarnók sem. Felekezetségtől, babonától mentek, ezért s épen ezért minden vallású s minden nemzetbeli ifjúságnak egyformán valók. A durvaságtól, obscenitásoktól is jobban megtisztíthatók, mint az újkoriak, mert bennök a nőnek kevés szerepe van, ellenben a legtöbb modern irodalomban, némely egészen komoly fajokat kivéve, a cselekvény csaknem kizárólag a szerelem körül forog, ez pedig, pruderia nélkül legyen mondva, nem épen ifjúságnak való tárgy.

Szól továbbá a latin classicusok jelességéről irodalmi szempontból. Kiemeli, hogy irányuk erőltetés nélküli, az írók gondolata szűkebb körben bár de szabadabban, erővel de fesztelenül, könnyedén de bájjal mozog stb., s mind ebből azt következteti, hogy eszményöket kevésbé magasra tűzvé ki, ennél fogva csaknem mindig elérven, az eltanúlható összes jó tulajdonoknak s a kikerülhető összes fogyatkozásoknak örök forrásai, mintái, mesterei fognak maradni, s e tekintetben még a görögöknek is fölötte állanak. — Aztán magok az idegen irodalmak, melyekkel némelyek a latint pótolni akarják, csak ez utóbbinak fénye mellett érthetők meg; föllendülésök, virágzásuk mindenütt a classicusok mély tanulmányának köszönhető. A modern Európa gazdag irodalmainak összes termékeit nagyjában két részre lehet osztani: az egyik rész annyira nemzeti, annyira sajátképen olasz, francia, angol vagy német, hogy csupán magok az illető népek vagy velök együtt néhány idegen költő, tudós és kritikus által élvezhetők; a másik pedig épen mert általános, bajosan érthető, de semmi esetre sem méltányolható ama latin cultura nélkül, melyből valósággal ered. Még a társadalmi életben nyilvánuló nemesebb izlést is, valamint az úgynevezett «irodalmi érzék»-et talán egészen öntudatlanul, a görögöktől s rómaiaktól tanultuk el.

Vége Brunetiére Frary főbb állításainak czáfolatával foglalkozik. A hagyomány ügyvédei — Frary szerint — nem félnek az ellenmondásoktól. Most azt iparkodnak elhíttetni, hogy a classicai nevelés haszontalanságánál fogva nemes, majd azt, hogy nemességénél fogva hasznos. Brunetiére szerint ebben nincs ellenmondás. Igaz, hogy e tanulmányok hasznosak, nem különben az is, hogy nem hasznosak. Haszontalanok annyiban, mert senki sem szerezhet velök vagyont, de hasznosak annyiban, mert hajlítják, gazdagítják s képezik az értelmet. Frary azon okoskodásával szemben: «Ha a latin nem volna középiskolai oktatásunk egyedüli alapja, kevesebb volna az érettségit végzett s így kevesebb volna a hivatalnokok és proletárok száma», azt hozza föl: «Bárminők legyenek azon tudományok, melyeket az állam a hivatalokra képesítő vizsgálat tárgyaiul kijelöl, Franciaországban mindig több pályázó lesz, mint állomás, s tegyük bár az érettségi vizsgálaton a latin helyébe a bas-breton vagy a madagascari nyelv-

vet, vajon hogyan csökkenne ez által az érettségit tevők száma? Frary e művében folyvást abba a sophismába esik, a a mit *causa pro non causanak* neveznek, s minthogy könyvének sikerét, minden valódi érdemen kívül, ez jobban előmozdítá, nem volt fölösleges rámutatni, hogy éppen ebben rejlik sarkhibája.

Brunetiére szerint Frary, talán akaratlanúl és öntudatlanúl, voltaképen az oktatás aristocraticus irányát támadja meg. Ideje, úgymond, hogy a haszontalanokat ledöntsük arról a magaslatról, a hol őket a francia forradalom hagyta, de a hol a XIX század gazdasági fejlődésének végre el kell őket érnie . . . Van-e jogunk a munkás adófizetők pénzét arra használnunk, hogy elősdiéket s pályatévészetteket neveljünk? . . . Nem méltánytalanság-e az ipar és kereskedelem iránt, elvonni tőle az ifjúság színét-javát a jogi és hivatalnoki pálya számára? . . . Törvényeinkkel és szokásainkkal föntartottuk a régi rendszer ál-aristocrátiáját . . . Ideje visszateríteni az embereket helyökre s dicsőíteni a hasznos munkát, megtanítani az ifjúságot arra, hogy a liberális művészetek aristocrátiája nem századunkba való, stb. Erre Brunetiére gúnyosan megjegyzi: Föltéve, hogy a latin helyett a tatár vagy a tatár nyelv képezné közoktatásunk alapját, a föntebbi kifejezéseken egy igét sem kellene változtatni. Frary azért fejt ki annyi buzgalmat s ékesszólást a latin tanulásának «meddősége» bebizonyítására, mert bárkinél jobban meg van győződve azok «termékenysége»-ről.

Úgy vélvén, hogy ez a kérdés lényege, szembe állítja az aristocraticus és democraticus szellemet. Az előbbi arra törekszik, hogy korról korra föntartsa, maradandóvá tegye, szentesítse a természetes vagy elsajátított egyenlőtlenségeket, melyek az egyénekre nézve gyakran alkalmatlanok, sőt gyűlöletesek, de a család, a nemzet, a törzs és népfaj föntartására csaknem mindig hasznosak. Ellenben a demokratikus szellem azon iparkodik, hogy mindegyik nemzedéket, mely világra jő, a születési egyenlőségnek képzelt állapotába vezesse vissza, hol a faj, törzs, nemzet és család magasabb érdekei az egyén joga előtt eltörölődnek s megsemmisülnek. Tehát a mily mértékben az aristocrátiái szellemnek érdekében áll a hagyományok föntartása, s szükség esetén, hogy legyen mit tisztelni, ilyennek teremtése, ép úgy a democratia szellemének

érdekében áll, hogy azokat rendre, mielőtt a megszilárdulásra idejök volt volna, ledöntse. A democratia szerint nem az jogtalanság, hogy vannak milliomosok — ez mind az aristocratiával, mind a democratiával szépen összefér — hanem az, hogy vannak milliomosok fiai, a kik már a világba lépésöktől fogva a többiek fölött millióikhoz mért előnyöket élveznek — nem az, hogy közöttünk rangkülönbségek vannak, hanem hogy ezek is átöröklődnek s így előnyt biztosítanak annak, a ki bennök született; — nem az, hogy vannak művelt emberek, hanem, hogy bizonyos műveltség hosszú időn át az utódokra is átszármazik s hatása folyvást érezhető. Democratiaiánk jelenlegi eszményképe az, hogy se a név, se a vagyon, se a nevelés, se a műveltség, szóval semmiféle előny ne vitessek át egyik emberről a másikra, apáról a fiúra, az ősről az unokákra, a tanítóról a tanítványra, s így mindegyik új nemzedék kénytelen legyen pályáját teljesen elől kezdeni.

Brunetiére állítja, hogy ha ez elv a nemzedékek nevelésében, a civilisatióban is érvényesül, s a nevelést minden hagyománytól megfosztjuk, ez a legnagyobb mérvű barbariságra, elvadulásra fog vezetni. Hagyomány körül csoportosultak s képződtek az emberek nemzet-testekké, hagyományaik gátolják a népeket, hogy egységes életök egy-egy pillanatában ízekre ne szakadjanak, jövőjük egyedüli záloga s főmáradásuk egyetlen biztos támasza az, hogy minő becsben tartják hagyományaikat. Ezért, a helyett, hogy ezeknek erejét s tekintélyét gyöngitenők, inkább erősítsük tiszteletöket a túlzásig, ha kell. Arról van szó, mondja Brunetiére, vajon az ifjúságnak előkészítése a múltnak nem tudása és megvetése segítségével történhetik-e legczelszerűbben; ebben áll a nevelés fő problémája, ez a valódi «latin kérdés». Miután Franciaországban minden más aristocratiát ledöntöttünk, sürgősnek véljük-e az értelmi aristocratiát ledöntését is? A középiskolai oktatás fölforgatásának s a latin eltörlésének ez lenne az első következménye, nem pedig a némelyek által várt nyereségek. Hogy pedig okoskodását ez utóbbi irányban is kiterjeszte, Frary az oka — úgymond — miért terelte a kérdést ily messze térre.

Íme Frary és egyik legkitünőbb ellenfele s általában a latin nyelv kérdésének állása Franciaországban. Mindent összevéve, Frarynak kevés kilátása lehet arra nézve, hogy a fran-

czia középiskolák nézetei szerint alakíttassanak át. A könyv hatása legföljebb arra fog szorítkozni, hogy a collegiumok mellett oly középiskolák is állíttassanak, a melyek a reáliskolákhoz hasonlóak, s a melyek Franciaországban meglehetősen hiányoznak. Németországon és nálunk, hol reáliskolák vannak, csak vitára és a nézetek tisztázására fog szolgálni e könyv, de semmi esetre sem gyökeres reformra, oly irányban, a melyet Frary annyira óhajt s oly éles hangon követel. V.

A KÖZTÖRVÉNYHATÓSÁGOK RENDEZÉSÉRŐL.

Kritikai visszapillantás a képviselőház vitáira.

A nagy vita a képviselőházban a törvényhatósági törvényjavaslat kérdésében lezajlott. Minél tovább hömpölygött az medrében előre, annál világosabbá lön mindazok előtt, a kik a pártérdekek és pártszenvédeyek hullámain kívül foglaltak állást, hogy a képviselőház megoldhatatlan problémával küzd, hogy Sisyphus-követ hengerget; mert a kiinduló pont helytelen s azon az úton, a melyre a kormány s a különböző pártok tévedtek, nem érhető el a kívánt cél, — a választott alapon lehetetlen létre hozni egy olyan törvényt, a mely egyrészt kielégítse a jó közigazgatás igényeit, másrészt pedig sérelmet ne ejtsen a közszabadság némely biztositekein.

De ez még nem ejthetne kétségbe bennünket. Vannak életbevágó nagy kérdések, a melyeknek fokozatos megoldásával is meg kell elégednünk, csak a megindult actio közelebb vigye a nemzetet a cél felé, csak a részleges munka, a melyre egyelőre vállalkozni mertünk, ne ellentétes, hanem homogen, összhangzó alkatrésze legyen azon tervnek, a melyet az összes műről az államférfiú öntudatossága önmagában alkotott. Sőt vannak korszakok, a melyek merészebb conceptióknak nem lévén kedvezők, még szerényebb színvonalra szállítják le vágyainkat, igényeinket, s a mikor megnyugvással fogadjuk azt is, ha egy-egy elhibázott kísérlet legalább alkalmat szolgáltat az eszmék tisztázása által egy újabb, egy helyesebb actio számára előkészíteni a jövőt.

Ez utóbbi minimalis követeléssel kísértük a vita folyamatát. Ismerve a viszonyt, a mely a kormány elnöke és a kor-

mány pártja között fönnáll, bármi nagy, sőt egy s más tekintetben veszélyes tévedést láttunk is a kormány törvényjavaslatában, egy pillanatra sem ketelkedtünk abban, hogy azt a többség elfogadja. Még csak jelentékenyebb módosításokhoz sem volt reményünk. De mivel erős meggyőződésünk, hogy az állapot, a melyet a napi renden álló javaslat törvényerőre emelkedve teremteni fog, hosszabb időre tarthatatlan lesz, hogy a kormány, ha csak kül- vagy belbonyodalmak gátot nem vetnek útjába, rövid idő múlva kénytelen lesz e téren egy újabb kísérlettel előállni, — a mit a jelen vitától vártunk, s a mire súlyt fektettünk, arra szorítkozott, hogy a helyzet megvilágíttassék, hogy a félreértések, a melyek e kérdés bonyodalmaikat képezik, földeríttessenek s a vitából tisztán, világosan kiemelkedjenek azon iránypontok, a melyeket követnünk kell, ha majd egy közelebbi vagy távolabbi jövőben e kérdés a törvényhozás előtt ismét fölmerül.

Mert a félreértések, téveszmék, baliteletek egész halmaza az, a mely e kérdésben eltorlaszolja előttünk a kibontakozás útját.

Politikusaink a közigazgatás kérdésében két táborba sorakoznak. Az egyik tábor jelszava «állami administratio», — a másiké «autonomia». Végzetes tévedés e két fogalmat ellentétbe állítani egymással, mintha az egyik okvetlenül kizárná a másikat; holott az állami administratio s az önkormányzat igen jól megférnek egymás mellett, — természetesen mindenik a maga hatáskörében, mindenik saját területén, a nélkül, hogy az egyiknek kielégítése a másiknak megsemmisítését vonná maga után. A míg egy részről tisztába kell jönnünk önmagunkkal az iránt, hogy az egységes magyar állam nem képzelhető erőteljes központi hatalom nélkül, ennek ereje pedig meg volna bénítva, ha föladatai teljesítésében, ha a nemzeti akarat végrehajtásában nem támaszkodhatnék minden tekintetben hű és megbízható közegekre — szintoly tagadhatatlan másrésről, hogy az önkormányzat megsemmisítése egy értelmű volna a szabadság életgyökereinek megsértésével. Valóban szomorú, dolog volna, ha az egységes magyar államot a maga elengedhetetlen attribútumaival csak a közszabadság romjain lehetne fölépítenünk.

Hasonló tévedés azt hinni, hogy az állami administratio nem volna a municipalis intézménnyel összeegyeztethető.

Kétségtelen, hogy valamint szemben a parlamenti rendszerrel, a mely a politikai élet súlypontját a parlamentbe helyezte át, a megyék követválasztási és követutasítási joga nem volt fön- tartható s valamint az állam elutasíthatatlan követelményeivel szemközt le kelle mondaniok az igazságszolgáltatás jogáról: úgy közigazgatás tekintetében is az állam érdekei megkövete- lik a megyék hatásköreinek további átalakítását; de ez átala- kítás nem érinti a megyék azon jogait, a melyek a közszabad- ság legerősebb biztosítékait képezik s a megyei intézmény még ez átalakítás után is a szabadságnak oly hatalmas védbástyája marad, a minővel a világnak egyetlen egy más állama sem rendelkezik.

E felreértésből magyarázható meg az a sajtószertű jelen- ség, hogy miután megszoktuk — joggal vagy jogtalanul — az önkormányzatot egybekötni, ugyanazonosítani a megyék fogalmával — épen azok folytatják a legmakacsabb harcztot az állami közigazgatás ellen, a kik par excellence az 1848-ki elvek híveinek vallják magokat, — feledve, hogy a parlamenti kormányforma, az egységes magyar állam eszméje is az 1848-ki nagy törvényhozás hagyományai közé tartozik s hogy hűtlen- ség volna épen e hagyományok ellen megakadályoznunk, hogy azokkal összes intézményeink kellő és zavartalan összhang- zásba hozassanak. Féltekeny ragaszkodásukban a közszabad- ságnak századokon át megszokott biztosítékaihoz annyira meennek, hogy mereven fönn akarják tartani a múltnak azon hagyományait is, a melyek a parlamenti kormányformát s a magyar állam megszilárdulását lehetetlenné tennék; mintha a parlamenti rendszer, a melyért e nemzet a csatatéren szintűgy, mint később a passiv ellenállás napjaiban két év- tizedet átküzdött, nem is nemzeti szabadságunk és önállósá- gunk palladiuma volna, hanem közszabadságunkra nézve a legnagyobb veszélyt rejtene magában, a melynek ellenében védsánczokról kell gondoskodnunk.

A téveszmék sorában, a melyek a kérdés helyes meg- oldását annyira megnehezítik, nagy szerepet játszik az is, hogy megszoktuk az autonomia lényegét a hivatalhajhász- tatban, a tisztviselők választásában, a korteskedésben keresni. Nem állítjuk ugyan, hogy a hivatalviselés s a választási jog nem foglalhatnának helyet az autonomia alkatrészei között, de semmi esetre sem képezik annak lenyeges és nélkülözhetet-

len alkatreszeit. A valódi önkormányzat súlypontja nem ezekben, hanem a közérdekek iránti meleg érdeklődésben, a közügyek kezelésének szigorú ellenőrzésében, főleg pedig a közszellem folytonos ébrentartásában s fejlesztésében fekszik.

A közigazgatás reformja nehéz problema marad mindaddig, a míg e téveszmék, balítéletek és felreértések békőiből meg nem szabadulunk — mindaddig, a míg mereven elzárkózunk az újkor fogalmai elől s az új Magyarországot, a melyet az 1848-ki törvényhozás elvben proclamált, a múlt fogalmainak segélyével akarjuk megteremteni.

De hát szellőztették-e a képviselőház vitái e kérdéseket? Közeledtek a különböző pártáryalatok egymáshoz? Vagy kifejtették követeléseik lényegét? Megjelölték-e a határokat, a melyek álláspontjokat egymástól elválasztják? Kimutatták-e az állami administratio hívei, hogy az, a mit az állam s egy erős központi hatalom számára követelnek, érintetlenül hagyja a helyes, a józan értelemben vett megyei önkormányzatot? Vagy viszont az úgynevezett autonomisták megmagyarázták-e, mit értenek a megyei önkormányzat alatt s mint vélik az állam elengedhetetlen igényeit az önkormányzat érdekeivel kiegyeztetni? — Mindebből nem történt semmi, a hosszú vita e tekintetben legszerényebb várakozásunkat sem elégité ki, nem nyújtván semmi tájékozást ama közelebbi vagy távolabbi jövőnek, a mely hivatva lesz a közigazgatási reform életbevágó kérdését egyik vagy másik irányban gyökeresen megoldani.

A kormány, felvén a balítéletekkel szembe szállni, benyújtott törvényjavaslatában hű marad a törvényhatóság ó fogalmához, a melynek alapgondolata az összes administratio vezetését, tekintet nélkül az ügyek természetére, a törvényhatóságok kezeiben hagyni. A többség tagjai hűségesen védtek a törvényjavaslatot, — az egyik azért, mert az állami administratio hívének vallotta magát, — a másik pedig épen ellenkezőleg annál fogva, mivel barátja az önkormányzatnak. Vajon melyik áryalat csalódott inkább? — Az ellenzék részéről Grünwald Béla nyitotta meg a vitát egy nagy érdekű és nagy várakozást keltő beszédben, a melyről alább még megemlékezünk. Másnap a függetlenségi párt adta be határozati javaslatát, a mely az önkormányzat sértetlenségének érdekében a kormánytól új törvényjavaslatot követel, de a melynek a kiinduló pontja

ugyanaz, a mi a szönyegen forgó javaslaté: az administratio összes területét lefoglalni továbbra is az autonom elemek a törvényhatóságok számára. Nehány nappal később Horváth Lajos lépett sorompóba egy nagyhatású beszéddel az 1870: 42. t. cz. mellett, azon egy engedményt teven az állami administratio híveinek, hogy a törvényhatóság főbb tisztviselőit életfogytiglan a kormány nevezze ki.

Későbbre tartván fön­n magunknak kimutatni, hogy ez engedmény egymagában nem adja meg azt, a mit az állami administratio alatt értünk s a mit ez által elérni óhajtunk, — e helyütt csak azt constatáljuk, hogy e naptól fogva a mérsékelt ellenzék Horváth Lajos programmja körül sorakozott s miután a kormány törvényjavaslatának alapja nem más, mint az 1870: 42. t. cz. egy kissé bővített és szerinte javított kiadásban: tehát a mérsékelt ellenzék is szintűgy, mint a függetlenségi párt, a csatát ugyanazon területen fogadta el, a melyet a kormány választott és kijelölt. E pillanattól fogva a vita alrendű kérdések körül forgott, az inkább már csak a párt-erdekerek harcza volt; s elvesztette mindazok érdeklődését, a kik ahhoz egy nagy reformkérdés tisztulási processusának reményét fűzték.

E fordulat a mérsékelt ellenzék magatartásában annál váratlanabb és meglepőbb volt, mert miután e párt jónak tartotta az állami administratio legbuzgóbb előharczosát Grünwald Bélát megbízni azzal, hogy kibontsa a párt lobogóit s foglaljon állást az ellenséggel szemközt s miután közéletünk ezen érdekes és tiszteletre méltó alakja oly kérlelhetetlen pálczát tört az 1870: 42. t. cz. fölött, — senki sem volt elkészülve arra, hogy e párt csata közben haderejének zömével más irányban oly mozdulatot tegyen, a mely az ellenfelet csak megerősíté azon hadállásában, a melyet az előcsapat oly bátran és a siker nem kis reményével támadott volt meg.

Erre annál kevésbé találunk magyarázatot, mert e szónok egyrésről lándzsát törvén az állami közigazgatás mellett, másrésről pedig éles kritika alá vevén az 1870: 42. törvénycikknek az önkormányzatra nézve veszélyes intézkedéseit, megtette az első lépést azon félreértés eloszlatására, mintha e két fogalom ellentétben állna egymással, — megtette az első kísérletet arra, hogy a két tábor hívei egymáshoz közeledjenek s egymást kölcsönösen megértsek. Beszédének tartalma

ellen csak egy kifogásunk van s ez az, hogy az elmélet terén maradt s elmulasztá kifejteni, mint vélné az állami közigazgatást gyakorlatilag az önkormányzattal kiegyenlíthetni. Mert elismerjük ugyan, hogy egy parlamenti szónoklat szűk keretébe nem férnek bele egy-egy conceptionnak mindannyi részletei, de annyit mégis megkövetelhetünk a parlamenti szónoktól is, hogy legalább tervének körvonalait föltárja hallgatói előtt. Beszédének ez árnyékoldala volt az, a mely paralyzálta annak hódító erejét. Ha társai nyomban követik őt és gyakorlati szempontból világítják meg az ő elmeletét, — a vita valószínűleg egészen más jelleget ölt vala. Fájdalom azonban épen az ellenkező történt s ugyanazon pártot, a melynek nevében Grünwald Béla az 1870:42. t. cz. mint a kormány törvényjavaslatának alapja ellen a harczot megindítá, egy pár nappal később ezen alap védelmére láttuk egyesülni.

Midőn a vita második hetének kezdetén a ház egyik legkitünőbb szónoka, Európa közigazgatási rendszereinek alapos ismereteivel fölfegyverkezve, a csatatéren megjelent, hogy a harcznak más irányt adjon, a hangulat a különböző pártok kebelében, a melyek mindannyian már határozott állást foglaltak volt el a kormány javaslatával szemközt, — új eszme számára oly kedvezőtlen volt, hogy még e kitünő szónok kísérlete is hajótörést szenvedett. A ki beszédét figyelemmel kísérte, annak lehetetlen volt észre nem vennie, hogy a mit mondott, az csak bevezetés volt ama közigazgatási rendszer ismertetéséhez, a melyet bemutatni akart, de a ház kedvezőtlen hangulatának befolyása alatt jónak látta e tervét ezúttal elejteni.

Így ő is az általánosságok terén mozgott; a szőnyegen forgó nagy kérdés kellő megvilágosításához ő sem járulhatott.

Az ezentúl a mérsékelt ellenzék soraiban történt szakadás még inkább elterelte a ház figyelmét a kérdéstől, még inkább lehetetlenné tette a föllepést mindazokra nézve, a kik objectiv szempontból óhajtottak volna a tárgyhoz szólani. A törvényjavaslat diadala, a mely különben sem vala ketes, most már teljesen biztosítva volt. A miniszterelnököt itt sem hagyta el szerencséje. Vajha szerencse volna az az országra nevezve is!

Most már a sajtónak vált kötelességévé átvenni a főladatot, a melynek a képviselőház szerencsétlen pártviszonyaink között nem bírt megfelelni, hogy egyengesse az útát a jövő

számára, hogy törekedjék kijelölni a helyes irányt, a melyben e kérdés sikeres megoldását keresnünk kell. Célunk nem akadémiai értekezést írni, — hanem fölriratunk is mutatja — kritikai visszapillantást vetni a képviselőházban e kérdésről folyt tárgyalásokra. Természetes tehát, hogy a kormány előterjesztésének kritikáját sem kerülhetjük ki. E negatív eljárásnak meg lesz pozitív haszna is, hogy legalább kimutatja azt, a mi eddigi kísérleteinkben hibás volt s a mit a jövőben kerülnünk kell; s talán a kormány s a különböző pártok eljárását bíráló fejtegetéseink közben alkalmunk nyílik saját pozitív nézeteinket is a kérdés megoldására nézve elmondanunk.

Első ellenvetésünk a kormány törvényjavaslata ellen az, hogy egy kalap alá vonta a megyei és városi municipiumokat, holott ez utóbbiak mind történelmi fejlődésökre, mind viszonyaikra s önkormányzatuk természetére és tárgyaira nézve sokban és lényegesen különböznek a megyei törvényhatóságoktól.

A megye sokáig feudális jelleggel birt s későbbi alakulásaiban is mintegy szükségből pótolta azon autonómiát, a melynek természetes fészke a község lett volna, a hol azonban akkor szabad nép és szabad községek hiányában az nem volt meghonosítható. Ellenben a szabad királyi városok szabad és autonom-képes polgárok egyesülete levén, azok autonómiája együtt keletkezett és fejlődött magokkal a városokkal.

A megyék ma is, a mióta a nép szabad lett s a községeket a törvényhozás bizonyos mérvben autonom-joggal ruházta föl, fölügyeletet gyakorolnak a községi önkormányzat fölött s mintegy közbenső közigazgatási forumot kepeznek a községek s a központi kormány között, — míg a szabad királyi városok önkormányzata csak saját ügyeikre terjed ki, főbbviteli forum hatáskörével nem bírnak s nem a megye, hanem közvetlenül a központi kormány fölügyelete alatt állanak.

A megyei köztulajdon a területén fekvő összes községek közös tulajdona, a melynek kezelése fölött szükségképen a kormánynak kell örködnie. Ellenben a városok köztulajdona kizárólag a városi egyetem tulajdona, a melyben vele senki más nem osztozik, következésképp itt a kormány beavatkozása oly mértékben, mint a megyéknél, semmi esetre sem indokolható.

Ezen kívül a városok fekvőségeikkel, mezei gazdasággal

is bírnak, a melynek czélszerű kezelését a kormány túlságos beavatkozása csak megnehezítené.

Hozzájárúl mindezekhez, hogy a míg a megyék adminisztrationalis költségeit egy részben az állam fedezi, — a városok nemcsak ily kedvezményben nem részesülnek, sőt átruházott hatáskörükben az állam teendőit is a magok költségén teljesítik; minélfogva a városok saját költségvetésök megállapításánál mindenesetre több önállóságot és függetlenséget követelhetnek, mint a megyék.

A megyékbe bármikor behozhatjuk az állami közigazgatást; a városokban — talán az államilag szervezendő rendőrség egyedüli kivételével — arra semmi szükség nincs. Ha a törvényhozás ma eltörölné is az összes megyei szervezetet, a városok önkormányzatát még akkor is illetetlenül kellene hagynunk.

Ez okból mi a városi municipiumokra nézve külön törvényt tartunk szükségesnek, a mely azok szervezetét, azok autonómiáját összes vonatkozásaiban s viszonyukat a kormánnyal szemben egészen más alapokra fektesse, mint a melyek a kormány mostani javaslatában le vannak téve.

Fő- és alaphibája azonban a kormány törvényjavaslatának az, hogy összezavarja a különböző hatalmi köröket, egy kézben összpontosítván olyanokat, a melyek rendeltetése egymást ellensúlyozni, a melyeket tehát mind a rend, mind a közszabadság érdekében egymástól mindig szét kell választani, mindig meg kell osztani.

A míg a javaslat 57. §-a a főispán hatáskörét — hiven e tekintetben az 1870:42. törvénycikkhez — úgy szabja meg, hogy fölügyeleti joggal bír autonóm ügyekben, ellenőrzés joggal pedig azon ügyekben, a melyekben a megye átruházott hatáskörben az állam helyett jár el — a javaslat összes intézkedesei ellentétben állanak e definitióval; mert a főispán beavatkozhatik az adminisztratióba, a tisztviselők egy részét ő nevezi ki, az alszolgabírókat s a kezelő személyzet tagjait egyik állomásraól a másira áthelyezheti, rendeleteket bocsáthat ki a megye tisztviselőihez, ezektől közvetlen jelentéseket követhet, őket fölfüggesztheti, elmozdithatja stb.

Ha behoznál az állami adminisztratiót a megyei intézmény föntartása mellett, akkor mindenki természetesnek fogná találni, hogy a főispán, vagy alispán, vagy megyei főnök

vagy akár mint nevezzük azt, a ki a megyékben az administratio élén állana, — igen, akkor természetesnek találnók, hogy a tisztviselőket ő lássa el rendeletekkel és utasításokkal s ezek viszont ő hozzá küldjék be jelentéseiket. Magában érthető volna az is, hogy ő lenne első sorban hivatva őrszemmel kíséreni az alája rendelt közegek eljárását, őket feleletre vonni, szükség esetén a fegyelmi vagy bűnvádi bíróság elé állítani. Csakhogy ez esetben az ellenőrzés jogát a megye autonóm elemei számára kellene föntartani, annyival inkább, mert hiszen az állam közegei fognák végrehajtani a megye határozatait is azon ügyekben, a melyek ennek autonóm hatásköréhez tartoznak.

Vagy pedig — a mit se nem óhajtunk, se kivihetőnek nem tartunk — restauráljuk a törvényhatósági rendszert az ó fogalmak szerint, a mikor az administratio vezetése az összes ügyekben a megyét illeti meg mindazon jogokkal együtt, a melyek az alapjognak természetes corollariumát képezik, — a minő a tisztviselők választása vagy kinevezése, az azokkal való rendelkezés, azok feleletre vonása, fölfüggesztése, elmozdítása stb. Ekkor ismét nem volna kikerülhető, hogy az állam képviselője a főispán, — mint ezt körülbelül az 1870:42. törvényczikk tevő — bizonyos mérvben ellenőrzési joggal ruháztassék föl már csak azon oknál fogva is, mert ez esetben viszont a megye szerezne foganatot a kormány rendeleteinek is, a melyeket ez állami jellegű ügyekben kibocsát. Ámde az administratio intézésének s az administratio ellenőrzésének jogát, e két ellentétes jogot egy kézbe tenni le, — ellenkezik az alkotmányosság tanával, a mely a hatalmak megosztásának és egyensúlyának elven alapul — és egyenesen absolutismusra vezetne.

Igaz, hogy e két külön hatalmi sphæra elkülönzésében az 1870:42. törvényczikk sem volt szigorú; de a szőnyegen forgó kormányjavaslat még jobban összezavarta azokat. S aztán nem szabad felednünk, hogy az 1870:42. törvényczikk csak átmeneti, csak ideiglenes intézkedés jellegével bírt. Már akkor is egészségesebb alapon kellett volna a megyék rendezését végrehajtani; de az akkori közhangulattal szemben ez a lehetlenséggel volt határos. Akkor az ország nagy része teljes immunitást követelt a municipiumok számára az országos kormányval szemközt. A ministeri omnipotentia rémét látta

a kormány minden törekvésében, a melynek czelja pedig nem volt egyéb, mint az 1848-ki törvényhozás egyik legfontosabb vívmányát, a parlamenti rendszert, a gyakorlati élet terére átvinni. A municipiumok a megyei önkormányzat ürügye alatt absorbeálni akarták az országos önkormányzatot; a megyek coordinációja a parlamenti kormánnyal, lön a jelszó.

Hiszen elég lesz ennek igazolására vissza vezetnünk az olvasó emlékezetét a tisztelt miniszterelnök úr 1865. évben megjelent röpiratára, a melyben azon eszmét vetette föl: hogy azon esetben, ha a municipiumok többsége valamely kérdésben ellentétbe jönne a parlament többségével, a kormány tartozik a parlamentet fölöszlatni. Nem czélzásból hozzuk ezt itt föl, mert ama röpiratnak némely nézeteit elfogadnók, s aláírnók magunk is, — hanem csak azért, hogy rámutassunk, mily eszmék uralma alatt állott akkor a közvélemény.

S e téves nézeteknek meg voltak hívei, apostolai az oppositio táborán kívül is. A föl-föllobbanó szenvedély még jobban összekuszálta a kérdés szálait. Ily körülmények közt a gyökeres megoldásra csak oly kormány vállalkozhatott volna, a mely hatalmának forrását másutt, de nem a nemzeti akarásban keresi. A parlamenti kormányoknak sem szabad ugyan a nemzeti balitételek előtt meghódolniok; szükséges, hogy mint a nemzet vezeterei a nemzeti mozgalom, a nemzeti haladás élén álljanak; annak vezetői s irányadói legyenek, — de a kedvezőtlen viszonyok hatalma néha nekik is megállapodást parancsol s a politikai eszély megköveteli tőlük, hogy az eszmék tisztulására, a szenvedélyek lecsillapulására időt engedjenek.

Ez volt helyzete ama kormánynak is, a mely 1867-ben az ügyek vezetését átvette s az akkori nehéz viszonyok közt meg kellett elégednie a megyek ideiglenes rendezésével, meg azzal, hogy elmozdítsa az útból a parlamenti kormányzás legfőbb akadályait s megmentse az egységes magyar állam eszméjét azon ellentetes törekvésekkel szemközt, a melyek akarva nem akarva conföderatív rendszerhez vezettek volna bennünket.

A mi tehát az eszmék ama zavarában, a kezdet nehézségei közt menthető volt, az ma nem igazolható többé. Általában egy korábbi törvény netaláni hibás intézkedéseit átvenni, azt mondani, hogy az alapot megtartottuk s csak a keretet

tágitottuk, ez nem történelmi fejlődés, mint azt a bizottsági előadó s a miniszterelnök elnevezék, hanem az egészséges történelmi fejlődés meggátlása, visszafejlődés, visszaesés. A valódi reform célja s értelme épen abban áll, a gyakorlati élet által kijelölt hibákat megszüntetni; ott tehát, a hol az alap bizonyult volna hibásnak, mindenek előtt ezt kell elmozdítanunk s új alapról kell gondoskodnunk.

Nem azt helytelenítjük, hogy a kormány a megyei intézmény keretében kereste a megoldást. Nem vagyunk a radicalismus barátai ott, a hol erre nincs kikerülhetetlen szükség. A történelmi intézményeknek meg van azon nagy előnyök, hogy erkölcsi alapjuk a megszokás, sőt a legtöbb esetben a nép rokonszenve, tisztelete. Ezeknek tehát a mérsékelt haladás nem izen harcztot — mindaddig, a míg átalakításuk a kor igényeihez képest lehetséges. Ismételjük, nem azért vádoljuk a kormányt, hogy a közigazgatás rendezésénél nem akart *tabula rasát* csinálni a megyékből, hanem megbocsáthatatlan tévedését abban találjuk, hogy a míg formailag túlságos ragaszkodást látszik föltüntetni ez intézmény iránt, tervezett átalakításai olyanok, a melyek csak compromittálják azt s a melyek egy részről nem felelnek meg a jó közigazgatás követelményeinek, más részről pedig lényegökben támadják meg a közszabadság némely biztosítékait.

Mihelyt a kormánynak nem volt bátorsága az állami jellegű ügyek vezetését kivenni a törvényhatóságok hatásköréből, a tövényjavaslat fönnebb kiemelt és a közszabadságra nézve legveszélyesebb fő és alaphibája, tudniillik a különböző hatalmi sphærák összezavarása nem volt többé kikerülhető. Innen van, hogy az, a mit a törvényjavaslat nyújt, sem állami administratio, sem megyei önkormányzat. Egyiket tönkre teszi a nélkül, hogy megteremtené a másikat. A míg a központi hatalom számára nem biztosít erőteljes megbízható közigazgatási apparátust, másrészről elvonja a megyéktől egy részét azon jogoknak is, a melyek birtokában mi azokat a közszabadság érdekében minden körülmények között meghagyatni óhajtjuk. Erély és rend helyett csak önkényt, kellő harmonia helyett még nagyobb disharmoniát hoz intézményeinkbe; hogy az állam jogait megóvja, a főispáni hatalmat beviszi az autonomia hatáskörébe is s ez által közel hozza azon veszélyt, hogy a közügyek iránti érdeklődés, a mely

ügy is lassú haldoklásnak indult — látva vergődésének siker-
telenségét, végkép letegyte a fegyvert.

Akár mint vélekedjék valaki az 1870 : 42. törvényczikk-
ről, akár sokalja, akár pedig keveselje azon autonóm jogokat,
a melyeket az a megyék számára főnhagyott, de annyi kétség-
telen, hogy a kormány törvényjavaslata még szűkebb korlátok
közé szorítja azokat. A már fölhozottakon kívül még csak né-
hány példát idézünk e czélra.

Hogy a független autonóm elemek befolyását még jobban
ellensúlyozza, a megyei közgyűlésbe egy csapat új tisztviselőt
visz be tanácskozó és szavazati joggal, a kiknek eddig ott nem
volt helyök s a kiknek sorsa többé-kevésbé a főispántól függ.

Az állandó választmány levén azon testület, a mely a
közgyűlés elé terjesztendő ügyek tárgyalását előkészítette s ez
által az elintézés módjára nézve útmutatást, irányt adott, s
ez állandó választmány élén eddig mind a megyékben, mind
a szabad királyi városokban a törvényhatóság, a közönség
bizalmi férfia, az alispán s a polgármester állván, a törvény-
javaslat a függetlenség eme közvetett biztosítékát is elveszi,
a midőn az állandó választmány élére elnökül a főispánt
állítja oda.

Eddig, ha időközben váratlanul valamely rendkívüli ese-
mény vagy kérdés merült föl, a mely a törvényhatóság gyors
intézkedését követelé, vagy — a mennyiben az intézkedés
joga a törvényhatóság hatáskörén kívül esik — szükségessé
tette, hogy a municipium a közvélemény mérlegébe vesse sza-
vát, a kormányhoz vagy országgyűléshez a főnforgó kérdésben
petitiót intézzen s ennek támogatására a testvér-municipiu-
mokat is fölhívja, eddigelé ily rendkívüli esetekben a törvény
az alispánokat s a polgármestereket fölhatalmazta rendkívüli
közgyűlés egybehívására. A törvényjavaslat e jogot elveszi az
alispánoktól és polgármesterektől azon egy eset kivételével,
ha főispán nincs vagy teendőiben akadályozva van. S mint-
hogy a törvényjavaslatban hiában keresünk oly szakaszt, a
mely a főispán jogát a rendkívüli közgyűlés egybehívására
vagy megtagadására szabályozná, tehát megtörténhetik, hogy
egyik vagy másik municipium a legvitalisabb kérdésben sem
határozhat, vagy nyilatkozhatik, avagy hogy petíciója oly
időben érkezik az országgyűléshez, a mikor ott a kérdés már
a bevégzett tenyek sorába lépett.

Az autonomia szempontjából a javaslat azon intézkedése sem czélszerű, a mely a bizottsági tagok mandatumának tartamát hat évről tíz évre terjeszti ki, minthogy ez csak a cliques-uralomnak kedvez s a közügyek kezelésére s ellenőrzésére nevezve bizonyos körök monopoliumát fogja meghonosítani.

Természetes tehát, hogy e javaslat nem elégítheti ki se az úgynevezett municipalistákat, se pedig az állami közigazgatás híveit. Amazokat nem, mert hiszen a törvényhatóság attributumait megtizedeli; az állami közigazgatás higgadt híveit pedig azért nem, mert ezek csak az állami jellegű ügyeket reclamálják az állam számára, ellenben az autonóm jogokat tiszteletben akarják tartani. E javaslat csak azoknak tetszhetik, a kik annak segélyével, a főispáni hatalom túlságos kiterjesztésével uralkodni akarnak nemcsak az állami jellegű, hanem az autonóm természetű ügyek terén is.

Ha súlyt helyezünk az autonomiára, akkor nem szabad azt ily intézkedések által üres fictióvá tennünk, mert ez minden komoly férfiút, a kinek nincs kedve egy bábú szerepére vállalkozni a főispán kezeiben, lassanként visszavonulásra kényszerítene a közügyektől. Félni lehet, hogy ha a törvényhozás kül- vagy belügyi akadályok miatt még sokáig késnek a megyék végleges rendezésével s az autonóm jogok szabatos biztosításával, a közügyek iránti érdeklődés, a most alkotásban levő törvény nyomása alatt annyira kihál a megyékben, hogy azt az utánunk következő nemzedék, ha akarná is, alig lenne többé képes új életre ébreszteni, s így lassanként kifejlenének hazánkban egy merev, centralisticus közigazgatási rendszer, meg merevebb és túlhajtottabb a francia prefektrendszerrel, a melyről a történétirók majdnem egyhangúan azt mondják, hogy a francia nemzetet egyik forradalomból a másikba kergeté.

S épen azért kettős okunk van sajnálkozni azon, hogy a kormány elnöke ridegen visszaütött minden módosítványt, a mely a városi törvényhatóságokra nézve némi kivételt akart életbeleptetni, holott a politikai előrelátás azt követelné, hogy az esetre, ha a megyékben nem lennének képesek az autonóm szellem haldoklási processusát föltartóztatni, úgy az legalább a városokban találjon menhelyet.

S e helyütt lehetetlen csodálkozásunkat ki nem fejeznünk azon, hogy még oly higgadt gondolkodó fő is, mint

Zichy Antal, nemcsak szavazatával támogatta a főispáni hatalom indokolatlan túlterjesztését, sőt korábbi törvényekkel is — s e tekintetben visszament Mátyás és Zsigmond királyok korszakaira — igyekezett a törvényjavaslat túlzott intézkedéseit igazolni. Tudós hazánkfia azonban feledte, hogy Zsigmond és Mátyás korában az oligarchia ellen, a mely akkor versenyzett a királyi hatalommal, ez utóbbi a középnemesség szövetségében keresett támaszt és ellensúlyt s a főispán e szövetségnek volt kapcsa, képviselője. A megyék akkor kezdtek kibontakozni feudális jellegökből, akkor lőn a megyei autonómiának megvetve első alapja. Minél inkább kifejlődött később a megyei autonomia vagyis a középnemesség befolyása, annál inkább háttérbe szorúlt a főispáni hatalom, míg végre az a gyakorlati életben alig volt egyéb pusztá méltóságnál. A közszabadság, sőt a nép védelmet is az oligarchiával szemközt azontúl a megye vette át.

De habár igaza van a tudós képviselőnek abban, hogy a míg a főispáni hatalom Zsigmond és Mátyás alatt erős lábon állott, a mi annyit, tesz, hogy a míg a királyi hatalom és a középnemesség közötti szövetség az oligarchiát féken tartotta, az állam hatalma és tekintélye fokról fokra emelkedett, ellenben a mint e szövetség Ulászló és II. Lajos alatt meglazúlt, az állam az oligarchia martaléka és áldozata lett: kérjük, mi következtetést lehet ebből a jelenre nézve levonni? Az oligarchiának ma sokkal szerényebb vágyai, szenvedélyei vannak, semhogy versenyre akarna kelni a királyi hatalommal; a főispáni hatalom túlságos kiterjesztése tehát ma csak azon osztály rovására történék, a mely hajdan a királyi hatalomnak szövetségese volt az oligarchia ellen, s miután ez osztály a maga jogait a néppel is megosztotta, most már a közszabadságot támadná meg.

S még nagyobb mérvben lepett meg bennünket az, hogy az ellenzéknek mindkét árnyalata a kormány javaslatát oly oldalról vette ostrom alá, a melyen az ellenfél a támadást legbiztosabban visszaverheté s hogy ez által csak megkönnyítette a kormány diadalát. Mert említettük már, hogy a kormány az 1870 : 42. törvénycíkket vette alapúl törvényjavaslatában, vagyis a törvényhatóság ó fogalmából indult ki, a melynek alapeszméje a közigazgatás vezetését, annak összes területén, tekintet nélkül az ügyek különböző természetére,

meghagyni továbbra is a megye kezeiben. Ugyanezen alapon állott a két rendbeli ellenzék is. Sőt még azon eszmében is megegyeztek a kormánylyal, hogy a törvényhatóságnak ama széles jogkörével szemközt okvetetlenül szükséges a főispánt, mint az állami hatalom képviselőjét, bizonyos mértékben a fölügyelet jogával fölruházni. Csak e jog mértékére, határaitra nézve tértek el egymástól. A kormány azt mondta: én biztosítékokat követelek az iránt, hogy a főispán fölügyeleti joga ne maradjon írott malaszt, ne legyen hatálytalan. S ebben a kormánylynak elvileg teljesen igaza volt. Ellenben az ellenzék mindkét árnyalata azt vitatta, hogy az, a mit a kormány a főispáni fölügyeleti jog hatályosságának érdekében kíván, túlságos s az megcsontítja a közszabadság biztosítékait. S erre nézve viszont egy értelemben vagyunk az ellenzékkel. S a nehézség épen itt fekszik; épen ez az, a mi — mint cikkünk elején mondtuk — a problémát megoldhatatlanná teszi. Nincs az az ember, a ki helyesen meg tudná vonni a határvonalat, a melyen innen a főispán fölügyeleti joga hatálytalan maradna, a melyen túl az viszont a közszabadság megbénításával járna. Ha elkülönítenők egymástól az állam és az autonóm jogok hatáskörét, mindkettő úr lehetne a maga területén. De mi makacsúl ragaszkodunk megrögzött balfogalmainkhoz. Nem akarunk lemondani azon jogról, hogy az autonóm megye vezesse az összes közigazgatást, s az eredmény az, hogy a tisztán autonóm jogok önálló gyakorlása is kisiklik kezeinkből. Így teljesül ama magyar közmondás: sokat markol, keveset fog.

Az, a mit Horváth Lajos fölvetett, hogy a columnalis tisztviselőket nevezze ki az állam, legfőlebb csak azt eredményezhetné, hogy megjavítaná az anyagot, a melyből a tisztviselői kar kikerül, de a kérdés magvát nem oldaná meg, az összeütközésnek állam és autonomia között nem venné elejét.

Ez alaphibákon kívül vannak a törvényjavaslatnak még némely intézkedései, a melyek méltó aggodalmat támasztanak bennünk.

Az ellen, hogy a törvényjavaslat a megyei tisztviselők egy részét elvonja a választás alól, nekünk, a kik az állami adminisztrációt sürgetjük, nem lehet elvi kifogásunk. Meggyőződésünk, hogy mindaddig, a míg a megyei tisztviselők állása a koronként visszatérő választások esélyei ellen biztosítva

nem lesz, komoly törekvésű, önérzetes férfiakban nem fogunk ösztönt kelteni, hogy a közigazgatás terén vállalkozzanak a közügyek szolgálatára. De nem helyeselhetjük azt, hogy a kormány a kinevezés jogát nem tartotta fön­n magának, hanem ezt a főispán kezeibe tette le, a ki a helyi cotteriák befolyása alól nem mindig képes magát emancipálni.

Az áthelyezés jogát sem akarjuk kétségbe vonni; de mivel szolgálati pragmaticánk nincs, annak eseteit és föltételeit a törvényjavaslatban meg kellett volna állapítani. Tudjuk, hogy a folytonos vagy gyakori áthelyezés a legjobb mód valamely tisztviselőt hivatalából kizaklatni vagy pedig anyagilag tönkre tenni. Tanácsos, sőt szükséges lett volna tehát a törvényjavaslatban legalább annyit kimondani, hogy az áthelyezés költségeit az esetben, ha azt az állam vagy a megye közigazgatási érdekei igénylik, az állam s illetőleg a megye megtéríteni tartoznak.

A törvényjavaslat homályos, elmosódott szövegezése még veszélyesebbé teszi azon túlságos hatalmat, a melyet az a tisztviselők fölött a főispánnak nyújt. Ott van például a 68. §. s) pontja, a mely azt mondja, hogy az alispán a főnforgó ügyekről esetről-esetre, annyiszor-mennyiszor jelentést tartozik tenni a főispánnak. Ha ez alatt az ügy összeségét értjük: nincs az országban alispán, a ki hivatását pontosan betölthetné; mert minden erejét és idejét a jelentések fogják igénybe venni. Ha pedig ama kifejezés alatt csak a nagyobb fontosságú ügyeket akarta érteni a javaslat szerzője; akkor ki fog előforduló esetben e kérdés fölött dönteni? Mindkét esetben tág kapu van nyitva a főispánnak arra, hogy hatatmát a zaklatásra használhassa föl s az alispán ellen — kivált ha az előtte persona ingrata — alkalmazásba vehesse a fölfüggesztés vagy elmozdítás jogát.

Némi megnyugvást találhattunk volna abban, ha a törvényjavaslat azon magas fokú qualificatióban nyújtana ellen­szert a hatalom szeszélyei és túlkapásai ellen, a melyet a főispántól követel s a mely biztosítékot nyújtana arra nézve, hogy az képes lesz a helyzetet tisztán fölismerni, a fölmerülő eseteket helyesen és elfogulatlanul megítélni. Ámde a törvényjavaslat megelégszik azzal, hogy a főispánt a miniszteri tanácsos rangjára emeli, de daczára annak hogy meghoztuk a törvényt a hivatalnokok minősítéséről, attól nem követel más

qualificatiót, mint azt, hogy a kormánynak bizalmi férfia legyen.

Túlságos pessimismusnak fognák talán mondani némelyek, ha a főispánról fölteszszük, hogy hatalmát önkényre használná föl. De e törvényjavaslat annyi hatalommal ruházza föl a főispánt, hogy eszményi embernek kelle annak lennie, a kit az meg nem részegíthetne. S ne feledjük, hogy valamint a halál magvát magunkkal hoztuk az életbe, úgy a hatalommal együtt születik és növekedik a visszaélés, a túlkapás ösztöne is. Minden intézmény egy-egy védmű az emberi gyarlóságok ellen s ha intézményeink szervezésében nem az emberi gyöngeségek és visszaélések lehetőségének szempontjából indulunk ki — akkor bizvást föladhathatjuk magát az alkotmányt is.

Káros visszahatást gyakorolhat a nemzeti jellemre és a politikai erkölcsökre a törvényjavaslat azon intézkedése is, a mely szerint az a főispán, a ki állását kormányválság következtében vesztette el s azt újabb kormányváltozás után, ha erre fölszólíttatnék, — nem foglalná újra el: kedvezményes nyugdíját teljesen elveszti.

Alig akadnánk fönn ez intézkedésen, ha a főispán kizárólag közigazgatási hivatalnok volna; aggályunkat azon körülmény okozza, hogy a főispán politikai egyéniség, bizonyos politikai irány képviselője.

Ha tehát újabb kormányválság folytán oly kormány jut uralomra, a melynek politikai iránya ellentétben áll a volt főispán politikai nézeteivel, ennek nem marad más választása, mint vagy megtagadni a politikai meggyőződését, vagy pedig a már megérdemlett, megszolgált nyugdíjáról lemondania.

S a törvényjavaslat ez intézkedése egyszersmind az új kormánynak is a legkényelmesebb eszközt szolgáltatja kezére, hogy egy korábbi kormány exponált politikai hívét, képviselőjét vagy politikai renegattá tegye vagy pedig, hogy nyugdíjának elvonása által állhasson rajta boszút.

Úgy hiszszük, hogy minden szabad országnak súlyt kell fektetnie a politikai jellemekre s hogy ennél fogva alaposabb megfontolást igényelt volna, mielőtt a disponibilitás e nemét, a mely másutt, más körülmények között fönnállhat, ily könnyű szerrel hazánk földébe átültették.

Mindent összevéve, a szóban forgó javaslat nem fogja

orvosolni közigazgatásunk bajait, sőt féltő, hogy azokat csak növelni fogja. Sajátságos jellemvonása az, hogy egy jobb közigazgatás biztosítékait nem a szervezet, nem a tisztviselők anyagának javításában, hanem az autonóm jogok megszorításában, mindenek fölött pedig a főispánnak személyében keresi a nélkül azonban, hogy épen ettől személyes biztosítékot követelne. Tartunk tőle, hogy nemcsak nem emeli, hanem még mélyebb színvonalra fogja alásülyeszteni közigazgatásunk hitelét és tekintélyét már csak annál fogva is, mert a legjobb erőket visszariasztja a közigazgatási szolgálattól, ezek nem igen fogván fölkeresni azon pályát, a melyen sorsuk, jövőjük először a választás esélyeinek van kitéve és másod sorban azon vékony hajszálon függ, a melyet a főispán önkénye, szezélye tart kezeiben.

Az elmondottak után méltán várja tőlünk az olvasó, hogy tüzetesebben szóljunk azon kérdéshez: vajon fönnállhat-e egyáltalában vagy minő átalakulásokkal állhatna fönn a megyei intézmény az állami administratio mellett? Vagy más alakba öltöztetve a kérdést: lehetséges-e a megyei intézményt összeegyeztetni a parlamenti rendszerrel? Kossuth Lajos, a parlamenti alkotmányok lángkeblű megalapítója, mindannyi enuntiatióiban erre határozott igennel felelt, a nélkül azonban, hogy a megoldás mikéntjére nézve valaha elmondta volna nézeteit. A sajtó is eddig agyon hallgatta e kérdést. Teljesen töretlen úton indulunk meg tehát, a midőn e fontos ügyben véleményt mondani merészlünk.

A fölvetett kérdésre igenlő vagy tagadó feleletet kell adnunk azon fogalmak szerint, a melyeket magunknak a törvényhatóságokról alkotunk.

A ki ragaszkodik a törvényhatóság ó fogalmaihoz, mindazon jogokhoz, a melyeknek a megyék 1848 előtt nem annyira törvény mint a szokásjog alapján gyakorlatában voltak; a kinek szemei előtt még mindig a régi megye lebeg, a mely egy részről bele avatkozott az ország kormányzatába, a midőn a kormány rendeleteit kivétel nélkül fölülvizsgálat alá vette s azok végrehajtását megtagadhatta, — más részről pedig a szabad királyi városok s részben némely kiváltságolt városok kivételével magához ragadta a gyámsága alá hajtott községek önkormányzatát; a kinek politikai szerelme még mindig azon a megyén csügg, a mely a törvényhozó s végrehajtó

hatalmat egyaránt a maga számára foglalta le, — azt az utasítási jog ezt pedig a vis inertiae kifejtése által; a ki az államhatalom netaláni visszaéléseinek orvoslására s megtorlására, szóval a közszabadság biztosítására nem talál más módot, mint hogy a végrehajtás egyedüli organuma a megye legyen s ez, mindazon esetekben, a hol ezt jónak látja, fölmondhassa a szolgálatot; — a ki aztán a szabadság győzelmét látja abban, ha az ellenszegülő megye a királyi biztos fővege előtt meghajol: az kénytelen vagy a parlamenti kormányformáról vagy pedig a törvényhatósági rendszerről lemondani. E két fogalom oly elvi ellentétben áll egymással, a melyeket kiegyenlíteni lehetetlen.

Ellenben a ki nem akarja a megyét az állam fölé helyezni; — a ki belátja, hogy a megyéknek ma nem lehet ugyanaz a hivatásuk szemben a parlament ellenőrzése alatt álló kormánnyal, mint volt a múltban, a mikor a kormány idegen hatalom, idegen szellem és akarat képviselője volt s a nemzetnek felelősséggel nem tartozott; a ki természetesnek találja, hogy a megyei önkormányzat visszahelyeztessék saját határai közé s visszaadja az államnak azt, a mi az államé, más részről pedig a községeknek azt, a mi a szabaddá lett néptől most már meg nem vonható; a ki a közszabadság leghatalmasabb biztosítékát nem a tetteges ellenszegülésben, hanem a közszellemben keresi s minden intézmény értékét a szerint méri, a mint az az erkölcsi erőnek, a szabadság ismeretének és szeretetének, az egészséges és éber közszellemnek ápolására, fejlesztésére és terjesztésére tért nyit, a mint elősegíti azon nagy erkölcsi hatalom megalakulását, a melyet közvéleménynek nevezünk, s a mely alkotmányos országban képes vagy visszariasztani vagy helyreütni és keményen megtorolni a hatalom minden túlkapásait: az nem csak föntarthatónak fogja mondani a megyei intézményt a parlamenti kormányforma mellett, sőt ebben a parlamentarismusnak egy megbecsülhetetlen támaszát fogja fölismerni, a melyet más nemzetek méltán irigyelhetnek tőlünk.

S e sorok írója, a ki 1841 óta a megyei életnek részint tanúja, részint munkása volt, s a ki két évtized óta foglalkozik a kérdéssel, mint lehetne a megyét, e tiszteletre méltó történelmi intézményt, új alkotmányunk keretébe beleilleszteni s öszhangzásba hozni az 1848-diki törvényhozás többi alkotá-

saival, beleilleszteni úgy, hogy mind az állam, mind a megyei önkormányzat, mind a rend, mind a közszabadság nagy érdekei egy iránt megóvassanak, e kérdés megoldására nézve ma is azon nézetben van, a melyben volt mindig. Véleménye szerint ez együttes czéloknak csak egy olyan alkotás felelne meg, a mely először a föntebb már kiemelt két külön hatalmi sphaera és másodsor az állami jellegű s az autonom természetű ügyek gondos elkülönítésén alapulna s e kettős szempontból kiinduló intézkedéseiben az állami jellegű ügyek intézését az állam közegeinek, viszont az autonom természetű ügyek fölötti intézkedés jogát az autonom elemek kezeibe tenné le.

A miniszterelnök a vita folyamán nehéz föladatnak mondta ez utóbbit, tndniillik az állami jellegű s az autonom ügyek szétválasztását. Elismerjük, nem könnyű föladat; de koránsem lehetetlen. Hiszen e külön természetű ügyeket a kormány törvényjavaslata is megkülönbözteti egymástól. Ott van a 2. §, a mely a megye hatáskörét szabályozván, fölemlíti első sorban az önkormányzatot (autonom ügyekben), másod sorban az állami közigazgatás közvetítését (állami jellegű ügyekben). Ott van a 3. §, a mely szerint a megye önkormányzati ügyekben önállóan határoz, (tehát állami jellegű ügyekben nem), és a mely a megyékben statutárius jogot csak a megye belügyeiben ad (tehát állami jellegű ügyekre nem terjeszti ki azt). S ott van az 57. §, a mely a főispánt fölügyeleti joggal ruházza föl autonom ügyekben, ellenben örködési joggal azon ügyekben, a melyekben a megye átruházott hatáskörében jár el (vagyis állami jellegű ügyekben).

S most kérdjük, mint fogja a miniszterelnök úr e törvényt végrehajtani tudni, ha már előre nem volt tisztában magával azon demarcationalis vonalra nézve, a mely a két különböző természetű ügyek között létezik?! Tehát vagy ellenmondásban van a miniszterelnök úr nyilatkozata a törvényjavaslattal, a melyet a ház asztalára tett, vagy pedig, a mit nem szabad föltennünk róla, a törvényjavaslatban foglalt megkülönböztetést már apriori csak írott malasztanak tekinté, a melyet a gyakorlati élet kinevet. De ekkor kettős oka volna a nemzetnek követelni, hogy az elválasztó vonal az állami jellegű s az autonom természetű ügyek közt a törvényben szabatosan és tüzetesen megállapíttassék, nehogy a fölmerülő

concret esetekben e függő kérdést a kormány az autonom jogok rovására dönthesse el.

A kormányelnök úr eme kifogását tehát egyáltalán nem értjük, ha csak nem abban találjuk magyarázatát, hogy önbizalma nem áll egy színvonalon tehetségeivel.

S föltéve, hogy kezdetben nem sikerülne is a határvoalat mindenben helyesen megállapítanunk, hiszen itt van a parlament, a mely azt időről-időre a gyakorlati élet útmutatásához képest rectificálhatná. S ha még hozzá vesszük, hogy a közigazgatási bíróságok sem késhetnek örökké az éji homályban és hogy ennek legfelsőbb fórumához lehetne az illetékeség ügyében a döntés jogát áttenni, úgy a képzelt nehézségek nagy részben már előre elenyésznek.

De e kitérés után menjünk tárgyunkhoz vissza.

Az állami jellegű ügyekre nézve, a melyek elintézését az állam venné át, legyen a viszony az autonom elemekből, s az önválasztotta elnökének vezetése alatt álló megyei közgyűlés között egyrészről, más részről pedig a végrehajtó hatalomnak a központi kormány által kinevezett ottani közegei között ugyanaz, vagy legalább analog ahhoz, a mely a kormányzat legfőbb rétegében fönnáll a parlament s az ország-kormány közt. Valamint a parlament csak törvényeket alkot, de nem hatol be a miniszteri bureauba, nem avatkozik közvetlenül az administratióba, hanem azt csak interpellatiók, indítványok s határozati javaslatok alakjában ellenőrzi, miért ne foglalhatná el e hatáskört az autonom megyei közgyűlés is szemben az állam közegeivel? Az analogia csak ott szenvedne eltérést, hogy a míg a parlament határozata itt döntő befolyást gyakorol a miniszter állására, a megyei közgyűlés a főforgó sérelmet vagy a kormány vagy pedig az országgyűlés elé terjesztené. De már maga ez ellenőrzés oly jog volna, a melynek erkölcsi értékét és hatályát nem lehet eléggé méltányolnunk.

A mi pedig az autonom természetű ügyeket illeti, ám tartsa meg a megye statutarius hatalmát, tartsa meg, a költségvetés megállapításának, a megyei közvagyon fölötti intézkedés s a megye hatáskörébe eső ügyek elintézésének jogát; de az intézkedés végrehajtását engedje át a központi hatalom organumának, fönmaradván ezekre nézve is a végrehajtás ellenőrzésének joga.

E mellett természetesen illetetlenül kellene hagynunk

a megyei közgyűlés azon jogát, hogy tanácskozásai körébe bevonja az országos ügyeket is, a levelezési és petitionális joggal együtt; valamint kellő befolyást kellene neki engednünk a fegyelmi s esetleg az első fokú közigazgatási bíróságok megalakítására is, a míg ellenben az országgyűlési képviselőválasztások vezetésének jogát kizárólag és egyedül az autonóm elemekből alakult közgyűlés számára kellene föntartani.

Így fönnállhatna a jövőre is e történelmi intézmény eddigi hatáskörének az új viszonyok által követelt átalakításával, csupán csak azon jogairól mondván le, a melyek az állam funkcióit megbénítnák s a parlamenti kormányrendszert lehetlenné tennék. Ez, a mellett, hogy megmentené a helyes értelemben vett önkormányzatot, egyszersmind oly erkölcsi befolyást biztosítana az autonóm elemeknek az országos ügyekre is, a mely a közszellem fokozatos emelkedésével mindinkább érezhetővé válnék.

Nem állítjuk mi, hogy ez volna a jó közigazgatásnak egyetlen lehetséges rendszere. Volna egy más, a mely szintén a hatalmi sphaerák egyensúlyának elméletén alapúlna, például ha átvinnök a megyékbe a városi tanács intézményét ezt egy részben állami közegekből, más részről pedig autonóm elemekből állítván össze, s a közigazgatás terére tartozó összes ügyek elintézését, tekintet nélkül azok állami vagy autonóm jellegére, s a végrehajtás vezetését e testület kezeibe tennök le. Csakhogy e rendszer keretébe már nem férne bele azon fogalom, a melyet mi a megyéhez kötünk, úgy, hogy ha a magyar közjognak ezen specialitását továbbra is föntartani és egészséges, összhangzatos életszerv gyanánt az új magyar alkotmány organismusába bele akarjuk illeszteni, erre alig kínálkozik más rendszer, mint a melyet főbb körvonalai-ban itt bemutatni bátorkodtunk.

Lesznek bizonyosan mind a régi municipalisták, mind pedig az állami administratio híveinek táborában túlzók, a kiknek helyeslését e javaslat nem fogja megnyerni. Amazok azt fogják mondani: az a megye, a melynek hatásköre csak az autonóm ügyek szűk korlátai közé lenne szorítva, a melynek kezeiből az állami ügyek intézését és végrehajtását kivesszik, nem a régi megye többé, az megszűnt politikai hatalom, megszűnt a közszabadság védbástyája lenni s mint ilyen nem bírja lelkesedésünket. Emezek pedig azzal vetik vissza javas-

latunkat, hogy a megyék ama szűk hatáskörrel, a mely nekik az új viszonyok közt jutott, annyival inkább fölöslegesek, minthogy az autonom ügyek kezelését sokkal természetesebb és indokoltabb a községek hatáskörébe áthelyezni, az országos ügyek megvitatásának szempontjából pedig a megyei gyűléseket eléggé pótolhatják úgy, mint más szabad országokban, a meetingek.

Amazoknak részben igazuk van. Igazuk van abban, hogy az általunk tervezett megye nem volna többé az, a mi az 1848 előtti megye volt. De a mai indefiniált vagy legalább rosszul definiált megye még kevésbé az. — A ki a régi megyét halottaiból föl akarja támasztani, az akaratlanul és öntudatlanul is az 1848-diki törvényhozás legfontosabb alkotásait, annak szellemét és irányát támadja meg. Az, a mit a mit a megyék átalakítása körül még tennünk kell, csak folytatása annak, a mit az 1848-diki törvényhozás megkezdett. Ugyanazon kérlelhetetlen logikánál fogva, a mely a népképvisellel s a parlamenti kormányval szemközt megszüntetete a megyék követ-utasítási s követ-visszahívási jogát s a mely később kényszerítette a megyéket az igazságszolgáltatás vezetését, mint állami jogot az 1848-diki alapokon constituált államnak átengedni, ugyanazon kérlelhetetlen logikánál fogva kell, hogy a megyék a közigazgatás terén is visszaadják az államnak azt, a mi az államé. S habár a kizárólag autonom ügyekre szorító hatáskör szűkebb lenne is annál, a melyet ma még birni látszanak, de a törvény által szabályozott és biztosított önállóságuk ama hatáskörben mégis többet érne mai helyzetöknél, a melynek zürzavarában illetékességek még az autonom ügyekben is legtöbbsnyire csak színleges.

Igazuk van a régi municipalistáknak abban is, hogy a megyének az új keretben nem szántunk tényleges, legalább nem szántunk közvetlen politikai hatalmat. Ezt elvesztette a törvényhozás terén már az utasítási jog megszüntével s a végrehajtás terén részint lemondott arról már az 1869 : 4. törvényczikk által, részint pedig le kell mondania róla a jövőben azon állammal szemközt, a melyet 1848-ban alkotott, a mely törvényhozó hatalomnak csak a népképviselőten alapuló parlamentet ismeri el, s a melynek végrehajtó hatalmáról az 1848 : 3. törvényczikk 3. §. azt mondja, hogy azt ő felsége a felelős miniszterium által gyakorolja. Ezekkel szemközt tehát

concurrrens hatalmakat sem a törvényhozás, sem a végrehajtás terén fölállítanunk nem szabad. De azért a megye nem szűnt meg közvetett erkölcsi hatalom lenni s e hatalom mérve, ereje, befolyása azon életképességtől függ, a melyet a végrehajtás ellenőrzése s az országos ügyek megvitatása körül ki fog fejteni.

Nem kell messze visszamennünk, elég azon országos mozgalomra rámutatnunk, a mely épen a szóban levő törvényjavaslatnak a birói függetlenségbe ütköző intézkedései következtében keletkezett s a melynek nagy része volt abban, hogy a kormány a tárgyalás folyama alatt azokat visszavonta. Ez elég világosan igazolja, mily hatalom rejlik alkotmányos országban a közvéleményben, ha az a döntés perceiben ellenállhatatlan erejével a csatatéren megjelen.

Ha tehát semmi más joggal nem birna is a megye, mint azzal, hogy a közügyek kezelését ellenőrizheti, hogy országos érdekű kérdéseket vitatás alá vehet, hogy véleményét, megállapításait ily kérdésekben a testvér municipiumokkal közölheti, hogy kérvényezhet kormányhoz s a törvényhozáshoz, e jog egymagában is elég volna arra, hogy megbecsülhetetlen intézménynyé tegye a megyét, mint a mely sorompót nyit a tehetségnek, ápolja és edzi a közszellemet, féken tartja a hatalom túlcsapongásait, jelzi a netaláni veszélyt és szükség esetén talpra hívja a közvéleményt.

De természetesen ide közszellem kell. Az alkotmány egy holt gépezet, a mely szintűgy szolgálhat a nemzeti szabadság biztosítására, mint annak eltiprására a szerint, a mint azt a nemzeti közszellem kezeli, vezeti. A történelem nem egy példát mutat föl annak igazolására, hogy a népek legszabadabb alkotmányukat arra használták föl, hogy békóba verjek saját szabadságukat. És ez mindenütt az erkölcsök súlyedésének, a nemzeti közszellem hanyatlásának korszakaiban történt. Az intézményeket úgy kell szerveznünk, hogy azok szabad fejlődést biztosítsanak a közszellemnek; de a hol ez utóbbi hiányzik, ott a legtökéletesebb intézmények sem menthetik meg a nemzetet, ott az alkotmányos szabadság hasonlít a szüette tölgyhöz, a melyet ketté törhet a legelső vihar.

Azoknak pedig, a kik az állami adminisztráció mellett fölöslegesnek vélik a megye önkormányzatát autonóm ügyekben, a melyeket inkább óhajtanának a községek hatáskörébe

átteni, azt feleljük: hogy ha ma eltörölnék a megyét, holnap már egy újabb alkotásról kellene gondoskodniok, a mely azt pótolja s a mely az állam nagy gépezetében közvetítse az érintkezést a központi kormány s az ország községei között s hogy még évtizedek telhetnek el, a míg községeink értelmisége azon színvonalra emelkedik, hogy kebelökben az önkormányzatot oly széles alapra fogjuk fektethetni, a mely az önkormányzat fogalmának szigorúan megfelel.

S a mi a meetingekre való utalást illeti, mint a melyekkel megyek politikai vitatkozásait helyettesíthetni vélik, noha a gyülekezési jogot s így a meetingeket is a közszabadság alapföltetelei közé soroljuk, mindamellett nem hiszszük, hogy a meetingek, a melyeken néha a legszélsőbb szenvedély ragadhatja kezébe a gyeplőt akár czelszerűség, akár tekintély és politikai súly tekintetében kiállhatnak a versenyt a megyei közgyűlésekkel, a melyek — hogy úgy mondjuk — a törvény által rendezet meetingek jellegével bírnak s a hol inkább az értelmiség, a mérséklet elemei, a begyakorolt politikai erők, a közvélemény által elismert jellemek adnak irányt. Más szabad országok talán épen szükségből, talán épen azért folyamodtak a meetingekhez, mert intézményeik sorában hiányzott az, a mit mi a megyékben bírunk. Furcsa dolog volna tehát s valóban vak majmolás, egy történelmi intézményt elejtenünk oly valamiért, a mi másutt épen e hiányzó intézmény surrogátumát képezi.

A magyar faj mindig szabadságszerető nemzet hírében állott. Azon érdemünkön kívül, hogy hazánk nyitva állott a nyugoti műveltség áramlatának, főleg szabadságszeretetünknek köszönhetjük azt, hogy maiglan létezünk, köszönhetjük annak, hogy érzékünket, ragaszkodásunkat és hitünket a szabadság iránt a sors legnagyobb csapásai közt, az absolutismus leggyászosabb napjaiban sem veszítettük el, hogy intézményeinket bármi hézagosaak voltak is különben, de mindig a szabadság friss, eltető szellője járta át. Alig követhetnénk el vegzetesebb politikai hibát, mint megtámadnunk intézményeink szervezésénél fajunk e legkiválóbb, legbecsesebb jellemvonását. El kell tehát itélnünk minden olyan kísérletet, a mely a rendezet közigazgatás igényeinek a megyei intézményolya-tén átalakítása által akarna kielégítést szerezni, hogy elzárja attól a szabadság friss levegőjét.

Vajha kiemelkednénk valahára baliteleteink nyűgéből, az eszmék zavarából, hogy e törvényt minel előbb sikeresebb alkotás, s az ideiglenes állapotot, a melynek az csak gyarló prolongátióját képezi, közigazgatásunk végleges, gyökeres és korszerű rendezése váltaná föl, kedvezőbb az állami exigenciákra s a közszabadságra nézve egyaránt.

Politikai lelkiismeretünk nem engedi czikkünket befejeznünk a nélkül, hogy még egy reflexiót ne tegyünk. A megyékben nagyrészt még mindig azon osztály döntő befolyású, a melyet legújabbban gentrynek szokás elnevezni. Akkor tehát, a mikor a megyei önkormányzat érdekeiben emelünk szót, tulajdonképen a gentry jogai mellett lépünk sorompóba. És mégis mi történik? Azon törvényjavaslatot, a mely a megye autonóm jogaival oly mostohán bánik el, ugyanazon képviselőház szavazza meg, a melynek padjait kilencz tized részben még mindig a gentry foglalja el!

Komoly politikusainknak, a kiknek czélzataik érdekében a közélet tényezőit is számba kell venni, méltó tárgy az elmélkedésre!*)

HORVÁTH BOLDIZSÁR.

---

*) Szívesen közöljük ez értekezést nemcsak azért, mert szerzője a magyar közélet egyik kitünő bajnoka, de azért is, mert a szóban forgó törvényjavaslat csak ideiglenesen s nem véglegesen oldván meg a törvényhatóságok rendezésének kérdését, a jövőre nézve óhajtott minél behatóbb eszmecserere. Hogy a véglegesebb megoldás most nem történt meg, hibáztatja az értekező, de a képviselő- és főrendiház vitái csakugyan meggyőzhettek bennünket arról, hogy a kérdés végleges megoldása még nem érett meg. Ez ideiglenes megoldás eléggé kielégíti a jelen szükségéit s részint megerősíti, részint föntartja mindazt, a mit az értekező oly fontosnak tart: az állami ügyek elintézésének biztosítékát, a tisztviselők ellenőrzését, a vitatkozási és fölirati jogot. Az igaz, hogy az állami és önkormányzati sphaerákat szabatosan nem különíti el, de ezt az értekező is csak általánosságban teszi, pedig főleg a részletek szabatos kifejtésétől függ javasolt tervének életrevalósága.

Szerk.

MOZART VÉGPERCZEI.

Festette Munkácsy Mihály.

Az 1870—71-iki franczia-német háború alatt, midőn a német fegyverek egyik győzelmet a másik után aratva, dicsőségek fényében úsztak, a német főhadiszálláson megjelent Wagner Richard és látogatást tett Bismarcknál. A beszélgetés folyamán a zeneszerző önmagát párhuzamba helyezte a kanczellárral. «Mi ketten vagyunk — így szólt körülbelül — herczegséged a német egységnek és én a német zenének megalkotója.» Bismarck nyugodtan meghallgatta, azután tetőtől talpig végig mérve, megfordult és egy szó nélkül ott hagyta a furcsa látogatót.

Nem tudom, vajon ez igazán megtörtént-e; de annyira jellemző, hogy bizonyára beválik jó adomának is, a mennyiben az adoma, ha jó, akkor egyszersmind jellemzőbb és látszatra nézve igazabb magánál a valóságnál. Másként nem is lehet, minthogy az adomának nem az a föladata, hogy meséljen, hanem hogy, esetleg a történeti hűség rovására, valamely igazságnak adjon kifejezést.

Ilyen a mi adománk is. Értéke nem abban áll, hogy talán világot vet Bismarckra vagy Wagner Richardra; a mi benne jellemző, sokkal általánosabb érvényű. És miben áll ez? Lapozzuk végig a könyveket, melyek az emberi műveltség történetével foglalkoznak, s azt találjuk, hogy eddig egy nemzetnek nagysága sem nyilvánult a zenében. Sőt kénytelenek vagyunk bevallani, hogy azon kor, melyben a legnagyobb zenei alkotások létre jöttek, az illető nemzetek történetében nem tartozik a legdicsőbbek közé. Az olasz nemzet akkor jut-

tatta virágzásra a zenét, midőn kimerültsége a legnagyobb fokra hágott, s mint nemzet úgyszólván meg volt semmisülve. A németekről pedig elmondhatjuk, hogy Wagner zenéje daczára lettek nagygyá nemzetileg.

E műveltségtörténeti tény természetes magyarázatát abban találjuk, hogy a zene egyik nyilvánulási módja ugyan az ember szellemi életének, de csak is az érzelmek körére szorítkozik, s ott is legegyszerűbb alakjában szolgál természetes és közvetlen tolmácsul, minthogy eszközei, a hangok, elvont természetűek, eszmék kifejezésére nem alkalmasak, másrészt pedig a szövevényes fejlettségű zene oly érzelmeket kelt, melyeknek a valóságban nem találjuk meg egyenértékét. Már pedig a népek nagysága soha nem jár a felhőkben, hanem mindig a reális valóságban bírja alapját.

Mozart a zeneszerzés legnagyobb alakjainak egyike, igazi teremtő elme, életének 36-dik évében halt meg, s rövid pályafutása alatt 626 művet írt. De Munkácsy, midőn ama rövid élet végperceit választá legújabb képeinek tárgyául, úgy tett, mint Bismarck, a ki hátat fordított Wagner Richardnak, nem tekintette történeti alaknak Mozartot, s végperceit nem történeti fölfogással állítja elénk. Ennek megfelelően a képírói ábrázolás azon eszközeit, melyek a nagy esemény hatásának tényezői: az alakok nagyobb sokaságát, a csoportokat s ezekkel együtt a mesterségesebb szerkesztést mellőzte. Itt nincsenek tömegek, nincs szerkesztés. Összesen tizenegy alak van a képen, s azok sincsenek mesterségesen elrendezve, hanem úgy foglalják el a tért, a mint a véletlen épen összehozta. Sőt az egyes alakok sem mutatják a szenvedélyek erőteljesebb lüktetését vagy elmélyedést önmagokban, vagy a gondolkodásnak élénkebb működését; hiányzik a szellemi tevékenység mozzanata, annak erélyesebb kifejezése. Egészen esetleges külső körülményekből származó okok követelik, hogy a kép méltatásánál ennek jelzésére különös súlyt fektessünk.

A kép épen olyan nagy, mint a mester egy korábbi műve, mely Milont ábrázolja, a mint leányainak tollba mondja az *Elveszett paradicsomot*. S mert a két képnek nagysága megegyezik, általán az a vélemény, hogy ez utóbbi az előbbinek párja. Nagyság tekintetében igen, de egyébként nem. A Milton-képen a költő alakját a gondolatok világába

elmerülten, a szellemi tevékenység momentumában, jellemezte a művész. Ez az ábrázolásnak eszmei tartalma. Igaz, hogy ebben a képben sincs meg a történeti ábrázolás ismérve, sem hűség, sem nagyszerűség tekintetében. Csak négy alakot látunk, s nincs rá ok, hogy azok miért legyenek Milton és leányai. Mindazáltal a megvakult költő gondolkodásának érelyes jellemzése, az ábrázolást még is kiemeli a köznapi élet nagy általánosságából.

A Milton-képnek szerkezete az alakok kevés számánál fogva egyszerű s önkénytelenül is számítás látszik az elrendezésben, azt a benyomást teszi. A Mozart-kép nem csak egyszerű, hanem keresetlen, majdnem pongyola. Azonkívül kifejezés tekintetében egészen a köznapi élet köreben marad, nincs benne legkisebb olyan mozzanat, mely abból kiemelne. A művész egészen köznapi élet jelenetének fogta föl. Valaki, a ki Mozart egykorú arczképét bírja, azt állítja, hogy az arczban nagy a hasonlóság. Szívesen megengedjük, de se ez, se a többi részlet történeti hűsége még nem adja meg a képnek a történeti ábrázolás jellegét. Hiányzik belőle az a momentum, a mit a Milton-képen a költő alakjában fölismerünk. Emitt énekeseket látunk, egy alakot, a ki a zongorán játszik, egy másik alakot, a kinek ereje már egészen kifogyott, bágyadt és részvétlen, szelleme nem működik többé, s a mennyiben a művész a pathologiai jellemzést is kerülte, egészen kifejezés-telen; a nő, a ki a háta mögött ül, melabús; a zsebkendő a kezében arra utal, hogy előbb sirt is, de most a zene befolyása alatt van, annak hatása üdülést nyújt neki, mintegy kipiheni fájdalmait. A többi az mellékes alak, nem tényezője a kifejezésnek. E szerint az ábrázolás, a köznapi életből vett képek módjára, ezt a címet is hordhatná: *Zenélő társaság*. Épen úgy, mint Gonzalès Coques gyönyörű képe az országos képtárban. Azelőtt ez a kép is *Van Eyck családja* címet hordta, de az ábrázolás tárgyának általánosságát számba véve, ma már megelégszünk az általánosabb címmel. Hogy a Mozart-képen van egy beteges ember alakja is, az mit sem változtat a dolgon. Megjegyezzük még, hogy Gonzalès Coques képén, daczára hogy sokkal kisebb alakú, jóval több a compositio, mint a magyar mester legújabb festményén.

Mozart irodalma megfelelőleg a kiváló helynek, melyet a zeneszerzés fejlődésében elfoglal, igen nagy; életiróinak száma

szinte végtelen. Ez utóbbiak, noha a részletekben egymástól eltérnek, kivétel nélkül megindítóan ecsetelik élete legutolsó napjait. 1791 júliusban rövid néhány havi munka után befejezte a *Varázsfuvola* két fölvonásos operát. Egészsége azonban, nem mint egy ideig hitték, mérgezés, hanem a rendetlen életmód és a nagy munka következtében alapjában meg volt rendülve. Egy este, midőn a testi kimerültség által kedélyileg is leverve otthon ült, belépett hozzá egy idegen: «Uram — mondá a jövevény — előkelő egyéniség küld ide, a ki elvesztette legkedvesebb barátját, s annak emlékére évenként isteni tiszteletet óhajt szolgáltatni s kéri önt, írna e célra egy *Gyászmisét*». Mozart száz arany díjért elfogadta a megrendelést, s megígérte, hogy egy hónap alatt készen lesz. Az idegen kifizette a száz aranyat és távozott. Nem sokára ezután, augusztus hó közepe táján, meghívást kapott, hogy II. Lipót cseh királylyá koronáztatása ünnepélyére Metastasio *Titus* darabjához zenét írjon. Elfogadta az ajánlatot, elútaozott Prágába. A koronázás szeptember 6-dikán volt s Mozart tizen-nyolcz nap alatt az opera két fölvonásának főbb részeit elkészíté, a többit egy tanítványára bizta. Prágából visszatért Bécsbe, s tovább dolgozott a *Requiem*en. Szeptember 30-dikán volt a *Varázsfuvola* első előadása, oly nagy sikerrel, hogy ahhoz hasonlót Bécs nem látott; 120 előadás követte egymást, a nélkül, hogy az általános lelkesedés belefáradott volna. A szerző csak tíz előadáson lehetett jelen, mert annyira elgyöngült, hogy kénytelen volt, a szobát őrizni. A közben az idegen ismét megjelent, Mozart szabadkozott, hogy ígérését nem válthatta be, de amaz ismét egy hónap időt adott és ismét száz aranyat nyújtott át. A szerzőt halálának sejtelmében ettől fogva az a rögeszme szállta meg, hogy e műben saját gyászdalát készítették vele. Szünet nélkül ezen tépelődött, ez a szomorú gondolat kínozza. Hogy ettől megszabaduljon, neje eldugta előle a *Requiem* megírt részeit. Ereje végre egészen kimerült, kénytelen volt ágyba feküdni, melyből többé nem kelt föl. Deczember 5-dikén, néhány pillanattal halála előtt, előkérte a *Requiem* partitúráját és azt vizsgálgatta. Ez volt búcsúja az élettől és a művészettől. Neje, két gyermeke és némelyek szerint nejének nővere is ott volt a halálos ágynál.

Munkácsy a művész szabadságával dolgozta föl a fönti történetet, s a mit a képen élénk állít, abban csak az alap-

gondolat felel meg az elbeszélésben foglalt valóságnak, a többi a művész képzelmenek alkotása. Ha azonban a fölfogás maga történeti magaslaton állana, ez az eltérés a történetileg valótól, legkevesebbet sem vonna le belőle. A részleteknek történetileg hű ábrázolása egymagában még nem történeti kép, ez esetleg csak járulék lehet. *Julius Caesar dialmenetében* például Mantegna, a szenvedélyes régiségtudós lelkiismeretességével tanulmányozta és adta vissza a legapróbb részleteket, de azért az a compositio a részletek e hűsége nélkül is történeti ábrázolás lenne a nagyszerű fölfogás erejénél fogva, a minthogy ilyen van is akár hány. Alma Tadema minden részletben hű képei pedig nem történeti ábrázolások. Hisz a történeti ábrázolásban nem is maga az esemény, hanem az eseményben rejlő eszme a lényeges.

Mozart végperceiről szóló fönti elbeszélésben van bizonyos drámai elem, bár nem több, mint minden életben, melynek van mit veszteni, vagy melyen mások veszítenek, de mely visszatartathatatlánul közeledik végéhez. A beteg test beteg kedélyében megfészkelődő bús sejtelmek s a velök járó tépelődés, szintén közös emberi sors. Munkácsy azonban a szenvedés kifejezése szempontjából a helyzetet nem aknázza ki; a mi ez irányban kínálkozott, azt egészen mellőzte, annyira a köznapi élet jeleneteként fogta föl a zenélő és éneklő társaságot, melynél egy beteges ember is jelen van. És valóban! A mily igaz, hogy a név még nem teszi a képet, úgy itt igaz az is, hogy ez ábrázolásnak súlypontja a kifejezés tekintetében a zenélő alakokban van, azok a fő alakok, s nem Mozart.

Az éneklő három alak adja meg az ábrázolásnak az életkép jellegét, a kifejezést, az életet, a jellemzetesség nélkülözhetetlen elemét. De nem csak ezért, hanem különösen Munkácsy művészi egyénisége szempontjából is ezek képezik a műnek igazi központját és legérdekesebb részét. A finom és mély lélektani megfigyelő tehetség, s ennek alapján az erőteljes, mindig igaz és megkapó jellemzés elejétől fogva egyik legerősebb oldala Munkácsy művészetének; jövőjének egyik biztos zálogát bírta ebben. Oly nagyszerűen nyilvánult az legelső műveben, hogy lehetetlen volt azt föl nem ismerni; ez tette nevét legelőször szélesebb körben ismertté, ez egyengette, készítette elő fényes pályáját. E tehetség, a mily kimeríthetetlen forrása művészetének, s a mennyire beleillik a kü-

lönben legeltérőbb irányok keretébe, mert végre is a jellemzetesség egyik sarkpontja a mai művészi nézletnek is — e tehetség egymaga elég volt, hogy a magyar művész első rangú mesterré váljék. A jellemzés számos remekéhez, melyeket Munkácsy eddig alkotott, a magyar népelet alakjaihoz és a bibliai képekben a zsidókhoz méltán sorakozik ez a három énekes. A legjobbak közé tartoznak és becsöket fokozza az, hogy meglepőek, a mennyiben bizonyosságai annak, hogy a mester e képessége nincs helyhez, időhöz és bizonyos fajú alakokhoz kötve, hanem általános természetű.

A jellemzés igazsága a képeknek mindig hatást biztosít. Úgy találjuk a Mozart-képen is. Ezek az éneklő alakok igazi képviselői fajuknak; föllépésök gögös, magoktartása tudatosan merev, egészen el vannak foglalva az énekléssel, de érzelmök nem vesz benne részt, nehogy elfeledkezzenek megjelenésökről; jól nevelt, fegyelmezett szolgák, a kikben van valami az úrból; földadatuk, hogy szolgáljanak, de egyúttal, hogy megjelenésökkel emeljék a diszt, hogy tudják magokat mutatni. Ebből a hivatásból fejlődik az öntudatosságnak, sőt a gögnek egy bizonyos neme, mely az urasági kocsik magas bakján ülőknek arczáról is letükrözik. Ilyen ez a három énekes; megjelenésökben és magoktartásában igazi udvari lakások, a mint ma is látjuk s 1791-ben egész Bécs ilyen volt. Az egyik hosszú fekete selyem, a másik ibolya színű kabátban, a harmadik pedig hátul, a mint keresetten kilépve, mellét kifeszítve, a kezében tartott kottába néz és énekel, a ragyogó világosságban és színpompában azzal a korlátolt eszű kifejezéssel: mind a három örökké remek alkotás marad.

Nem a világitás, se nem a színek, egyedül a forma jellemzi a tárgyakat; azokat formáiknál fogva ismerjük föl és különböztetjük meg egymástól. A közönséges tapasztalat e ténye az, melyről az utánzás és a művészet szempontjából R. Töpffer *Réflexions et Menus Propos d'un Peintre Genevois* című remek kötetének 3-dik könyvében oly vonzó fejezeteket ír. «C'est la forme qui mérite de prédominer». Ez a mottója. A formának kell uralkodni, mert az által jellemezzük a tárgyakat, az adja meg a kifejezést az ábrázolásnak. A formának az eszköze pedig a rajz.

Ezt szem előtt tartva, azonnal észre kell vennünk a Munkácsy művészetében rejlő nagy ellentétet. Elismerjük,

hogy oly nagy mestere a jellemzésnek, s a mellett nem tagadhatjuk, hogy a formák és a rajz iránt kevesebb érzeke van, műveiben gyakoriak a rajzhibák. De ez ellenmondásnak is van megoldása. Munkácsy figyelmét az erkölcsi ember, a lelki állapot ragadja meg, ezt teszi megfigyelés tárgyává; jellemző képessége az arczkifejezésre szorítkozik, abban remekel. A physikai ember, a testalkat, az idomok kevésbbé érdeklik, azok iránt nincs érzeke, azokat rosszul rajzolja. Figyelmét annyira leköti a jellemző arczkifejezés, hogy a szép formák sem vonzzák, s mindeddig formailag szép női arcot nem ábrázolt. Anatómiai pontosságot hiába keresünk művein. A Mozart-kép is tele és tele van a mester hagyományos hibáival. A vonaltávtat hiányosságának kell tulajdonítanunk, hogy a zongora mögött a három alaknak nincs helye; az anatómiai hibák pedig Mozart alakján szembeszökőek. Az éneklő alakok is túlságosan nagyok, de Mozart, ha fölkelne, óriásnak látszanék mellettök; szerencsére nem kelhet föl, mert nincsenek esontjai; a mit a karszékekben látunk, az csak hálóköntös.

Ha egyébként remek alkotásban ilyen hibák előfordulnak, a bírálat azt szokta mondani, hogy azoknak fölhordása igazságtalan, nem méltányos eljárás. Munkácsy e műve más irányban oly befejezett, a tökély oly magas fokán mutatja be magát a művész, hogy eltűri, ha az egyéb hibákat még oly apróra előszámoljuk. A maga tökélyében a képet igazságtalanság nem érintheti. A festői előállításban van e mű tökélye. Az a művész, a ki egykor a színeket mellőzte, a ki szürkében festett, s a szürke legkomorabb árnyalatának adott előnyt, a kinek később színesen festett képei is sötetek voltak, az most változatos, gazdag és élénk színezésű képpel lepte meg a világot; pompás színei ragyognak, világosságot és meleget árasztanak, s oly összhangzatos hatású egészbe olvadnak össze, a milyenel csak a színezés legnagyobb mesterei dicsekedhetnek. Tizenhét éve annak, hogy megfestette a képet, melylyel művészi pályája kezdődik. Ez idő alatt folytonosan fejlődött, s egymásután következő művei jelzik a nagy átalakulás mozzanatait. Egyike a legritkább tüneteményeknek a képírás történetében. A távolság a kiindulási pont és a Mozart-kép között mérhetetlen és Munkácsy még is hű maradt önmagához: megőrizte vele született finom érzékét a fény és árnyék fokozatainak értéke iránt, megőrizte ecsetjének régi bátorságát, a könnyű,

széles kezelést, mely tudja mit kell föláldozni a részletekből az egységes hatás kedvéért. E sajátságok tették képessé, hogy ily következetesen haladjon a festői előállítás azon tökélye felé, mely az erőteljes, fényesen ragyogó, majd egészen mély fő színeknek és a legfinomabb átmenetek és árnyalatoknak biztos egyensúlyozásában nyilvánul. E tökélyt legújabb művében érte el, mely fölülmúlja a mester előbbi alkotásait.

Milton csak igen felenk kísérlet volt, *Krisztus Pilátus előtt* a festői előállítás tekintetében számos sikerült részlettel bírt, a *Kalvária* olyan föladat volt, melylyel szemben a művész magát fölötte kényelmetlenül érezte, s ennél fogva egészen elhibázott kép lett belőle, *Mozart végpercei* tárgyi tartalom tekintetében egészen jelentéktelen, de festői előállítása igazi remek. Nagy külső sikere azonban nem lesz se nálunk, se másutt, mert a közönség, mely a külső sikert eldönti, a festői szépséget kevesebbre becsüli, annak első sorban hatásos tartalomra van szüksége. Annál tiszteletre méltóbb helyet fog e kép nyerni a modern képírás történetében.

PASTEINER GYULA.

É R T E S I T Ő.

A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben. Irta Vámbéry Armin. Kiadja a magyar tudományos akadémia. Buda-Pest, 1885.

Ára 5 frt.

Vámbéry valóban bámulatos munkásságot tanúsít: angol. német stb. lapok és folyóiratok számára politikai, irodalomismertető és másféle értekezéseket ír; nemcsak a hazában, hanem a külföldön is fölolvadásokat és előadásokat tart; föltárja az orosz kormány politikájának legtítkosabb szálait, oktatja az angol kormányt, melyet a végzet vaksággal vert meg; s mindezekon kívül még nagyszabású tudományos munkákat is ír. 1882-ben közrebocsátá *A magyarok eredete* című munkát s már 1885-ben a fönt czímzett munkát is elkészíté. Hogy a török fajról szóló művét megírta, azt csakugyan helyesen tette, mert vele valóban hasznos szolgálatot tett mind a hazai, mind a külföldi tudományos világnak. Ha valaki, bizonyosan ő volt hivatva

arra, hogy ezt a munkát megírja; a török lakta országokban tett útazásai, a keleti nyelvekben és irodalmakban való jártassága kiválóan képesítették arra. Főadata megoldásában nagy segítségére volt az is, hogy oroszúl tud s az orosz irodalmat is fölhasználhatta, a mely a legtöbb nyugat-európai tudásra nézve hozzáférhetetlen. Már pedig az orosz irodalomból a legbővebb és legbecsesebb értesítéseket meríthette kivált azon török népekről, a melyek között ő maga nem járt. A török népek nagyrészben már az orosz birodalomba vannak bekebelezve s elvesztvén politikai önállóságukat, előbb-utóbb az oroszországba fognak beolvadni, vagy mozdulatlan tespedésre levén kárhoztatra, el fognak satnyúlni. Sőt Vámbéry szomorú véget, lassú haldoklást jósál azoknak a török népeknek is, a melyek még nem kerültek idegen uralkodás alá. «Bármilyen formájú lesz is az a ruha, a melyet a divatosító és europaiasító hatalom rájok ad, annyi bizonyos, hogy török nemzeti szabása semmi esetre sem lesz. A törökség ethnographusa tehát nem hallgathatja el leírása végén azt a megjegyzést, hogy olyan emberfaj képét festette le, a mely, jóllehet a múltban világtörténeti jelentőségű volt és óriási átalakulásokat idézett elő, nemzeti főnmaradásának alapját nem bírta megvetni és most részint teljes megsemmisülése, részint lényeges átalakulása felé siet. És ezt a kegyetlen végzetét alig fogja a törökség elkerülni. Mihelyt az ó-kor népei közt először megjelent, a szüntelen háború és a nyers erő képét viselte és három világrészben való hatalmi állását csak addig védhette meg, míg az új és jobb világrend fényes sugarai az állami és társadalmi elnyomorodás sötét árnyait el nem oszlatták és a mint e sugarak mind fényesebben és melegebben ragyogtak, e népfaj jelentőségének is ködként kellett szétfoszlania.» — E szavakkal fejezi be könyvét Vámbéry. Az összes törökök számát 24 millió lélekre becsüli, lehetséges, hogy az Ázsia nagy részén s keleti Európában elszórt sokféle török népek közül egyes csoportok még föl fognak ocsúdni, magasabb műveltségre fognak emelkedni s jövődő főnmaradásukat ekkép biztosíthatják, de számos török népség máris elenyészett vagy kivesző félben van s egy-két emberöltő múlva talán csak Vámbéry könyvéből fogják megtudni, hogy mi volt és hol élt egyik vagy másik török népség.

A bevezetésben általában szól a török fajról, tárgyalja a törökök eredetét a nemzeti hagyomány szerint, a törökök első föllépését a történelem tanúsága szerint, röviden bemutatja a régiségeket, melyek szerinte a törököktől származnak; azután főlemlíti a műveltségi mozzanatokat, melyekből következtetést von a törökök ősi hazájára

és eredetére nézve, továbbá kimutatja, hogy micsoda helyet foglal el a török faj az ural-altáji népek között, s végül a török nép sorsáról és vándorlásairól elmélkedik.

Vámbéry az ural-altáji néptörzst, mint az ethnographusok rendszeren teszik, öt főágra osztja: 1. a szamojédok, 2. a tunguzok vagy mandsúk, 3. a finn-ugorok, 4. a mongolok, 5. a törökök ágaira. A törökök rokonsági viszonyát illetőleg azt mondja, hogy csak a harmadik és negyedik csoport jöhet tekintetbe. Az ethnologia legmerészebb speculatiója mellett sem lehetne ignorálni, hogy a törökök egyrészt a mongolokhoz, másrészt az ugorokhoz tartoznak. Főkérdés itt csak a rokonságnak nagyobb foka az egyikhez vagy a másikhoz, mert csak ennek szerencsés megoldása segélyével állítható föl a származási theoriában vezérlő alapelv. Valamely specialis török nemzeti typus föllállítása — azon sokféle idegen vérvegyülés következtében, melyen a törökök évszázadokig tartó vándorlásaik alatt átmentek egész maig, — bizonyára nem könnyű dolog; Vámbéry azt hiszi, hogy e tekintetben legjobban megközelíti az igazságot, ha a kirgízt veszi tulajdonképi tipikus töröknek, mert a kirgíz a primitív török életmódhoz sokkal hívebb maradt, mint más testvérei. E török typus alkotó vonásai: az alacsony, köpezös termet, széles, erős csontokkal, brachycephal alakú nagy fej, ferde vágású apró szemek, alacsony homlok, lapos orr és széles áll, ritka növéssű szakál, fekete vagy barna haj s végre sötét, csaknem sárgás bőrszín. Ha most egy ilyen törököt — folytatja Vámbéry — a mongol mellé állítunk, azt fogjuk látni, hogy ez utóbbinak physikumát is ugyanezen vonások képezik, de azon különbséggel, hogy ennél e vonások élesebb és praegnantabb formában jelentkeznek s ennél fogva a törökkel szemben a tulajdonképeni őstypust képviseli. Ha már most e tapasztalatunkkal éjszakra, az ugorokhoz fordulunk, legelőbb is a vogulokkal találkozunk, a kik Castrén és Alquist szerint nagyon közel állanak a mongolokhoz.

Éjszak felé tartó útunkban a második helyen az osztyákokat találjuk, kik Castrén szerint már inkább a finn, szamojéd és török törzsekhez közelednek, de szemök Alquist szerint gyakran mongolos. Az ugorcsoport többi nyugoti tagjainál már semmi nyomát sem találjuk a török-mongol jellegeknek, hanem ezeknél a specialis finn-ugor faj typicus jelei lépnek inkább és inkább előtérbe. Tehát physikai tekintetben a mongolok és törökök között nagyobb a rokonság, mint sem az ugorok és törökök között.

E viszony még világosabban látható a nyelvhasznítás terén.

Vajon a mongolnak kell-e a nyelv tekintetében is a nagyobb eredetiséget tulajdonítani, azaz vajon a mongol nyelv régibb s az ural-altaji nyelvhez közelebb áll-e, mint a török, ezt Vámbéry szerint még nem lehet eldönteni, de annyit már most is állíthatni, hogy a mongol, a mi hang- és alakatanát illeti, határozottan közelebb áll a törökhöz, mint a vogul- és osztyákhhoz, de másrésről az ugor nyelvekkel való rokonságának jelentékeny számú momentumát mutatja föl, melyek a törökben ma már nincsenek meg. Minthogy e szerint a mongol nyelv mind a két oldalra hajló rokonságát olyan mértékben fölmutatja, a minőben se a török, se az ugor nem tudja, ennél fogva jogosan tulajdoníthatunk neki több eredetiséget. A mongol később bontakozott ki a közös ural-altaji törzs kötelékéből, mint a török... a törökök nyelve az ugorokéval csak az ősi anyagban, tudniillik a tövekben vagy gyökökben mutatkozik rokonnak, míg a mongol nyelv szókinésének több mint fele része közös a törökkel, azonkívül, hogy e két nyelvnek több grammatikai formája azonos egymással... Végül Vámbéry még azt állítja, hogy az ugor szókinés és alaktan nagy eltérése a töröktől és mongoltól csak régibb elválás eredménye, hogy tehát az ugorok a közös ural-altaji törzstől sokkal régibb időben váltak el, mint a törökök. Az ugorok az őshazából észak-nyugati irányban megkezdett vándorlásaikat a Balti tenger felé már akkor befejezték, mikor az utóbbiak még az Altaj mellékén elterjedő pusztaságokon a mongolok közvetlen szomszédságában primitív nomád életet folytattak; a finnek már Krisztus előtt mai hazájokban voltak letelepedve; a mordvinokat már a gót Jordanis (sic!) ismerte.

A kérdéses népek őshazája Közép-Ázsia az Ural és Altaj között, ott keletkezett a közös néptörzs, ott kellett az ural-altaji anyanyelvnek is keletkeznie, melynek leányai vagy unokái a mongol, török és ugor nyelvek. Vámbéry fejtegetései szerint az ugor népek leghamarabb hagyták el a közös fészket, azért nyelveik leginkább különböznek az ősi anyanyelvtől; a törökök utóbb s a mongolok legkésőbb váltak el. A mongolok és törökök legközelebbi rokonok, legtovább maradtak együtt, egymásnak szomszédságában, mindazonáltal a mongol nyelvnek mind a két oldalra hajló rokonsága van olyan mértékben, a minőben sem a török, sem az ugor nyelvnek nincsen. Ez úgy látszik nekünk, kissé homályos.

A finnek már Krisztus előtt le voltak telepedve mostani hazájokban, a mordvinokat már Jornandis ismerte, mikor a törökök még az Altaj mellékén elterjedő pusztaságokon pásztorkodtak. Más helyeken Vámbéry még azt állítja, hogy a Pontus vidékén Herodot idejé-

ben élt scythák török népek voltak. «A törökökben, írja, olyan népet látunk, a mely ősi létének föltételei következtében, örökös vándorlási vágytól elragadtatva és kaland-szomjtól űzve, kedvezőbb klimatikus és territorialis viszonyok utáni epekedésében, már nagyon korán át-
 áttörte sivatag hazájának korlátait és a szomszédos népeket örökös háborúkkal ostorozta; olyan népet, a mely felső Azsia ethnikai chaoszának hömpölygésében és tolulásában legelőször dél, illetőleg délnyugot felé nyomúlt és így az ural-altáji néptörzs azon ágának tekin-
 tendő, a mely úgy a közép- mint az újkorban legjobban beleavatkozott a nyugoti világ sorsába... Azért mi megmaradunk azon előbbi nézetünk mellett, hogy a törököknek geographiai elterjedése az őskorban csak nagyon keveset különbözik a maitól. valamint általában az ural-altáji népeknek a történelmi kor elején megvolt ethnikai csoportosulása már évezredek óta alig változott valamit.» Ezeket az állításokat alig lehetne történelmi tényekkel bizonyítani. Ha a Krisztus előtti és utáni századokban a Volga és Deneper között való területen már török népek laktak, hogyan lehetett a gótoknak, alánoknak s más germán és szláv népeknek azon a vidéken megjelenniök? Úgy látszik, csak a húnok indították meg a török népeknek nyugatra és délnyugatra való vándorlásait.

Vámbéry a philologiai és anthropologiai kriteriumok kisebb vagy nagyobb bizonyító ereje fölött nem akar vitatkozásba bocsátkozni, mind a kettőt egyenlő fontosságúnak tartván, gyakran emlegeti a physikumot, az ethnologiai és ethnographiai momentumokat. Mindazonáltal a magyarok eredetéről s a török fajról írt munkáiban a fősúlyt a történelmi és nyelvészeti fejtegetésekre veti, épen úgy mint Hunfalvy Pál és Budenz. Mondja ugyan, hogy a mongol faj külső ismertető jeleinek egyes nyomai a törökségnek távol álló és vérvégvülésen átment tagjainál is kimutathatók, de a 608. lapon ezeket írja: «A baskirok most békés természetűek, alázatos és csön-
 des alattvalói a czárnak» s azután így folytatja, «de ha az orosz írók ezen csudálkoznak, hogy a mai baskirokban aligha lehet fölismerni az egykor vad harezias néptörzsnek utódjait, nem kellene elfeledniök, hogy a pusztai hazától történt elválás és az orosz uralomnak kemény igája már szilárdabb és tömörebb népelemeket is megtört, s hogy az embernek, akár ural-altáji, akár árja vagy sémi eredetű legyen, úgy egész physikuma, mint szellemi és erkölesi tulajdonságai megváltoznak az éghajlati, politikai és társadalmi viszonyok változtával. Az ellenállás lehet bizonyos ideig, de nem örökké tartó!» Ez tökéletesen igaz, de Vámbéry e helyes állításával egyszersmind megczáfolja

azokat, a kik ráfogják, hogy az anthropologia és anatomia iskolájához szegődött, mely a népek és nemzetek faji lényegét a koponya, arcz, haj stb. alakjában és mivoltában, tehát az állati külsőségekben keresi, mintha e faji jellegek állandók és változatlanok volnának, s mintha Darwin elmélete a fajok keletkezéséről és változékonyságáról csak a növényekre és állatokra, nem pedig az emberekre nézve is állana.

Az iráni törökök és az oszmánok typusa csakugyan különbözik a kirgizek és mongolok typusától, s ha Vámbéry őket mégis a törökséghez számítja, azt leginkább történelmi és nyelvészeti oknál fogva teszi. S vajon a magyar nép typusa, physikuma rámutat-e a kirgiz és mongol typusra, avagy a székelyek, kik azt tartják magokról, hogy Attila húnjainak egyenes ivadékaik, olyanok-e, mint a minőknek Vámbéry a mongolokat és kirgizeket festi? S ha mégis a magyar nép török eredetét bizonyítgatja, nem támaszkodik-e leginkább nyelvészeti összehasonlításokra és fejtegetésekre? Ha a mellett az anthropológiát és physikumot is emlegeti, azt csak a modern phrasiskedvelők s azok iránti tekintetből teszi, a kik a nyelvtudományban járatlanok. S ezeket csakugyan szépen meg is fogja.*

Vámbéry ethnographiai összehasonlításai korántsem mindig találók. Ebből a tényből, hogy a kirgizek, turkománok és más török népek hajdan nomádok voltak s most is azok, korántsem lehet következtetni azt, hogy tehát a Herodot említette nomádok mind török népek voltak, s hogy a magyarok a törökséghez tartoznak, mivelhogy ők is nomádok voltak. Nem áll, hogy a nomád élet a törökség specificus tulajdonsága, mert a nomád élet, a pásztorkodás, se valami fajbeli sajátástól, se származástól nem függ, hanem bizonyos műveltségi foktól s a lakóhely természeti mivoltától. Az ó-világ mind-

---

*) Így járt Czirbusz Géza, a ki a *Földrajzi Közlemények* XIV. kötetének II. füzetében ezeket írja: «Tény az, hogy a magyar nemzet közérzete jobban kedvez a török, mint a finn-ugor theorianak. Az utóbbi nem bír rokonszenvessé válni, nem veszi be a magyar vér. Legcsattanósabban nyilatkozott a finn-ugor rokonság elleni nemzeti resensus Vámbérynek a magyarok eredetéről írt könyvének megjelenéséről . . . . A közérdeklődést csak úgy tudom magamnak magyarázni, hogy ma napság szívesebben hallgatja a publicum a modern ethnographia és anthropologia minden segédeszközével számoló érveléseket, mint a merően nyelvészeti téren mozgó okoskodásokat.» — Ezekben csakugyan olyan bölcsesség nyilatkozik, mint a minőt a *Budapesti Szemle* 110. füzetében megjelent debreczeni levél hirdet.

három földrészén találunk nomádokat; nemcsak a törökök, mongolok, mandzsúk nomádok, hanem az árja, sémi, hamita, sőt az ugor népek között is voltak és vannak nomádok. Avagy a tundrákon kóborló, rénszarvast nevelő ugor népek nem épen olyan nomádok, mint a tevét, lovat, juhot, szarvasmarhát tenyésztő mongolok, törökök, beduinok, az afrikai targhi-k, pulók és zuluk? Közép-Ázsia pusztáin, a Pamir fensíkjain, Arabia és Afrika sivatagain, a hol az eső kevés s a földet mesterségesen öntözni nem lehet, vagy a hol az éghajlat zordonsága miatt a gabnatermesztés lehetetlen, most is csak nomádok élnek, úgy mint évezredek előtt. S vad kóborló életével nemcsak a török eredetű nomád hagy föl nehezen, hanem az árja, sémi és más eredetű nomádok is egyedül «a körülmények kényszerítő hatalma mellett» tértek át a letelepedett állapotra s lettek békés földművelők.

Hasonló életmód és hasonló éghajlat hasonló szokásokat és erkölcsöket szül az egymástól legtávolabb eső s legkülönbözőbb eredetű népek között is. Ezért bizonyos közös vonásokat találunk nem csak a kirgizek, mongolok, tunguzok és mandzsúk életében, hanem az arab beduinok, a targhi-k, pulók és kafferek szokásaiban és erkölcsiében is. S bizony, még a kedélyvilág, a vallási nézetek és babonák tekintetében is sok analogiát találhatunk a legkülönbözőbb népeknél; az afrikai eső-csináló doktorok szakasztott hasonmásai a török és ugor népek támánjainak.

Vámbéry néha megemlíti ugyan a koponyaméréseket is, s részletesen leírja a népek életmódját, ruházatát, szokásaikat és erkölcsiüket, de mindazonáltal a fősúlyt mégis csak a szellemi életre, a nyelvre veti, vagyis arra, a mi az embert igazán emberré, az embercsoportot nemzetté teszi. A törökséget közel rokonnak mondja a mongollal, megemlíti a mongol typos fővonásait is, ámde a mongol fajta (race) anthropologiai fogalmát tüzetesen nem tárgyalja. Meg sem érinti azt a kérdést, vajon az egyes emberfajták keletkezése megelőzte-e a különböző törzsnyelvek képződését, vagy pedig ez amazt előzte-e meg? Pedig ez nyomós kérdés, s a ki azt vitatja, hogy az anthropologiai momentumok döntőbb erővel bírnak, mint a nyelvek, az előle ki nem térhet? Mert hogyan van az, hogy a sinai, tübeti és japáni ember az anthropologia mongol typosát még a töről szakadt mongolnál is hívebben képviseli, holott a sinai, tübeti és japáni nyelvek a mongol, török és ugor nyelvektől merőben különböznek? Az anthropologiai momentumok és ősi eredet szerint az oroszok nagy részét s a balkáni bolgárokat a mongolok, illetőleg törökök közé kellene számítani, pedig ezt

még Vámbéry sem teszi. Igaz, ő azt állítja, hogy a törökök között élő szártok törökül beszélnek ugyan, mégis igazi irániak. Ezt elhiszszük, mert a törökül beszélő szártok óvakodnak a vérvegyüléstől, úgy mint a zsidók.

Vámbéry az egész török népet a következő öt főcsoportra osztja: 1. a szibériai törökökre, kik a Lenától a Jeniszej forrásvidékéig s Tobolszktól éjszaknyugati Mongoliáig vannak elterjedve: 2. A középázsiai törökökre, kikhez a letelepült özbégeken és kelet-turkesztaniakon kívül az összes pusztai lakók Dél-Szibériától Irán éjszaki széléig, tehát a turkománok is tartoznak. 3. A Volga-melléki törökökre vagyis azon török népek, a melyek a Volga középső folyásánál a kazáni, ufai, szimbirszi és szamarai kormányzóságokban laktak. 4. A Pontus-melléki törökökre, a kik alatt az ó-kori besenyők, úzok és kúnok utódait érti, a kik a húnok megjelenése óta a Fekete- és Kaspi tenger éjszaki és éjszakeleti részén laktak. 5. A nyugoti törökökre, ide valók az azerbajdsániak Iránban és a Kaukaszban s az oszmánok, a kik vagy egészen letelepültek, vagy félnomádok, mint a jürükök és türknének. E fölosztásnál, igen helyesen, inkább a mai geographiai elterjedést és a történelmi fejlődést tartotta szem előtt, mintsem azon dialecticus sajátságokat, melyeket a törökök osztályozásában a tudósok néha irányadóknak szoktak tartani.

A szibériai törökök az ural-altáji népségeknek nagyon sajátos keverékei, melyek részint tatár, részint mongol-kalmük, részint ugor eredetűek és melyeket az azon vidéken mindenha dühöngött viharok dobáltak együvé. A szibériai törökök csak apró néptörödékekből állanak, s félig-meddig már eloroszosodtak; legszámosabbak a jakutok, s egyedül ezek nem mutatnak hajlandóságot az oroszországba való beolvadásra, sőt az oroszok rovására terjeszkednek. Vámbéry a szibériai törököket autopsziából nem ismeri, mindazonáltal az orosz és más kútfők nyomán érdekesen tudja őket leírni. Hogy a törökség általában csak mint hódító szerepelt, de államot alkotni nem bírt, s hogy a török társadalom műveltség dolgában messze hátramaradt az irániak és sémiak mögött, annak okát különösen abban találja, hogy a törökök insentivebb föllépésök idejében a mohammedán műveltséggel jöttek érintkezésbe s a mohammedán vallást vették be, melynek következtében az ázsiaiasságnak oly sok veszedelmességében megerősödtek s azonfölül előbbi primitív életmódjuknak sok fényoldalát elveszítették. Mindazonáltal elismeri, hogy az iszlám, midőn egyfelől megnehezíti az orosz műveltségterjesztő törekvéseket, másrésztől az illető népeket megóvjva attól, hogy az oroszország el ne nyelje. A Volga mellékén s a

Krimben az egészen vagy félig letelepedett törökök jóllétüket gyarapították és nemzeti egyéniségöket a legbuzgóbb oroszosító törekvésekkel szemben is megóvták, míg az Altajban a samán meg a keresztény törökség már kivetkezik nemzetiségéből és végképen elvész. A jakutok nagyobb életrevalóságot mutatnak, némi tekintetben túltesznek az oroszokon, nevezetesen a kereskedői ügyességben; oly vidéken laknak, a hol a föld bizonyos mélységben egész éven át meg van fagyva, a hol a legnagyobb hideg néha — 62 fokra is alászáll, s mégis azon iszonyú zord éghajlat alatt is képesek némi földművelést és állattenyésztést űzni. E 80,000 lelket számláló népről Vámbéry egészben véve kedvezőtlenebb képet ad, mint például Elisée Reclus, a ki természetesen szintén csak orosz kútfőket használhat.

Vámbéry könyvének legbecesebb része az, mely a közép-ázsiai törököket tárgyalja, kiket nagyrészt autopsziából ismer. Hogy a nomádok a letelepült életmódtól határozottan idegenkednek, félnomádokká is csak a körülmények kényszerítő hatalma alatt válnak s a félnomád állapotban századokig megmaradnak, ezt az állítást mint axiómát elfogadjuk, de ez általában minden nomád népről áll s nem tekinthető, mint Vámbéry állítja, a török faj specificus tulajdonságának.

A közép-ázsiai törökök hét csoportra oszlanak, ezek következők: a kazákkirgizek, a karakirgizek, ujugurok és keleti turkesztániak, őzbégek, karakalpagok és turkománok csoportjai. A puszták szélein lakó népségek félnomádok, a pusztákon pedig a nomád élet általános. Az igazi török tyпуст, Vámbéry szerint, a pusztai nomádoknál találjuk. Nagyon élénk színekkel festi a pusztai nomádok életét, melynek szintén megvannak a maga örömei és mulatságai. A telet ugyan szomorúan és egyhangúan töltik el, de mikor kitavasodik, fölszedik sátraikat s gulyáikkal és nyájaikkal hosszú sorokban vonódnak egyik gyepezőről a másikra. Vámbéry sok analogiát talál a nomádok s a magyar nép szokásai között; ilyenek a sólymokkal való vadászat, a lakodalmi szokások, a leánykérés, a vőlegény akadályozása, a halotti tor stb. A nomádok életének és szokásainak általános ismertetése után az egyes törzsek részletes jellemzésére tér át. A kazak-kirgizek és kara-kirgizek, Vámbéry szerint, anthropologiai tekintetben különböznek egymástól, de ethnikai tekintetben közel rokonok, testvérek. Az ujugurok és keleti turkesztániak a mongol typushoz közelednek, a sinai kultura befolyásának vannak kitéve, de nyelvi tekintetben igen nevezetes népek. Az ujugurok már a Krisztus után való első évszázadokban elhíresedtek, de az egyetlen megmaradt nagyobb ujugur kézirat csak 1067-ből származik, ez a *Kudatku Bilik*, vagyis a szeren-

csés tudás könyve, melyet Vámbéry fejtett meg, s mely nyelvi tekintetben nagyon nevezetes. Az ujjur írás a messze keletre úzótt nesztorianus keresztyének hagyatéka.

Most keleti Turkesztánban, Bokharában és Khivában az özbég az uralkodó elem; az özbégek nyelve az ujjurral rokon. A karakalpagok mostanában földművelést űző, csendes nép, állítólag a besenyők legközelebbi rokonai. Ellenben a turkománok az Amu-derjától keletre Balchig s délre Herátig kóborolnak, harczias, rabló hadjáratokban gyönyörködő nép. Az oroszok legújabbban teljesen legyőzték.

A törökség harmadik főcsoportjához a kazáni tatárok, csuasok, baskirok, mecsetek és tepterek tartoznak. A tatárok, keverék nép, de a török typus túlnyomó benne. Leginkább kereskedéssel foglalkoznak, a földművelést nem szeretik, földjüket inkább az oroszoknak adják bérbe. Némelyek megkeresztelkedtek, de a többség Mohammed vallását követi. A csuvas szintén keverék nép, leghamarabb hagyott föl a nomád étellel, szorgalmasan műveli a földet, szörnyen fél az orosz tisztviselőktől, s azért félreeső, rendetlen falvakban él. A baskirok ellenkezőleg nem szeretik a földművelést, vidámak, könnyelműek, piszkosak és szegények. Tánczokról azt állítja Vámbéry, hogy olyan, mint a csárdás. A baskirokat már Ahmed ben Fozlan arab útzátonak 925-ből való tudósítása említi, tehát már akkor a Volgától keletre az Ürgends és a bolgár főváros között levő területen laktak. E szerint már régóta mostani hazájok közelében laktak s ethnikai egyediségöket valamennyi törzstestvéreik között legtovább megtartották, minden politikai forradalom daczára, melyeken keresztül mentek mindig baskirok maradtak, nem úgy, mint hasonló körülmények közt, a bolgárok, khazarok, besenyők, úzok és kúnok. Csak a régi időben velök szomszédos török nép, a magyar dicsekedhetik ehhez hasonló előnynyel, jegyzi meg Vámbéry. Itt tehát a magyart nemcsak a törökkel rokon, hanem egyenesen török népnak mondja.

A Pontus-vidéki törökökhöz a krimi és nogaji tatárok, a kumdurok, kumökök és karacsajok tartoznak. Ezek mind keverék népek. A krimi tatárok közül legtörökösebbek a pusztai lakók, kiket helytelenül nogajiaknak neveznek. A hegyi lakók lényegesen különböznek a lapályon és völgyekben lakó testvéreiktől, magas növésűek, csinos termetűek, arczuk színe a kaukaszusiakéhoz közeledik. A tengerparti tatárok mindenféle régibb és újabb népelemek összevegyüléséből származtak. Vámbéry igen sok hasonlatosságot talál a krimi tatárok és magyar nép életmódja és szokásai között. Lakásaikat úgy rendezik be, mint a magyar nép, ott látjuk a búbos kemenczét, párkányzatán

tálatkat és korszókat, a virágokkal kiczifrázott faládát, a sárral kitapasztott sövényt; a ganajt, melyet «tizek-nek, azaz tőzegnek neveznek, tüzelőül használják; a «csekmen» a magyar szűr hasonmása. «Az egykor vad, harcias népnek mai utódjai inkább henyélnek és éheznek, mintsem valami kevés munkával javítanának életmódjukon. Még a kertek művelése is majdnem egészen el van hanyagolva. A tatár juhásztorok élete olyan, mint a magyar alföldi pásztoroké. Krimben és Magyarországon egy és ugyanazon fajból való juhász-kutyákat találunk; a krimi és magyarországi pásztorélet oly sok föl-tűnő vonásban hasonlít egymáshoz, s ez, Vámbéry szerint, egy közös forrásra vezethető vissza, azon időbe, mikor még a besenyők és magyarok, mint békés szomszédok egymás mellett laktak.» — Erre csak az a megjegyzésünk, hogy a liptómezei tót s a hunyadmegyei oláh juhásztorok élete szintén nagyon hasonlít a tatár és magyar pásztorokéhoz; a tót és oláh pásztor szintén ismeri a rábizott nyájnak minden darabját, az esti szürkület beálltakor ő is melancholikus dalt fú s melléje fekszik a hű eb. «A krimi tatároknál — folytatja Vámbéry, csak úgy, mint a magyaroknál, a cigány játssza a zenész szerepét; a krimi tatár is valódi elragadtatással hallgatja a dalnoknak monoton, panaszos, elegiai hangulatú énekét. Csak a zene és ének huzamosabb hallgatása után buzdúl föl a tatár vére, s nemzeti tánca még inkább hasonlít a csárdáshoz, mint a csuvasé, ez a tánc az, mely a Kaspi tenger éjszakai partjától a Dunáig huzódó géographiai területen régtől fogva a török-tatár népek nemzeti tánca volt s melyet egész maig a magyarok őriztek meg legtisztábban.» «Végre nem hagyhatjuk említés nélkül azt a közös vonást sem, hogy valamint a magyar csikós a pusztán cigánynyal muzsikáltatja magát s az az igazi mulatása, ha az ő melancholikus, kesergő nótáját cigánynyal húzatja, úgy a krimi tatár pásztor is csak akkor ereszti meg jókedvének kantárát, ha a cigány egy kedvelt dalt játszik előtte.»

A nyugati törökökről, tudniillik az azerbajdsániakról s az oszmánokról az utolsó két szakaszban szól Vámbéry; az oszmánokról azt mondja: «A törökségnek e leginkább nyugatra nyomult töredéke az ural-altáji néptörzshöz tulajdonképen csak névszerint, de nem valósággal tartozik, mert az ethnographus szemében a mai oszmán oly ember képét viseli, a kinek ereiben elenyésző csekély török vér folydogál, a kinek physikuma a tipikus töröknek legcsekélyebb nyomát sem mutatja és a kinek török nemzetiségét e szerint a szónak csak politikai értelemben lehet venni.» — E nyilatkozat kissé meglepő; az oszmánok tehát voltaképen nem tartoznak az ural-altáji

néptörzshöz, jóllehet törökül beszélnek, mert ereikben elenyésző csekély török vér folydogál. Ellenben a magyar nép nemcsak rokon a törökséggel, nemcsak török eredetű, hanem a mint Vámbéry állítja, egyenesen török nép, jóllehet törökül nem beszél, legalább ő meg nem érti a törököt s a törökségnek egyetlen ága sem érti meg őt. Avagy talán több török vér folydogál a magyar nép ereiben, s physikuma több nyomait mutatja az igazi török, a kirgíz és mongol típusnak?

Vámbéry legújabb művének mindenesetre nagy tudományos bece van, jóllehet hiányai és fogyatkozásai is vannak; mind tartalmánál mind nyelvezeténél fogva nagyobbra becsüljük, mint a magyarok eredetéről írt munkát. Nyelvi tekintetben az talán legjobb Vámbérynek valamennyi magyarul megjelent művei között. A munkának már csak azért is nagy bece van, hogy belőle megtanulhatjuk a török nomenclaturát magyar helyesírás szerint, s ezt bizvást elfogadhatjuk és követhetjük, nem kell tehát a német, vagy francia, vagy angol írást majmolnunk.

—s.

Life and Society in Eastern Europe. By William James Tucker, an english linguist. London 1886. Sampson Low et Co.

E mű szerzője azzal kezdi könyvét, hogy bemutatja magát: ő kóborló nyelvmester. Ausztriában nem sikerülvén megélnie, Magyarországra jött, szerencsét próbálni. Ugy is volt egy rokona Buda-Pesten, a ki szintén angol leczkéből élt; gondolta, majd csak megélnék ketten is. A jó rokon azonban azzal fogadja, hogy itt a fővárosban nem sok lehet a kilátása, mert a zsírosabb falatokat már ő maga — a jó rokon — foglalta le, a «plebs»-nél pedig minden remény hasztalan, mert e körökben annyi a vén angol leány, a kik egy-egy csésze theáért is adnak angol órát, hogy ezekkel versenyezni nem lehet. Azt tanácsolja tehát neki a jó rokon, hogy menjen a vidékre, ott könnyebb az élet. S hogy a «jó tanácshoz kalácscsal se maradjon adósa» — ad neki egy öltözet benzinnel kitisztogatott ruhát, néhány forint úti költséget és áldását, hogy járjon Isten hírével.

Ily fölszereléssel indul ő neki szép Erdélyországnak, hogy majd ott megél az angol leczkéből. Neki indul épen oly vaktában, mint Dickens kedves hőse Chuzzlewit Márton indul Amerika vadonjaiba, a hol az ornamentális építészet tudományából akar megélni.

S mivel nemsokára kénytelen belátni, hogy Erdélyben az angol

embert vendégszeretettel fogadják ugyan, de angol leczkékből ott aranybánya épen oly kevésbé nyílik előtte, mint az ifjú Chuzzlewitnek a Mississippi rengetegeiben az ornamentális építészetből: csakhamar ott hagyja Erdélyt és ír róla tenyérnyi vastag könyvet, telve karikatúrákkal.

Dickens sem festi túlzóbb színekkel az amerikai élet ferdeségeit az imént említett regényben, mint ő ez «úti rajzban» az erdélyi viszonyokat. Csakhogy Dickens világosan tudatja, hogy ő torzképeket rajzol; a mi utazónk pedig úgy viseli magát, mintha komolyan beszélne.

A mi különös dolgot valaha összeképzettek és összehazudtak a magyar viszonyokról, azt Tucker úr mind saját személyes élményeként adja elő.

Ezért rosszabb minden Tissot-nál és vakmerőbb minden Lüge-wackernél. A mit azok «azt mondják» alapján írnak le, borról, cigányról, haramia-históriákról, kényúri önkényről stb., azt Tucker úr mind maga éli át — néhány napi idő alatt.

Elég lesz efféle kalandjai közül egyet megemlíteni.

Egy grófi házhoz vetődik, Kolozsvártól pár órai távolságra. Oligarchai udvartartás; számos cselédség, sok vendég, sok ingyenélő. Egy napon fölrakodik az egész udvar négy lovas szekerekre és kirándul a «pusztára», a hol «beláthatatlan síkon» megmérhetetlen kukoriczavetések között áll az úri tanya. Itt leszedve a társzekerek tartalmát, nagy lakomát csapnak. Egyszerre beállít egy «betyár». Le van írva egész alakja, mint valami délczeg gavalléros Fra Diavolo. A betyár illedelmesen, de gúnyos hangárnyalattal jelenti, hogy negyven fegyveres társa vár künn; magoknak vacsorát, lovaiknak az urasági istállóban ellátást kérnek. Az úri vendégsereg és udvari nép rémülten engedelmeskedik. A betyár-had bevonul, lakomához ül, melynél a grófok és grófnők is jelen vannak s az úri cselédség szolgálja ki az étkezőket. A vezér lovagiasan poharat emel a «hölgyek egészségére» s a grófkisasszony kebléről elkéri a virágot, megcsókolja és kalapjához tűzi. Majd szivarra gyújtva, így szól a grófnak: «Tudom, hogy ama pénzszekrényben önnek negyvenkét ezer forintja van» (a tanyai birtokon!); de azzal önnek nyomasztó amortisationalis kölcsöneit kell fizetnie. Ön nekem nem volt ártalmamra soha; sem atyja, sem nagyatyja. Miért tenném én önt tönkre. Ezt a negyvenkét ezer forintot tehát nem bántom, sem most, sem majd holnap az országúton, mikor a szomszéd városbeli bankba fogják szállítani.» — «Köszönöm», válaszol a gróf a nagylelkű betyárnak. — «Azonban»,

folytatja ez, «van még azon fölül itt a szomszéd házban a grófnak harmincezer forintja. Azt már követelem!» És el is viszi. Aztán a grófnőnek «kezeit csókolva» eltávozik. Ezen egész eseményről pedig sem a kirabolt gróf, sem vendégei nem mernek jelentést tenni a hatóságnak, sőt valamennyien a legszigorúbb titokban tartják azt, mert különben jaj volna nekik.

Az a szerencse, hogy a mindentudó betyárvezér talán az angol irodalom legújabb termékeit még sem kíséri figyelemmel s így nem jut tudomására, hogy Tucker úr elárulta titkukat, mert különben a szegény gróf talán még e miatt is meglakolna a betyároktól.

Ily hitelt nem érdemlő kalandok sorozatából áll a könyv nagyobb része. Úgy látszik, Tucker úr megtanult vagy 10—20 magyar szót; efféléket: «barátom», — «úr», — «bácsi», — «Istenem», — «nagyságos», — «méltóságos» stb.; ezeket ismétli elbeszélései folytán minduntalan, s úgy szerepelteti magát, mint a ki akadály nélkül társaloghat magyar nyelven; azonban annak nyoma sincs művében, hogy valami magyar olvasmány is megfordult volna a kezén valaha.

Az a jó tulajdonság, a mit az angol utazási művekben közönségesen el szoktak ismerni, hogy adataik jóhiszeműek és saját tapasztalataikon alapuló állításaik hitelt érdemelnek, Tucker úr munkájában teljességgel hiányzik. Ő tudva mesél el igaz tények gyanánt oly dolgokat, melyek egészen a saját phantasiájában termettek. Hogy a magyar nemzet iránt egyenesen ellenséges indulatot táplálna, azt talán nem mondhatni róla; de minden áron eredeti és különös dolgokat kívánva festeni, oly vadaknak tünteti föl viszonyainkat, a minőknek ötven évvel ezelőtt is csak a «hallomás után» irkáló német írók rajzolták. A mely angol olvasója elindul utána, az ugyan tévútra jut.

S az a baj, hogy előadási módja nem érdektelen. Vonja maga után az olvasót; van humora, van megfigyelő tehetsége és jellemző képessége is, a mi azonban mindig a torzításig ragadja őt; dialogjait jól szövi és alakjait elevenen tudja élénk állítani. Szemmel láthatólag Dickens iskolájában tanult; kár, hogy a mi mesterének a képzelem szabad alakításainál oly remekül sikerült, ez Tuckernél egyszerűen föllentéssé alacsonyodik le.

—y.

Rudolf Gneist. Das englische Parlament in tausendjährigen Wandelungen vom IX. bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts. Berlin, 1886.

A legelső meglepetés az olvasóra nézve a könyv czíme. Mert ha annak hitelt adunk, az angol parlament már ezer év óta léteznék,

holott mi eddig úgy tudtuk, hogy az csak a XIII. század közepe táján III. Henrik gyöngé uralkodása alatt keletkezett. E nézet annyira általános, hogy néhány történetíró igen pontosan meg is határozta az időt, melyben az angol parlament először egybe ült. Utána néztünk és megnyugtatónkra úgy találtuk, hogy az angol parlamentnek még születésnapja is van, még pedig ez az 1265-ik év január 28-dika. És ily módon a parlament múltjának viszontagságai nem terjedhetnének ezer évre, hanem csak hat századra, a mi nem lényegtelen különbség.

Hiszen ezer év előtt, vagyis a IX. században az angol-szász királyság épen hogy megalakult az úgynevezett heptarchiából az által, hogy Wessex ura, Egbert, igen szerencsés körülmények közt a Humber folyótól délre fekvő kis államokat főuralma alá egyesítette, és csak nem keltezi Gneist e korból a parlamentet? Csak nem mondhatni parlamenteknek azon *micHEL gemôt*okat, *witenagemôt*okat, magyarul nagy gyűléseket vagy bölesek gyűléseit, melyek az angol-szász királyság korában rendetlenül, nem tömegesen, nem is képviselés elve, hanem egyes főszemélyekhez intézett fejedelmi meghívó útján tartattak, a mikor és a mennyire azt az akkori mezőgazdasági, élelmezési, közbiztossági állapotok és kezdetleges közlekedési utak megengedték. — Tény ugyan, hogy e *witenagemôt*ok — és Kemble a megmaradt igen töredékes emlékekből nem kevesebb mint 147 angol-szász országos gyűlést constatál*) — az akkori szokásjog (lex terræ) szükségelte reformokkal, sok állami és egyházi ügygyel is foglalkoztak. Ámde, ki e kort behatóan ismeri, jól tudja, hogy ennek daczára e gyűléseken mégis csak a törvénykezés vitte a főszerepet, és nem a törvényhozás. Törvényhozó parlamentekkel még a norman királyok alatt sem találkozhatunk. Hódító Vilmosnak úgy nevezett törvényei nem egyebek mint proclamatiók, engedélylevelek vagy rendeletek, a mit azok szövegének azon gyakori kitételei is elárulnak, hogy a király «akarja, parancsolja, elrendeli, megtiltja» stb. (præcipio, volo, iubeo és viszont prohibeo, defendo et mea auctoritate interdico). A következő emberöltőkből sem maradtak reánk oly törvények, melyek az ekkorában megalakult rendek szabad tanácskozásaiából eredtek volna.***) A királyi hatalmat e korszakban nem korlátolta

*) L. *The Anglosaxons in England* II. köt. 6. fejt.

**) Gneist maga mondja: «Die Annahme einer gesetzgebenden Versammlung im ersten Jahrhundert beruht auf irriger Zurückdatierung.» 66. lap.

semmi, csak a közelégedetlenségből őt érhető veszély. A legfontosabb és az ország jólétére nézve legvitálisabb kérdéseket a király egymaga döntötte el, csak azok tanácsára hallgatva, kiket bizalmával megtisztelt. Parlamentnek azonban még nyomát sem találjuk. A háborút és a békét a nép beleegyezésétől függetlenül határozta el, hiszen a hűbéresek által tett szolgálati eskük fölmentették a királyt attól, hogy alattvalóinak beleegyezését kikérje, leginkább Angliában, hol nem csak a korona-, hanem az al-hűbéresek is közvetlen hűségre köteleztettek a király irányában.

És mindezt Gneist ne tudná? — Nem csekély bárgyúság volna ezt az angol állami és társadalmi múlt és jelen alakulatainak legalaposabb ismerőjéről föltenni. A dolog magyarázata abban rejlik, hogy ő a parlamentnek igen tágas értelmezést ad, és így nem érti ugyanazt, mint a mit eddig e szó alatt érteni volt szokás. Szerinte «a népelet három alapelemének: az államnak, a társadalomnak és az egyháznak egymásra való kölcsönös hatásainak összegezése képezi a parlamentet, mint a korona legfőbb tanácsát, — mely tanácsa a koronának szerinte a történelem minden századában lényegesen megváltozott hatalmi és jogi állást foglalt el a korona irányában.»

A korona e legfőbb tanácsa fejlődésének csak egyik stadiumát képezi azon adómegszavazó, a közigazgatást ellenőrző és törvényt hozó testület, melyet rendszerint parlament alatt érteni szoktunk, és melyről a XVIII. század óta a kontinensen azt szokás vélni, hogy az alkotmányos államnak örökké érvényes eszményképe. A «parlamentarismus» zászlaja alatt az angol alkotmánynak csak egy csekély részeért és a valóságos parlamentarismus kifejlődésének csak egy mozzanatáért küzdöttek Európaszerte a kontinensnek szabadságra vágyó államai. És ép ezért dőlt volna mind e kísérlet dugába, mert a parlamentnek alapúl szolgáló közszellem és intézmények hiányában, csak az angol parlament külalakjának, meg jó és rossz szokásainak utánzására vezetett.*)

Épen, hogy a parlamentarismus mellett és ellen folytatott e meddő véleményharcznak véget vessen — úgymond Gneist, a 14. lapon tett vallomásában — azon fáradozott ő egy egész emberöltőn át, hogy az angol állami életnek két oly oldalát ismertesse, melyek addig egészen el voltak hanyagolva. Az angol selfgovernment-ről és az angol közigazgatási jogról írt műveiben érte el e céljait**)

*) L. egyebek közt a 338. lapot.

***) A *Selfgovernment in England* 1871-ben és *Das Englische*

E két munkából utóbb, 1882-ben, egy egész angol alkotmánytörténetet constatált. Az angol közélet harmadik főrésztét, a parlamenti alkotmányt — az előbbieik kiegészítéséül — e kötetben nyújtja.

Az angol állam ezer éves fejlődését a dynastiai válságok, és a részben ezek által kivivott, részben tőlök függetlenül, olykor ellenök hozott nagy közjogi reformok kilencz szakaszra osztják. Ezeknek megfelelőleg Gneist kilencz assay-ból állítja össze az angol parlament történetét. Külsőjüket tekintve e parlamentek oly különbözők egymástól, mintha más-más nemzetek parlamentjei volnának. A fölületesen szemlélőre nézve csak oly kevéssé teszik azon benyomást, hogy mindegyik a megelőzőiből fejlődött, mint a hogy a tudatlan nem sejtí a pillangó múltjának bámulatos alakváltozatait. A mint azonban a lepkében egy és ugyanazon állat él, mely a petetőjásban, a hernyóban és a gubóban élt, úgy az angol parlament kilenczszeres metamorphosisaiban is egy és ugyanazon állami élet folytatódott. A parlament alakváltozásainak e benső egységét és continuitását Gneist egy eddig eléggé föl nem ismert kapcsolatban tünteti föl. tudniillik az angol közigazgatási jog és községi szervezet történetének keretében. Különbem nem a folytonosság constatálása képezi az előtünk fekvő könyvnek fő érdemét, hanem a parlamenti alkotmány valódi alapjainak kimutatása, és föltüntetése annak, hogy a parlamenti alkotmány a mindenkori közigazgatási és selfgovernementi szervezetnek complementirozása, kiegészítése.

Az angol közigazgatási jog meg az angol selfgovernement sem maradt mindig ugyanaz. A politikai constellatiók változásnak tették ki ezeket is, mint minden állami intézményt. Átalakultak a földbirtokon történt változások szerint, átalakultak a koronként uralomra jutott társadalmi osztályok érdekei, a korona és az egyház magatartása szerint, és átalakultak azon mérv szerint, melyben a birtokos urak a községi, a grófsági meg állami teendőik végzésére ajánlkoztak, illetőleg ahhoz a korona által bocsáttattak. Fölsorolhatatlanok mind azon körülmények, melyek az angol parlament ez alapjaira, a selfgovernementre és a közigazgatási szervezetre befolyással voltak. Gneist sem mutathatta ki sem a teljesség, sem praecisio dolgában azon kölcsönös vonatkozásokat, melyeket a koronkénti gazdasági és erkölcsi viszonyok az angol társadalom rendi szervezete, és Anglia közjogára gyakoroltak. A tudományos módszer, melyet

Gneist követés a cél, melyet kutatásai elé tűzött, már eleve is kizárják erre nézve a lehetőséget. Hiszen oly bonyolultak és sokfélék e kölesönös vonatkozások, hogy azokat csak az egyes politikai eseményekhez, pártviszonyokhoz, személyekhez, konkrét tényekhez ragaszkodó történetírás képes föltüntetni. Jól tudták ezt Hallam, Stubbs, Erskine May és mások, midőn azon *Constitutional History*-k-at írták, melyeknek «hagyományosságával» Gneist szerint «szakítani kell», hogy ezentúl az egyes intézmények történetei írassanak. Érezték az említett angol írók, hogy «hagyományos» tárgyalási módstermeknek meg van az a megbecsülhetetlen előnyük, hogy az adatok folytonosan ellenőrzik az elméleteket és megóvják a szerzőt a tetszetős, de a tényeknek nem mindig megfelelő eszmekepcselatoktól. Távol van tőlünk a gondolat a nagy német tudós mély elméjű elméletét kicsinyíteni, ámde az ő módszere szerint irt (és sok német nyelvű követőjének) alkotmánytörténeti műveinek olvasása közben mi legalább sohasem tudtunk azon kínos aggálytól szabadulni, mintha mégis túlságos régi időkben keresnék a szerzők későbbi korok intézményeinek prototypjeit. Gneist e művében is gyakori az eset, hogy a mi okvetetlenül haladást jelent, azt egy régebben elmúlt kor restaurációjának tekinti csupán.

A darabosságon kívül az angol parlament viszontagságos múltjáról irt e könyvnek ez képezi a másik gyöngességét. És evvel karöltve jár Gneist egy harmadik írói szokása is, melyet kifogásolhatnánk, az tudniillik, hogy egy magasabb műveltségű korszak jogi és politikai elveit becsempészi a középkorba; hogy primitiv intézményeknél distinctiókat erőszakol, hogy határokat szab ott, hol tényleg zavartság, a határvonalakban bizonytalanság uralkodott; hogy már embryóban törekszik csak idővel kibontakozó részleteket constataálni. — Olykor ez csak onnan ered, hogy modern politikai és jogi műszókkal jellemzi egy hajdani kor állami intézményeit. Gyakori eset a különben jogászokból lett történetíróknál, bár ez eljárás sehogy sem fér meg a tudós ovatosságával, mert a modern jogi műszók szabatosága oly természetű, hogy elmúlt idők kevésbé kiművelt állami és jogi szervezeteire alkalmazva, könnyen félrevezetik az olvasót, meghamisítván benne nem egy benyomást.

Mily elenyészők azonban e kifogásaink Gneist tollának előnye mellett! Tárnya minden részletét felölelő tudománya, a népélet elemzéséhez szokott államférfiúi fölfogása, azon sikeres törekvése, hogy mind magasabba emelje a szempontot, melyből a tárgyalt anyagot megítéli, ezek mind oly tulajdonságai Gneist írói egyéniségének,

melyeket tán még sohasem érvényesített fényesebben, mint ez utolsó könyvében, hol a nehézkes tudományos apparatust, a folytonos idézéseket, osztályozásokat, a részletes vitakérdések megoldását elhagyva, a compositióra és az irány szépségére is több gondot fordíthatott, mint valaha. Még æsthetikai érzékünket is elbájolja azon merész constructió melylyel az angol parlament «évezredes» épületét rakja. Miután a bevezetésben a parlamenteket az állam és a társadalom közti kapcsolatnak tűntette föl, széles körvonalakban elénk tárja az angol-szász országos gyűléseket, kimutatja szerkezetöket és kifejti teendőiket. Ezután a norman királyok udvari gyűléseire tér, és a birtokviszonyok akkori átalakulása alapján a *countie*, a *hundred* közigazgatását, a rendi szervezet megalakulását meg az egyház magatartását ismerteti a Magna charta hozataláig. Evvel kezdődik a munka érdemleges része. A birodalmi rendek mint alakítják a parlament két házát, milyenek voltak a reformatió és utóbb a forradalom korának parlamentjei, részletes előadás tárgyai. Következik a XVIII. század parlamentjeiről szóló hatodik essay, mely nézetünk szerint e mű legkimagaslóbb része.*)

Egy új eszme következetes kivitele dolgában pártját ritkítja az alkotmánytörténeti irodalomban, a mint a szerző a községi adórendszer és a községi hatóságok jelentőségéből meg a választó testületek belső cohærentiájából magyarázza meg az angol alsó ház formációját. De be is kell vallanunk, hogy ha van a világon állami institúció, mely méltán igényli, hogy alaposan megismerjék, úgy az az angol parlament, a minőnek a múlt század végével mutatkozott, és melyet a művelt államokban mindenütt példajakép tekintettek «a legtokéletesebb, a szabadságnak legmegfelelőbb, a közjólétre nézve legáldáshozóbb» politikai intézménynek.

Bizonyos dolog, hogy az angol parlament, ha nem is felelt meg egészen azon ragyogó képeknek, melyeket az *Esprit des Lois* szerzője terjesztett felőle világszerte — sohasem volt méltóbb az elismerésre, mint a múlt században, jelesen annak vége felé: az amerikai gyarmatokkal és utóbb a francia forradalom ellen vívott hatalmas küzdelmeiben. De el kell ismernünk azt is, hogy e parlament nem csupán belső szerkezete, alakjának és jogának eredetisége miatt imponált annyira Európának, hanem igen nagy része volt ebben azon körülménynek, hogy e kor egyúttal Anglia történetének legfényesebb kora volt. Old-Englandból, — mely hajdan nem volt akkora, mint a

*) L. a 289—346 lapokat.

Tiszántúl és Erdély — oly államá vált kilencz századalatt, mely Walest, Skócziát meg Irlandot magába egyesítette, Éjszak-Amerikát gyarmatosította, Ázsia legtermékenyebb részét meghódította, egy új világ-részt elfoglalt, és midőn megszerezte a földgömb tengerei fölötti hatalmat, dicsőséges fegyvertényekkel a kontinens hatalmaival szemben is elérte az egyenrangúságot. A kifejlésnek és gazdagodásnak ez óriási mérvei hogy ne vonták volna magokra a polgárosult népek bámuló tekintetét, főleg oly korban, midőn Anglia mint szabad ország egyedül állott szemben Európának sorsukkal elégedetlen többi népeivel, melyeket a hibái tetőpontjára jutott ancien régime keserített? — Ez volt egyúttal a nagy államférfiaknak korszaka. És ezenkívül — helyesen emeli ki ezt Gneist*) — hogy nem tekintve néhány kisebb államot, a régi világ néptörzsei között az angol nemzet nyújtotta az egyetlen példát arra, hogy becsülettel folytatott hosszú küzdelemmel le lehetett győzni úgy az állami, mint az egyházi abszolutismust. «Úgy látszott, mintha a gondviselés arra szemelte volna ki az angol népet, hogy az európai világ számára megóvja a múlt században a szabad állam eszményképét, hogy azt a XIX-ben a civilizált országok közkinésévé tegye.»

A XIX. században gyökeresen megváltozik az angol parlament. Az uralkodó osztályok: a nemesség, a gentry és a mi neki a városokban megfelelt, a corporatiók, akár a whig akár a tory párthoz tartoztak, a selfgovernment kitünő iskolájában régi idők óta megtanulták politikai jogaikat komoly kötelesség-érzettel gyakorolni. A Napoleon elleni küzdelem rendkívüli erőmegfeszítései közben azonban ezek régi ruganyosságukat kezdték elveszteni, és a beállott békekorszakban a szélesebb társadalmi körök és a gazdasági nagyobb igények érdekei erősebbeknek és befolyásosabbaknak bizonyultak, mint az említett magasabb osztályoknak a régi tapasztalatok szerint annyi sikerrel gyakorolt előjogai. Így nem sok idő kellett ahhoz, hogy azon kérdés merüljön föl: vajon a politikai műveltség egyedül jogosult-e a népösszesség érdekeit vezetni (mint az idáig a nemesség, a gentry és a városi corporatiók útján történt,) avagy minél több egyes személynek adassék-e rész a közhatalom gyakorlatában?

Ez pedig nem egyéb, mint a született politikai jogok kérdése. Ez elmélet a népesség növekedésével, a gyarapodó gazdagsággal és az új, főleg francia talajról érkezett politikai eszmékkal való érintkezés következtében annál több tért hódított, hogy ép Angliában a

*) L. a 340. lapot.

parlamentari képviselés anomaliaszerű, mondhatni botrányos különbségeket mutatott föl a választótestületek nagyságát, a választók számát és adóerejét illete. Módosítani kellett a választási rendszert. Az 1832-iki reformbill arányosságot hozott be a választókerületekbe de egyszersmind 800,000-re emelte a választók számát. Ez által az uralomra törő demokrata szellem új tápot nyert, és megerősödve 1867-ben egy második, és 1884—85-ben egy harmadik reformbillt vitt keresztül, melyek által ma már legalább öt millióra szaporodott a választók száma.*) Egyúttal megszorodott a képviselők, és mi ennél sokkal fontosabb, a politikai pártok száma is.

A conservativ Gneist a demokrata áramlatnak az elementaris erejét azon szellemes prognosiban, melylyel e művét befejezi, igen sötét színekben festi. Csak névleg létezik már szerinte a *House of Commons*; a liberalis és conservativ táborokba való sorakozás szerinte már végkép letűnt. E két párt mellett radikális, felekezeti, nemzetiségi, külön érdek-fractiók és független állású (párton kívüli) képviselők mind nagyobb szerepre jutnak, és úgy látszik, hogy a régi nagy pártok bomladozása még nincs befejezve. Ez új pártok befolyása alatt az angol parlamentnek sok tekintetben meg kellett változnia. A szólásszabadságot korlátozni kellett — a clotüre behozatala óta ugyanis a többség megvonhatja a kisebbségtől a szót — és egyszer már 32 makacs parlamenti tagot ki is kellett zárni (1881. július). A parlamenti pártok e szétforgácsolásának rossz következménye a szerző szerint az is, hogy mindig egy államférfit quasi-dictatori állásra emel «a koronkenti közvélemény átlagának személye letéteményeséül». A régi rend ily bomladozásával szemben Gneistot főleg a birtokos osztályok tájékozatlan nyugalma lepi meg,*) a helyett, hogy nagy honpolgári kötelességeik öntudatos és lelkiismeretes gyakorlata által oda hatnának, hogy befolyásuk döntő maradjon és a múlt időkből megóvasás az, mi mindig jónak bizonyult. Szóval vihart jelez Gneist Anglia számára, heves, mélyenjáró, hosszú és orkánszerű vihart. Ezt különben már évek óta mindenki constatalni kénytelen, ki bármely szempontból ítéli meg Anglia közügyeinek helyzetét. De mégis — hol azon kishitű, ki abbeli reményét veszve vallaná, hogy Anglia a közel

---

*) E napokban pedig az angol alsóház első olvasásban a nagykorú leányok és özvegyek activ választási jogát is elfogadta, mi szintén elárulja, mint halad Anglia a suffrage universel-nél is radikálisabb politika útján.

**) «Die wunderbare Ahnungslosigkeit der besitzenden Klasse».

jövőben fenyegető katastrófhákon is győzedelmeskedni fog? — Hiszen nincsen nemzet, melynek múltja e reményre inkább följogosíthatná az embert, mint épen az angolé. L. B.

Nyilt levél a Budapesti Szemle szerkesztőjéhez.

A *Budapesti Szemle* folyó évi májusi 113-dik számában, mely az akadémia történelmi bizottságának kiadványait bírálja, olvassuk: «Az a vád, hogy aránylag távol eső irományok közlése által szaporítja a föl nem dolgozott anyagot, kizárólag csak az *Erdélyi országgyűlési emlékek*re vonatkozhatik. Például hozom föl a VII. kötetet, a hol a 95 közlött iromány közt csak 23, tehát épen egy negyede szorosán országgyűlési emlék, a többi pedig többnyire diplomatiái alkudozás, mi igen érdekes lehet ugyan, de azért édes-kevés a köze Erdély törvényhozásának monumentáihoz. Egyáltalában föliatok, leiratok és a kormányzékek opiniói igen-igen ritkán fordulnak elő az erdélyi diáták történetében.» A régi barátság jogánál fogva, kérem legyen szíves alább következő fölvilágosító soraimnak helyet adni.

Való igaz, hogy az *Erdélyi országgyűlési emlékek* eddig megjelent tíz s még ezután megjelenendő négy kötetében jó részt az az arány áll, hogy a közzétett okiratok közt körülbelül hol egy negyede, hol fele szorosán vett országgyűlési emlék, a többi pedig diplomatiái alkudozás, sőt itt-ott még olyan okirat is van, mely még nem is diplomatiái alkudozás. Ennek én nem vagyok az oka. Az erdélyi országgyűlések tárgyalásai legkevésbé sem hasonlítottak a magyarországi országgyűlési tárgyalásokhoz. Magyarországon három, négy évben volt egy-egy országgyűlés, Erdélyben évenként 3—4 országgyűlés tartatott.

Magyarországon kivételes eset volt, hogy az országgyűlés diplomatiái dolgot tárgyalt volna, Erdélyben minden diplomatiái ügy az országgyűlés elé tartozott: viszony a két Oláhországhoz, Lengyelországhoz, a törökhöz, a határszéli basákhöz, a német császárhoz és magyar királyhoz. Ha valahonnan követ jött, az országgyűlésen fogadták, néha partialis gyűlést hívtak össze, olykor csak a tanács urak jelentek meg, de az országnak mindig mindent kellett tudnia. Olykor élőszóval izente meg a fejedelem az alkudozások eredményeit s élőszóval kapta meg rá a választ — s ezekről természetesen semmi

sem maradt fenn. Higye meg, szerkesztő úr, számot kellett vetnem magammal, mielőtt ehhez a nagy munkához fogtam s átgondolt tervet kellett megállapítanom. Magam is gondolkodtam arról, hogy bevegym-e az országgyűlési emlékekbe a diplomatiái emlékeket, vagy csak az articulusokat s a soványan fönmaradt országgyűlési iratokat közöljem. Ez utóbbi esetben nem adtam volna az erdélyi országgyűléseknek hű képét, hisz ez Erdély történetének egy bizonyos, de jelentékeny részét magában foglalja. Végre is arra a meggyőződésre jutottam, hogy jobb lesz, ha a diplomatiái emlékeket is fölveszem; nem azért, minthogy ezek Erdély históriáját másképp illusztrálják, mint eddig tudtuk, hanem azért, mert ezek az erdélyi országgyűléseket magokat illusztrálják. Nekem az a meggyőződésem, hogy ezeknek «igen sok köze van Erdély törvényhozásának momentumaihoz.» — Vajon az országgyűlésen az folyt-e csak a mi az articulusokban ben van?! Ha az a 10 kötet, mely önnek is, szerkesztő úr, kezén lehet nem győzte meg önt az ellenkezőről, akkor bizony hiába dolgoztam és fáradtam.

De nem untatom önt az erdélyi országgyűlések tárgyalási módozatainak, ha úgy tetszik az akkori házszabályoknak leírásával, hanem áttérek a másik még súlyosabb vádra, hogy «Főiratok, leiratok és a kormányzések opinioi igen-igen ritkán fordulnak elé az erdélyi diéták történetében». A *Budapesti Szemlének*, tisztelt szerkesztő úr, tökéletesen igaza van, főiratok és leiratok és a kormányzések opinioi igen-igen ritkán fordulnak elő az erdélyi diéták történetében. S ha az erdélyi diéták történetében igen ritkán fordulnak elő, az én könyvemben sem fordulhatnak elő sokszor. Tehetek-e én arról? Együtt tanúltuk a szegény megboldogult Tunyogi bácsitól a jogot s azt megtanúltuk tőle, hogy a kormányzék elnevezés a Leopoldi hitlevél előtti időkre alkalmazva, legalább is incorrect. A kormányzék guberniális testületet föltételez, de guberniális testület volt-e a fejedelmi tanács? A fejedelemnek megvolt a maga cancelláriája, de az a fejedelmé volt s nem a fejedelmi tanácsé, mely tulajdonkép nem is képezett testületet, hanem minden tanácsúr, ha megkérdetett, külön mondta el a maga véleményét, votumát politikai dolgokról, hol írásban, hol szóban. Soha máskor nem is voltak testületileg a fejedelmek mellett, csak országgyűlések alkalmával. De tanácskozási jegyzőkönyvet, protocollumot akkor sem vezettek, egész az Apaffy korszak végéig, a mikor, mint országgyűlési deputatio dolgozott a fejedelem mellett. A cancellaria, melyről fönnebb szóltam, csak a fejedelem expeditióit végezte, s törvénykezési ügyekben járt

el, melyek az országgyűléssel kapcsolatos terminusokon tárgyalattak, vagy a hűtlenségi pereket követő végrehajtásokat intézték el, melyek már kapcsolatban voltak az országgyűléssel. De hisz ezeket közöltem s hogy mennyi fáradsággal tudtam összegyűjteni, arról meggyőződhetik mindenki, a ki megnézi, hogy hány archivumból vannak összehordva.

Hogy föl- és leiratok, mint a *Budapesti Szemle* mondja, bár egyebet akart mondani, mert ezt is, mint vádat hozta föl — nem voltak az országgyűléseken, hogy nem előszóval csak ritka kivételkép tárgyaltak, tehetek én arról? Honnan vettem volna azt, a mi nem volt?

Még csak egy pár szót s azzal bevezem a «pro domot». Hogy az országgyűléseknek hű képét adjam a bevezetésekben, excursiókat kellett tennem Erdély történetének bizonyos részeire, Kutatásaim következtében minden lépten-nyomon össze kellett ütköznöm az eddigi köztudalommal: a bevezetések jegyzetei bőségesen számolnak erről. De mikor egy-egy *fable convenu*-t kellett megdöntennem, azt hittem, be kell mutatnom az adatokat is, melyek alapján teszem azt, s ezek igen sokszor olyanok, hogy közlésöket mellőzhetetlennek tartottam. Talán kétkedés nélkül elmondhatom, hogy Erdély történetének azt a részét, mely az országgyűlési emlékekben tárgyalva van, ma másként ismerjük, mint ismertük ezelőtt. Húsz évvel ezelőtt adtam ki Erdély történetét két kötetben, ma, az *Országgyűlési emlékek* alapján, sokat másként írnék meg, mint akkor írtam. Ezeket az *Országgyűlési emlékeket* egész szeretettel dolgoztam, ha nem jók, nem tehetek róla, nem jó akaratomon, gyöngye erőmön múlt. A szemrehányást, hogy sok fölösleges munkát tettem, talán még sem érdemlem meg.

SZILÁGYI SÁNDOR.

